LIETUVOS MUZIKOS IR TEATRO AKADEMIJA
VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

ALMA RAGAUSKAITĖ

LIETUVOS ETNOKULTŪRINIS REGIONAVIMAS

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, etnologija (07 H)

Vilnius, 2016

Disertacija rengta 2011–2015 m. Lietuvos muzikos ir teatro akademijoje.

Mokslinis vadovas – doc. dr. Vidmantas Daugirdas (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, sociologija 05 S)

Mokslinis konsultantas – prof. habil. dr. Daiva Vyčinienė (Lietuvos muzikos ir teatro akademija, humanitariniai mokslai, etnologija 07 H)

TURINYS

ĮVADAS....4
0.1. Temos aktualumas ir problematika....4
0.2. Tyrimo objektas....5
0.3. Darbo tikslas ir uždaviniai....6
0.4. Darbo naujumas ir reikšmė....6
0.5. Ginami teiginiai....7
0.6. Rezultatų aprobacija....8
0.7. Darbo apimtis ir struktūra....8
1. TYRIMŲ APŽVALGA....9
1.1. Regioninės kultūros tyrimai užsienyje....9
1.2. Regioninės kultūros tyrimai ir regionavimo patirtis Lietuvoje....10
2. DARBO METODOLOGIJA....18
2.1. Darbo rengimo metodika....18
2.2. Etnokultūrinio regiono samprata....21
2.3. Regiono erdvinės struktūros samprata....24
2.4. Darbe naudojami terminai....29
2.5. Etnokultūrinio regionavimo principai....30
3. TYRIMO REZULTATAI....32
3.1. FUNKCINIAI REGIONAI....32
3.1.1. Teritorinės organizacijos ištakos IX – XII a. 32
3.1.2. Teritorinės organizacijos norminimo pradžia XIII a. – 1564 m.....61
3.1.3. Lenkiškoji teritorinė organizacija 1564 – 1795 m....74
3.1.4. Rusiškoji teritorinė organizacija Lietuvoje 1795-1918....88
3.1.5. Funkciniai vienetai nuo 1918 m. 96
3.2. FORMALIEJI REGIONAI....99
3.2.1. Lietuvos etnografinis žemėlapis....99
3.2.2. Etnografinių regionų ir tradicinės kaimo architektūros bruožų palyginimas ..100
3.2.3. Etnografinių regionų ribų ir etnomuzikinių bruožų paplitimo palyginimas....117
3.2.4. Etnografinių regionų ir tarmių bruožų palyginimas....130
3.3. REGIONINĖS SAVIMONĖS REGIONAI....145
3.3.1. Regioninės savimonės samprata....145
3.3.2. Regioninės savimonės raiška....147
3.4. LIETUVOS ETNOKULTŪRINIŲ REGIONŲ TERITORINĖ SĄRANGA....170
IŠVADOS....180

ĮVADAS

0.1. Temos aktualumas ir problematika

Etnokultūrinio regionavimo metodinė analizė ir pagrindimas, bandymas išsiaiškinti Lietuvos etnokultūrinių regionų sąrangą formuoja sudėtingą ir dar menkai ištirtą mokslinę problemą. Ši problema artimai susijusi su Europoje vyraujančia regionalizmo tendencija. Daugelis Europos valstybių stengiasi išsaugoti senąją, per ilgą laikotarpį natūraliai susiformavusią savo teritorinės organizacijos erdvinę struktūrą, ieškoti autentiškų tradicijų sąsajų su dabartimi, palaikyti regioninės kultūros raišką. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę ir įstojus į Europos Sąjungą, apie šalies vidaus regioninę sąrangą dažnai ir karštai diskutuojama. Susidomėjimas Lietuvos etnokultūriniais regionais itin išaugo, kai 2001 m. pradėta svarstyti etnografinių regionų pagrindu paremta Apskričių valdymo reformos koncepcija. Buvo suprasta, kad reikalingas tarpdisciplininis požiūris į Lietuvos regioninę sąrangą, o etnografinis jos pagrindimas gali peraugti iš mokslinės, kultūrinės veiklos rėmų ir tapti dabartinės administracinės struktūros pagrindu. Šia iniciatyva suorganizuota mokslininkų grupė ir atskiri mokslininkai pateikė savo srities pasiūlymus (Astrauskas, 2001; Kalnius, 2001; Kondratienė, 2001; Purvinas, Purvinienė, 2001; Šaknys, 2001; Šimėnas, 2001; Tumėnas, 2001; Tyla, 2001; Tyla, Milius ir kt., 2001; Vasiliauskaitė, 2001; Vyšniauskaitė, 2001; Zinkevičius, 2001). Remiantis etnografinių tyrimų duomenimis buvo sudarytas D. Pivoriūno ir Ž. B. Šaknio Lietuvos etnografinių regionų žemėlapis (Pivoriūnas, Šaknys, 2003). Kylantys ginčai ir diskusijos dėl regionų ribų rodo, kad iki šiol vieningos etnokultūrinių regionų skyrimo metodikos nėra, nors tema labai aktuali ir susijusi su keletu svarbių problemų.

Pirmoji problema kyla dėl etnokultūrinio regionavimo istorinės aprėpties. Etnokultūrinis regionavimas paparastai siejamas su etnografine lietuvių kultūra, o etnografinių bruožų analizė remiasi paskutiniųjų šimtmečių istorija, nagrinėja šiuo metu dar gyvus kaimo papračių bruožus. Nors tai yra pats artimiausias etnokultūros istorijos sluoksnis, visgi tai yra tik nedidelė etnokultūros bruožų sistemos dalis. Archeologiniai, istoriniai tyrimai mums leidžia atskleisti ankstyvąją, pirminę natūralią etnokultūrinę sąrangą, istorinių laikų Lietuvos teritorinę struktūrą. Be šių žinių sunkiai galimas ir dabartinės etnokultūrinių regionų sąrangos ir ją keitusių kultūrinių procesų suvokimas. Būtent todėl atliekant Lietuvos etnokultūrinį regionavimą, svarbus istorinis tęstinumas ir tarpdisciplinis archeologinių, istorinių, dialektologijos, etnomuzikologijos, architektūros tyrimų derinimas.

Antroji problema kyla dėl etnokultūrinio regiono sampratos. Išskiriant regionus didžiausias dėmesys kreipiamas į regionų ribas. Kita vertus, etnokultūrinių bruožų paplitimas regiono viduje yra nevienodas: vienur būdingas visas etnokultūrinių bruožų kompleksas, kitur reiškiasi tik keletas

bruožų, o visi kiti yra nebūdingi. Galima sakyti, kiekvienas regionas turi savo vidinę struktūrą ir sudedamąsias dalis. Net ir patys regionai gali būti jungiami į didesnės apimties, bet etnokultūrinį bendrumą turinčias etnokultūrines sritis.

Trečioji problema yra metodologinė. Atlikti Lietuvos etnokultūrinį regionavimą metodologiniu požiūriu nėra lengva, nes etnokultūrinių bruožų paplitimas skirtingais laikotarpiais keičiasi. Be to, ir regionų skyrimo kriterijus nėra vienas etnokultūrinis bruožas, bet visas etnokultūrinių bruožų kompleksas. Etnokultūrinio regionavimo metodologiniai principai dar nėra aiškūs, nors pirmieji bandymai jau yra. Kita vertus, skiriasi ne vien etnokultūrinio regiono sampratos, bet ir požiūriai į etnokultūrinį regioną, skirtingų geografijos mokyklų tradicijos. Pagrindinė priežastis ta, kad kol etnokultūrinio regiono samprata formavosi, regionų struktūros, teritorijos regionavimo klausimai buvo vystomi gamtinės, ekonominės, politinės geografijos srityse. Taigi nagrinėjant etnokultūrinio regionavimo metodologinius principus reikia remtis tarpdisciplinine regioninės geografijos, kultūros geografijos, politinės geografijos, kraštovaizdžio geografijos regionavimo metodologinių tyrimų patirtimi ir kultūros geografijoje taikomais kultūrinių regionų nagrinėjimo principais bei remtis etnologijos srityje sukaupta regionų tyrimų patirtimi.

Analizuoti Lietuvos etnokultūrinių regionų sąrangą būtina ne vien todėl, kad ši tema mokslo dar nėra išplėtota. Lietuvos regionės etnokultūros tyrimai yra svarbūs savo šalies istorijos ir kultūros pažinimui. Lietuvos etnokultūrinės sąrangos supratimas suteikia galimybę skatinti etnokultūros puoselėjimą kasdieniniame gyvenime, yra reikšmingas gyventojų savivertės kėlimui ir regioninės savimonės išsaugojimui. Istoriškai ir etnokultūriškai pagrįstas regionavimas vertingas formuojant šalies administracinį tinklą, nes leidžia išsaugoti ir palaikyti etnokultūrinės sąrangą šalies valdymo srityje, perduoti ją ateinančioms kartoms. Moksliniu požiūriu šiame darbe taikomi Lietuvos etnokultūrinio regionavimo metodiniai principai gali būti naudingi atliekant tolimesnius etno- ar socio- kultūrinių reiškinių regionavimo darbus arba būti žingsnis jų vystymui ateityje.

0.2. Tyrimo objektas

Dalyje tyrimų priimta išskirti dvi tyrimo objekto prasmes – siaurąją ir plačiąją. Plačiaja prame šio tyrimo objektas yra Lietuvos etnokultūrinių regionų teritorinė sąranga. Siaurąja prasme darbo tyrimo objektas yra Lietuvos etnokultūriniai regionai. Būtent skirtingų tipų etnokultūrinių regionų ir etnokultūrinių bruožų paplitimo teritorinis palyginimas, taikant teorinius regionavimo principus, leidžia daryti platesnius ir generalizuotus apibendrinimus bei formuoti visos Lietuvos etnokultūrinių regionų teritorinės sąrangos modelį.

0.3. Darbo tikslas ir uždaviniai

Šiame darbe siekiama atlikti Lietuvos etnokultūrinį regionavimą. Tikslui pasiekti iškelti šeši uždaviniai:

1. Susisteminti etnokultūrinių regionų archeologinius, istorinius, dialektologijos, etnomuzikologijos, tradicinės kaimo architektūros tyrimų duomenis;
2. Nustatyti metodologinius etnokultūrinio regionavimo principus;
3. Atlikti funkcinių teritorinių vienetų raidos analizę;
4. Palyginti regioninių etnokultūrinių (dialekto, tradicinės kaimo architektūros, etnomuzikologijos) bruožų paplitimą su Lietuvos etnografinių regionų ribomis;
5. Nustatyti dabartinės etnokultūrinės savimonės regionus;
6. Išskirti etnokultūrinių regionų sąrangos vertikalią ir horizontalią struktūrą.

0.4. Darbo naujumas ir reikšmė

Darbo naujumas gali būti apibūdinamas keletu požiūrių:

- šiuo darbu teigiama kompleksinė etnokultūrinio regiono koncepcija leidžia iš naujo peržiūrėti atliktus tyrimus, palyginti gautus rezultatus ir įvertinti skirtingų šaltinių duomenų neatitikimus. Skirtingų tyrimo aspektų jungimas analizuojant etnokultūrinius regionus Lietuvoje leido ne tik geriau suprasti etnokultūrinius regionus, bet ir atskleisti jų formavimosi istorinį bei kultūrinį kontekstą.

- šiame darbe taikoma analizė leido etnokultūriniams bruožams bei reiškiniams suteikti teritorinę išraišką, kalbėti ne vien apie etnokultūrinių bruožų egzistavimą, bet ir jų paplitimą bei paplitimo intensyvumą. Šiame darbe, lyginant surinktų mokslo tyrimų duomenų persidengimą teritorijoje, didelis dėmesys buvo skirtas etnokultūrinių regionų vidinei struktūrai, todėl per teritorinę etnokultūrinių bruožų sisteminę analizę buvo pereita nuo etnokultūrinių regionų aprašymo ir jų išskyrimo prie bendros Lietuvos etnokultūros teritorinės sąrangos nustatymo.

- tiriant etnokultūrinės savimonės regionus, pritaikytas Lietuvoje dar mažai naudojamas juridinių asmenų pavadinimų paplitimo tyrimo metodas, reikšmingas duomenų tolygumu: dideliu duomenų kiekiu visos Lietuvos teritorijoje.

- išskirti etnokultūrinio regionavimo metodiniai principai ir kriterijai, kurie gali būti taikomi skirtingų etnokultūrinių reiškinių regionavimui Lietuvoje bei kitose šalyse.

- šiame darbe pritaikyta programinė įranga GIS leido sudaryti etnokultūrinių tyrimų duomenų bazę, kuri gali būti naudojama ir/arba pildoma tęsiant Lietuvos etnokultūrinės sąrangos tyrimus ateityje.

0.5. Ginami teiginiai

1) Lietuvoje galima išskirti vakarinę ir rytinę etnokultūrines sritis bei jas sudarančius etnokultūrinius regionus. Tai leidžia į Lietuvos etnokultūrinę regionų sąrangą žiūrėti kaip į daugiapakopę etnokultūrinių darinių visumą, nustatyti etnokultūrinių regionų vidinę struktūrą.
2) Pagrindinis savarankiško etnokultūrinio regiono išskyrimo kriterijus yra etnokultūrinis branduolys. Etnokultūrinis branduolys atskleidžia regiono savitumą, o jam artimų bruožų paplitimas teritorijoje – etnokultūrinio regiono ribas. Etnokultūrinis branduolys gali būti identifikuojamas per istorinius arba pastovius teritorinės organizacijos branduolius skirtingais istoriniais laikotarpiais išryškėjančius jų gyventojų etnokultūriniu bendrumu. Šis bendrumas atsiskleidžia per bendrą organizacinę (visuomeninę, religinę, kultūrinę) veiklą, tarmės, tradicinės kaimo architektūros, etnomuzikinių ir kitų etnokultūros bruožų panašumus, formuojančius ir gyventojų regioninę savimonę.
3) Kiekvienas etnokultūrinis regionas turi istoriškai susiformavusią hierarchinę centrų sistemą, susidedančią iš funkcinių, istorinių, kultūrinių ar kitų skirtingais laikmečiais teritorinę organizaciją formavusių centrų. Funkcinių centrų istorinis perimamumas pagrindžia regione susiformavusį, savita raida pasižymintį teritorinės organizacijos branduolį.
4) Etnokultūrinių regionų riba yra sąlyginė linija, atskirianti etnokultūros bruožų kompleksus. Etnokultūrinio regionavimo metu nustatytos etnokultūrinių regionų ribos gali nebūtinai sutapti su etnografinių regionų ribomis.
5) Etnokultūrinį regioną sudarantys maženi subregioniai ir arealiniai dariniai susiformuoja dėl skirtingais laikmečiais pasireiškusios stiprios gretimų kultūrų įtakos arba vidinių regioninę etnokultūrą įtakojančių reiškinių. Tokių mažesnių subregioninių ir arealinių darinių ribos išryškėja etnokultūrinių bruožų persidengimo ar silpnesnės nei branduolyje regioninės savimonės zonose.
6) Lietuvos etnokultūriniai regionai yra ilgalaikės istorinės raidos rezultatas, dabartinėje šalies teritorijoje sudarantys savitą regioninės etnokultūros teritorinę sistemą. Lietuvos etnokultūrinis regionavimas leidžia atskleisti etnokultūrinės sąrangos formavimosi aplinkybes, pažinti jos raidą ir savitumą, todėl gali būti taikomas Lietuvos teritorinio planavimo srityje.

0.6. Rezultatų aprobacija

Darbo tema paskelbti ir publikuoti 5 moksliniai straipsniai. Detalus su darbu susijusių publikacijų ir kitų darbų sąrašas pateikiamas prieš naudotos literatūros sąrašą (186 psl.).

0.7. Darbo apimtis ir struktūra

Darbą sudaro įvadas, tyrimų apžvalga, darbo metodologija, tyrimų rezultatų dalys, panaudotos literatūros ir šaltinių sąrašas, išvados bei priedai. Disertacijoje yra 1 paveikslėlis, 37 kartoschemos ir 8 lentelės.

1. TYRIMŲ APŽVALGA

1.1. Regioninės kultūros tyrimai užsienyje

Regioninę kultūrą nagrinėjančių mokslinių darbų yra sąlyginai daug, tačiau vyrauja regioninės kultūros aprašomieji darbai. Taigi apžvelgiant užsienio regioninės kultūros tyrimus pirmiausia reiktų skirti dvi jų grupes: metodologinius, nagrinėjančius kultūrinių regionų išskyrimo metodiką bei vidinę struktūrą, ir tematinius, kuriuose daugiau gilinamasi į kultūros reiškinius, jų paplitimą, vykstančius procesus.

Nors metodologinių tyrimų nėra gausu, tačiau teorinės kultūrinių regionų išskyrimo prielaidos jau yra. Galima paminėti kultūros geografų T. G. Jordon, M. Domosh, L. Rowntree knygą, kurioje yra išskiriami trys kultūrinių regionų tipai: funkcinis, formalusis ir vernakularinis arba savimonės. Jų pagrindu jau galima pradėti nagrinėti regioną kaip kompleksinį teritorinį vienetą (Jordon, Domosh, Rowntree, 1997). Labai vertingi struktūriškai regioną nagrinėjantys P. Haggett, D. Harvey, S. A. Marston, J. P. Jones III, K. Woodward darbai, kuriuose analizuojama regiono struktūrinės dalys (Adelman, Aron, 2004), kas turi būti regionuojama skirtinguose masteliuose (Taylor, 1981; Taylor, 1982), mastelio reikšmė formuojamų teritorinių vienetų santykiui (Haggett, 1995; Harvey, 1969) ir apskritai socialinių, kultūrinių reiškinių analizei (Marston, Jones III, Woodward, 2005). Šie darbai metodologiškai analizuoja regiono horizontaliąją bei vertikaliąją struktūrą ir kartu atskleidžia kai kuriuos regionų formavimo principus. Geografinio modeliavimo principai yra aprašomi ir A. Wilson (Wilson, 1989). Svarbūs yra ir skirtingus požiūrius į tyrimo objektą nagrinėjantys darbai, kuriuose pristatomi morfologinės, foninės, istorinės analizės pavyzdžiai, jų panašumai ir skirtumai (Barrington, 2002; Hirsch, O'Hanlon, 1995; Johnston, 2000a, 2000b). Sisteminiu požiūriu pasižyminčioje rusų geografijos mokykloje daug dėmesio skiriama teritorijos morfologinei struktūrai, jos tipologizavimui bei klasifikavimui, todėl ir regionavimo metodinė literatūra yra gana gausi: mazginių arealų tema yra rašęs Б. Б. Родоман (Родоман, 1999), miesto įtakos zonas nagrinėjo В. А. Сосновский (Сосновский, 1988).

Metodologiniu požiūriu svarbūs ir atskirus socialinius, kultūrinius reiškinius klasifikuojantys darbai. Pavyzdžiui, P. Meusburger nagrinėjama galios institucijų įtaka, formuojanti trijų lygmenų regioninę organizaciją (Meusburger , 1999), gyventojų ryšių su užimama teritorija tipai (Cox, 1997) ir teritoriškumo lygmenys (Johnston, Gregory, Smith, 1995), kriterijai, lemiantys visuomenės pasiskirstymą į socialinius laukus (Bourdieu, Wacquant, 2003). Sociologų, kultūros antropologų darbuose nagrinėjami socialiniai ir kultūriniai reiškiniai dažnai nėra susieti su teritorine dimensija, tačiau skirtingi kompleksiškumo arba išvystymo lygmenys teoriniu požiūriu atitinka skirtingą geografinį mastelį. Todėl tokie darbai leidžia atskleisti socialinių, kultūrinių

reiškinių įtaką regioninės kultūros formavimuisi ir padeda kultūrinio regiono vidinės struktūros analizėje.

Kultūros bei visuomenės geografijos mokslo leidiniai didesnę reikšmę turi regiono išskyrimo kriterijų analizei. Šie darbai yra vertingi tuo, kad greta pagrindinių sąvokų bei mokslo istorijos yra stengiamasi aprašyti pasaulio kultūrinius regionus. Paprastai atsižvelgiant į kultūros bruožų kompleksiškumą ir užimamą teritoriją, regioninė kultūra aprašoma keliais lygmenimis: kultūriniai bruožai, kompleksai, sistemos, civilizacijos (Knox, Marston, 2001) arba kultūriniai arealai, regionai, sritys (Jones, 1969; Spencer, Thomas, 1978; Jackson, 1985; Austin, Honey, Eagle, 1987; Jackson, Hudman, 1990; Phinnery, 1996; Crang, 1998; Harris, 1998). Tokiu būdu šie darbai pateikia tradicinį regionavimo metodą kultūrinių bruožų pagrindu ir kartu parodo dažniausiai naudojamus kriterijus regionų skyrimui. Kita vertus, detalesnei kultūrinių regionų veiksnių ir kriterijų analizei naudingesni moksliniai darbai skirti atskiriems kultūrą veikiantiems reiškiniams: etniškumui (Barthas, 1969; Jenkins, 1994; Kaufmamm, 1999; Kobayashi, Peake, 2000), kalbai (Kroskrity, 1993; Halliday, 2003; Joseph, 2004; Wikle, Bailey, Wise, 2006; Edward, 2009), savimonei (Zelinksy, 1980; Rapoportas, 1995; Tyner, Kuhle, 2000; Valins, 2003; Lam, Yeoh, 2004; McCarthy, Hague, 2004), kolektyvinei atminčiai (Azaryahu, Kellerman, 1999; Harvey, 2003; Tolia-Kelly, 2003), kultūriniam kraštovaizdžiui (Tuan, 1974, 2004; Jackson, 1996; Sauer, 1996; Craddock, 1999; Nash, 1999; Antrop, 2000; Bridgewater, Bridgewater, 2002; Rose, 2002; Alderman, 2003; Hubbard, 2007; Mitchell, 2007; Pascual-de Sans, 2004) bei pačios regioninės kultūros analizei (Barker, 2000, 2003; Barker, Galasinski, 2001; Dunn, 2003).

1.2. Regioninės kultūros tyrimai ir regionavimo patirtis Lietuvoje

Tradiciškai regioninių tyrimų apžvalgą reiktų pradėti sakiniu, kad darbų kultūrinių regionų tema nėra daug, todėl ši tema dar menkai išplėtota. Tačiau tai ne visai tiesa. Regioninės kultūros tyrimų yra atliekama daug ir įvairių, tačiau skiriasi tyrimų kryptis, detalumas, metodai, kultūros tyrimo aspektas. Dėl disertacijos tarpdisciplinio pobūdžio skirtingose darbo dalyse remiamasi skirtingų mokslo sričių tyrimais, kurie tyrimų apžvalgoje grupuojami pagal juos vienijantį tyrimo objektą.

Regionavimo metodologijos tyrimai. Etnokultūrinio regionavimo metodologinių darbų Lietuvoje mažoka, nes ir pati etnokultūrinio regiono samprata mažai išvystyta, tačiau jau yra bandymų skirti kompleksinius etnokultūrinius regionus (Daugirdas, 2002; Petrulis, 2003; Ragauskaitė, 2009; Bartašius, 2011), vis daugiau atsiranda darbų, nagrinėjančių etnokultūrinio regiono sampratą (Baubinas, 2000; Tumėnas, 2007, 2015; Ragauskaitė, 2012). Šie darbai vertingi atliekama regioninės kultūros analize, kultūrinius regionus formuojančių veiksnių ir aprašomų kriterijų nagrinėjimu. Atskirai paminėtini regionavimo bei regionų problematikai skirti darbai

(Kavaliauskas, 1992, 2013; Bučas, 2004). Lyginant jų naudojamus kultūrinių regionų skyrimo metodus ir priemones, galima pradėti formuoti Lietuvos kultūrinio regionavimo principus.

Be to, metodologiniu požiūriu šiam darbui vertinga ir skirtingų socialinių reiškinių regionavimo praktika skirtingose srityse: administracinio skirstymo (Daugirdas, 1997b; Stačiokas, 1999; Kavaliauskas, 2004; Zagorskis, 2004), turistinio skirstymo (Krupickas, 2009), kultūrinio kraštovaizdžio regionavimo darbai (Šešelgis, 1996; Veteikis, 2000), kultūrinės difuzijos raiškai (Daugirdas, 2007; Vinciūnaitė, 2010) bei kultūrinių regionų sąveikai ir jų vidinių sociokultūrinių procesų analizei skirti darbai (Daugirdas, 2000, 2001, 2004, 2006; Daugridas, Burneika, 2005; Daugirdas, Paltanavičiūtė, 2008).

Funkcinių regionų tyrimai. Surinktus funkcinių regionų tyrimus galima būtų išskirti į kelias tyrimų kryptis: regioninių funkcinių vienetų raidos tyrimus, Lietuvos istorijos studijas, konfesijų sklaidos Lietuvoje tyrimus ir gyvenviečių (funkcinių centrų) raidos tyrimus.

Regioninių funkcinių vienetų raidos tyrimų yra gana daug. Natūralu, kad ankstyvuosius funkcinius teritorinius vienetus nagrinėjančių tyrimų daugiausia yra tarp archeologų. Viena iš pirmųjų tarpdisciplininio pobūdžio studija, kurioje sisteminant archeologų, kalbininkų, antropologų pateikiamus duomenis bei istorinių šaltinių medžiagą nagrinėjamas baltų genčių žemių raida iki valstybės susidarymo, yra straipsnių rinkinys „Lietuvių etnogenezė“ (Lietuvių etnogenezė, 1987). Greta reiktų paminėti ir kituose rinkiniuose publikuoti šių autorių straipsniai (Lietuvių materialinė kultūra..., 1978; Motuza, Girininkas, 1989; Girininkas, Lukoševičius, 1997; Liekis, 1997). Baltų genčių teritorinės organizacijos raidą analizuojančių darbų yra ir daugiau. Vieni jų skirti konkrečiam istoriniam laikotarpiui, pavyzdžiui, vėlyvajam geležies amžiui (Volkaitė-Kulikauskienė, 1970; 2001; Kazakevičius, 2007; Zabiela, 2007), valstybės kūrimosi laikotarpiui (Tautavičius, 1968a; Zabiela, 1998), kiti baltų genčių struktūros raidai iki vėlyvojo geležies amžiaus (Tautavičius, 1978; Tučas, 2012) arba tam tikram kultūros tyrimo aspektui – pagal drabužių ir papuošalų archeologinius radinius charakterizuojamos baltų genčių sritys (Volkaitė-Kulikauskienė, 1997), pagal laidosenos bruožus nustatomos tarpgentinės dykros (Žulkus, 1989; Šimėnas, 2006), pagal istoriniuose šaltiniuose minimus vietovardžius nustatomas baltų žemės (Salys, 1985). Nemažai baltų žemėms skirtų istorikų tyrimų (Gudavičius, 1989, 2011; Baranauskas, 2000). Funkcinę teritorinę organizaciją gerai apibūdina V. Daugirdo atlikti administracinio tinklo raidos (Daugirdas, 1997a) bei ankstyvosios teritorinės organizacijos formavimosi tyrimai (Daugirdas, 1994, 1996a, 1997c). Greta būtų galima paminėti ir baltų teritorinę organizaciją nagrinėjusių užsienio autorių darbus (Zajączkowski, 1925; Łowmiański, 1932; Jakubowski, 1907). Visi šie darbai svarbūs kompleksiškumu, nes autoriai pristato tam tikro laikmečio visos Lietuvos teritorijoje buvusią funkcinių regionų struktūrą, atsižvelgdami į jų tarpusavio santykį, teritorines ribas arba vietoje jų buvusias tarpgentines dykras.

Kita vertus, nemažai darbų yra skirta ir konkrečiam regionui. Bene vienas seniausių yra J. Totoraičio „Sūduvos Suvalkijos istorija“ (Totoraitis, 1938), kuriame Suvalkijos regionas nagrinėjamas tiek istoriniu, tiek gamtiniu, tiek ir kultūriniu požiūriais. Svarbus ir grupės autorių parengtas straipsnių rinkinys „Žemaitijos istorija“, kuriame apžvelgiama Žemaitijos regiono raida, nuo pirmųjų baltų genčių žemių susiformavimo iki XX a. (Žemaitijos istorija, 1997). Panašaus pobūdžio straipsnių rinkinys išleistas Aukštaitijos regiono istorijai ir kultūrai (Aukštaičių tapatumo paieškos, 2006) bei žiemgalių žemių istorinę raidą apimantis leidinys apie Joniškio kraštą (Joniškio kraštas..., 2011). Nuo 2003 m. atskirų Lietuvos regionų analizei skirti darbai rengiami Vilniaus universiteto Geografijos ir kraštotvarkos katedroje (Daugirdas, 1997b, 1998b, 2002, 2006, 2012; Petrulis, 2003, 2005; Ragauskaitė, 2009, 2010–2011; Lašinskaitė, 2010; Bartašius, 2011, 2012; Jankauskaitė, 2011; Vinciūnaitė, 2011; Savenkovaitė, 2012).

Paprastai detalūs tyrimai apima nedidelį istorinį laikotarpį, todėl nagrinėjant Lietuvos funkcinių regionų sąrangos kaitą nuo pirmųjų funkcinių vienetų iki dabar reikėjo šiuos tyrimus apjungti, palyginti ir susiteminti. Bene daugiausia tyrimų buvo surinkta apie ankstyvųjų funkcinių vienetų formavimąsi – atskirų baltų genčių teritorinės organizacijos raidą: kuršių (Žulkus, 1989, 1997, 1999, 2004a; Butrimas, Žulkus, 1997; Mickevičius, 1997; Zabiela, Baranauskas, 2004; Baranauskas, 2013), žemaičių (Salys, 1930; Batūra, 1964; Grinaveckis, 1968; Tautavičius, 1986; Žulkus, 1987, 2004b; Gudavičius, 1988a, 1998, 170-176, 1991; Vaitkunskienė, 1990, 1997; Niktžentaitis, 1996, 1997; Butrimas, Žulkus, 1997; Šimėnas, 1997, 2006; Jurginis, 1997; Kasperavičius, 2001; Iršėnas, Ostrauskaitė, 2004; Almonaitis, 2010, 2013), aukštaičių (Bertašius, 2002; Dubonis, 2013), žiemgalių (Šliavas, 1967, 1996; Gudavičius, 1988e; Jarockis, 2002, 2003; Vaškevičiūtė, 2004, 2011; Vasiliauskas, 1999, 2005, 2008; Baranauskas, 2010), sėlių (Zabiela, 1999, 2009; Kazakevičius, 2000; Simniškytė, 1999, 2002, 2005, 2013; Vaitkevičius, 2009), sūduvių (Totoraitis, 1937; Tautavičius, 1966, 1994; Vanagas, 1970; Kulikauskas, 1982; Puzinas, 1983; Vaitkevičius, 2003, 2004), lietuvių (Gudavičius, 1983, 1984, 1986, 1998, 2006, 2011; Batūra, 1983; Dubonis, 1991, 1997, 1998, 2011; Maksimaitienė, 1991; Girininkas, 1992; Zabiela, 1992, 1998, 2006; Zabiela, Baranauskas, 1996; Leonavičiūtė, 1997; Baranauskas, Zabiela, 1998; Baranauskas, 2002, 2006; Vaitkevičius, 2005; Juškaitis, 2005; Luchtanas, Vėlius, 2005; Kurila, 2005, 2009; Vengalis, 2009; Kuncevičius, Laužikas, 2012).

Vėlesnių laikotarpių administraciniams vienetams dėmesio skiriama mažiau. Trumpi, konkretūs ir aiškūs enciklopediniai straipsniai: Vilniaus kunigaikštystės (Gudavičius, 1988c); Trakų kunigaikštystės aprašymai (Gudavičius, 1988d), straipsnis apie Klaipėdos sritį (Matulevičius, Šilas, 2011), Kuršo kunigaikštystę (Jasas, Matulevičius, 2011). Paminėtinos ir atskiriems funkciniams vienetams skirtos detalesnės studijos: Žemaitijos seniūnijai (Almonaitis, 2010, 2013b; Saviščevas, 2010), Upytės pavietui (Maksimaitienė, 1986; Baronas, 2004; Kiaupa,

2004; Šmigelskytė–Stukienė, 2004; Zabiela, 2004), Kauno pavietui (Strelcovas, 2002). Itin įdomūs carinės Rusijos okupacijos metu suformuotus funkcinius vienetus nagrinėjantys darbai, skirti Kauno gubernijai (Staliūnas, 2001) ir Vilniaus gubernijai (Medišauskienė, 2004) ir bendrai administracinio tinklo analizei skirti darbai (Daugirdas, 1992; Daugirdas, Pričkaitytė, 1993; Daugirdas, Mačiulytė, 2006). Jie vertingi ne tik tuo, kad galima sužinoti tikslias gubernijų ribas, bet ir jų formavimo procesą, ribų nustatymo kriterijus ir kartu analizuojamo laikotarpio etnokultūrinį kontekstą.

Analizuojant funkcinių vienetų vidinę struktūrą, domėtasi ir arealinio lygmens vietovių kraštotyros studijomis: Merkinės apylinkių (Batūra, 1970; Martinkėnas, 1970), Platelių krašto (Misius, 1999), Telšių krašto (Genys, 1994; Meilus, 1994; Butrimas, 2005), Sedos krašto (Baliulis, 1997b), Papilės (Trimonienė, 2004), Kaltinėnų krašto (Almonaitis, 2010), Laukuvos krašto (Almonaitis, 2005), Kupiškio krašto (Baliulis, 1997a).

Antroji tyrimų kryptis, suteikianti informacijos apie skirtingų laikotarpių funkcinius vienetus, yra Lietuvos istorijos studijos, skirtos istoriniams laikotarpiams: XIII-1564 m. (Jurginis, 1978; Jurginis, Lukšaitė, 1981; Šapoka, 1989; Ivinskis, 1989b, 1991; Kiaupa, 1998; Gudavičius, 1998, 1999; Rowell, 2001; Bumblauskas, 2005; Kiaupienė, 2009; Petrauskas, 2011a), 1564-1795 m. (Jurginis, 1978; Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius, 1995; Jučas, 2000; Vilimas, 2004; Bumblauskas, 2005; Kiaupa, 2012; Kiaupienė, 2013a; Lukšaitė, 2013; Eidintas, Bumblauskas ir kt. , 2013), 1795-1918 m. (Jurginis, 1978; Jegelevičius, 2008; Gumuliauskas, 2010; Medišauskienė, 2011; Eidintas, Bumblauskas ir kt. , 2013).

Apžvelgiant religijos raiškai Lietuvoje skirtus tyrimus, pirmiausia reiktų paminėti išsamias bažnyčios istorijos Lietuvoje studijas (Alekna, 1936; Juška, 1997; Ališauskas, 2005; Baronas, Černius ir kt., 2006), reformacijos plitimui skirtus tyrimus (Lukšaitė, 1999, 2009, 2013; Vaivada, 2004; Pociūtė, 2009b; Vinciūnaitė, 2010) bei atskiri bažnyčios istorijai skirti straipsniai (Merkys, 2003; Jučas, 2004, 2007; Ivinskis, Kareniauskas, 2004; Pociūtė, 2009a; Miltakis, 2010; Miknys, 2011).

Ketvirtoji tyrimų kryptis susijusi su funkcinių centrų tinklo tyrimais. Kita vertus, reikia pažymėti, kad, priklausomai nuo istorinio laikmečio, funkcinių centrų analizei buvo aktualūs skritingi jų tyrimo aspektai. Senųjų baltų genčių žemių formavimosi laikotarpyje bei pirmaisiais valstybės kūrimosi šimtmečiais aktualūs karinių įtvirtinimų (Jurginis, 1971; Zabiela, 1995, 1997; Baranauskas, 2003), taip pat valdovo dvarų tinklą ir jo funkcijas analizuojantys tyrimai (Šimėnas, 2006; Dubonis, 1998, 2001a, 2011; Baranauskas, 2001), LDK laikotarpiu aktualūs tampa gyvenviečių istorijos (steigimo, privilegijų, prekymečių teisių suteikimo) (Meilus, 1993a, 1993b; Šešelgis, 1996; Miškinis, 2002, 2004, 2007), jų heraldikos tyrimai (Rimša, 1992, 1997, 2008; Jasiūnaitė, 2011), taip pat domėtasi bajorijos dvarų tinklo pasiskirstymu (Petrauskas, 2001, 2003,

2004; Saviščevas, 2004, 2010; Karvelis, Ragauskienė, 2009; Paknys, 2009a, 2009b). Be gyvenviečių tinklo duomenų buvo domimasi ir atskirų miestų – Kauno miesto (Strelcovas, 2002; Kiaupa, 2008), Šiaulių miesto (Kryževičius, 1986; Kiaupa, 1991a, 1991b), Klaipėdos miesto (Safronovas, 2013) istorija.

Formaliųjų regionų tyrimai. Formaliųjų regionų tyrimų laukas daugiausia buvo apribotas rengiamajame darbe pasirinktų formaliųjų regionų tyrimo aspektų: etnografinio, tradicinės kaimo architektūros ir tarmių. Pagal šiuos aspektus ir pateikiama tyrimų apžvalga.

Etnografiniai tyrimai. Pirmasis bandymas skirti etnografinius regionus buvo A. Tamošaičio parengtas Lietuvos kraštų žemėlapis (1939 m.). Vėliau tik 9 dešimtmetyje remdamiesi kostiumo, architektūros, žemdirbystės ir ūkinės veiklos tyrimų duomenimis etnologai S. Cimermanis ir J. Morkūnas Lietuvoje išskyrė istorines-etnografines sritis (Цимерманис, Моркунас, 1980), o 1986 m. J. Kudirka parengė taikomąjį etnografinių liaudies meno sričių variantą (Kudirka, 1986). Visgi anot Ž. Šaknio, bene stambiausias etnografinio regionavimo tyrimas, pareikalavęs dviejų dešimtmečių sutelktų Pabaltijo šalių etnologų pastangų, buvo Pabaltijo istorinis-etnografinis atlasas (ИЭАП, 1985). 1985 m. išleistame žemdirbystei skirtame tome paskelbti net 54 žemėlapiai, o po metų išleistas dar platesnės apimties antrasis atlaso tomas, skirtas drabužių kartografiniams tyrimams, kuriuos atliko M. Miliuvienė ir V. Kulikauskienė (ИЭАП, 1986). Šie žemėlapiai disertacijoje naudojami kaip istorinis etnografinių regionų sampratos kontekstas, siekiant palyginti anksčiau braižytas etnografinių regionų ribas su dabartinėmis.

Dabartinių etnografinių regionų samprata yra siejma su 2001 m. pradėta svarstyti Apskričių valdymo reformos koncepcija, paskatinusi etnografus, etnologus teikti siūlymus Lietuvos regioninio suskirstymo žemėlapiui (Kalnius, 2001; Šaknys, 2001; Šimėnas, 2001; Tyla, 2001; Tumėnas, 2001; Vyšniauskaitė, 2001; Zinkevičius, 2001). Diskusijų metu svarstytos etnografinių regionų ribos (Tyla, Milius ir kt., 2001). Remiantis etnografinių tyrimų duomenimis buvo sudarytas D. Pivoriūno ir Ž. B. Šaknio Lietuvos etnografinių regionų žemėlapis (Pivoriūnas, Šaknys, 2003). Butent šio žemėlapio etnografinių regionų ribos šiame darbe yra laikomos formaliųjų regionų pagrindu, su kuriuo yra lyginamos tradicinės kaimo architektūros, etnomuzikinių bei tarmių paplitimo ribos.

Tradicinės kaimo architektūros tyrimai. Stengiantis įvertinti etnoarchitektūrinių bruožų paplitimą buvo renkami tyrimai, nagrinėjantys keletą skirtingų objektų: sodybos ir jos trobesių struktūrą, gyvenviečių tipus, smulkiosios architektūros bruožus bei medinę sakralią architektūrą.

Tradicinės kaimo sodybos ir jos trobesių tyrimų yra daug ir įvairių. Pirmiausia paminėtina I. Butkevičiaus tradicinės kaimo architektūros studija (Butkevičius, 1971). Nors diskutuotinas lieka jo išskirtų regionų skaičius, visgi tai yra vienas pirmųjų kompleksinis tradicinės kaimo architektūros bruožus (gyvenviečių tipus, regioninius sodybų išdėstymą, trobesių struktūrą)

klasifikuojantis darbas, reikšmingas ne tik informacijos gausa, bet ir metodologiniu požiūriu. Tradicinės kaimo architektūros regionavimo darbų yra ir daugiau: vertingas M. Purvinienės ir M. Purvino atliktas tradicinės architektūros paveldo regionavimas (Purvinas, Purvinienė, 1998), taip pat M. Purvino su P. Kavaliausku atliktas kraštovaizdžio etnokultūrinis regionavimas (Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116). Gana nemažai etnoarchitektūros tyrimų yra skiriama konkretiems regionams (Purvinas, 2005, 2013), kartais tokie darbai leidžiami serijomis, pavyzdžiui, serija *Kaimo statyba* (Bertašiūtė, 2010, 2013; Andriušytė, 2012, 2013; Kaimo statyba…, 2013), EKGT tradicinės kaimo architektūros serija (Bertašiūtė, 2008a, 2008b; Kačinskaitė, 2008a, 2008b; Purvinas, 2008), kartais visų regionų bruožų pristatymas yra pateikiamas kartu (Bertašiūtė, 2007). Ypač vertinga grupės mokslininkų parengta, daugelį tradicinės kaimo architektūros aspektų apimanti Lietuvos architektūros istorijos studija (LAI, 2014). Nors joje nėra pateikto konkretaus etnoarchitektūrinio regionavimo žemėlapio, visgi visa informacija yra dėstoma aptariant etnoarchitektūros bruožų regioninius panašumus ir skirtumus.

Daugelyje anksčiau minėtų studijų yra analizuojami gyvenviečių tipų, taip pat smulkiosios architektūros (Burinskaitė, 2014) bruožai, todėl papildomai verta paminėti informacijos apie gyvenviečių tipų raidą suteikiančius žemėtvarkos krypties darbus (Balčiūnas, 1938; Bučas, 1988), atskiriems regionams skirtus smulkiosios archtūros tyrimus (Jurkuvienė, 2004) bei originali medinės sakralinės architektūros studija (Jankevičienė, 2007).

Etnomuzikologiniai tyrimai. Lietuvių muzikinės kūrybos palikimo klasifikavimas ilgą laiką buvo svarbi etnomuzikologijos mokslo problema. Pirmoji regioninė lietuvių liaudies melodijų klasifikacija buvo atlikta J. Čiurlionytės, kurios parengtoje dainų rinktinėje geografinis lietuvių liaudies melodijų klasifikavimo principas leido išryškinti atskirų Lietuvos sričių melodijų tipiškus bruožus (Čiurlionytė, 1955, 1969). Nuo 9 dešimtmečio J. Čiurlionytės tyrimo principas buvo perimtas ir davė pradžią naujiems lietuvių liaudies melodijų regioniniams tyrimams. Pirmiausia G. Četkauskaitės parengta studija apie dzūkų dainas, jų melodiką (Četkauskaitė, 1981). Pagal G. Četkauskaitės pasiūlytą žanrinę ir stilistinę melodijų klasifikaciją parengta studija aukštaičių melodijoms (Burkšaitienė, Krištopaitė, 1990). Kaip ir G. Četkauskaitės, šioje studijoje buvo stengtasi surasti aukštaičių specifinį muzikinį stilių, tačiau tyrimui pasirinkta Aukštaitija plačiąja prasme – nuo Šiaurės Aukštaitijos iki Suvalkijos.

Atskirai paminėtini muzikinių dialektų: Žemaitijos (Mukaitė, 2002; Sungailienė, 2007, 2009; Žarskienė, 2007a), Suvalkijos (Vakarinienė, 1999, 2001, 2002), Dzūkijos (Ambrazevičius, Leskauskaitė, 2007), Mažosios Lietuvos (Petrošienė, 2007), pietvakarių Lietuvos interdialekto (Lukenskienė, 2010) tyrimai. Greta šių darbų būtų galima priskirti muzikavimo tradiciją regionų paribiuose tiriančius darbus, kuomet per muzikavimo tradicijos artimumą vienam ar kitam regionui bandoma identifikuoti regioninės tradicijos ribą (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2007, 2009), išskirti

etnomuzikinius regionus (Astrauskas, 2001) ar chronologiškai nustatyti regioninių skirtumų formavimosi procesą (Nakienė, 2000). Šių darbų didžiausia vertė regioniniams tyrimams yra ta, kad autoriai atsisakė liaudies kūrybos palikimą nagrinėti etnografinių ribų pagrindu ir, remdamiesi savais tyrimo metodais, patys identifikavo etnomuzikinius regioninius darinius. Regioniniams tyrimams priskirtini ir skirtingų žanrų paplitimo teritoriją nagrinėjantys darbai: sutartinių (Slaviūnas, 1974, 2006, 2007; Račiūnaitė, 1992, 2000a, 2000b, 2006; 2008, 2012; Urbanavičienė, 2009), šienapjūtės dainų (Daunoraitė, 1996), raudų (Žičkienė, 1998, 2001, 2002, 2004), javapjūtės dainų (Žičkienė, 1989), refreninių dainų (Nakienė, 2001), evangeliškų liuteronų giesmių (Kšanienė, 2002). Folklorinių ansamblių perspektyvoje etnomuzikinės regioninės savimonės koncepcija analizuojama A. Zabielienės darbuose (Zabielienė, 2003; 2006; 2007).

Etnoinstrumentologijos regioniniams tyrimams reiktų priskirti etnomuzikologų darbus, kuriuose skiriami instrumentų paplitimo arealai Lietuvoje: kanklių (Apanavičius, 1994, 2009; Palubinskienė, 2009), skudučių (Paliulis, 1959, 2002; Žarskienė, 1993, 2003), smuiko (Kirdienė, 2001), armonikų (Baika, 1994). Atskirai paminėtini liaudies muzikos instrumentus klasifikuojantys darbai (Paliulis, 1959, 2002; Baltrėnienė, Apanavičius, 1991) arba atskirų regionų muzikavimo tradicijas analizuojantys darbai (Žarskienė, 2007a, 2007b, 2009, 2011, 2012).

Tarmių (dialektologiniai) tyrimai. Regioninės etnokultūros analizėje vertingus kalbotyros tyrimus reiktų skirstyti į dialektologinius ir etnolingvistinius. Etnolingvistiniai tyrimai šiame darbe daugiau naudoti regioninės savimonės analizei. Dialektologinių tyrimų yra labai skirtingų ir įvairių. Iki XXI a. lietuvių dialektologija iš esmės buvo deskriptyvinės krypties, buvo atliekamas svarbus, paprastai labai skirtingo pobūdžio tarmių aprašymo darbas (Salys, 1992; Girdenis, 1971; Mikulėnienė, 2010, p. 147–153). Regioninės etnokultūros tyrimams labai vertingas „Lietuvių kalbos atlasas“, pasižymintis gausia kartografine medžiaga su lietuvių kalbos leksikos, fonetikos ir morfologijos duomenimis (LKA, 1977; 1982; 1991), taip pat darbe naudota Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija (LKTCH, 2004).

Vertingi ir platesnį tyrimo objektą turintys dialektologų darbai, kuriuose lietuvių kalbos dialektai, jų ypatybės ir teritorinė raiška yra ne kaip tyrimo objektas, bet priemonė etnokultūriniams reiškiniams tyrinėti. Pavyzdžiui, Z. Zinkevičiaus lietuvių kalbos kilmės ir raidos tyrimai tuo pačiu metu leidžia atskleisti lietuvių etnogenezę (Zinkevičius, 1981, 1984; 2005; 2006), o G. Subačiaus žemaičių tarmės tyrimai (Subačius, 1988, 1993) atskleidžia jos vaidmens kaitą Lietuvos istorijoje. Pagal tyrimo objektą šie darbai priskirtini kalbotyros tyrimams, nors tyrimo pobūdis juos leidžia laikyti tarpdisciplininiais. Nagrinėdami lietuvių kalbos raidą autoriai tyrimą atlieka ne per dialektologinių, o pirmiausia istorinių, archeologinių, onomastikos duomenų sintezę. Taip pat paminėtini atskirus kalbotyros klausimus nagrinėjantys darbai: kirčio atitraukimas (Grinaveckis, 1977), pietų aukštaičių patarmės teritorinė struktūra (Vidugiris, 1970).

Regioninės savimonės tyrimai. Kaip atskirą tyrimų sritį reiktų išskirti regioninės savimonės tyrimus. Itin džiugu, kad Lietuvoje yra sistemiškų regioninės savimonės tyrimų, kuriuose nagrinėjamas tiek visos Lietuvos etnografinis tapatumas (Kalnius, 2002; Venskienė, 2008; Šaknys, 2011), tiek ir vieno regiono savimonės analizė (Savoniakaitė, 2003; Petrulis, 2005; Šaknys, 2005). Nuo 2012 m. regioninės savimonės tyrimai intensyviai vystomi Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriuje pagal programą „Savas“ ir “kitas” Lietuvoje: Socialinės struktūros, kultūra, tapatybė (2012 – 2016 m.). Darbams vadovauja etnologė V. Savoniakaitė (LII: Etnologijos skyrius, 2012-11-25).

Etnografijos mokslo perspektyvoje įdomūs, nors pakankamai reti etnopsichologiniai tyrimai, kuriuose nagrinėjama gyventojų grupės „charakterio“ samprata (Žakaitis, 2011), etnopsichologinės Lietuvos subetinių grupių savybės, etninės priklausomybės determinuotų aukštaičių ir žemaičių psichinių reiškinių savitumai (Bliumas, 2000). Regioninės etnokultūros požiūriu šie darbai vertingi, nes atskleidžia gana naujovišką regioninės etnokultūros savitumą, pagrįstą socialinės psichologijos tyrimų rezultatais: aukštaičių ir žemaičių asmenybės ypatybėmis, santykių su daiktine ir socialine aplinka pobūdžiu, emocinių išgyvenimų, pažinimo procesų bruožais (Bliumas, 2000).

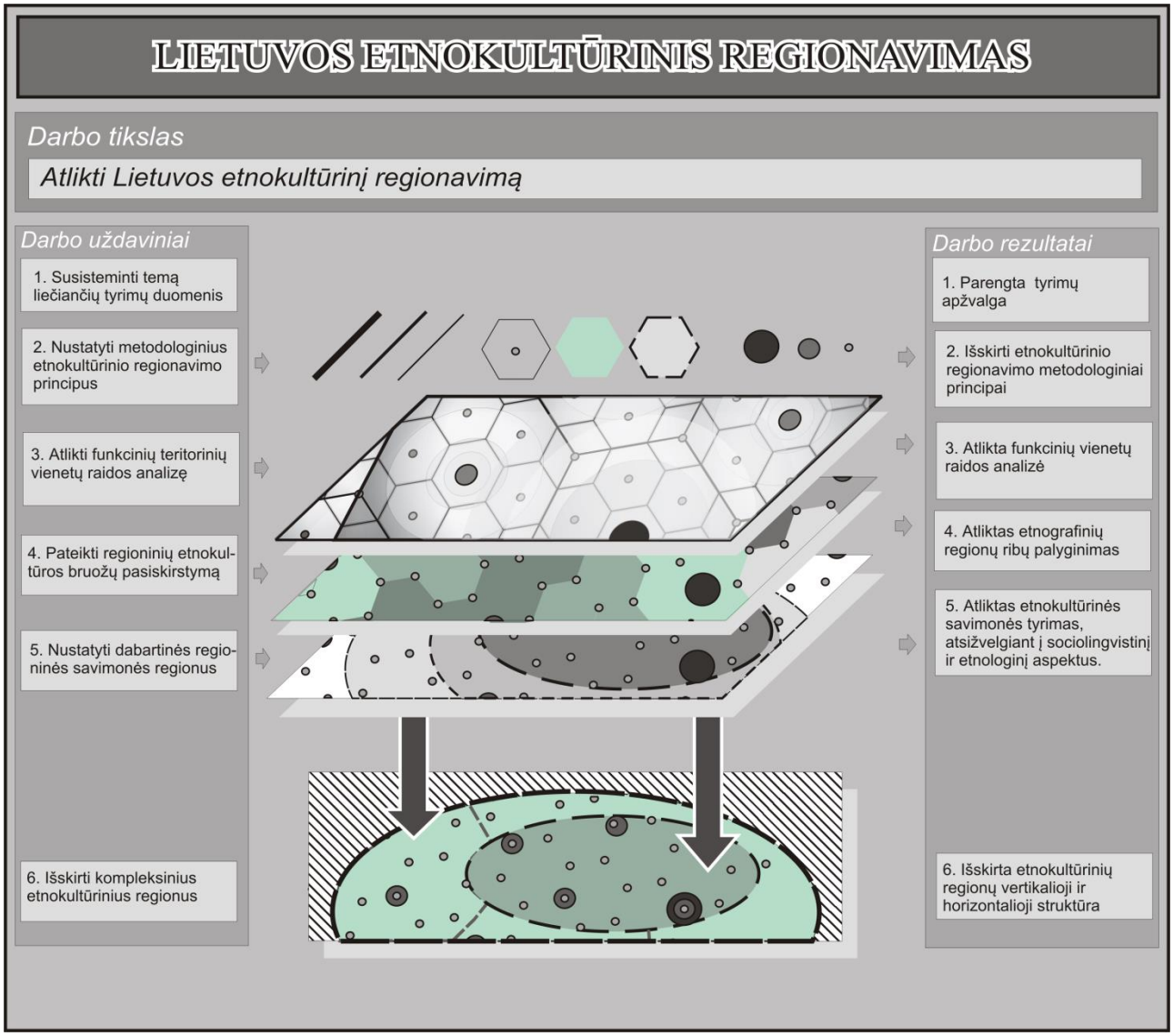
Įdomių ir vertingų straipsnių, skirtų regioninei savimonei, yra etnolingvistikos srityje, kur pasitelkiami sociolingvistiniai dialektologiniai metodai. Tokių tyrimų autorė D. Aliūkaitė savo straipsniuose gilinasi į gan „naujoviškas“ dar menkai ištyrinėtas temas: dialekto gyvybingumą ir santykį su gyventojų socialine, materialine padėtimi (Aliūkaitė, 2005), Lietuvos dialektų mentalinio žemėlapio sampratą (Aliūkaitė, 2009a), dialekto ir bendrinės kalbos santykį (Aliūkaitė, 2009b), gyventojų savimonės įtaką kalbos ir jos dialektų estetiniam vertinimui (Aliūkaitė, 2011). Labai naudinga sociolingvistinė tarmių vartojimo Lietuvos miestuose studija, kurioje originaliai su gausia vaizdine medžiaga yra nagrinėjamas miestų gyventojų regioninės savimonės gyvybingumas, požiūris į savo tarminę kalbą (Miestai ir kalbos, 2013).

Kaip atskirą grupę dar reiktų išskirti istorinę savimonę tiriančius darbus. Originalus istorinis regioninės savimonės tyrimas yra atliktas V. Petreikio, kuriuo autorius tyrė žemaičių regioninės (tarmiškai rašomos) knygos leidybą ir jos raidą (Petreikis, 2009). Taip pat detalią žemaičių savimonės studiją *Žemaičiai XX a. – XXI a. pr.“* yra parengęs P. Kalnius (Kalnius, 2012), o pačios regioninės savimonės sampratos analizei yra itin vertina V. Savukyno studija „*Istorija ir mitologijos: tapatybės raiškos XVII – XIX amžiaus Lietuvoje*“ (Savukynas, 2012).

2. DARBO METODOLOGIJA

2.1. Darbo rengimo metodika

Darbo rengimo procesą galima suskirstyti į keletą etapų, atitinkančių darbe iškeltus uždavinius (2.1. pav.):

2.1. pav. Darbo rengimo metodologinė schema

Siekiant darbo tikslo buvo atliekama:

1. Jungiant skirtingus regioninės etnokultūros tyrimo aspektus remtasi geografijos, istorijos, archeologijos, etnografijos, etnomuzikologijos, folkloristikos, dialektologijos sričių tyrimais. Analizuoti tiek detalūs, fragmentiški tyrimai, tiek fundamentalios, didelės apimties mokslinės studijos, kuriose pilnai ar tik iš dalies yra nagrinėjama regioninė kultūra ar jos bruožai, regionų istorijos ypatumai. Surinktų tyrimų rezultatai apibendrinti tyrimų apžvalgoje.

2. Analizuojant skirtingų geografijos mokslo sričių regionavimo patirtį, stengtasi pateikti Lietuvos etnokultūrinės sąrangos interpretacinį holistininį paaiškinimą: Lietuvos etnokultūrinės

sąrangos horizontaliąją ir vertikaliąją struktūrą. Šiame darbe naudojama Lietuvos etnokultūrinio regionavimo metodika, kaip ir kiti kokybiniai tyrimai, pasižymi duomenų indukcine analize, o induktyvi tyrėjo logika yra laikoma vienu iš tyrime taikomų loginio modeliavimo metodų (Kardelis, 2002).

3. Atlikta Lietuvos funkcinių teritorinių vienetų raidos analizė, jų ribų palyginimas. Analizės metu ieškota funkcinių vienetų persidengiančių teritorijų, nes funkciškai arba rangu skirtingų teritorinių vienetų persidengimas leidžia įvertinti centrų daugiafunkciškumą bei nustatyti regiono branduolį, regioną organizuojančius centrus ir jų įtakos zonas. Funkciniai regionai nagrinėjami chronologine tvarka, išskiriant svarbiausius šalies teritorinės, ūkinės, religinės sistemos kaitos laikmečius:

- IX- XII a. sietini su baltų genčių funkciškai (gynybiniu, ūkiniu, etniniu pagrindu) organizuotomis teritorijomis;

- XIII- 1564 m. laikotarpis, sietinas su valstybinės administracinės struktūros pradžia;

- 1564- 1795 m. sietini su vientisos reguliarios funkcinių vienetų sistemos suformavimu po 1564- 1566 m. įvykdytos Pavietų reformos iki 1795 m. įvykdyto trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo.

- 1795- 1918 m. laikotarpis apima carinės Rusijos okupacijos metu (1795-1915 m.) ir kaizerinės Vokietijos okupacijos metais (1915- 1918 m.) atliktus funkcinių teritorinių vienetų pasikeitimus.

- Nuo 1918 m. laikotarpyje funkcinių vienetų tinklas smulkėjo ir prisklausomai nuo skirtingos politinės santvarkos įvedimo gana dažnai keitėsi. Tarpukario Lietuvos (1918 – 1940 m.) buvo suformuota savarankiška administracinių ir religinių vienetų tinklo sistema, pakoreguota tuometinių politinių įvykių: 1919 – 1939 m. vykusios Vilniaus krašto okupacijos bei 1923 m. perimto Klaipėdos krašto. Sovietų Rusijos laikotarpiu funkcinių vienetų sistema buvo keičiama keletą kartų, 1941 m. Lietuvą užėmus Vokietijai dar kartą transformuojama, o 1945 m. Raudonajai Armijai išstumus vokiečius iš Lietuvos teritorijos grąžinta tarpukario Lietuvos administracinė sistema, kurią 1950 m. pakeitė sovietinis teritorinės organizacijos modelis, o šis dar kartą pakeistas 1953 m. Iš esmės Lietuvos administracinė sistema nusistovėjo 1994 m. Nepriklausomoje Lietuvoje priėmus apskričių įstatymą.

4. Atliktas Lietuvos etnografinių regionų ribų palyginimas su etnokultūros regioniškumą atskleidžiančių bruožų teritoriniu pasiskirstymu. Etnografinės ribos lygintos su etnoarchitektūros, etnomuzikologijos ir dialektologijos tyrimuose nustatytų bruožų paplitimo duomenimis.

5. Nagrinėta regioninė savimonė trimis aspektais: atsižvelgiant į sociolingvistinius, etnologų atliktų regioninės savimonės tyrimų duomenis bei empiriškai surinktus etonkultūrinės savimonės teritorinės raiškos duomenis. Empiriniame etnokultūrinės savimonės tyrime panaudotas šiek tiek

modifikuotas amerikiečių geografo W. Zelinsky (Zelinksy, 1980) savimonės tyrimo metodas. Juo mokslininkas Jungtinėse Amerikos valstijose išskyrė (sub)etninės savimonės regionus pagal (sub)etninę savimonę atspindinčių pavadinimų paplitimą teritorijoje. Atliekant etnokultūrinės savimonės raiškos analizę Lietuvoje buvo vertinti etnografinę savimonę parodančių žodžių (Žemaitija/žemaitis, Suvalkija/suvalkietis, Dzūkija/dzūkas, Aukštaitija/ aukštaitis) bei etnokultūrinę savimonę parodančių žodžių (Kuršas/kuršis, Žiemgala/žiemgalis, Sėla/sėlis, Dainava/dainavis, Sūduva/sūduvis, Jotva/jotvingis) vediniai įmonių ir regioninę kultūrą vystančių bei globojančių institucijų pavadinimuose paplitimas. Regioninei savimonei Lietuvoje išsiaiškinti naudoti tokie tyrimo būdai:

1) naudojant Juridinių asmenų registrą, surinkti žodžių, rodančių etnografinę (žemaičiai, aukštaičiai, dzūkai, suvalkiečiai, zanavykai, lietuvininkai, Mažoji Lietuva) ir etnokultūrinę savimonę (kuršiai, žiemgaliai, sėliai, dainaviai, sūduviai, skalviai) vediniai.

2) tiriant regioninę savimonę taip pat analizuoti regioninę etnokultūrą puoselėjančių, skatinančių draugijų, būrelių, institutų veikla, organizuojamų renginių ir jų dalyvių teritorinis pasiskirstymas. Duomenys rinkti naudojant internetinės Google paieškos sistemą.

Surinkti duomenys buvo suskirstyti į tris lygmenis:

- I lygmuo nurodo regioninės savimonės pasyvią raišką. I lygmenyje buvo surinkti visi juridiniai asmenys savo pavadinime turintys etnokultūrinę ar etnografinę savimonę rodančius žodžius ar jų vedinius (žemaičiai, aukštaičiai, dzūkai, suvalkiečiai, zanavykai, lietuvininkai, Mažoji Lietuva), nepriklausomai nuo jų vykdomos ūkinės veiklos ar juridinio asmens pobūdžio.

- II lygmuo nurodo gyventojus organizuojančią regioninę veiklą. II lygmenyje buvo surinkti regioną organizuojančią veiklą vykdantys juridiniai asmenys, savo pavadinime turintys etnokultūrinę ar etnografinę savimonę rodančius žodžius ar jų vedinius (žemaičiai, aukštaičiai, dzūkai, suvalkiečiai, zanavykai, lietuvininkai, Mažoji Lietuva).

- III lygmuo nurodo aktyvios savimonės raišką. III lygmenyje buvo fiksuojamos etnokultūrinę veiklą puoselėjančių įstaigų, institutų bei jų organizuojamų etnokultūrinio pobūdžio renginių ar dalyvių kilmės vietos.

2.1. lentelė Regioninės savimonės tyrimo lygmenys

I lygmuo	II lygmuo	III lygmuo
Visi juridiniai asmenys: - įvairios veiklos įmonės ir bendrovės; - jaunimo būreliai ir klubai (sporto, sirgalių, laisvalaikio ir kt.); - politinės partijos; - subkultūriniai judėjimai;	Teritorinę veiklą turintys jurdiniai asmenys: - Regioniniai laikraščiai - Regioniniai žurnalai - Regioninė televizija - Regioniniai menininkų susivienijimai	Etnokultūrinę veiklą globojančios įstaigos, institutai: - Etnokultūrinę veiklą puoselėjantys kolektyvai; - Etnokultūros tyrimo centrai; - Etnokultūrinės veiklos renginių vietos; - Etnokultūrinės veiklos renginių dalyvių kilmės vietos;

Surinktus duomenis lyginant su dialektologijos ir sociolingvistikos tyrimų rezultatais išskirti etnokultūrinės savimonės regionai bei vidinė struktūra: silpnos etnokultūrinės savimonės raiškos teritorija, aktyvios regioninės savimonės raiškos teritorija ir tvirtos regioninės savimonės branduolio riba.

6. Atliktas Lietuvos etnokultūrinių sričių ir regionų išskyrimas. Pirmiausia paruošiami trys – funkcinių, formaliųjų ir savimonės regionų sluoksniai. Pagal funkcinių teritorinių vienetų persidengimą išskiriami teritorinės organizacijos branduoliai – pastoviausios funkciškai organizuotos teritorijos bei jų centrai. Pagal formaliųjų regionų persidengimą išskiriami regioninės kultūros bruožų savitumą išlaikę branduoliai ir pereinamosios zonos. Derinant regioninės savimonės tyrimo rezultatus su anksčiau atliktais tarminių regionų bei kitų mokslinių tyrimų duomenimis, išskiriami vernakulariniai regionai ir jų vidinė struktūra: intensyviausios savimonės branduoliai, aktyvios ir pasyvios savimonės teritorija bei svarbiausi centrai. Perdengiant visus tris sluoksnius, išvedamos Lietuvos etnokultūrinių regionų ribos bei vidinė struktūra. Regionų ribos vedamos atsižvelgiant į istorinių funkcinių vienetų ribų medianą, regiono etnokultūrinių bruožų persidengimo intensyvumą ir aktyvios regioninės savimonės raišką. Vidinei struktūrai nustatyti analizuojamas skirtingų sluoksnių persidengimo pobūdis: etnokultūrinių regionų branduoliai nustatomi pagal intensyvios savimonės branduolį, subregioniniai dariniai skiriami atsižvelgiant į teritorinės organizacijos branduolius bei savimonės raiškos skirtumus, o pagal skirtingų regionų etnokultūrinių bruožų bei pasyvios savimonės persidengimą išskiriamos pereinamosios ir periferinės zonos. Kiekviename regione atsižvelgiant į funkcinių ir vernakularinių centrų sutapimus, išskiriami centrų hierarchija: svarbiausi regioną etnokultūriniu ir funkciniu požiūriu organizuojantys centrai, mažesnę organizacinę reikšmę turintys centrai bei istoriškai buvę reikšmingi centrai.

2.2. Etnokultūrinio regiono samprata

Regioniniai kultūros skirtumai geografijos moksluose buvo suprasti pakankamai seniai: nuo XIX a. pab. Alexander von Humbolt, Friedrich Ratzel darbuose buvo analizuojami gamtine aplinka ir gyventojų būdo bruožais saviti regionai, Karl Ritteris tokiems regionams siūlė kelių hierarchinių lygmenų struktūrą (Knox, Marston, 2001, 12-13). Didelis žingsnis buvo padarytas kraštovaizdžio geografijoje, kai buvo suvokta kultūrinio kraštovaizdžio istorinės analizės reikšmė: Karl Sauer (JAV) suformulavo kultūrinio židinio sampratą (Koter, 1995, 8). Vidal de la Blache Prancūzijos pavyzdžiu akcentavo vietos gamtinę aplinką, etninį, religinį bei administracinį šalies suskirstymą, kuris ilgainiui formuoja gyventojų būdo skirtumus ir jų gyvenamos vietos „geografinį individualumą“ (*genre de vie*) (Hefferman, 2009, 273). Kita vertus, šiuose darbuose lemiantis

regionų skyrimo kriterijus buvo gamtinė aplinka, o jos gyventojai suvokiami kaip gamtinės aplinkos ir kultūros sąveikos bruožų nešėjai.

Humanitariniuose moksluose vieningos „kultūros“ sampratos taip pat nebuvo. Kadangi vyravo aprašomieji etnologijos (Europoje), kultūrinės antropologijos (JAV) tyrimai, jokio skirtumo tarp kultūros ir etnokultūros, juo labiau kultūrinio ir etnokultūrinio regiono, kol kas nebuvo. Ilgą laiką, pradedant XVII a., kultūra buvo siejama su unikaliomis senovės tradicijomis, paprastai atokiose kaimo vietovėse gyventojų išlaikytais senovės liaudies kultūros reliktais, senienomis. Vienas žymiausių šio požiūrio pradininkų vokietis Johan Gotrfried Herder savo veikale *Volkslieder* (1778, 1779) liaudies kultūrą apibūdino kaip „kultūros lopšį“, tautos vertybių ir išminties šaltinį, leidžiantį išlaikyti savo kultūros savitumą greitai besikeičiančiame pasaulyje (McKay, 1994, 10-29). Buvo suvokta senovės liaudies kultūros vertė, noras ją išlaikyti ir apsaugoti, rinkti žinias apie unikalius kultūros bruožus, kaupti senovės darbo, buities įrankius, aprašinėti papročius ir tradicijas. Galima sakyti, iki XX a. pr. įsivyravo etnografinė kultūros samprata, davusi gausius aprašomuosius tyrimus ir senovės „įrėminimą“ liaudies kultūros muziejuose.

Svarbi kritika etnografinei kultūros sampratai pasirodė XX a. antrojoje pusėje, kai Benedict Anderson suformavo „įsivaizduojamos bendruomenės“ sąvoką. Pagrindinis šio požiūrio argumentas buvo klausimas – kaip du vienos etninės grupės individai gali jaustis artimi vienas kitam, jeigu jie niekada nėra vienas kito matę, yra nepažįstami ir jų tarpusavyje nesieja jokie socialiniai ryšiai? (Anderson, 1999; McKay, 1994, 10-29). Remiantis šiuo požiūriu, ilgainiui didėjant urbanizacijai, silpnėjant kaimo ir miesto gyventojų ryšiams, muziejuose saugomi kultūros materialiniai reliktai, atskirti nuo kasdieninės aplinkos ir netekę kultūrinio konteksto, tapo svetimi. Gyventojai sunkiai galėjo identifikuotis su muziejuose išsaugota etnografine medžiaga, nors šia etnografine medžiaga pagrįstas ir gyventojus vienijantis bendrumas nekėlė abejonių. Svarbiausias šio požiūrio atstovas Anthony D. Smith šio bendrumo pagrindą pakeitė iš „prigimtinės kultūros“ į „etniškumą“. Etniškumas nurodo tapatybę, grindžiamą bendra kilme ir bendruomeninio solidarumo jausmu (Kasatkina, 2007, 2). Sociologų darbuose gali būti nurodomos ir kiti kolektyvinės priklausomybės kriterijai – bendra teritorija, kita vertus, svarbiausia čia ne gyventojus vienijančios savybės, bet savo bendrumo suvokimas, bendra socialinė kategorija, leidžianti žmones skirstyti į „mes“ ir „jie“ (Barth, 2000, 12).

Naujasis požiūris neigė prigimtinį gyventojų bendrumą, atskirdamas liaudies, protėvių ir šiandienos globalizuotą kultūrą, o pačią kultūros sampratą skaldydamas į dvi dalis – etnografinę ir socialinę. Apie kultūros teritorinę raišką buvo mąstoma per „teritoriškumo“ prizmę, t.y. prigimtinį žmonėms iš prigimties būdingą poreikį turėti savą, nuo kitų ginamą plotą. Svarbus žingsnis čia buvo tai, kad pradėta kalbėti apie gyventojų ryšį su teritorija. Žvelgiant į kultūrinį kraštovaizdį, buvo ieškoma ne kultūros prisitaikymo prie aplinkos įrodymų, bet savos aplinkos žymėjimo ženklų,

simbolinių kraštovaizdžio elementų, socialinę, ekonominę, politinę veiklą organizuojančių centrų (Agnew, 2009, 744-745). Galima sakyti, teritoriškumu buvo įvardintas sociokultūrinis teritorinis darinys su bendros kilmės gyventojais, sakraliniu, simboliniu kraštovaizdžiu, teritorine organizacija, išvystytu ryšių tinklu ir ribomis.

Kultūrinio regiono sampratos atsiradimą greičiausiai reiktų sieti su XX a. II pusėje susiformavusiu kultūrinį tęstinumą akcentuojančiu požiūriu. Siekiamybe tapo ne kultūrinių artefaktų fiksavimas, bet jų supratimas. Buvo atsisakyta kuo tiksliau atkurti senovės portretą, užfiksuoti kuo daugiau ir autentiškų reliktų, pradėta gilintis į kultūros raidą, jos išlikusių artefaktų prisitaikymą, gyvavimą ir kaitą iki šių dienų (McKay, 1994, 10- 29). Remiantis „Aiškinamuoju geografijos terminų žodynu“ kultūrinis regionas apibrėžiamas kaip istoriškai susiformavusi, reikšmingų kultūros bruožų ir elementų panašumu iš kitų teritorijų išsiskirianti, palyginti didelė teritorija (teritorinė sistema), turinti išryškėjantį branduolį, centrą (centrus), periferijas, juos siejančius ryšius, ribas (Daugirdas, 2015). Jeigu šioje sampratoje didelę reikšmę turi kultūros tradicija ir jos raida, kuo skiriasi šis kompleksinis kultūrinis regionas nuo etnokultūrinio regiono? Šių sampratų skirtumas nėra didelis ir turėtų būti aiškinamas nebent skirtingų geografijos mokyklų įtaka. Remiantis Amerikos geografų darbais, kultūrinis regionas dažniau yra probleminis, orientuotas į tam tikros etninės, socialinės, kultūrinės grupės teritorinės raiškos ir su jais susijusių erdvinių reiškinių tyrimą. Europoje, ypač Rytų Europos šalyse, tyrimo objektas yra ne skirtingos etninės grupės, bet vieno etnoso subetniniai dariniai, jų formavimasis ir raida nuo seniausių gentinių teritorinių darinių iki dabartinių regionų. Paprastai ir skirtingų autorių naudojami regionų pavadinimai šiek tiek skiriasi: istoriniai regionai (Koter, 1995, 9; Vitale, 2011, 32), organiniai, istoriškai susiformavę regionai (Baubinas, 2000, 12), kultūriniai regionai (Rochmińska, 2001, 203; Daugirdas, 2002), etnokultūriniai regionai (Damrosz, 1987). Šiame darbe akcentuojant istorinę kultūrinio regiono prigimtį yra naudojamas terminas etnokultūrinis regionas. Remiantis „Aiškinamuoju geografijos terminų žodynu“ etnokultūrinis regionas – tai istoriškai susiformavusi šalies arba etninės teritorijos dalis, kuriai būdingi saviti etninės ar subetninės kultūros bruožai (tradicijų, buities, gyvenimo būdo, folkloro, tarmės, religiniai ir kt. skirtumai) (Daugirdas, 2015).

Atliekant etnokultūrinį regionavimą remiamasi kultūros geografijoje išskiriamais trimis kultūrinių regionų tipais (Jordon, Domosh, Rowntree, 1997, 8): formaliuoju, funkciniu, regioninės savimonės (vernakulainiais) regionais. Formalieji regionai atspindi kokio nors reiškinio teritorinį paplitimą ir skiriami pagal vieną (paprasti) arba kelis požymius (sudėtingi). Kitaip sakant formalius regionus galima būtų vadinti etnografiniais, nes jie aprašo tam tikro reiškinio, dvasinės ar materialinės etnokultūros elementų paplitimą, o etnografinės ribos fiksuoja jų paplitimo zonas (Daugirdas, 2015). Funkcinis regionas, turintis aiškiai nustatytas ribas ir funkcinį centrą, yra organizuota teritorija, funkcionuojanti politiškai, socialiai, administraciškai ar ekonomiškai.

Funkciniai regionas yra mazginių (arba nodalinių) regionų rūšis, nes yra formuojami teritorijos mazgais vadinamų centrų įtakos zonos pagrindu (Jordon, Domosh, Rowntree, 1997, 8). Regioninės savimonės arba vernakulariniai regionai – tai regionai, išskiriami pagal gyventojų kultūrinės, etninės, subetninės ar regioninės savimonės, tapatumo esamą ar buvusią raišką teritorijoje, kai gyventojai save sieja su konkrečiu regionu, jo teritorija, pavadinimu (Daugirdas, 2015). Dažnai tapatinami su tarmių paplitimo arealais arba mentaliniais arealais, įsitvirtinusiais gyventojų regioninėje savimonėje (Zelinsky, 1980, 1- 4). Per kompleksinę formaliųjų, funkcinių ir vernakularinių regionų analizę teritorijoje galima atskleisti etnokultūrinį regioną – ilgo istorinio ir kultūrinio vystymosi, raidos metu susiformavusį teritorinį darinį, turintį savitų etnokultūrinių bruožų sistemą, teritorinę organizaciją ir gyventojų regioninę savimonę.

2.3. Regiono erdvinės struktūros samprata

Atliekant bet kokį kultūrinį regionavimą, anot W. Norton, turėtume išskirti dvi hierarchines skales – erdvinę ir kultūrinę. Erdvinė skalė apima skirtingus regionų lygmenis mastelio bei dydžio atžvilgiu, tuo tarpu kultūrinė yra išreiškiama skirtingų kultūrinių kriterijų naudojimu (Norton, 2000). Kiekviename hierarchiniame lygmenyje, pagal pasirinktą kultūrinį kriterijų išskiriama horizontalioji, o apimant visus hierarchinius lygmenis – vertikalioji regiono struktūra. Horizontalioje struktūroje regionai skiriami pagal palyginimo (tipologinius) ryšius ir sudaro regionų tinklą. Vertikalioje struktūroje regionai skiriami pagal hierarchinius ryšius vadovaujantis principu, kad kiekvienas regionas gali būti skaidomas į mažesnius teritorinius vienetus ir pats yra didesnio teritorinio vieneto dalis (Haggett, 1995; Johnston ir kt., 1995, 543).

Vertikalioji regiono struktūra nurodo, kaip regionas yra hierarchiškai struktūrizuotas arba kokio dydžio ir mastelio teritoriniai vienetai turi būti išskiriami kiekviename hierarchiniame lygmenyje. Tikslių metodinių principų čia kol kas nėra, Be to, ir teritorinių vienetų pavadinimai yra maišomi to paties autoriaus darbuose. Nagrinėdama kultūrinių teritorinių vienetų hierarchijos problemą, Simona Vinciūnaitė pateikė du užsienio kultūros geografų darbuose dažniausiai naudojamus komponentinės ir erdvinės hierarchinė klasifikacijos pavyzdžius (Vinciūnaitė, 2012, 11). Lyginant juos su dažniausiai Lietuvoje naudojamais regioninės kultūros teritorinių vienetų terminais yra sudaryta 1 lentelė:

2.3. lentelė. Kultūros teritorinių vienetų hierarchinės klasifikacijos lygmenys. Remiantis 1 – Kendall ir kt., 1976; Spencer, Thomas, 1978; Fellmann irk t., 1985; Blij, 1993; 2 – Bonnemaison, 2005; 3 – Daugirdas, 2002; Ragauskaitė, Daugirdas, 2010-2011; Vinciūnaitė, 2012; 4 – Kavaliauskas, 2003; 5 – Purvinas, 2011; 6 – Zagorskis, 2004; 7 – Tautavičius, 1987a, 105; Banytė - Rowell, 2007, 44; Vaitkevičius, 2003, 218-221; 8 – Račiūnaitė-Vyčinienė, 2009, 127; 9 – Kudirka, 1986; 10 – Цимерманис, Моркунас (1980). 1980; 11 – ИЭАП, 1986; 12 – Pivoriūnas, Šaknys, 2003.

	Hierarchiniai lygmenys			
	Arealas	**Subregionas**	**Regionas**	**Sritis**
1	Kultūrinis arealas pagal kultūrinį bruožą		Kultūrinis regionas pagal kultūrinę sistemą	Kultūrinė sritis
2	Kultūrinis centras pagal kultūrinį bruožą	Kultūrinis regionas pagal kultūrinį kompleksą	Kultūrinė sritis pagal kultūrą	Kultūrinis pasaulis pagal kultūrinę civilizaciją
3	Kultūrinis arealas	Kultūrinis subregionas	Kultūrinis regionas	Kultūrinė sritis
4	Kraštas (žemė) ir apygarda	Posritis (etnokultūriniai subregionai)	Sritis (planavimo regionai)	
5	Kraštovaizdžio etnokultūrinis arealas	Kraštovaizdžio etnokultūrinė pozonė	Kraštovaizdžio etnokultūrinė zona	
6	Socialinis geografinis mikrorajonas	Socialinis geografinis parajonis	Socialinis geografinis rajonas	
7			Archeologinė kultūrinė sritis	
8			Muzikinis dialektas	Muzikinis interdialektas
9		Liaudies meno posritis	Liaudies meno sritis	
10			Istorinė – etnografinė sritis	
11			Etnografinė sritis	
12			Etnografinis regionas	

Pagal pirmąjį modelį, mažiausiais kultūros vienetais yra laikomi kultūros bruožai, kurių paplitimas teritorijoje formuoja kultūrinius arealus. Įvairios apimties ir pobūdžio kultūrinių bruožų grupės jungiasi į kultūrinius kompleksus, kurie pagal bendrus bruožus yra grupuojami į kultūrines sistemas, teritorijoje atitinkančias kultūrinius regionus. Tarpusavyje susijusių kultūrinių sistemų grupės sudaro didžiausio rango teritorinį vienetą – kultūrinę sritį. Kultūrinė sritis yra sudaryta iš kultūrinių regionų „rinkinių“. Antruoju atveju du žemiausi hierarchiniai lygmenys – kultūrinis bruožas ir kompleksas – sutampa, tačiau jų teritorinė raiška įvardinama skirtingai: kultūrinis bruožas teritorijoje formuoja kultūrinį centrą, kultūrinis kompleksas – kultūrinį regioną. Kultūrinių kompleksų grupė sudaro kultūrą, kuri teritorijoje sudaro kultūrinę sritį. Panašios kultūros formuoja civilizacijas, o jų užimamos kultūrinės sritys – kultūrinius pasaulius (Vinciūnaitė, 2012, 11-12).

Lietuvos regioninės etnokultūros tyrinėjimuose paprastai naudojama vieno arba dviejų hierarchinių lygmenų klasifikacija, kurioje dažniausi yra trečio lygmens etnokultūriniai teritoriniai vienetai ir jiems naudojami pavadinimai-sritis ir regionas (1 lentelė). Žemiausias lygmuo, rodantis mažiausią teritorinį vienetą, paprastai vadinamas „arealu“. Keturių hierarchinių lygmenų klasifikacija, dažniausiai naudojama Lietuvos kultūros geografų, artimai koreliuoja su užsienio

mokslininkų naudojama erdvine regiono klasifikacija: žemiausiame lygmenyje išskiriami (etno)kultūriniai arealai, kurie apjungiami į (etno)kultūrinius subregionus. Subregionai sudaro (etno)kultūrinius regionus. Stambiausias vienetas yra (etno)kultūrinė sritis, kuri gali būti sudaryta iš kelių kultūriniu požiūriu artimų regionų (1 lentelė).

Horizontalioje etnokultūrinio regiono struktūroje turi būti išskiriami struktūriniai elementai: branduolys, periferija ir ribos. **Regiono branduolys** – tai pagrindinė regiono dalis, išsiskirianti regioninės etnokultūros raiškos intensyvumu. Regiono branduolio sampratoje galima išskirti keletą požiūrių. Tradicinis požiūris remiasi K. Sauerio kultūrinio židinio, kultūrinio lopšio apibrėžimu – tai kultūrinės grupės centrinė, kilmės ir vystymosi vieta, iš kurios plinta kultūra ir jos kultūriniai bruožai (Knox, Marston, 2001, 12-13). Šioje sampratoje kultūrinis branduolys buvo siejamas su unikalių kultūros bruožų arealu ir tankesniu kultūrinių bruožų paplitimu aplink jį. Kita vertus, arealinio branduolio koncepcija imta greitai abejoti. Keičiantis kultūros sampratai, pasikeitė ir kultūrinio branduolio reikšmė – nuo kultūrinių bruožų pereinama prie kultūrinių procesų, ryšių ir įtakos aplinkinėms teritorijoms (Cosgrove, 2009, 138). Kultūrinis branduolys apibrėžiamas kaip regiono dalis, kurioje koncentruojasi pagrindiniai regiono kultūros bruožai ir vyksta dinamiški procesai, turintys reikšmės visam regionui (Lukšaitė, 1999, 491). „Aiškinamajame geografijos terminų žodyne“ kultūrinis branduolys yra vadinamas kultūriniu centru ir apibrėžiamas kaip svarbiausia, labiausiai išsivysčiusi, vyraujanti kultūros regiono vieta (miestas), branduolys (Daugirdas, 2015).

Socialinio lauko teorijoje taip pat orientuojamasi į branduolio reikšmę regiono struktūroje. Tai dominuojančią poziciją užimanti teritorija, kurios įtaka yra sąlygota regiono istorinėje raidoje susiformavusių socialinių, ekonominių, kultūrinių, politinių ir kt. santykių. Dominuojanti pozicija yra apibrėžiama remiantis potencialia situacija ir ekonominės, socialinės, kultūrinės, simbolinės galios turėjimu. Skirtingų galios rūšių hierarchija skirtingais laikais ir skirtinguose regionuose skiriasi, o galios pasiskirstymas vyksta daugiausia branduolio viduje ir atspindi skirtingą galią įgyjančių regiono centrų hierarchinėje sistemoje (Bourdieu, Wacquant, 2003, 141-156). Formuodamas centrinių vietų teoriją Walter Christaller (1933) išskyrė trijų tipų centrus: komercinius (organizuojančius aplinkinę teritoriją), transporto (turintys komunikacinę arba jungiančią funkciją) ir administracinius (aptarnaujančius aplinkines teritorijas) (Johnston, 2009, 76-77). Atliekant istorinę regiono analizę, centrų funkcija ir reikšmė dažniausiai persidengia, pavyzdžiui, miesto funkciniai komponentai – dvaras, turgus ir bažnyčia – tampa administraciniu, ekonominiu ir kultūriniu aplinkinę teritoriją organizuojančiu veiksniu, o miestas daugiafunkciniu teritorijos centru (Jarockis, 2002). Taigi centras turi būti apibūdinamas per organizuojančią funkciją, o jo reikšmė per centro daugiafunkciškumą, kuris nurodo centro hierarchinį lygmenį.

Tradiciškai pagal centro įtakos intensyvumą buvo siūloma skirti tris įtakos zonas – intensyviąją, aktyviąją bei silpnąją (Сосновский, 1988). Šiuo būdu formuojant koncentrinius miestų įtakos regionus. Remiantis nauja centro-periferijos modelio idėja, tarp centro ir periferijos reiktų išskirti keturias zonas: centrą, centro periferiją, periferijos centrą ir periferijos periferiją. Tai leidžia plačiau suvokti teritorinę diferenciaciją, kiekvieno centro ir periferijos centrų įtakoje susiformuojančias periferines zonas (Norkus, 2009).

Regiono riba – tai erdvės skiriamoji vieta arba kelis regionus skirianti juosta. Kelis teritorinius vienetus skiriančios ribos paprastai yra daugiau sutartinės ir pakankamai laipsniškos, todėl dažnai apibūdinamos kaip tarpinės, pereinamosios juostos (zonos). Pereinamoji zona – tai darinys savo prigimtimi tarpinis tarp arealo branduolio ir arealo linijinės ribos. Paprastai tokios zonos yra vadinamos periferijomis, nes turi kelių branduolių kultūrinių bruožų ir nėra vientipės vertinamo kriterijaus ar požymio prasme. Paprastai „periferijos“ terminas yra vartojamas pažymint menkareikšmį, šalutinį, antraeilį vaidmenį regiono struktūroje (Rumley, 1995, 41; Pociūtė, 2010-2011, 132), todėl gali būti priskiriama teritorijai dėl neigiamo jos įvaizdžio kaip „etiketė“ (Lang, 2011, 60) arba vertinama kaip nuo centro kiekybiniu (distanciniu) ir/ar kokybiniu (socialiniu, ekonominiu, demografiniu, kultūriniu, politiniu ar mentaliniu) požiūriu nutolusi teritorija, kuri pasižymi integralumo su esama teritorine sistema ir centru trūkumu (Pociūtė, 2014, 54-55). Taigi analizuojant centro-periferijos santykį regiono struktūroje, periferija pirmiausia turi būti suprantama kaip teritorija už centro ribų, neturinti integralumo su centre vysktančiais procesais, o etnokultūriniu požiūriu – neturinti arba stokojanti branduoliui būdingo etnokultūrinio savitumo. Smulkesniame mastelyje tarp valstybių susidarančioms pereinamosioms zonoms arba kelių valstybių pasienio teritorijoms vartojamas terminas pasienio zona (angl. „*borderland*“), kuriuo nurodoma abipus sienos gyvenančiųjų nuolatiniai sąveikos srautai. Šie srautai būna dvejopi: vienpusiai, galintys privesti prie skirtumų išnykimo; arba dvipusiai (apsikeitimas arba „švytuokliniai“), kurių pagalba skirtumai gali didėti arba būti palaikomi (Bufon, 1998, 10).

Skirtingų gamtinės ir kultūrinės rūšies barjerų formuojamos barjerinės ribos. Barjerai stabdo kultūrinę difuziją, žmonių mobilumą barjero kryptimi. Pagal pobūdį kultūrinės difuzijos barjerai gali būti įvairūs: fiziniai (uždaromi keliai, ribojamas judėjimas, Berlyno siena, gamtinės kliūtys), teisiniai ir politiniai (vadinamųjų tradicinių arba valstybinės religijos įteisinimas, muitai, Sovietų Sąjungos „geležinė uždanga“), socialiniai ar kultūriniai (konservatyvi pasaulėžiūra, atsparumas naujovėms, netoleruojama santuoka su kitataučiais) ir kt. (Daugirdas, 2007, 35-40).

Priklausomai nuo kultūrinio regiono tipo ribos gali būti skirstomos į funkcines, formalias ir mentalines (Jordon, Domosh, Rowntree, 1997, 8). Funkcinėmis laikomos realiai ekonomiškai, socialiai, administraciškai funkcionuojančių teritorinių vienetų ribos. Jų pagrindu yra organizuojama ir vykdoma visuomeninė veikla, administruojama teritorija, renkama statistinė

informacija, skaičiuojami rinkimų rezultatai ir pan. Be to, dažnai jos įteisinamos norminiuose teisės aktuose, taisyklėse, yra normatyvinio pobūdžio, skiriamos teritorijos planavimo ir valdymo tikslais, todėl pasižymi tikslumu.

Formalios ribos yra suvokiamos kaip tam tikro reiškinio, proceso teritorinę raišką žyminti riba. Formalios ribos yra išvedamos mokslinės analizės būdu, taigi yra deskriptyvinio pobūdžio. Etnokultūriniame regionavime šios ribos gali žymėti bendrais kultūriniais bruožais pasižyminčių individų apgyvendintą teritoriją. Pagal regioninei kultūrai priskirtų bruožų kompleksiškumą jos gali būti nustatomos pagal vieną arba keletą kultūrinių bruožų (Jordon, Domosh, Rowntree, 1997).

Mentalinės teritorinių vienetų ribos – tai žmogaus erdvės suvokimą rodantis jo sąmonėje suformuotas teritorinis vaizdinys (Aliūkaitė, 2009, 166). Mentalinės ribos neturi materialaus pavidalo ir egzistuoja kaip asmeninės erdvinių nuorodų sistemos (Beconytė ir kt., 2007, 44). Tokios ribos formuojamos sąmonės kartografavimo proceso metu. Jis sudarytas iš sekos psichologinių transformacijų, kurių dėka žmogus savo erdvinėje aplinkoje kasdien aptinka, koduoja, saugo, atgamina ir iškoduoja informaciją apie santykinę objektų padėtį ir savybes. Mentalinės ribos formuojasi su įgytomis žiniomis per kasdienę žmonių patirtį, todėl neturėtų būti suvokiamos kaip sumažintas realaus pasaulio vaizdas. Tai sudėtingesnis vidinio erdvinės aplinkos suvokimo atspindys susidedantis ne tik iš vaizdinių, bet ir iš jausmų (Tuan, 1975, 152).

Etnokultūriniame regionavime nagrinėjama gyventojų regioninė savimonė ir jos formuojamos mentalinės kultūrinių regionų ribos. Regioninės savimonės raiška paremta subjektyviu gyventojų regioninės etnokultūros užimančios teritorijos išskyrimu ir identifikacija su juo. Kitaip sakant, tai reiškinys, kada tam tikra žmonių grupė suvokia save kaip erdvinį vienetą (Zelinsky, 1980, 1-4). Žinoma, tokio teritorinio vieneto ribos visuomet yra subjektyvios, tačiau kultūriniame regionavime vertinamos todėl, kad gerai atskleidžia vietos gyventojų regioninės kultūros kaip geografinės teritorijos supratimą, todėl įrodo regioninės kultūros gyvybingumą. Nuo 2012 m. regioninės savimonės tyrimai intensyviai vystomi Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriuje pagal programą „Savas“ ir “Kitas” Lietuvoje: Socialinės struktūros, kultūra, tapatybė (2012-2016 m.). Darbams vadovauja etnologė V. Savoniakaitė (LII: Etnologijos skyrius, 2012-11-25).

Regioninės savimonės regionų mentalinių ribų nustatymas yra pakankamai sudėtingas klausimas. Savimonę fiksuojantys regionai vadinami vernakulariniais, kurių ribos dažnai tapatinamos su tarmių izoglosomis remiantis tuo, kad tarmė (arba kalba bendrąja prasme) yra pagrindinis individo priskyrimo (sub)etninei grupei kriterijus (Daugirdas, 2002; Jordon, Domosh, Rowntree, 1997, 8). Taigi kartais vernakularinio regiono ribos gali sutaptu su formaliųjų ar funkcinių regionų ribomis. Jų nustatymui gali būti naudojamas Dennio R. Prestono sukurtas principas – nupiešti žemėlapį (Preston, 1988, 378-381). Kiekvienas tyrėjas taiko šį metodą įvairiai – tiriamųjų prašoma atlikti skirtingas užduotis, pavyzdžiui, sužymėti dialektų ribas visame regiono

žemėlapyje (tuščiame arba su kokiais nors orientyrais: savivaldos ribomis, gamtiniais objektas ir pan.) arba tik lokalizuoti vertinamus reiškinius (Aliūkaitė, 2009, 165). W. Zelinsky (Zelinksy, 1980) pasiūlytas savimonės tyrimo metodas pagrįstas tuo, kad savimonės arba vernakularinio regiono ribos yra formuojamos pagal gyventojų regioninės savimonės raiškos intensyvumą, pasireiškiantį per savęs deklaravimą regiono atstovu individualioje ir visuomeninėje veikloje: (sub)etninę savimonę atspindinčių pavadinimų teikimą įmonėms, organizacijoms, kolektyvams, gyventojų dalyvavimą etnokultūriniuose renginiuose ir pan.

2.4. Darbe naudojami terminai

Etnokultūrinis regionas – tai istoriškai susiformavusi šalies arba etninės teritorijos dalis, kuriai būdingi saviti etninės ar subetninės kultūros bruožai (tradicijų, buities, gyvenimo būdo, folkloro, tarmės, religiniai ir kt. skirtumai) (Daugirdas, 2015).

Regiono branduolys – tai pagrindinė regiono dalis, išsiskirianti regioninės etnokultūros raiškos intensyvumu, stipria teritorine organizacija, etnokultūrinių bruožų paplitimu, tvirta etnokultūrine savimone.

Regiono riba – etnokultūrinius regionus skirianti riba, atskirianti teritoriją, kurioje vyrauja vieno etnokultūrinio branduolio bruožai.

Pereinamoji zona – teritorija, turinti kelių etnokultūrinių branduolių bruožų, pasižyminti silpna etnokultūrine savimone.

Regiono centras – gyvenvietė, iš aplinkinių regiono gyvenviečių išsiskirianti funkcine (administracine, religine, teismine) ar kultūrine (stipriais etnokultūriniais bruožais, regioninę kultūrų globojančia ir puoselėjančia veikla, tvirta gyventojų etnokultūrine savimone) reikšme.

Funkcinis teritorinis vienetas – yra organizuota teritorija, funkcionuojanti politiškai, socialiai, administraciškai ar ekonomiškai. Funkciniai regionai yra mazginių (arba nodalinių) regionų rūšis, nes yra formuojama teritorijos mazgais vadinamų centrų įtakos zonų pagrindu (Jordon, Domosh, Rowntree, 1997, 8).

Etnografinis regionas – kokio nors etnografinio reiškinio, dvasinės ar materialinės etnokultūros elementų paplitimo ribas nustatantis regionas (Daugirdas, 2015).

Regioninės savimonės regionas – tai regionas, išskiriamas pagal gyventojų kultūrinės, etninės, subetninės ar regioninės savimonės, tapatumo esamą ar buvusią raišką teritorijoje, kai gyventojai save sieja su tam tikru požiūriu išsiskiriančiu regionu, jo teritorija, pavadinimu (Daugirdas, 2015).

Etnografinės savimonės regionas – tai regionas, kurio gyventojai sieja save su etnografiniu regionu.

Etnokultūrinės savimonės regionas – tai regionas, kurio gyventojai sieja save su istoriniu etnokultūriniu dariniu.

Regioninė etnokultūra – kultūra, turinti bendrą tradicinių kaimo papročių, tikėjimų, materialinės ir dvasinės veiklos bruožų kompleksą, kuris būdingas tam tikrai teritorijai, regionui.

2.5. Etnokultūrinio regionavimo principai

Etnokultūrinis regionavimas, galima sakyti, formuoja etnokultūrinės regionų sąrangos teritorinį modelį arba, anot P. Kavaliausko, metodologinę paradigmą. Metodologinė paradigma yra bet kurios veiklos ar disciplinos metodologinis pamatas, kuris išreikiamas priimtų ir naudojamų principinių nuostatų visuma (Kavaliauskas, 1992, 39). Etnokultūriniam regionavimui galima taikyti tiek kraštovaizdžio regionavimo (Kavaliauskas, 1992, 39), tiek ir etnokultūrinio paveldo atranknos (Bučas, 2004, 37) tris svarbiausius principus:

- kompleksiškumo principas, reikalaujantis, kad etnokultūrinių regionų teritorinė sąranga turi būti išskiriama tarpdisciplininiame lygmenyje – derinant įvairių mokslo krypčių duomenis ir regiono struktūrines dalis išskiriant etnokultūrinių bruožų persidengimo pagrindu.

- istoriškumo principas – istorinis etnokultūrinio regiono pagrįstumas, reikalaujantis skirtingų laikmečių regioninės etnokultūros tyrimų duomenų suderinimo. Atliekant etnokultūrinį regionavimą turi būti atlikta teritorijos raidos analizė tam, kad galima būtų nustatyti etnokultūrinės sąrangos susiformavimo priežastingumą ir pagrįsti nustatytas etnokultūrinių regionų ribas.

- reprezentatyvumas – etnokultūrinis regionavimas turi atspindėti dabartinę regioninės etnokultūros sąrangą, todėl negali būti atsietas nuo dabartinių regioninės etnokultūros raiškos formų.

Šie pagrindiniai etnokultūrinio regionavimo principai atitinkamai diktuoja ir etnokultūrinių regionų išskyrimo kriterijus:

- segregacija – pagrindinis kriterijus ribų vedimui yra objektų (taškinių, plotinių) santalka. Regiono struktūrinių dalių (branduolio, subregiono, regiono, periferijos) ribos yra nustatomos pagal objektų tankumą (kiekybiniu požiūriu) arba regioninės etnokultūros raiškos intensyvumą (kokybiniu požiūriu). Atsitiktiniai, santykinai nutolę, arba daugelį požymių turintys objektai į regiono ribas nepatenka.

- persidengimas – pagrindinis kriterijus ribų vedimui yra etnokultūrinių bruožų persidengimas. Pagal regionui būdingų etnokultūrinių bruožų dominavimą išskiriamas etnokultūrinis branduolys. Pagal kelių regionų etnokultūrinių bruožų persidengimą nustatomos pereinamos zonos – periferijos, kurios ir yra kelių regionų ribų zonos.

- istorinis suderinamumas – kuomet analizuojami skirtingų laikmečių teritoriniai dariniai, reikalingas jų mastelio suderinimas, o teritorinių vienetų palyginimas gali būti atliekamas tik tarp to

paties hierarchinio lygmens vienetų. Pagal ribų persidengimą išskiriamos regionų ribos ir struktūrinės dalys: branduolys, subregioniniai dariniai, periferijos. Etnokultūrinėje sąrangoje regioniniai centrai nebūtinai gali sutapti su valstyės administraciniais centrais.

- istorinis reikšmingumas – ilgesnį laikotarpį egzistavusios administracinių vienetų ar etnografinių regionų ribos turėjo daugiau įtakos regiono teritorinei organizacijai, gyventojų regioninei savimonei, todėl turi didesnę reikšmę etnokultūrinių regionų išskyrimui.

- regiono funkcionavimas – kriterijų apsprendžia regionavimo atlikimo tikslas bei pobūdis (tiriamasis, taikomasis). Siekiant atspindėti susiformavusią etnokultūrinių regionų teritorinę sąrangą reikalingas šiuo metu Lietuvoje egzistuojančių regionų identifikavimas. Šiuo požiūriu didelę reikšmę įgyja gyventojų regioninė savimonė.

- kompozicinis vieningumas – vieningas regionavimo principas visoje teritorijoje: sritys susideda iš regionų, regionai iš subregionų.

3. TYRIMO REZULTATAI

3.1. FUNKCINIAI REGIONAI

3.1.1. Teritorinės organizacijos ištakos IX – XII a.

Pirmieji funkciniai teritoriniai vienetai Lietuvos teritorijoje turėtų būti siejami su baltų genčių funkciškai organizuotomis teritorijomis. Metodiškai funkciniai senųjų baltų genčių teritoriniai vienetai labiau primena formaliuosius pagal archeologines kultūras išskiriamus teritorinius vienetus, kurių ribos yra spėjamos, diskutuotinos. Pagrindinis jų bruožas – ribų griežtumas ir reglamentavimas – iš esmės yra pagrindžiamas nebent jų paminėjimu istoriniuose šaltiniuose, nors ir jie kartais gali būti laikomi falsifikuotais arba nepakankamai tiksliais. Be to, atkuriant istoriniuose šaltiniuose minimus IX-XII a. baltų genčių funkcinius vienetus ne visada galima surasti lietuvišką administracinio vieneto atitikmenį, kita vertus, ir pats administracinių vienetų tinklas dar buvo besiformuojantis, todėl gana greitai keitėsi, o skirtingų genčių žemėse buvo savitas. Nors teoriškai šiame laikotarpyje galima išskirti tris-keturis baltų genčių funkcinių vienetų lygmenis, visgi jų gausa arba išpildymas priklausė nuo atskirų baltų genčių organizacijos lygio, todėl apibendrinant šį laikotarpį stengtasi išskirti bent apytiksles regionines ribas bei svarbiausius regioną organizuojančius centrus. Mažiausias teritorinis vienetas, susidaręs susijungus kelioms teritorinėms bendruomenėms (laukams), buvo valsčius (Zabiela, 2007, 423). P. Dusburgiečio Prūsijos žemės kronikoje jis vadinamas *territorium*. Greta valsčiaus kartais dar vartojamas „krašto“ terminas siekiant pabrėžti būtent šių teritorinių vienetų savivaldą (Almonaitis, 2013a, 9, 2 komentaras). Anot V. Pašutos, tokie smulkiausi teritoriniai dariniai buvo ankstyvieji teritorinės organizacijos vienetai, susiformavę irstant gimininei bendruomenei, tačiau perėmę pirminės visuomeninės organizacijos formas – kaimo bendruomenės sueigas ir bendrai renkamą seniūną (Pašuta, 1971, 206).

Keli ar keliolika valsčių sudarė didesnį teritorinį vienetą – žemę (Zabiela, 2007, 425-426). P. Dusburgiečio Prūsijos žemės kronikoje stambiausi prūsų ir lietuvių teritoriniai vienetai, susidarę genties pagrindu, vadinami *terra* (žemė) (Batūra, 1985, 344). Anot L. Vaitkunskienės, dėl didėjančios turtinės nelygybės I tūkst. viduryje greičiausiai kildavo tarpgentinių vaidų dėl ganyklų, tinkamų žemdirbystei plotų bei kitų vertybių. Karų grėsmė vertė giminiškas gentis jungtis į sąjungas. Be to, užgrobus svetimas teritorijas, į stipresniųjų genčių valdas patekdavo ir žemių, kuriose gyveno daugiau ar mažiau genetiškai skirtingos etninės grupės. Šitaip maišėsi giminės ir gentys, kūrėsi administraciniai-teritoriniai politiniai genčių dariniai (Vaitkunskienė, 1997, 157). Nuo IX- XII a. žemės pradėjo jungtis arba buvo pajungiamos į didesnius junginius – žemių konfederacijas (Volkaitė-Kulikauskienė, 1986c, 185; Zabiela, 2007, 426).

Tokių teritorinių vienetų hierarchinė struktūra ne visada buvo pilna. Vienu metu tos pačios genties teritorijoje galėjo gyvuoti žemių ir valsčių, kurie nepatenka į jokią didesnę žemę, teritoriniai dariniai, o Rytų Lietuvoje, kur griežta teritorinė organizacija, susiformavo net papildomų hierarchinių lygmenų sistema. Pavyzdžiui, Nalšios žemėje yra išskiriami du smulkesni hierarchiniai lygmenys – žemę sudarančios mažesnės žemės, o jų pačių viduje dar smulkesni valsčiai (Zabiela, 1992, 12- 24). Teritorinių vienetų sistemų skirtumų formavimąsi atskirų genčių teritorijoje lėmė daugelis veiksnių: geografinė padėtis, genčių dvasinė ir materialinė kultūra, ekonominė veikla, išorinės agresijos. Anot V. Žulkaus pagal teritorinę- administracinę struktūrą X-XII a. Pabaltijyje galime išskirti dvi sritis – vakarinę ir rytinę. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje vakarinei sričiai autorius priskiria kuršius ir žiemgalius, kuriems ankstyvi kontaktai su skandinavais, o vėliau ir germanais, vakarų slavais leido aktyviai užsiimti prekyba, tarpininkauti tarpgentinėje ir jūrų prekyboje. Čia atskirų žemių visuomenę jungė ekonominis interesas, todėl politinėje struktūroje turėjo būti demokratinės institucijos, o dalis laisvųjų žmonių – palyginti nepriklausomi ekonomiškai. Rytinei sričiai priskirtos aukštaičių, lietuvių, sėlių, su kai kuriomis išlygomis ir žemaičių žemės (Žulkus, 1997, 21- 24).

Susisteminus surinktą medžiagą, pagal baltų genčių funkcinių vienetų formavimąsi dabartinėje Lietuvos teritorijoje galima skirti kelias skirtingą teritorinės organizacijos raidą pasiekusių genčių grupes: vakarinę, vidurio ir rytų sritis. Vakarinei priskirdami konfederacijos lygmenį pasiekusias gentis, turėtume priskirti Kuršą, Žiemgalą ir Sūduvą, iš dalies Žemaitiją. Vakarinei sričiai labiau nei rytinei buvo artimi ir vidaus vandenų prekybininkai – skalviai bei aukštaičiai, kurių teritorinė organizacija buvo susitelkusi nedideliuose ir dispersiškuose valsčiaus, mažųjų žemių lygmens teritoriniuose vienetuose. Rytinei administracinių vienetų sričiai būtų galima priskirti buvusios Rytų Lietuvos pilkapių kultūros žemes, bei gana anksti jų įtakoje perimtas sėlių žemes.

KURŠAS. Ankstyviausia funkcinė teritorinė organizacija atsirado kuršių žemėse. Remdamasis archeologiniais duomenimis, V. Žulkus kuršių pirmųjų žemių susiformavimą sieja su V-VI a. (Žulkus, 2004, 42). Kadangi nemaža gyventojų dalis vertėsi prekyba ir plėšikavimu jūrose, kuršių žemės buvo palyginti savarankiškos ir jas sunkiai sekėsi palenkti vieno kunigaikščio valdžiai (Butrimas, Žulkus, 1997, 51). Kartais apskritai abejojama, ar kuršių žemės kada nors sudarė didesnius konfederacinio lygmens teritorinius junginius (Mickevičius, 1997, 237). Visgi tolimesni ir labiau organizuoti neretai sutelktomis pajėgomis vykdomi kuršių žygiai jūromis XI a. jau rodo nors ir konfederacinio pobūdžio, bet jau ankstyvosios kuršių valstybės formavimosi pradžią (Butrimas, Žulkus, 1997, 51; Žulkus, 1997, 22- 23). Tai galima sieti ne vien su organizuotais plėšimais, bet ir bendra gynyba. IX a. Kryžiuočių ordino vyskupas Rimbertas, aprašydamas švedų, vikingų ekspediciją į Apuolę, parodo vieningą kuršių priešinimąsi atvykėliams ir kartu vieningos karinės

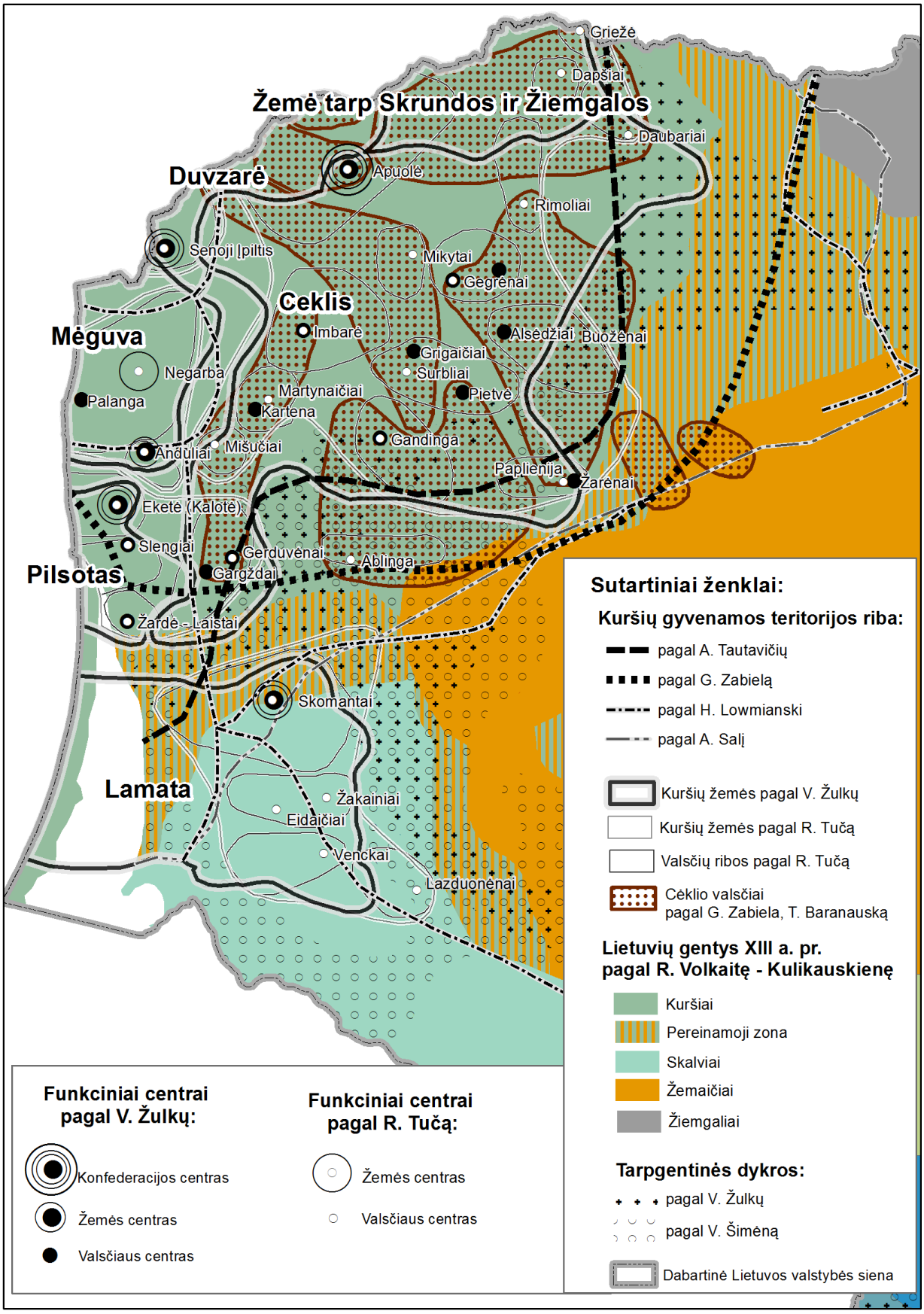
organizacijos Kurše buvimą. Tuomet minimos penkios, nors ir neįvardintos, kuršių žemės (Žulkus, 2004, 37). Anot V. Daugirdo, greičiausiai tuomet jau galima kalbėti apie susiformavusį pirmąjį gana patvarios konfederacijos branduolį (Daugirdas, 2002, 54), kuris į atskirą kuršių žemės konfederaciją virto maždaug XI- XII a. (Žulkus, 1997, 21- 24). Anot V. Žulkaus, tokio lygmens konfederaciniai dariniai galėjo sudaryti laikinas priešvalstybinio pobūdžio formuotes (Žulkus, 1997, 21- 24), todėl esant palankioms sąlygoms ilgainiui būtų susiformavusi atskira ir gana galinga kuršių valstybė.

Ribos. Nors Kuršas gana dažnai istoriniuose šaltiniuose minimas teritorinis darinys, jo ribos nėra iki galo aiškios. Pagal istoriniuose šaltiniuose paminėtus vietovardžius vedamos Kuršo ribos paprastai yra iš XIII- XIV a. (Łowmiański, 1932; Zajączkowski, 1925; Salys, 1985, 82), kuomet jau dalis kuršių žemių priklausė Livonijos ordinui ir Žemaitijai. Nustatant Kuršo ribas šiame darbe į Kuršo žemėlapį (3.1.1.1. pav.) buvo įtrauktos ir XIII a. Kuršo ribos, kuriuose išskiriamos savarankiškumo nepraradusios Kuršo žemės (Łowmiański, 1932; Salys, 1985, 82). Jų vieta buvo nustatinėjama ir archeologų darbuose (Tautavičius, 1978; Volkaitė-Kulikauskienė, 1987, 186; 2001, 397; Motuza, Girininkas, 1989, 10; Zabiela, 1995, 168). Juose kuršių riba labiau atspindi kuršių genties apgyventą teritoriją, todėl ne visada gali atitikti Kuršo konfederacinio junginio ribas. Šiuo požiūriu priimtiniausias V. Žulkaus siūlomas Kuršo ribos vedimas apjungiant visas jo viduje buvusias žemes (Žulkus, 2004, 41). Nors dėl žemių skaičiaus taip pat nėra visiškai aišku. Iš žemėlapio matosi, kad didžiausias klausimas kyla dėl pietinių Kuršo ribų arba Lamatos žemės priskyrimo kuršiams. Archeologų darbuose paprastai Lamata prijungiama skalviams (Tautavičius, 1978; Volkaitė-Kulikauskienė, 1987, 186; 2001, 397; Motuza, Girininkas, 1989, 10), nors pastaruoju metu ji vis dažniau atsiranda Kuršo viduje (Žulkus, 2004, 44; Tučas, 2012, 117). Greičiausiai pagrindinė priežastis yra ta, kad, anot A. Bliujienės, VII-VIII a. ryški Lamatos archeologinė kultūra, turėjusi stiprų prekybos centrą Skomantuose, IX – XIII a. pradėjo silpti, o jos materialinė kultūra panašėjo į skalvių (Bliujienė, 2004, 71-74).

Vidinė struktūra. Kuršo vidinė struktūra dabartinėje Lietuvos teritorijoje susidėjo iš Pilsoto, Mėguvos, Cėklio, Duvzarės, taip pat žemės tarp Skrundos ir Žiemgalos (Kazakevičius, 2007, 367--372) bei Lamatos (3.1.1.1. pav.)

Cėklis didžiausia savo plotu Kuršo žemė, kurioje buvęs viso Kuršo administracinis centras – Apuolė. R. Tučas spėja, kad XI- XII a. Cėklis dar nebuvo vieningas politinis darinys, kuriuo tapo XIII a. Iki tol jo viduje esančius valsčius vienijo tik konfederacinio pobūdžio politiniai saitai (Tučas, 2012, 127). Pagal piliakalnių, gyvenviečių ir kapinynų grupes išskiriamos 10- 14 mažesnių teritorinių vienetų žemės viduje (Žulkus, 2004, 53, Tučas, 2012, 127-135). Remdamiesi 1253 m. pietų Kuršo dalybų aktuose minimų vietovardžių analize G. Zabiela ir T. Baranauskas išskyrė 9

galimas vietovardžių grupes, kurios galėjo sudaryti Cėklio viduje buvusius mažesnius teritorinius vienetus – valsčius (Zabiela, Baranauskas, 2004, 36).

3.1.1.1. pav. Kuršo žemių struktūra

Svarbiausias ir didžiausias šioje žemėje buvo Apuolės valsčius (Tučas, 2012, 128). Anot V. Žulkaus, išskirtinę reikšmę Cėklyje turėjo ir Imbarė, kuri savo piliakalnio struktūra menkai nusileido Apuolei (Žulkus, 2004, 86). Kiti valsčiai buvo mažesnis ir ne tokie reikšmingi (Tučas, 2012, 127-135), nerandama ir daugiau tokių stambių centrų. Ypač įdomu, kad tokių nėra ir žiemgalių bei žemaičių paribyje, kas galėtų reikšti, kad santykiai su kaimynais iki XII a. galėjo būti pakankamai taikūs, ką gali paremti ir tarp kuršių su žemaičiais bei žiemgaliais plytėjusios tarpgentinės dykros. Tarp svarbesnių centrų V. Žulkus dar išskiria Gondingą, Karteną, Gargždus, galėjusius būti mažesnės reikšmės pilaitėmis ar mažesnių teritorinių vienetų kunigaikščių rezidencijomis (Žulkus, 2004, 86-88).

Mėguvos žemė yra žinoma nuo 1252 m. (Žulkus, 2004, 49). Dauguma Mėguvos gyvenviečių buvo prie Akmenos ir jos intako Tenžės. Žemės administracinis centras nėra aiškiai žinomas, nors jo paieškose minimi Palanga, Anduliai-Kretinga ir Negarba. Anot V. Žulkaus, iki XII a. administracinio centro funkciją galėjo dalintis Palanga, svarbiausias žemės prekybinis centras, tarpregioninė šventvietė bei susirinkimų vieta, ir Anduliai- Kretinga, būtent kuri nuo XII a. įgijo svarbiausio Mėguvos centro statusą (Žulkus, 2004, 50). Abejodamas dėl tokio centro lokacijos pasienyje, R. Tučas, pagrindiniu žemės centru įvardija centrinėje Mėguvos dalyje buvusią Negarbos gyvenvietę (Tučas, 2012, 125). Žemės viduje išskiriami Negarbos-Palangos ir Ėglišakių (Andulių) valsčiai (Tučas, 2012, 125).

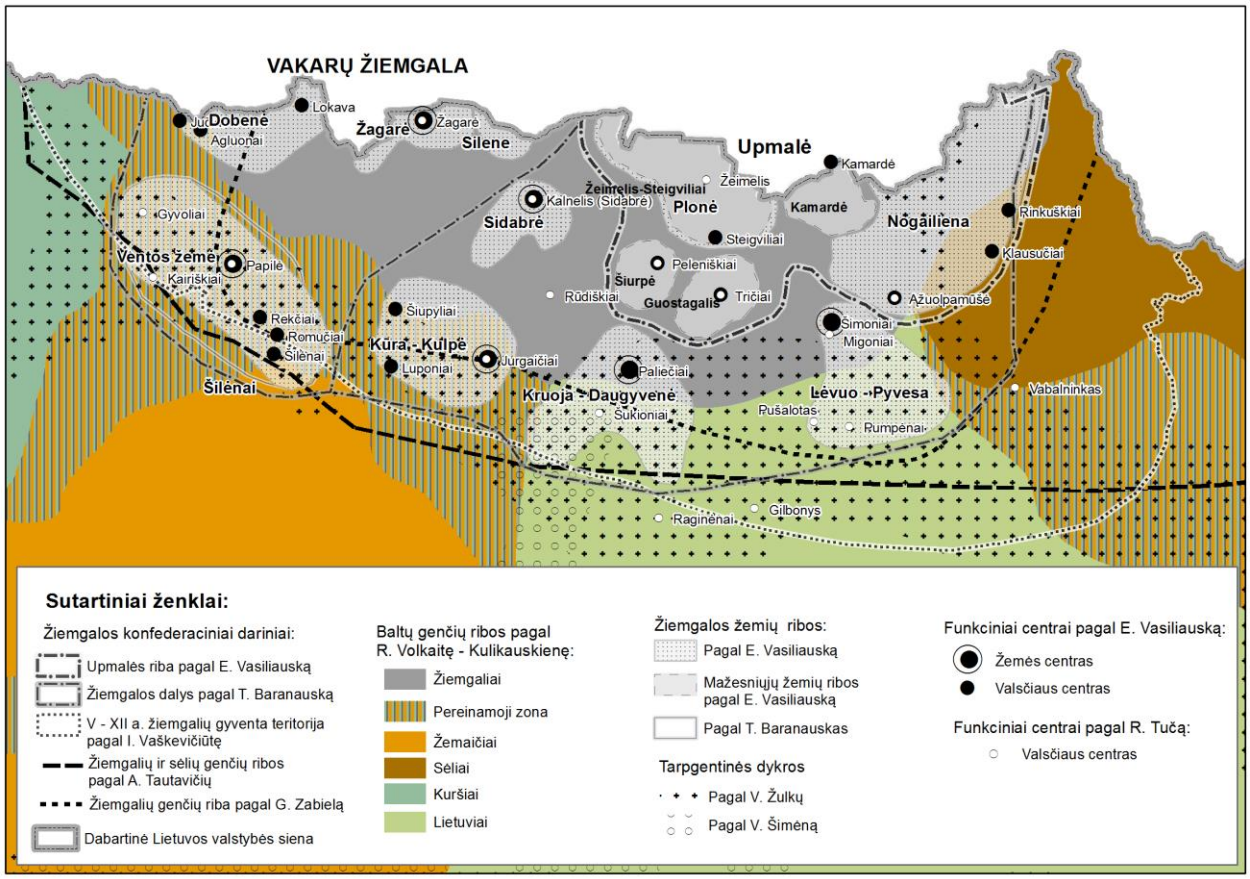
Pilsotas kaip atskira kuršių žemė paminėta 1252 m., kai Livonijos ordinas ir Kuršo vyskupas sudarė sutartį dėl Klaipėdos pilies statymo (Žulkus, 2004, 45). Šioje žemėje yra vienas didžiausių Lietuvoje Žardės- Laistų archeologinis kompleksas. Anot V. Žulkaus, Žardės-Laistų kompleksas buvo reikšmingas ankstyvųjų viduramžių prekybos centras, tačiau į visos žemės centrus pretenduoti negalėjo, todėl Pilsoto administracinis centras greičiausiai buvo Eketė (Žulkus, 2004, 89-92). Pilsoto vidinę struktūrą sudarė 3-5 mažesni administraciniai vienetai. Jie atsekami pagal gyvenviečių spiečius žemės viduje. Anot V. Žulkaus, jų būta 4-5, remiantis R. Tuču – 3. Be to, neaiški Kuršių Nerijos kultūrinė ir administracinė priklausomybė, nes ši Lietuvos dalis archeologų dar yra mažai tyrinėta, nors pagal teritorinį artumą R. Tučas ją priskiria Pilsoto žemei (Tučas, 2012, 124).

Duvzarė paskutinė dababartinėje Lietuvos teritorijoje esanti, etninės priklausomybės abejonių nekelianti kuršių žemė. Žemės centras buvo Įpiltis (Tučas, 2012, 135), nors istoriniuose šaltiniuose XIII a. vidurio dokumentuose paminėta penkiolika Duvzarės gyvenamų vietovių (Žulkus, 2004, 54). Lietuvos teritorijoje paminėtini Įpilties ir Ablingos (Žvaginių) valsčiai (Tučas, 2012, 136).

Lamata yra diskutuotina savo etnokultūrinės priklausomybės prasme, bet pastaruoju metu priskiriama kuršiams. Bene pirmasis ją išskyrė A. Tautavičius, pateikdamas daugelį lamatiečių ir

skalvių kultūros panašumų ir šiek tiek abejodamas lamatiečių atskiros genties išskyrimu (Tautavičius, 1987b, 132-133). Bet anot V. Žulkaus, Lamata senuoju kultūriniu palikimu yra artima kuršiams (Žulkus, 2004, 44). Lamatos žemėje geležies amžiuje galima išskirti keturis valsčius su centrais Skomantuose, Venckuose, Lazduonėnuose, Žakainiuose (arba Einaičiuose), taip pat skirtina atskira Norgėnų bendruomenė, kuri galėjusi būti ir Skomantų valsčiui priklausančia dalimi (Tučas, 2012, 117- 121). Svarbiausias Lamatos politinis ir administracinis centras buvo Skomantų pilis prie Veiviržo su satelitinėmis gyvenvietėmis (Žulkus, Klimka, 1989). Kuršių marios ir Nemunas buvo pagrindiniai Lamatos susisiekimo su kaimynais keliai, per kuriuos kartu su skalviais lamatiečiai galėjo kontroliuoti laivybą Nemuno žemupyje. Dauguma Lamatos centrų sunyko XIII a., o pati Lamata kaip atskira žemė, bene paskutinį kartą minima 1300 m. Dusburgiečio kronikose (Žulkus, 2004, 45).

ŽIEMGALA. Žiemgala kaip savarankiškas etnoteritorinis vienetas pradėjo formuotis apie IX a., kada, remiantis archeologiniais duomenimis, sustiprėjusi žiemgalių gentis skverbėsi į pietuose esančias tarpgentines dykras, arčiau aukštaičių gyvenamos teritorijos (Kazakevičius, 2007, 378-379). Nuo X a. šalia didesnių piliakalnių susidarė didesnės gyvenvietės. XI- XII a. Žiemgaloje buvo intensyvus piliakalnių tvirtinimo laikotarpis – kas keliasdešimt metų buvo stiprinami pylimai ir ant jų renčiamos naujos medinės sienos. Tuo metu manoma žiemgalių socialinė organizacija buvo artima genčių sąjungai (Zabiela, 2007, 429).

3.1.1.2. pav. Žiemgalos žemių struktūra

Ribos. Sunku pasakyti, ar XII a. Žiemgaloje buvo bendras konfederacinis junginys, nes anot E. Gudavičiaus, žiemgalių žemių konfederacija susidarė maždaug XIII a. pradžioje Vakarų Žiemgalos pagrindu (Gudavičius, 2011, 157), todėl bendros konfederacinės struktūros Žiemgala XII a. gal dar neturėjo, tačiau buvo savarankiškas etnoteritorinis vienetas. Apie tai galime spręsti iš XII a. Nestoro metraščio, kuriame Žiemgala (*Žemigola*) paminima greta genčių, turinčių savo kalbą (*jazyki*) ir mokanti Rusiai duoklę (Jurginis, 1997, 265). Taigi kalbėdami apie dabartinę Lietuvos teritoriją, galime ieškoti pietinių šio teritorinio vieneto ribų. Skirtingų autorių darbuose jos šiek tiek skiriasi. Pavyzdžiui, aptardamas žiemgalių kalbos ypatybes Z. Zinkevičius žiemgalių gyventą teritoriją nurodo buvus šiaurinėje Lietuvos dalyje maždaug iki Mūšos (Zinkevičius, 2011, 8), panašiai šią ribą veda ir R. Volkaitė- Kulikauskienė (Volkaitė- Kulikauskienė, 1987, 186; 2001, 397).

Kita vertus, pastaruoju metu archeologų darbuose žiemgaliams jau priskiriama šiaurinė Mūšos ir Lėvens baseinų teritorija (Vaškevičiūtė, 2004, 22; Vasiliauskas, 2008). Toks ribų neatitikimas yra lengvai paaiškinamas teritorijos plėtimusi. Anot I. Vaškevičiūtės, maždaug iki VII a. žiemgalių gyventa labiau į šiaurę ir tik nuo VII a. pabaigos žiemgalių tarsi pasislinkta pietų kryptimi, kartu pasklindant gyvenvietėms į rytus ir vakarus (Vaškevičiūtė, 2011, 53). Iš tiesų Mūšos upė greičiausiai buvusi ilgalaikė žiemgalių teritorijos riba, nes, anot E. Vasiliausko, jos slėnio apylinkėse nemažai sakralinių objektų (apeiginių akmenų, šventvietes nurodančių toponimų), kas leistų manyti, kad čia buvusi negyvenama tarpgentinė dykra, baltų pasaulėžiūroje sietina su mirusiųjų pasauliu. Piečiau Mūšos upės ilgą laiką buvo mišriai žemaičių ir žiemgalių gyvenama teritorija, kuri tik XII a. pabaigoje- XIII a. buvo įtrauktos į Žiemgalos sudėtį (Vasiliauskas, 2005, 193- 196).

Vidinė struktūra. Maždaug nuo XIII a., o gal ir anksčiau, yra aiškiai skiriamos Vakarinė (vadinta Žiemgalos vardu) ir Rytinė (vadinta Upmalės vardu) Žiemgalos dalys (Vasiliauskas, 2005, 192). Anot E. Vasiliausko, remiantis archeologinių paminklų paplitimu, Vakarų ir Rytų Žiemgalos seniausia skiriamoji riba turėtų būti siejama su Virčiuvio upe, per kurios lėkštą slėnį iš pietų į šiaurę ėjo plati tarpgentinė dykra (Vasiliauskas, 2005, 197). Pagrindiniai šių Žiemgalos dalių administraciniai centrai buvo Latvijos teritorijoje: Vakarų Žiemgalos svarbiausias centras Tėrvetė, Upmalės- Mežuotnė (Gudavičius, 1988, 673). Lietuvos teritorijoje iš Vakarinės Žiemgalos žemių paminėtinos Duobė, Žagarė, Silenė, iš Upmalės-Plonė, Nogailiena (Vasiliauskas, 2008) (3.1.1.2. pav.). Daugelis šiame regione susiformavusių prekybinių centrų iš VIII-XII a. dėl patogios prekybai geografinės padėties ilgainiui tapo žemių administraciniais (Žagarė, Jurgaičiai, Sidabrė, Papilė) arba reikšmingais prekybiniais regiono centrais: Žeimelis, Pavirvytė- Gudai (Vasiliauskas, 1999, 80).

Žagarė. Žemė, susiformavusi aplink vieną svarbiausių VIII- XII a. prekybos centrų Vakarų Žiemgaloje – Žagarę. Anot R. Tučo, maždaug XI- XII a. jau galima išskirti gana aiškų Raktės (Žagarės) valsčių (Tučas, 2012, 279), kuris XIII a. jau yra laikomas savarankiška žeme. Būtent su XII-XIII a. yra siejamas ir Žagarės kaip prekybos centro suklestėjimas (Vasiliauskas, 1999, 90). Žagarės žemės centras, manoma, XII- XIII a. buvo Raktuvės piliakalnyje, o Žagarės žemę sudarė dvi pilių apygardos su centrais Raktėje ir Žagarėje, taip pat išskiriami ir mažesni teritoriniai vienetai su centrais tuometinėse didžiūnų sodybvietėse (Joniškio kraštas..., 2011, 29).

Duobenė. Centras iki šiol yra neaiškus. Žemę sudarė 16 smulkesnių administracinių vienetų, vadinamų provincijomis, nors manoma, kad šiuo terminu buvo įvardintos apygardos, kurių taip pat tiksliai įvardinti nėra įmanoma, nebent kelias: Agluonų kaime, Jučių kaime (Akmenės r. Kivylių sen.) (Vasiliauskas, 2008, 33).

Silenė. Daug diskusijų dėl vietos ir priklausymo Vakarų Žeimgalai kelianti žemė. E. Vasiliauskas Silenę lokalizuoja į rytus nuo Žagarės žemės (3.1.1.2. pav.), o T. Baranauskas, pavadindamas Šilėnų žeme, ją nukelia į Ventos aukštupį su centru Šilėnuose (Baranauskas, 2010, 198-200). Tokiu būdu tarsi pakeisdamas E. Vasiliausko išskirtą Ventos žemę (3.1.1.2. pav.).

Rytų Žiemgaloje didžiausia žiemgalių žemė buvo *Upmalė* (Vasiliauskas, 2008, 26), nors sprendžiant iš jos vidinės struktūros (mažesnių žemių bei valsčių) greičiausiai tai buvo didesnis nei žemė konfederacinio tipo junginys. Vidinė *Upmalės* sandara nėra visiškai aiški. Remiantis E. Vasiliausko Žiemgalos tyrimais, rytinei Žiemgalai dabartinėje Lietuvos teritorijoje priklausė Nuogailienos ir Plonės žemės. Manoma, kad Plonės žemę dar sudarė maždaug keturios pilių apygardos: Šiurpės, Guostagalio, Žeimelio-Steigvilių ir Kamardės. Dėl visos Plonės žemės centro autorius nėra tikras, nes viena vertus, tai galėjo būti Kamardės piliakalnis, minimas 1473 m. sienų aprašyme, arba archeologinių paminklų turtingas Žeimelio- Steigvilių apylinkių centras, per kurį ėjo svarbūs prekybiniai keliai (Vasiliauskas, 2008, 29-30). Nuogailienos ribas autorius atkūrė pagal 1416 m. rugpjūčio 23 d. ordino prokuroro laišką ordino magistrui, o žemės centru įvardija Brunavos Auželų piliakalnyje, Nemunėlio kariajame krante, apie 20 km aukštyn nuo dabartinės Bauskės (Vasiliauskas, 2008, 28).

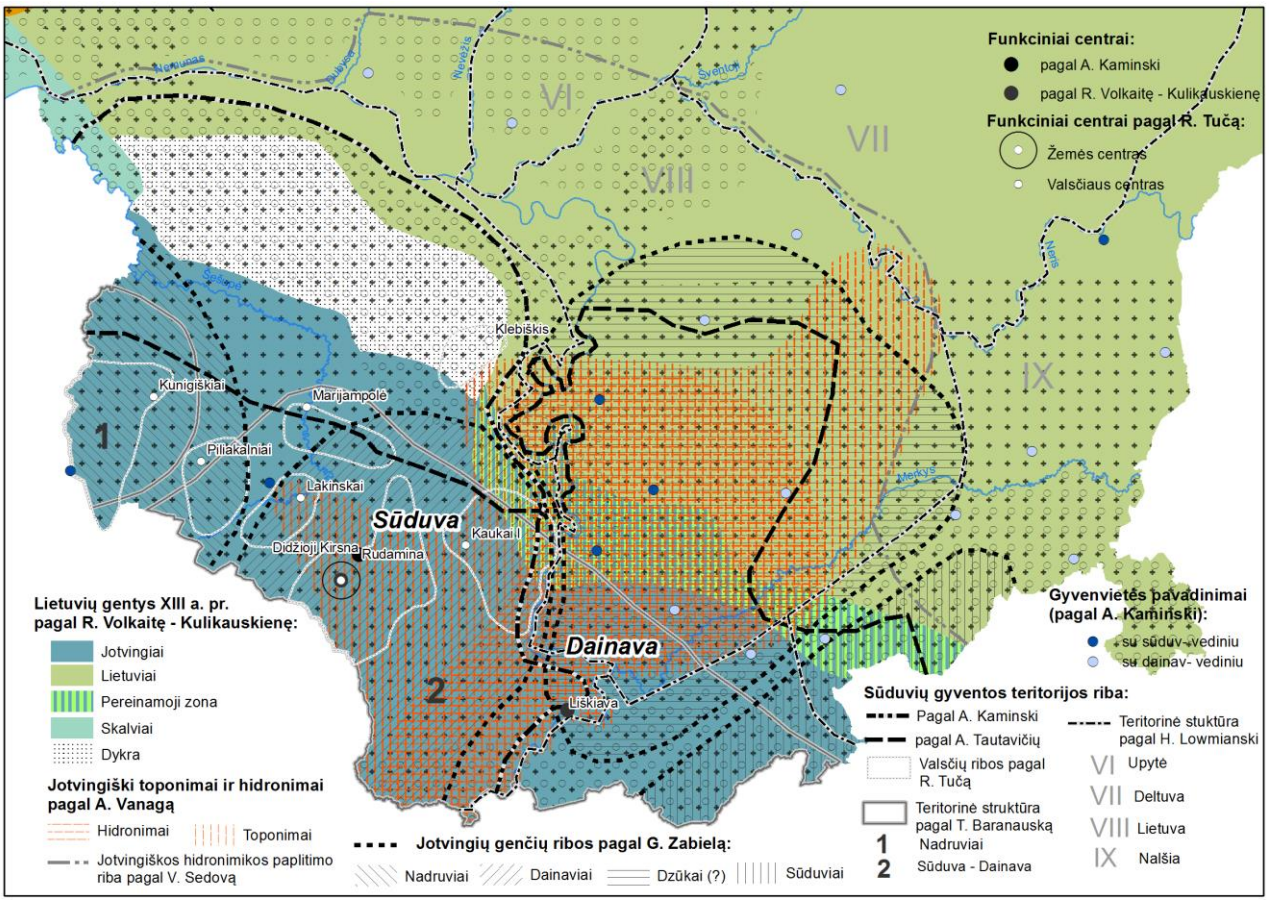
Sidabrės žemė buvusi tarp vakarinės ir rytinės Žiemgalos. Jos priklausomybė vakarų ar rytų Žiemgalai gana diskutuotina. J. Šliavas ją priskiria Žagarės sričiai (Šliavas, 1967, 56), o E. Vasiliausko teigimu Sidabrės žemė buvusi savarankiška žemė Vakarų Žiemgaloje (Vasiliauskas, 2005). Žemės centras buvo Kalnelio piliakalnyje. Dėl atkaklių kovų su Livonijos ordinu Sidabrės žemė minima tarp svarbiausių Žiemgalos žemių (Butrimas, Žulkus, 1997, 50).

Į pietus ir vakarus nuo Mūšos pagal archeologinių paminklų išsidėstymą yra išskiriamos dar keturios rašytiniuose šaltiniuose neįvardytos, E. Vasiliausko vadinamos anoniminės, žiemgalių

žemės: Kruojos-Daugyvenės, Kūros-Kulpės, Lėvens-Pyvesos ir Ventos žemė (Vasiliauskas, 2008, 36).

SŪDUVA. Aukštą konfederacijos lygmenį buvo pasiekę ir sūduvių gentys, apie kurių regioninius kultūros darinius galima svarstyti V-VIII a. (Tautavičius, 1994). Dabartinės Lietuvos teritorijos pietuose buvo tik šiaurinės Dainavos ir Sūduvos žemių dalys, kurios greičiausiai įėjo į besiformuojančią jotvingių žemių konfederaciją, paprastai įvardijamą Sūduvos ar Jotvos vardu. Anot J. Puzino, politiškai Sūduva nebuvo apsijungusi, atskiras sritis valdė sritiniai ar daliniai kunigaikščiai. Tik Skomantui buvo beveik pavykę apjungti Sūduvą (Puzinas, 1983, 469). Greičiausiai tvirta teritorinė hierarchinė žemių sistema Sūduvoje dar tik formavimosi, o bepradedąs atsirasti konfederacijos branduolys buvo per silpnas atlaikyti Haličo-Volynės rusų, lenkų mozūrų ir Vokiečių ordino puolimus. Po X-XIII a. karų bemaž ištuštėjęs kraštas kairiajame Nemuno krante ankstyvuoju Lietuvos valstybės kūrimosi laikotarpiu tapo jos valdovo nuosavybe (Vaitkevičius, 2003, 11).

Ribos. Sūduvių gyventa teritorija buvo tarp Nemuno vidurupio šiaurėje ir Narevo bei Būgo upių pietuose. Dabartinėje Lietuvoje sūduvių gyventos teritorijos klausimas susilaukia gana daug diskusijų (Tautavičius, 1966). Šiaurinės sūduvių ribos paprastai buvo vedamos Nemuno upės vidurupiu, nors pripažįstama, kad ir kairiajame Nemuno krante galėjo būti lietuvių, aukštaičių ar žemaičių genčių sodybų, nors ir siauru ruožu palei upę (Łowmiański, 1932; Kamiński, 1953). Bene didžiausias teritorijas iki linijos Kernavė-Trakai-Eišiškės sūduviams išskyrė V. Sedovas, kita vertus, ši riba buvo smarkiai sukritikuota archeologo A. Tautavičiaus (Tautavičius, 1966, 161- 181). Autoriaus teigimu, teritorija į rytus nuo Nemuno vidurupio negali būti priskirta sūduviams, nes jiems būdingų pilkapių, kuriuose rasti degintinais kapai su molinėmis urnomis, rasta vos vienas, todėl šie pilkapiai yra artimesni lietuvių (bei latvių) gentims (Tautavičius, 1966, 171), o šiaurinėje Užnemunės dalyje, autoriaus teigimu, greičiausiai buvo pereinamoji riba, jungusi aukštaičių, nadruvių, o gal ir skalvių gentis. Tokią kelių gimininingų genčių gyvenamos teritorijos galimybę autorius susieja su tuo, kad Užnemunės šiaurinėje dalyje susidarė ne viena, o kelios (kapsų, zanavykų) tarmės (Tautavičius, 1968a, 14). Tai pagrįstų ir V. Šimėno išskirta aukštaičius nuo sūduvių skyrusi (ar jungusi) tarpgentinė dykra (Šimėnas, 2006, 24). Tokiu būdu šiaurine sūduvių riba dabartinėje Lietuvos teritorijoje tradiciškai yra siūloma laikyti pietinę Užnemunės dalį iki linijos Vištytis-Alytus-Eišiškės (Tautavičius, 1966, 162-180; Volkaitė-Kulikauskienė, 1987, 186; 2001, 397; Kazakevičius, 2007, 397).

3.1.1.3. pav. Sūduvos žemių sąranga

Kita vertus, remiantis kalbininko A. Vanago surinktų toponimų ir hidronimų duomenimis (3.1.1.3. pav.), sūduvių kalbai būdingų hidronimų ir toponimų paplitimas dešiniajame Nemuno krante rodo čia gyvenusių – sūduvių – genčių palikimą (Vanagas, 1970, 33-42), todėl neatmestina galimybė čia buvus šiaurrytines sūduvių žemes. Panašiai ir Z. Zinkevičius daro išvadą, kad Nemunas greičiausiai nebuvo skiriamoji riba tarp rytinių ir vakarinių baltų (Zinkevičius, 1984, 284). Be to, reikia atkreipti dėmesį į archeologų darbuose minimą maždaug VIII-X a. Laikotarpį – nežinomos jotvingių istorijos etapą (Tautavičius, 1987b, 140), kuris galbūt neleidžia identifikuoti ir kai kurių sūduvių teritorijų dabartinėje Lietuvoje. Aiškindamas VII a. antrojoje pusėje pasireiškusią Sūduvių kultūros laidojimo paminklų išnykimą Suvalkuose, V. Vaitkevičiaus svarsto mirusiųjų laidojimo papročių pasikeitimo galimybę ir mirusiųjų išlydėjimą archeologiškai neapčiuopiamais laidosenos būdais. Galbūt mirusiųjų palaikai galėjo būti išpilami žemės paviršiuje arba į vandenį. Žinoma, galėjusios būti ir paprastesnės išorinės priežastys, lėmusios pačių krašto gyventojų išnykimą (Vaitkevičius, 2003, 10-13). Visgi analizuodamas Merkinės gyvenvietės archeologiją, autorius daro išvadą, kad vėlyvajam geležies amžiui būdingų archeologinių radinių stoka Merkinės piliakalnyje ir šios vietovės gynybinė, adminsistracinė reikšmė greičiausiai yra XIII a. vykdytos naujos valstybinės politikos rezultatas (Vaitkevičius, 2004, 85).

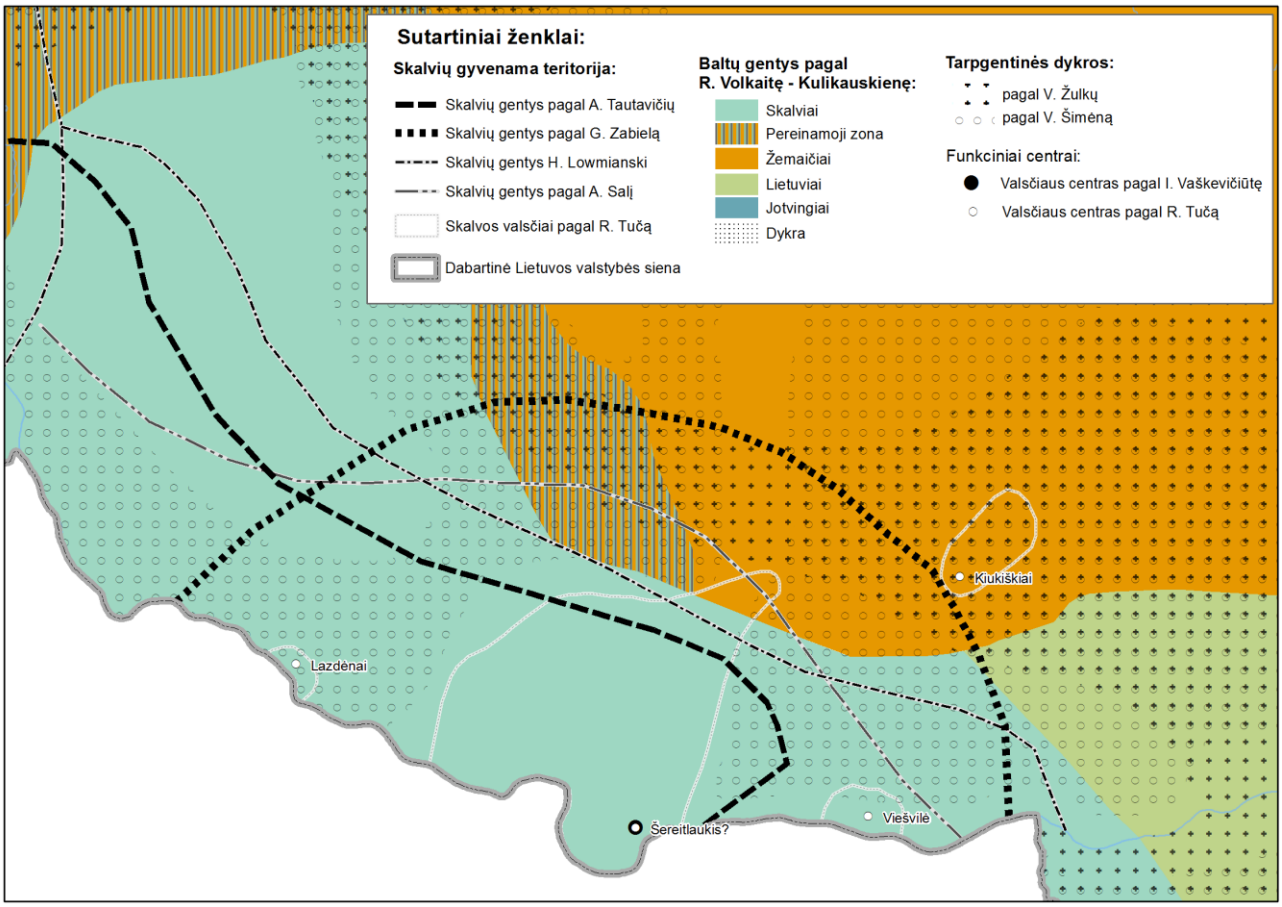
Vidinė struktūra. Sūduvos teritorijoje buvo sudaryta iš keturių mažesnių dalių – žemių. Šiauriniame pakraštyje gyveno dainaviai, šiaurės vakariniame pakraštyje buvo sūduvių, pietvakariniame – poleksėnų žemės, o centrinę ir rytinę dalį buvo apgyvendinę jotvingiai (Tautavičius, 1994). Nors ir nepritardamas, kad Sūduvoje buvo keturios savarankiškos gentys, lenkų istorikas St. Zajączkowski visgi sutiko, kad Dainavos, Jotvos, Sūduvos ir Palekės pavadinimai buvo vartojami teritorine reikšme (Zajączkowski, 1940, 18), kas rodo, kad šios gentys buvo identifikuojamos su tam tikra teritorija, suvokiamos kaip atskiri teritoriniai vienetai. Kalbininkai neabejodami išskiria sūduvius, dainavius, jotvingius ir poleksėnus kaip savarankiškas gentis (Vanagas, 1974, 19-21; Zinkevičius, 2009, 19), nors, anot A. Vanago, jų dialektinė diferenciacija ir nebuvo didelė. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje galime rasti tik dviejų genčių – sūduvių ir dainavių žemių šiaurinius pakraščius.

Dainava. Pirmosios gyvenvietės, sprendžiant pagal piliakalnių paplitimą, buvo kuriamos greičiausiai Metelių ežeryno, Rudaminos, Kirsnos apylinkėse (Šešelgis, 1996; Tučas, 2008). Šią teritoriją būtų galima laikyti istoriniu dainavių arealo branduoliu. Viduriniajame ir vėlyvajame geležies amžiuje, dainaviai plėtėsi į rytus nuo jo. Dėl gana tankaus piliakalnių tinklo tikėtina, kad geležies amžiuje Rudaminos-Metelių ir Punios-Alytaus apylinkėse galėjo vystytis teritorinė organizacija. Teritorinei bendruomenei integruojantis branduolys turėjo būti pilis-slėptuvė, kurioje, kilus pavojui, susiburdavo apylinkių gyventojai gynybai (Daugirdas, 1997a, 30). Tokios pilys galėjo būti Rudamina, Kirsna, Gudeliai, Liškiava, Punia (Jurginis, 1971). IX a. pilys-slėptuvės prarado savo reikšmę, piliakalniuose buvo pradėta gyventi, jie palaipsniui virto sudėtingais architektūriniais kompleksais, o teritoriją organizuojančių centrų vaidmenį galutinai perėmė pilys tvirtovės ir didesnės gyvenvietės. Jų pagrindu susiformavo pirmieji valsčiais. Dainavos žemėje greičiausiai buvo Kirsnavos (Kirsnos) ir Dainavos valsčiai (Kamiński, 1953).

Sūduva. Dabartinės Suvalkų apylinkės (Vygrių ežerynas) manoma buvo visos sūduvių teritorijos centrinė dalis (Batūra, 1985, 352). Stambesni ir tvirtesni teritoriniai junginiai buvo kairėje Nemuno pakrantėje. Remiantis P. Kulikausko duomenimis, svarbiausi centrai sūduvių žemėje galėjo būti Maštaičių-Norkūno piliakalnis (Kulikauskas, 1982), taip pat Sūduvos žemėje galėjo būti keletas valsčių: istoriniais šaltiniais pagrįsti Weyze ar Weyse valsčius, kurio pavadinimas siejamas su Vižainos upe, palei Nemuną – Panemunės (Panemene), o palei Prienus – Vangų (Wangen) valsčius (Zajączkowski, 1958; Puzinas, 1983, 469), nors spėjama, kad Užnemunėje XII-XIII a. galėjo būti apie 14 senųjų valsčių (Daugirdas, 1997a, 241).

SKALVIŲ FUNKCINIAI VIENETAI. Apsuptos gimininių baltų genčių, vystydamos prekybą, skalvių (kaip ir aukštaičių) gentys taip ir nesudarė stambesnių etniškai vieningų teritorinių vienetų – žemių. Išskirtinė skalvių funkcinių vienetams būdinga savybė – jų dispersiška struktūra. Remdamasis archeologinių paminklų paplitimu R. Tučas pastebi, kad skalviams būdingas

neįprastas polinkis kurtis atokesnėse, nuo pagrindinio regiono nutolusiose teritorijose arba net gretimų genčių pakraščiuose. Dispersiškas valsčių kūrimas greičiausiai buvo įtakotas skalvių vakarinių kaimynų ir patogios geografinės padėties. Įvertinant skalvių gyvenviečių kūrimąsi prie Nemuno, kitų upių, galima manyti, jog skalviai buvo ne tik aktyvūs tautų kraustymosi dalyviai, bet galbūt ir karingi prekybininkai, kontroliavę daugelį to meto prekybos kelių, tame tarpe ir Nemuno žemupį (Tučas, 2012, 139) (3.1.1.4. pav.).

3.1.1.4. pav. Skalvos žemės struktūra

Ribos. Skalvių gyvenamų žemių ribos nėra visiškai aiškios, tačiau neabejojama, kad skalviai gyveno abipus Nemuno žemupio (Vaškevičiūtė, 2007, 277). Daugelyje ankstesnių archeologų darbų jų teritorija yra apjungiama su Lamata ir skalviams priskiriamas visas Nemuno žemupys (Volkaitė-Kulikauskienė, 1987, 186; 2001, 397; Žulkus, 1989, 109), nors naujesnė tendencija pasireiškia šių genčių žemių atskyrimu (Zabiela, 1995, 168; Šimėnas, 2006, 24; Kazakevičius, 2007, 391). Istorikų darbuose Skalva išskiriama kaip savarankiškas teritorinis vienetas, užimantis visą Nemuno žemupį maždaug nuo Viešvilės rytuose iki Atmatos upės vakaruose (Łowmiański, 1932; Salys, 1985, 101-102; Batūra, 1985, 351).

Vidinė struktūra. Vidinė skalvių žemių struktūra nėra iki galo aiški, tačiau manoma, kad XI a. pagrindinė Skalvos dalis, apėmusi Vilkyškių kalvagūbrį ir jo prieigas, sudarė atskirą aukštesnio

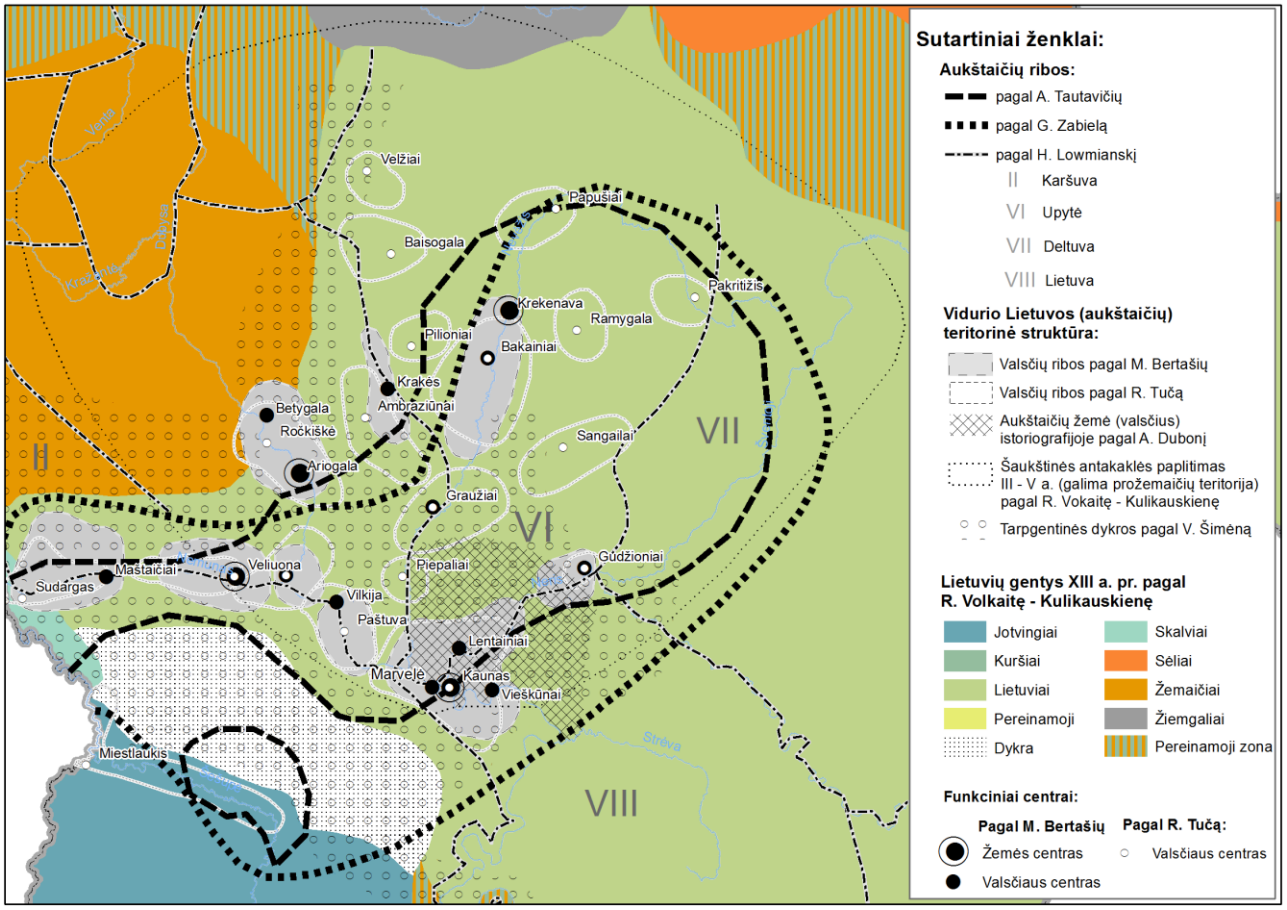
rango valsčių (3.1.1.4. pav.) (Tučas, 2012, 150). Sistemindamas archeologinių tyrimų duomenis, R. Tučas tarp galimų Skalvių pagrindinės dalies centrų įvardija keletą galimų archeologinių bendruomenių (Šereitlaukio I, Opstainių, Vartūliškių, galbūt Rambyno bendruomenes) (Tučas, 2012, 152), o I. Vaškevičiūtė tiesiog pažymi, kad Skalvių žemių centras, galėjęs būti prie Jūros žemupio, dešiniajame Nemuno krante (Vaškevičiūtė, 2007, 277). Istorinius geografinius landšaftus skyręs S. Tarvydas, Skalvos svarbiausiais centrais įvardijo Tilžę, Ragainę ir Rambyną (Tarvydas, 1967, 54).

Skalvių žemėse dažniausiai išskiriama tik pavieniai skalvių valsčiai: Viešvilės valsčius, turtingas savo archeologiniais radiniais, tačiau neturėjęs įtvirtinto piliakalnio, mažiau aiškus Lazdėnų valsčius ir gana diskutuotinai skalviams priskiriamas Kiukiškių valsčius, kuriame skalviai greičiausiai gyveno tik iki XI-XII a. (Tučas, 2012, 152-153).

AUKŠTAIČIŲ FUNKCINIAI VIENETAI. Pradedant kalbėti apie aukštaičius, pirmiausia reiktų išsiaiškinti šio aukštaičių pavadinimo reikšmę. Tradiciškai Aukštaitijos terminas yra siejamas su istoriniu požiūriu vėlesniais – XIII-XV a. – laikotarpiais, kada Aukštaitija buvo vadinama Didžiajam Lietuvos Kunigaikščiui pavaldi LDK dalis, supriešinant ją su dalinai nepriklausoma Žemaitija (Tautavičius, Vyšniauskaitė, 2011, 109). Nenorint maišyti šio termino su baltų genčių etnoteritoriniais vienetais, dažnai baltų genčių teritorija yra įvardijama geografiškai – Vidurio Lietuva (Bertašius, 2002). Remdamasis Aukštaitijos vardo paminėjimu XIII-XV a. istoriografijoje A. Dubonis teigia, kad Aukštaitija tuomet turėjo dvi reikšmes. Vokiečių ir Livonijos ordino kronikose Aukštaitija įvardijama konkreti administracinė teritorija – žemė (valsčius) – Kauno-Neries vietoje, o Lietuvos valdovo dvaro dokumentuose aukštaičių terminas yra jau apibendrintas ir siejamas su visa lietuvių (ne žemaičių) gyvenama teritorija. Autoriaus teigimu, tokia aukštaičių pavadinimo reikšmė greičiausiai kilo Žemaitijoje pirmiausia įvardijant žemaičių pasienyje gyvenusių lietuvių gyventojus ir ilgainiui tapo visos nežemaitiškos Lietuvos bendru pavadinimu, kurio vartojimas Lietuvos valdovo dokumentuose greičiausiai reiškė žemaičių įtaką Didžiojo kunigaikščio politikoje (Dubonis, 2013).

Aukštaičių etninės priklausomybės klausimas yra dar sudėtingesnis. Archeologiniu požiūriu aukštaičiai galėjo susiformuoti Vidurio Lietuvoje gyvenusių plokštinių kapinynų srityje, kai į šią sritį atėjo dalis žmonių iš pietvakarių Lietuvos, Nadruvos ar Skalvos (Vaškevičiūtė, 2007, 270). Vidurio Lietuvą tyrinėjusio M. Bertašiaus nuomone, aukštaičius pirmiausia reiktų sieti su vakarų baltais. Remdamasis dirbinių bei jų stilistinių tradicijų paplitimu, autorius įrodo, kad kultūriniu požiūriu didelę įtaką Vidurio Lietuvos sričiai turėjo Sambijos, taip pat vakarų Lietuvos kultūros (Bertašius, 2002, 43), o ir patys gyventojai daugiau vertėsi prekyba, buvo turtingi ir, ko gero, turėjo specifinę prekybos nišą, leidusią dalyvauti to meto svarbiausiųjų tarpregioninių centrų – Sambijos pusiasalyje, pajūrio Lietuvoje ir Vyslos žiotyse gyvavusių kultūrų – prekybos gyvenime. Autorius

atsargiai spėja, kad tai galėjusi būti prekyba vergais (Bertašius, 2002, 22). Kaip ir rytiniai kaimynai skalviai, aukštaičiai VIII-X a. laikotarpiu vystosi naudodamasi prekybos kelių upėmis kontrole ir valdymu (Bertašius, 2002, 65). Net ir lietuvių kalbos tarmių kilmės duomenys rodytų aukštaičių artimumą vakarinei Lietuvos sričiai (Zinkevičius, 2006, 65). Kita vertus, šios srities gyventojai skyrėsi ir nuo vakarų baltams priskiriamų žemaičių ir žiemgalių kultūrų – Vidurio Lietuvoje vyrai laidoti be ginklų (Vaškevičiūtė, 2007, 269), retai buvo dedamos ietys, anksčiau pradėti deginti mirusieji. Be to, Vidurio Lietuvoje paplitusios segės, kuriomis vyrai ir moterys susegdavo drabužius, rodo šios srities artimumą rytų kaimynams lietuviams ir pietvakariuose gyvenusiems skalviams ir nadruviams (Tautavičius, 1987b, 137). Dar viena aukštaičių etninės prigimties versija susijusi su žemaičiais. Remdamasi deginimo papročio plitimu, R. Volkaitė-Kulikauskienė aukštaičius siejo su rytų baltais, o tiksliau lietuvių gentimis (Volkaitė-Kulikauskienė, 1987a, 154-156), o aptariamą Vidurio Lietuvos teritoriją dėl jos svarbos žemaičių etnoso formavimuisi įvardijo „pražemaičių“ kultūros lopšiu (Volkaitė-Kulikauskienė, 2001, 117). Taigi kuriems – vakarų ar rytų – baltams reiktų skirti centrinės Lietuvos gyventojus nėra aišku, tačiau, aptarus įvairias nuomones, nereiktų abejoti dėl išskirtinio Vidurio Lietuvos etnokultūrinio vieneto egzistavimo.

3.1.1.6. pav. Aukštaičių žemių sąranga

Ribos. Aukštaičių ribos reiktų ieškoti aukštaičių kilmės klausimu pasisakiusių mokslininkų darbuose. Daugelyje jų aukštaičiams priskiriama teritorija apima Nevėžio baseiną su Nemuno vidurupiu (Tautavičius, 1978; Žulkus, 1989, 109; Zabiela, 1995, 169 pav.; Bertašius, 2002, 58; Tučas, 2012, 173) (3.1.1.6. pav.). Vienintelis klausimas kyla dėl pietvakarinės dalies, esančios tarp Nemuno ir Šešupės upių. A. Tautavičius šią teritoriją vadina pereinamąja arba kontaktine tarpgentine teritorija, kurios šiaurėje galėję gyventi aukštaičiai (Tautavičius, 1968a, 14; 1978), G. Zabiela aukštaičiams priskiria visas žemes iki Šešupės (Zabiela, 1995, 169 pav.), o R. Tučas abejodamas, tačiau sąlyginai Šešupės slėnį vis tik priskyrė aukštaičiams (Tučas, 2012, 174). Daugiausia į Vidurio Lietuvos teritoriją gilinęsis archeologas M. Bertašius šios aukštaičių žemės dalies nedetalizuoja (Bertašius, 2002, 58).

Vidinė struktūra. X-XI (ir XII a.) kuriasi atskiri teritoriniai vienetai, jų pagrindu formuojasi įtvirtintos žemės, apgyvendinimo struktūroje įsigali įtvirtinta pilis su gyvenviete. Anot M. Bertašiaus, Vidurio Lietuvoje nesusiformavo stambi žemėvalda, todėl čia atsirado nedidelės (siekiančios 120-200 km^2 ploto), bet tankiai apgyvendintos žemės ar pilių apygardos. Pagal teritorinių junginių struktūrą Vidurio Lietuva artima vakarų baltų kraštams (Bertašius, 2002, 64). Jos teritorijoje autorius išskiria vos kelias smulkias, savo dydžiu valsčius primenančias, aukštaičių žemes: Veliuoną, Krekenavą, Kauną ir diskutuotiną Ariogalos-Betygalos žemę (Bertašius, 2002, 56-60). R. Tučo teigimu, Nemuno atkarpoje nuo Seredžiaus iki Nemuno-Neries santakos tikrai būtų galima išskirti vientisą žemės tipo funkcinį vienetą, tačiau, neturėdamas aiškesnio pagrindo ar vėlesnio istorinio čia buvusių žemių patvirtinimo, autorius savarankiškų žemių neišskiria (Tučas, 2012, 175).

Nesusiformavę didesnės integruotos administracinės struktūros vienetai aukštaičių žemėse greičiausiai lėmė tai, kad, stiprėjant rytų Lietuvai, Vidurio Lietuvos kariai gana lengvai galėjo pereiti didžiojo kunigaikščio priklausomybėn (Bertašius, 2002, 64-66). Tokiu būdu nuo XIII a. Aukštaitija tampa Didžiajam kunigaikščiui pavaldi teritorija, vienijanti buvusių lietuvių ir aukštaičių žemes.

ŽEMAIČIŲ FUNKCINIAI VIENETAI. Tradiciškai Žemaitija nuo Vytauto laikų (XV a.) yra siejama su žemesne vietove ir kartu teritorija, neįeinančia į Aukštaitiją (Lietuvos branduolį). Taip V.paskelbė savo rašte 1420 m.: „Kadangi Žemaitija yra žemiau negu Lietuva (Aukštaitija), tai ji ir vadinama Žemaitija, kas lietuviškai aiškinama kaip „žemesnė žemė“ (Grinaveckis, 1968, 45). Kita vertus, pirmasis Žemaitijos paminėjimas Voluinės kronikoje, aprašant 1219 m. sutartį, kurioje išvardinami jos kunigaikščiai (Vaitkunskienė, 1990, 27), leidžia manyti, kad Žemaitija buvo suvokiama kaip teritorinis vienetas jau XIII a. pr. Juo labiau, kad kultūriniu požiūriu XII a. žemaičiai pasižymėjo savita archeologine kultūra: skirtingai nei kaimyninės gentys žemaičiai

mirusiuosius laidojo nedegintinus, o vyrų kapuose dėdavo žirgų aukas (Kazakevičius, 2007, 387). Be to, remdamasis vietovardžių darybos ir istoriniuose šaltiniuose minimų žemaitiškų pavadinimų analize, V. Grinaveckis iškelia mintį, kad žemaičių vardas pirmiausia turėtų būti siejamas ne su žemumomis, bet žeme. Žemės reikšmė varde bus atsiradusi kaip jūros priešingybė, nes šios gentys gyveno netoli jūros, tačiau ne pajūryje, o žemyninėje dalyje, todėl, nuo seno (paliudijimų yra iš XVI a.) kalbant apie Baltijos jūrą, buvo naudojamas Žemaičių jūros terminas (Grinaveckis, 1968, 48-49).

Visgi apie žemaičių genties virtimą Žemaitija ir jos vidinę struktūrą daug žinių nėra. Pavyzdžiui, Nestoro metraštyje, kur minimos Rusiai duoklę mokančios gentys, žemaičių nėra (Jurginis, 1997, 265). Žemaičiai nepaminėti ir Henriko Latvio kronikoje (Jurginis, 1997, 267). Kodėl taip yra? Žemaičiai ilgą laiką buvo patogioje padėtyje: iš šiaurės apsupti žiemgalių, iš vakarų – kuršių, pietuose – skalvių, rytuose – aukštaičių. Žemaičiai buvo tarsi izoliuoti nuo išorinių priešų. Tik kaimynystėje atsikrausčius Vokiečių ordinui, atsirado istorinių žinių apie šią gentį. Kita vertus, greičiausiai tai buvo ir papildomas veiksnys teritorinės organizacijos vystymuisi. Taigi reikia manyti, kad XII a. žemaičiai jau turėjo kažkokią funkcinių vienetų struktūrą, kuri nebūtinai buvo griežta ir tvirtai organizuota. Anot G. Zabielos, archeologiniai duomenys rodo tiesiog didelį gyventojų tankumą centrinėje Žemaitijos dalyje, kita vertus, iš XIII a. žinomos žemaičių žemės nėra apibrėžtos nei laike, nei erdvėje (Zabiela, 2007, 429), todėl sunku pasakyti, kiek jas galima sieti su VIII-XII a. funkcinėmis struktūromis. Remiantis vidurio žemaičių aukštumo apgyvendinimo tyrimais, didesnes archeologinių paminklų sankaupas šiuo laikotarpiu galima paminėti Telšių, Viešvėnų, Luokės linijoje, taip pat Tverų, Pagirgždučio apylinkėse, kur vėliau susiformavo ir svarbesni regiono miestai: Tverai, Viešvėnai, Žarėnai (Iršėnas, Ostrauskienė, 2004, 95, 98). Šiame darbe XII a. teritorinė organizacija yra siejama su XIII a. pr. situacija, laikantis principo, kad XIII a. pr. užfiksuoti teritoriniai dariniai greičiausiai turėjo istorinį tęstinumą ir galėjo būti susiformavę jau XII a.

Ribos. Tradiciškai žemaičiai yra suprantami kaip teritorijos tarp Jūros, Dubysos vidurupio ir Ventos aukštupio gyventojai (Tautavičius, 1978; Volkaitė-Kulikauskienė, 1987, 186; 2001, 397; Žulkus, 1989, 109). Nors kartais žemaičių teritoriją nutęsiama labiau į vakarus, pavyzdžiui, priskiriant Lamatos žemę (Zabiela, 1995, 169 pav.). Šiaurėje nuo linijos Šiauliai-Kuršėnai žemaičiai gyveno mišriai su žiemgaliais (Kazakevičius, 2007, 386). Vakaruose etninė žemaičių ir kuršių riba galėjo eiti Telšės upeliu, nuo kurio į vakarus aptinkamas kuršiams būdinga degintina laidosena su kuršiams būdingomis įkapėmis, o į pietryčius nuo jo aptinkami žemaičiams būdingi nedengintini kapai (Žulkus, 2004, 147).

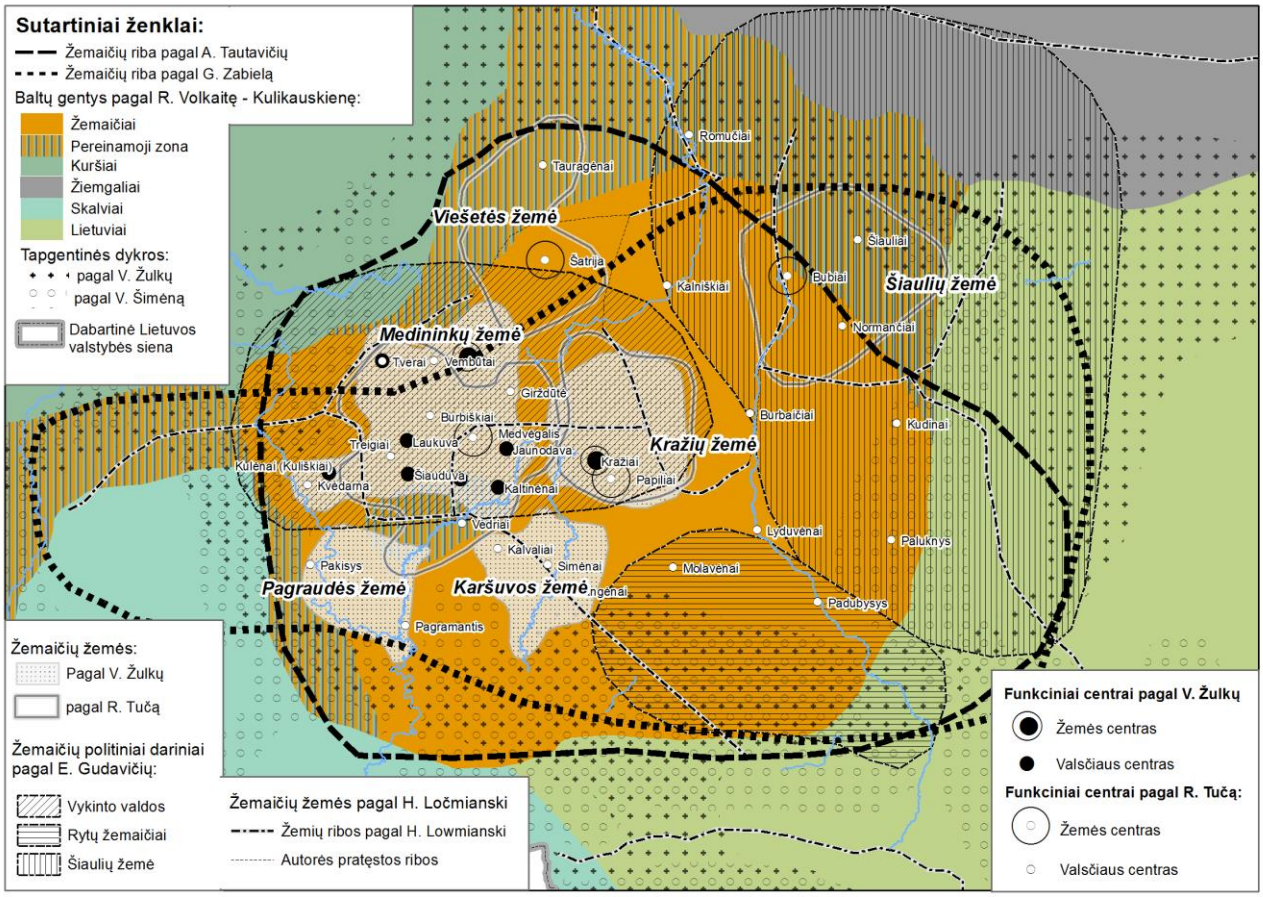
Įdomu, kad Z. Zinkevičius, aptardamas tarmių kilmės klausimą ankstyvojo lietuvių kalbos suskilimo į vakarinę ir rytinę tarmes laikotarpiu, vakarinės tarmės regioną brėžia nuo Jūros upės vakaruose iki Neries žemupio netoli Šventosios upės žiočių. Autoriaus teigimu, toks skilimas įvyko

IX-X a. (Zinkevičius, 2006, 66), kuomet dabartinėje Lietuvos teritorijoje jau turėjo būti žemaičių ir aukštaičių archeologinės kultūros (Tautavičius, 1978; Volkaitė-Kulikauskienė, 1987, 186; 2001, 397; Žulkus, 1989, 109). Čia tarsi reiktų priminti R. Volkaitės-Kulikauskienės iškeltą hipotezę apie „pražemaičių“ kultūros lopšį aukštaičių gyvenamoje teritorijoje Vidurio Lietuvoje (Volkaitė-Kulikauskienė, 2001, 117). Kita vertus, pastaruoju metu žemaičių kilmė paprastai siejama su Šiaurės Lietuvos pilkapių archeologine kultūra, iš kurios maždaug V-VI a. susiformavo žemaičių, žiemgalių ir sėlių gentys (Vaškevičiūtė, 2007, 258-266). Taigi kaip reiktų paaiškinti žemaičių ir aukštaičių bendrumą? Šiuo atveju galbūt reiktų pažvelgti į ankstyvesnius, o tiksliau ankstyvojo geležies amžiaus laikus. Pereinant iš vėlyvojo žalvario amžiaus į senąjį geležies amžių, dvi (galbūt trys) stambios vakarų ir rytų baltų kultūrinės sritys tarsi pradėjo skilti į mažesnes teritorijas. Kapinynų su akmenų vainikais (Pajūrio Lietuvoje) ir brūkšniuotosios keramikos arba ankstyvųjų pilkapių (rytų Lietuvoje) kultūros Lietuvos teritorijoje tarsi išlaikė vakarų ir rytų baltų priešpriešą, o jų pereinamoje teritorijoje susiformavusias kultūras (Šiaurės Lietuvos pilkapių, Vidurio Lietuvos kapinynų, Užnemunės sritis) sunku vienareikšmiškai priskirti vakarų ar rytų baltams (Šimėnas, 1997, 52-53). Taigi linkstama išskirti centrinius baltus. R. Volkaitė-Kulikauskienė jiems priskiria tik Vidurio arba Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų archeologines sritis (Volkaitė-Kulikauskienė, 2001, 114), nors lietuvių kalbos skilimas į vakarinių ir rytinių tarmių arealus turbūt leistų manyti, kad vidurio baltams galima priskirti ir Šiaurės Lietuvos pilkapių archeologinę sritį. Taip tarsi turėtume manyti, kad kalboje žymiai ilgiau išlieka ankstesnių kultūrinių bruožų atspindys. Pavyzdžiui ir vėlesnis žemaičių ir aukštaičių tarmės skilimas siejamas su XIII a. (Zinkevičius, 2006, 66) arba ankstesniais iki XIII a. laikais (Girdenis, 1971, 86), nors šių archeologinių kultūrų gyvenama teritorija pradėjo smarkiai keistis ir tolti nuo pirminės genčių teritorinės struktūros.

Vidinė struktūra. R. Tučo teigimu, IX-XII a. pirmojoje pusėje Žemaitijos etnokultūrinis darinys dar neturėjo vientisos funkcinės hierarchijos arba politiškai organizuotos „genčių sąjungos“, nors kai kuriose Žemaitijos dalyse galėjo būti ir geriau išvystytų funkcinių teritorinių vienetų (Tučas, 2012, 242). Kultūriniu požiūriu žemaičių kultūra taip pat nebuvo griežtai vienalytė. Archeologas A. Tautavičius viduriniajame geležies amžiuje išskiria šiaurinę, pietvakarinę ir pietrytinę sritis. Šiaurinei sričiai didesnę įtaką darė žiemgaliai, pietvakarinei – kuršiai ir lamatiečiai, o pietrytinei – aukštaičiai (Tautavičius, 1996, 3-5). V. Kazakevičius žemaičių gyventoje teritorijoje išskiria keturis skirtingų etnokultūrų įtakos arealus – šiaurinį, įtakotą žiemgalių, rytinį, įtakotą aukštaičių, pietinį, įtakotą skalvių (ir galbūt per juos prūsų) ir vakarinį, įtakotą kuršių (Kazakevičius, 2007, 390).

Istoriniu požiūriu, pagal 1219 m. sutarties dalyvių ir jų vardų ryšius su toponimika, E. Gudavičius XIII a. pr. Žemaitijoje skiria tris žemių blokus: Vykinto, Erdvilo (Gedvilo) ir Bulionių (Šiaulių) valdas (Gudavičius, 1998, 170-176). Remdamasis P. Dusburgiečio Prūsų žemės kronika,

nagrinėdamas XIII a. pab-XIV a. pr. vakarų žemaičių žemių struktūrą A. Nikžentaitis išskyrė du teritorinius vienetus – Žemaitiją ir Karšuvą (Nikžentaitis, 1996, 59), o V. Žulkus – Medininkų, Karšuvos ir Pagraudės žemes (Žulkus, 1987, 26-29). Kadangi dvi paskutinės yra sietinos su gynybine krašto funkcija, reikia manyti, kad daugiausia buvo XIII-XIV a. karinės organizacijos rezultatas, nors jų užuomazgų būta ir XII a. Tuo remiantis šiame darbe yra aprašomos: centrinės Žemaitijos, Karšuvos ir Šiaulių teritoriniai dariniai.

3.1.1.7. pav. Žemaičių žemių struktūra

Centrinė Žemaitija. Centrinę žemaičių gyvenamos teritorijos dalį užėmė Vykinto valdos. E. Gudavičiaus teigimu, Vykinto žemių centras buvo Tveruose (Gudavičius, 1998, 172), nors R. Batūra tuometinį Žemaitijos centrą siejo su Kražiais (Batūra, 1964). Sunku pasakyti, ar tai buvo bendrai organizuota teritorija, ar atskirų valsčių junginys. Remiantis J. Ochmańskio teigimu (Ochmański, 1967, 31), XI-XII a. tarp Jūros ir Dubysos upių turėjo būti Kražių-Varnių sodybiniai junginiai. Kita vertus, turėdama vienijantį kunigaikštį, šių sodybinių junginių teritorija greičiausiai buvo pasiekusi aukštesnę funkcinės organizacijos stadiją. Klausimas kyla ir dėl tokios organizacijos pobūdžio: ar tai buvo savarankiškas etnoteritorinis vienetas, ar kelių didesnių žemių junginys. V. Daugirdas vadovaujančią padėtį priskyrė Medininkų žemei, spėdamas Medininkus buvus besiformuojančios žemaičių konfederacijos branduoliu (Daugirdas, 1997a, 232). Pagrįsdamas kultūriniu požiūriu R. Tučas sako, kad Medininkų žemė turėjo ne vien organizuojančią reikšmę, bet

kartu buvo ir naujų tradicijų sklaidos židinys, nes čia anksčiausiai – maždaug III-IV a. – prasidėjęs laidojimo pilkapiuose tradicijos nykimas (Tučas, 2012, 235). Kita vertus, istorikai, remdamiesi P. Dusburgiečiu, visgi Medininkų valsčiaus (krašto) atsiradimą nukelia į XIV a. pr., kada dalis Kuršo buvo prijungta prie Lietuvos ir suformuotas Medininkų valsčius (Nikžentaitis, 1996, 61; Almonaitis, 1913, 83). Taigi nors sunku nustatyti centrinės Žemaitijos centrą, visgi ši Žemaitijos dalis turėjo bendrą kunigaikštį, vadinosi Žemaitija ir galėjo organizuoti žygius į artimiausių vakarinių kaimynų – kuršių – žemes. Visa tai rodo, kad šioje teritorijoje buvo funkcinė ir greičiausiai kelių lygmenų teritorinė organizacija, kurioje atskirų funkcinių vienetų ribas dabar galime brėžti tik sąlyginai pagal vėlesnius XIII-XIV a istorinius šaltinius.

Dėl vidinės šios Žemaitijos dalies struktūros taip pat vieningos nuomonės nėra. Susisteminus visą turimą medžiagą, peršasi išvada, kad centrinę Žemaitiją sudarė keli funkcinių vienetų junginiai: Medininkų (arba Tverų-Laukuvos), Karšuvos ir Kražių. Pirmasis sietinas su Vykinto kunigaikštijos centrine dalimi, o vėlesniais laikais iškylantis kaip *Medininkų žemė*, greičiausiai buvo sudarytas iš keleto valsčių. Dėl Medininkų, Tverų, Laukuvos, Šiauduvos valsčių priklausymo kaip ir sutariama (Łowmiański, 1932; Žulkus, 1987, 28; Gudavičius, 1998, 173), nors šių valsčių ribos skirtingų autorių darbuose gana smarkiai skiriasi, o naujų tyrimų metu vis patikslinamos. Pavyzdžiui, remdamasis kryžiuočių žvalgų aprašymais, V. Almonaitis patikslino pietines, pietvakarines XIII-XIV a. Medininkų žemės ribas (Almonaitis, 2005, 180-182; 2013, 101), kurios teritoriniu požiūriu menkai atitinka V. Žulkaus, o juo labiau H. Lowmiański nustatytas Laukuvos, Šiauduvos valsčių ribas. Be to, V. Žulkus pietrytinėje Medininkų žemės dalyje išskyrė Jaunodavos, Kaltinėnų, Kęsčių ir Kulėnų valsčius (Žulkus, 1987, 28), o, V. Almonaičio teigimu, visa ši teritorija įėjo į Kaltininėnų kraštą (savivaldą turintį valsčių) (Almonaitis, 2010, 111-112; 2013, 62-63), nors vėlgi, remiantis XIV a. istoriniais šaltiniais, sunku įvertinti, ar XII a. tokie stambesni funkciniai vienetai jau egzistavo. Kadangi Medininkai paminėti anksčiau (1314 m.) nei Kaltinėnai (1371 m.), autorius neatmeta galimybės, kad prieš tapdami savarankiški Kaltinėnai galėjo būti Medininkų įtakos, kuri sklido iš Medvėgalio, zonoje (Almonaitis, 2013a, 68).

Dėl *Karšuvos* žemės egzistavimo XIII a. sutariama vieningai (Łowmiański, 1932; Žulkus, 1987, 27; Nikžentaitis, 1996, 58-59; Gudavičius, 1998, 176; Almonaitis, 2013a, 70), todėl reikia manyti, kad jos užuomazgų būta ir XII a. Atsižvelgiant į tai, kad prasidėjus kovoms su vokiečiais, baltų genčių žemių ribos, pavadinimai ir sudėtis gana greitai keitėsi, sunku pasakyti, ar Karšuva XII a. buvo savarankiškas teritorinis vienetas. Kadangi XIV a. Karšuvos ribos smarkiai plėtėsi, reikia manyti ji buvo pirmiausia formuojama (galbūt ir priverstinai) kaip buferinis gynybinis forpostas Žemaitijos pietuose. Susisteminęs archeologinių paminklų duomenimis R. Tučas pietinėje Žemaitijos dalyje Karšuvos žemės neskiria, nes istoriškai brėžiamoje jos teritorijoje nėra vientisos apgyvendinimo sistemos, o ir tankiau gyventas teritorija (Jūros, Akmenos, Ančios upių pakrantėse)

skiria didelės negyvenamos zonos. Tuo tarpu rytinė pietinės Žemaitijos dalis, kur turėtų būti galima Karšuvos žemės užuomazga, atvirkščiai – buvo rečiau gyvenama ir, autoriaus teigimu, valsčių integralumas yra abejotinas (Tučas, 2012, 256-257). Tai atspindi ir archeologų brėžiamos tarpgentinės dykros (Žulkus, 1989, 109; Šimėnas, 2006, 24).

Dėl *Kražių* teritorinio vieneto vieningos nuomonės nėra, nors paprastai sutinkama, kad tai buvusi savarankiška žemaičių žemė. H. Lowmiański atskiria Kražius nuo Medininkų žemės, tačiau iš žemėlapio nėra aišku, kokiam teritoriniam vienetui juos priskiria (Łowmiański, 1932), o A. Nikžentaitis Kražius vadina Medininkų valsčiaus kaimynine žeme (Nikžentaitis, 1996). Remiantis E. Gudavičiaus Vykinto valdų lokalizacija, Kražiai greičiausiai pateko Vykinto įtakos zoną, nors neaišku, ar buvo jam pavaldžių kunigaikščių valdoma, ar jo paties valdose esanti žemė (Gudavičius, 1998, 173). Lygiai taip pat ir R. Tučo archeologinių paminklų duomenys rodo, kad aplink Kražius XII a. jau buvo susiformavusi savarankiška Kražių žemės užuomazga (Tučas, 2012, 248).

Dėl R. Tučo išskirtos *Viešetės* žemės priskyrimo centrinei Žemaitijai (Tučas, 2012) gana sudėtinga (3.1.1.7. pav.), nes V. Žulkaus teigimu, XIII a. Telšių ir Viešvės žemės priklausė kuršių Cėkliui (Žulkus, 1987, 30), tačiau, autoriaus teigimu, į Kuršą Viešvėnų žemė buvo prijungta Ordino XIII a., bet etniškai skiriama žemaičiams (Žulkus, 2004, 147).

Šiaulių žemė. Šiaulių arba Saulės (Daugirdas, 1997a, 233; Tučas, 2012, 249) žemės vardas yra siejamas su Bulionių gimine. Pagal 1219 m. sutarties dalyvių išvardijimą, Bulionių valdoma Šiaulių žemė nebuvo priskiriama žemaičiams. Tai rodo to meto realijose prestižinę šios žemės padėtį, o teritorinės organizacijos atžvilgiu – šiek tiek aukštaičių asimiliuotą Žemaitijos rytinį pakraštį (Gudavičius, 1998, 170-176). Kita vertus, svarbu paminėti, kad Bulioniai visgi buvo Vykinto sąjungininkai (Gudavičius, 1998, 171) ir toks žemaitiškas solidarumas gana suprantamas, nes, nors ir būdama vidurio Lietuvoje gyvenusių aukštaičių kaimynai, kultūriniu požiūriu Šiaulių žemės teritorija buvo tiesiog žemaičių archeologinės kultūros rytinė dalis (Tautavičius, 1986, 16). Aiškinantis Šiaulių žemės ribas, istoriniai ir archeologiniai duomenys yra gana skirtingi. A. Tautavčiaus teigimu, Šiaulių žemės gyventojai apėmė teritoriją nuo Kužių iki Šeduvos, o šiaurėje šios žemės gyvenami plotai beveik galėjo siekti Mūšos upę (Tautavičius, 1986, 16). Visgi šiaurėje žemaičiai greičiausiai gyveno mišriai su žiemgaliais, o rytuose – su aukštaičiaus, nes nėra aišku dėl kai kurių pilių kultūrinės priklausomybės. Pavyzdžiui, A. Tautavičius Jurgaičių piliakalnį vadina Šiaulių žemės šiaurės rytinį pakraštį gynusia pilaite (Tautavičius, 1986, 17), o E. Vasiliauskas ir R. Tučas Jurgaičius laiko vienu iš žiemgalių pietinių administracinių centrų (Vasiliauskas, 2008; Tučas, 2012). Taigi R. Tučo išskirta Šiaulių žemė yra gerokai mažesnė ir apima tik kompaktišką teritoriją Dubysos aukštupyje (Tučas, 2012, 239). Gali būti, kad būdama pakankamai stipri ir organizuota Šiaulių žemė ilgainiui galėjo plėsti savo įtakos zoną, prijungdama gretimas šiaurines ir

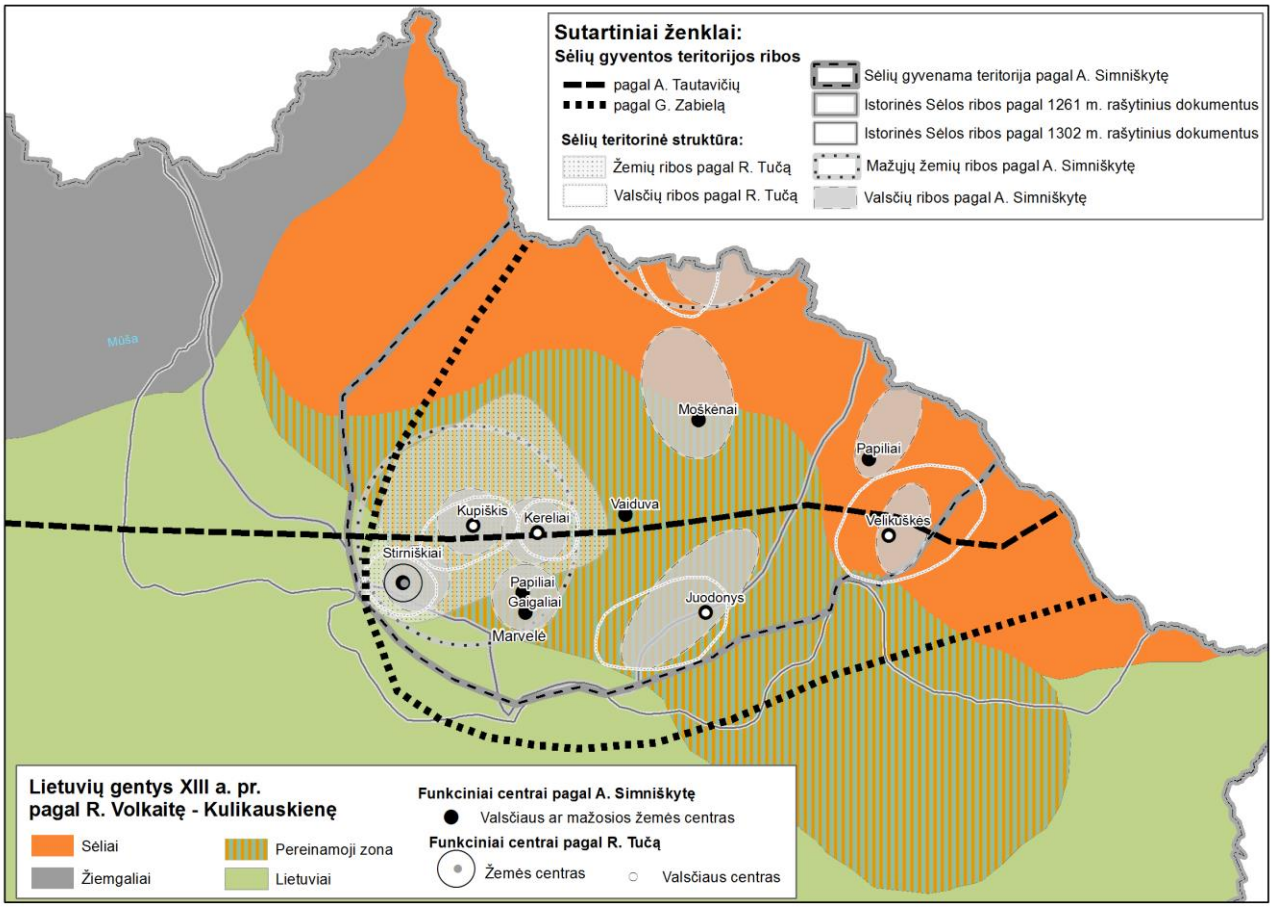
pietines teritorijas. Šiaulių žemės centru galėjo būti Salduvės kalvoje buvusi pilaitė (Žuvininkų piliakalnis) (Tautavičius, 1986, 16) arba Bubių piliakalnis (Tučas, 2012, 250).

Raseinių žemės yra siejamos su žemaičių kunigaikščio Erdvilo (Gerdvilo, Girdvilo) valdomis. E. Gudavičiaus teigimu, jos užėmė Raseinių, Ariogalos ir Betygalos vietoves (Gudavičius, 1998, 174-175), kurios, remiantis archeologiniais duomenimis, priklausė aukštaičių gyvenamoms gentims (Bertašius, 2002, 58; Tučas, 2012, 174). Galbūt tai aukštaičių kaimynystėje buvusios Viduklės-Raseinių žemės užuomazga, kurią valdę kunigaikščiai gana artimai bendravo ir su Betygalos-Ariogalos valdų aukštaičiais. Kita vertus, nesant konkrečių įrodymų, šis klausimas lieka atviras.

SĖLA. Sėlių teritorinė struktūra labiausiai vystėsi kultūros klestėjimo laikotarpiu. VI a. pab.-VII a. buvo teritorinės organizacijos formavimosi pradžia. Tuomet organizuojantys centrai teritorijoje buvo piliakalnio ir gyvenvietės kompleksai. Maždaug XII a. buvę svarbiausi teritoriniai centrai pradėjo nykti. Tuomet pastebimas ir bendras kultūrinis bei ūkinis nuosmukis: sėlių įkapių komplektai tapo kuklesni, sugrįžta prie senųjų laidojimo vietų ir net kolektyvinės laidosenos. Anot A. Simniškytės, viena vertus, tokia kultūrinė regresija galėjo vystytis dėl vidinių priežasčių – pereikvotų resursų ir „perspaustų“ ekonominių galimybių – tačiau visgi nemažą įtaką galėjo turėti ir pokyčiai politinėje arenoje, bundantis artimiausių kaimynų – lietuvių – valstybingumas (Simniškytė, 2013, 185). Svarbu, kad vienijantis lietuvių genčių vaidmuo krypo ne vien į artimiausius kaimynus. Latgaliai ir lyviai buvo dažnai aplankomi lietuvių (Gudavičius, 1984, 19), o sėliai buvo tarsi praėjimas tolimesniems puolimams. Anot K. Būgos sėliai su lietuviais kaip ginklo beńdrai kartu žygiuodavo link Sėlpilio ir puldavo Vidžemę (Būga, 1961, 267).

Sėlpilis tuomet buvo laikomas reikšmingiausiu Sėlos centru (Būga, 1961, 267). Kita vertus, ieškodama Sėlos sostinės A. Simniškytė pastebi, kad nors Sėlpilis yra laikomas svarbiausiu politiniu, administraciniu ir kariniu centru, greičiausiai Sėlos pietinėse žemėse didelės įtakos neturėjo. Dėl to ypač intriguojantis yra Stulpelių pilies (Lietuvos-Latvijos pasienyje) fenomenas. Autorės teigimu, nors Stulpelių apylinkėse gyvenimas virė visą I tūkstantmetį, pats piliakalnis buvo negyvenamas nuo pat jo apleidimo pirmaisiais amžiais po Kr., o staigus jo suklestėjimas X a. greičiausiai sietinas su politinės valdžios įsikišimu ir suplanuotu administracinio centro perkėlimu iš Margaskalnio piliakalnio į Stulpelius. Stulpelių piliakalnio vieta, reikia manyti, buvo pasirinkta ne šiaip sau. Pilį iš šiaurės saugojo teritorinės struktūros Padauguvyje, Sėlos pietuose ir pietryčiuose bei miškingos negyvenamos vietovės vakaruose. Tokiu būdu pietinės Sėlos struktūroje susiformavo Sėlpiliui lygiavertis funkcinis centras Stulpeliuose. Remdamasi paminklų išsidėstymu, šių centrų įtakos zonos ribą A. Simniškytė linkusi brėžti retai gyvenamos Viesytės upės slėniu (Simniškytė, 2005, 39).

Padauguvyje įsikūręs Livonijos ordinas, stiprėjanti Lietuvos agresija lėmė Sėlos kultūrinį nuosmūkį XII a. Stulpelių pilies iškilimas, manoma, galėjo būti dar vienas papildomas vietinių pietų Sėlos centrų smukimo veiksnių (Simniškytė, 2005, 39). Taigi ilgainiui negalėdama atsilaikyti prieš Kalavijuočių ordiną, Sėla buvo padalinta į Livonijos ordinui atitekusią Padauguvio Sėlą ir prie LDK prijungtą Sėlos dalį (Simniškytė, 2013, 185). Ir nors XIII a. pirmojoje pusėje sėlių žemės viduje lietuvių galėjo būti nemažai, kai kur gal jie net vyravo, tačiau tradiciškai ši teritorija vis tiek buvo vadinama Sėla (Būga, 1961, 267-270; Zinkevičius, 1984, 360).

3.1.1.8. pav. Sėlių žemių struktūra

Ribos. Skirtingų archeologų darbuose sėlių gyvenama teritorija yra žymima skirtingai (3.1.1.8. pav.). Gana aišku, kad sėliai gyveno Nemunėlio ir Šventosios upių aukštupiuose. Kita vertus, vienų autorių darbuose sėlių riba yra brėžiama beveik iki Pasvalio (Volkaitė-Kulikauskienė, 1987, 186; 2001, 397; Žulkus, 1989, 109), kitų – iki Vabalninko-Papilio linijos (Zabiela, 1995, 196 pav.; Simniškytė, 2013). Pagal V. Kazakevičiaus kartografuotus archeologinius paminklus, sėliams taip pat reiktų priskirti visą šiaurrytinę Lietuvos teritoriją iki Nemunėlio, Mūšos ir Pasvalio, tačiau autorius pastebi, kad daugelis Šiaurės rytų Lietuvoje esančių paminklų yra netyrinėti, todėl sėliams priskiriami sąlygiškai, o skirtingų autorių darbuose sėlių teritorijos gali ir nesutapti (Kazakevičius, 2000, 11). Remiantis kalbininkų duomenimis ir išlikusių sėlių toponimų tyrimais, XIII a. pirmojoje

pusėje pietinė sėlių žemės riba galėjo eiti maždaug pro Salaką, Tauragnus, Uteną, Svėdasus, Subačių, Palėvenę, Pasvalį, Saločius. Maždaug iki šių vietovių tada dar galėjo gyventi sėliai, tačiau daug kur jau mišriai su lietuviais (Būga, 1961, 267-270; Zinkevičius, 1984, 360). Kita vertus, V. Vaitkevičius teigimu, reiktų gan kritiškai vertinti kalbininkų sėlių ir jiems gimininguų vietovardžių sąsajas su sėlių gyvenama teritorija, nes kaip tik rytiniame Lietuvos pakraštyje (Ignalinos rajone) paplitęs žodžio *sala* vartojimas "sodžiaus, kaimo" reikšme, kuris galėjo duoti pradžią ir tokiems "sėliško" tipo toponimams. Pavyzdžiui, Tauragnų apylinkėse esančio Sėlės kaimo pavadinimo istorinė forma buvo *Salos*, kas perša mintį, kad kaimo pavadinimas galėjo būti kilęs iš bendrinio žodžio, reiškusio kaimą. Tokiu būdu sėlių gyvenamos teritorijos nukėlimas iki Tauragnų yra labai diskutuotinas (Vaitkevičius, 2009). Remdamasis istorine šio kaimo pavadinimo forma *Salos* autorius jį kildina ne iš sėlių etnonimo, bet iš bendrinio lietuvių kalbos žodžio *sala* („sodžiaus kaimas" reikšme), todėl dar vienas Sėlos ribų nustatymo šaltinis 1261 m. Mindaugo Sėlos dovanojimo aktas. Nors jo tikrumu abejojama (Salys, 1985, 55), visgi, atkuriant senosios Sėlos ribas, yra remiamasi jame išvardintomis sėlių gyventų žemių toponimika (Būga, 1961, 267-270).

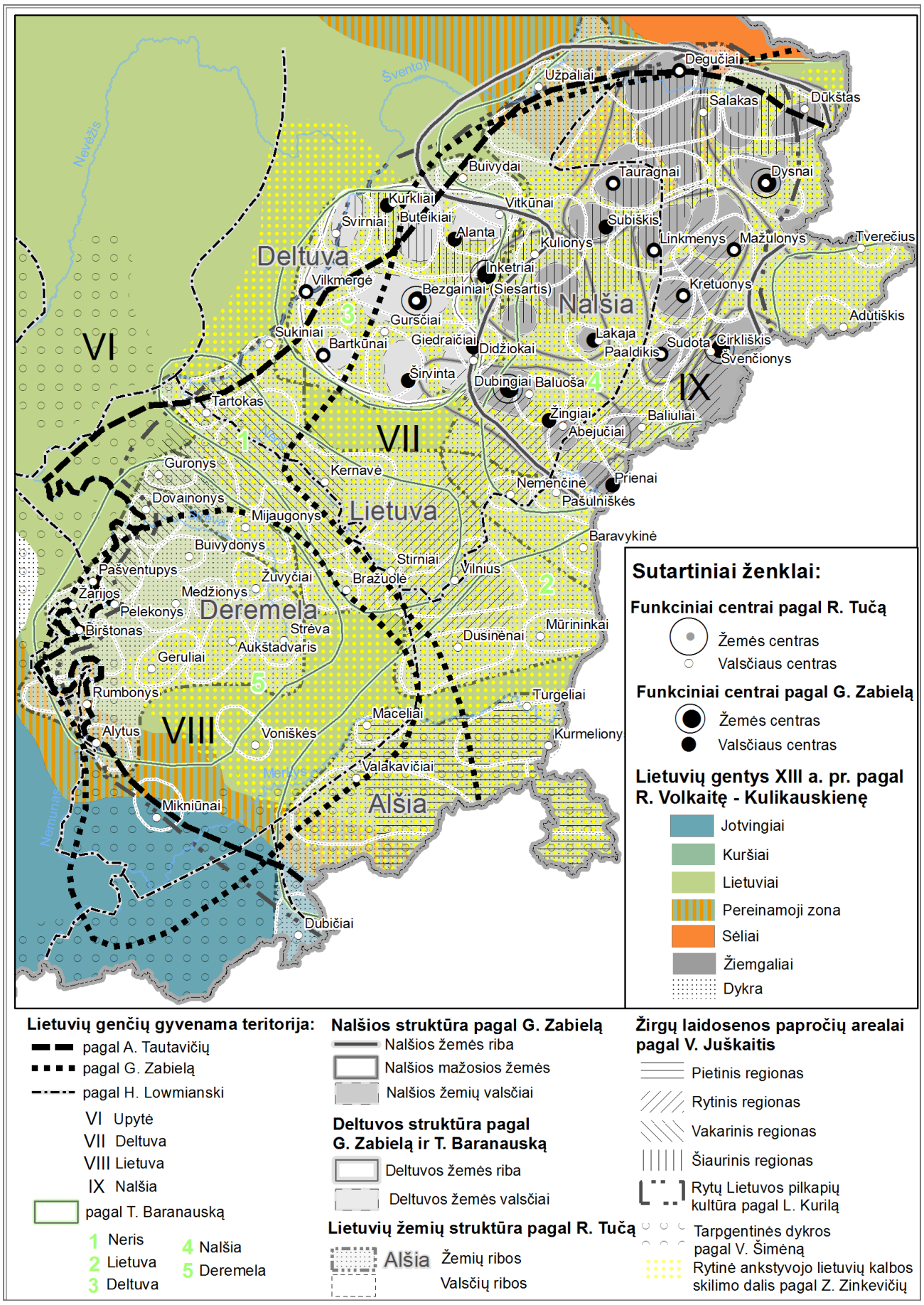
Vidinė struktūra. Manoma, kad I tūkst. antrojoje pusėje pagal egzistavusių centrų skaičių turėjo susiformuoti maždaug 15-20 pilies apygardų, o II tūkst. pradžioje sėlių gyvenamoje teritorijoje piliakalnių apygardos jungėsi į stambesnius teritorinius vienetus su aukštesnio rango centrinėmis vietomis, kuriose aptikti archeologiniai radiniai leidžia spėti apie neblogai išvystytus mainus ir prekybą (Simniškytė, 2013, 184). A. Simniškytė tokiems Sėlos viduje esantiems teritoriniams dariniams vartoja mažosios žemės terminą, darant prielaidą, kad žeme turėtų būti vadinama visa Sėlos teritorija. Viena tokių mažųjų žemių galėjusi būti Lėvens upės slėnyje, kur žinomi mažiausiai keturi valsčių tipo (autorės vadinami gyvenvietės-piliakalnio sistemomis) teritoriniai dariniai su centrais Kereliuose, Papiliuose, Stirniškyje ir Gaigaliuose. A. Simniškytės teigimu, tikėtina, kad tarp šių piliakalnių buvo tam tikrų ryšių, jungusių juos į vieną didesnį teritorinį vienetą – mažąją žemę, kurios centru galėtų būti Kupiškis (Simniškytė, 2005, 38-39). Iš esmės pritardamas R. Tučas taip pat išskiria kelis mažesniuosius valsčius bei vieną žemę su centru Stirniškiuose. Kadangi istoriniuose šaltiniuose tokia žemė nėra minima, autorius ją išskiria abejodamas ir sąlyginai pavadina Lėvens žeme (Tučas, 2012, 313). Įdomu, kad dėl šio centrinio Stirniškių piliakalnio etninės priklausomybės nėra aišku. Anot G. Zabielos, dabartinė Stirniškių piliakalnio išvaizda labiau primena lietuvių genčių paliktą piliakalnį nei sėlių palikimą, todėl galima spėti, kad lietuviai anksčiau sėlių apgyvendintą piliakalnį panaudojo kaip vieną savo atraminių punktų Sėlos žemėse (Zabiela, 2009, 79).

Dar viena mažoji žemė skiriama Lietuvos-Latvijos pasienyje su centru Stupelskalnyje (Stulpeliuose). Dabartinėje Lietuvos teritorijoje galėjo būti pietinė centro įtakos zona (Simniškytė, 2005, 37-38). Likusioje lietuviškoje Sėlos dalyje A. Simniškytė skiria keturias savarankiškas,

valsčių tipo piliakalnių apygardas su centriniais Juodonių, Papilių, Velikuškių ir Moškėnų piliakalniais. Jos neįėjo į didesnę teritorinę struktūrą, o piliakalniai kontroliavo artimiausioje teritorijoje gyvenusias bendruomenes (pvz. Juodonių įtakos zona brėžiama 5-8 km² spinduliu nuo piliakalnio) (Simniškytė, 2005, 39).

LIETUVA. Lietuvių genčių administracinė struktūra vystėsi visiškai skirtingai. Šios teritorijos gyventojų materialinė kultūra IX-XII a. buvo skurdesnė ir ekonominio intereso veiksnys vienijant žemes čia buvo silpnesnis nei vakarų baltų. Reikia manyti, kad socialinis susiskaidymas čia buvo kontrastiškesnis (Žulkus, 1997, 24). Anot J. Vaičenonio, XI a. vid. iki XII a. vid. vyravo gynybinis karinės demokratijos pobūdis, kurio priežastis – Rusios kaimynystė. Manoma, iki XIII a. pr. Lietuva mokėjo Rusiai duoklę (Vaičenonis, 2011, 23). Slavų įtaką rodo ir besikuriantys prekybos miestai netoli Nemuno. Iš esmės pasikeitė ir prekybos kryptys. Smuktelėjus vakarų baltams, prekybiniai ryšiai pradėjo vystytis Nemuno aukštupiuose, svarbūs prekybos centrai tapo Naugardukas, Gardinas, Minskas, o rytinę sritį pasiekę žemės ūkio naujovės lėmė šios srities ūkio pakilimą XII a. (Žulkus, 1997, 25). Tokiu būdu XII a. antrojoje pusėje-XIII a. pr. Lietuva (siaurąja prasme) pereina į puolamąjį karinės demokratijos laikotarpį. Tuo metu kasmetiniai karo, arba grobiamieji, žygiai buvo Lietuvos visuomenės kasdieninio gyvenimo dalis. Tai lėmė ir karinės organizacijos – kariaunos susiformavimą. Su vadu ar kunigaikščiu kariauną siejo giminės gentinis ryšys, todėl nenuostabu, kad kariaunos buvo naudojamos ne vien plėšimams, bet ir kaimyninių žemių pajungimui. Tai kartu buvo ir pagrindinis kunigaikščio valdžios įtvirtinimo įrankis (Vaičenonis, 2011, 23). Tokiu būdu ant Rytų Lietuvos pilkapių archeologinės kultūros pamato XII a. jau susiformavo labai skirtingo sudėtingumo funkcinės struktūros: keletu hierarchinių administracinių lygmenų pasižyminčios žemės ar net jų konfederaciniai dariniai (pvz.: Nalšios žemė) ir neaiškia vidine struktūra pasižyminčios nedidelės lietuvių žemės. Gerai pasirengę kariniu požiūriu jos kėlė nemažą grėsmę artimiausiems kaimynams (pvz.: Sėlai, Dainavai) ir ilgainiui inkorporavo juos savo sudėtyje. Maždaug XII a. pab.-XIII a. pr. pradėjo formuotis lietuvių žemių konfederacinio tipo junginys (Gudavičius, 1984, 12-13).

Ribos. Gana ilgą laiką lietuvių ir aukštaičių gentys buvo siejamos kartu į bendrą etnoteritorinį vienetą (Volkaitė-Kulikauskienė, 1987, 186; 2001, 397), nors, remdamasis lietuvių ir aukštaičių laidojimo paminklų bruožų skirtumais, A. Tautavičius argumentuotai pagrindė šių genčių savarankiškumą (Tautavičius, 1968a, 12-17). Kultūriniu požiūriu lietuvių gentims tinka visa archeologinių radinių informacija, kuri pateikiama aprašant Rytų Lietuvos pilkapių archeologinę kultūrą. Susidariusi maždaug IV-V a. ši kultūra išliko iki pat XII a., kada rašytiniai šaltiniai šios srities gyventojus pavadina lietuviais (Vaškevičiūtė, 2007, 286). Taigi archeologiniu požiūriu Rytų Lietuvos pilkapių etninė priklausomybė yra pakankamai aiški – paprastai sutariama, kad pilkapius paliko lietuvių gentys (Tautavičius, 1987, 139).

3.1.1.9. pav. Lietuvių žemių struktūra

Kita vertus, VIII-XII a. laikotarpiu vis tiek linkstama kalbėti ne apie lietuvius, bet apie Rytų Lietuvos pilkapių archeologinę kultūrą. Būtent todėl ir šiame darbe nustatant lietuvių genčių ribas remiamasi Rytų Lietuvos pilkapių kultūros ribomis (Zabiela, 1998, 357; Kurila, 2009), Rytų Lietuvos vėlyvųjų piliakalnių paplitimu (Zabiela, 2007, 452) derinant kartu su archeologų minimomis lietuvių genties teritorijomis (Tautavičius, 1987, 139; Žulkus, 1989, 109; Zabiela, 1995, 168; Kazakevičius, 2007, 393) bei lietuvių kalbos skilimo į tarmes rytiniu regionu (Zinkevičius, 2006, 65).

Taigi vakarinė lietuvių riba yra ėjusi Šventosios upe ir Nemuno vidurupiu. Anot V. Žulkaus, Šventosios upė buvusi ilgalaikė tarpgentinė dykra, o hidronimo sakralinė reikšmė buvo siejama su riba tarp gyvųjų ir mirusiųjų pasaulių (Žulkus, 1989, 110). Tokia mitinė gamtos sakralizacija dabar mums atskleidžia tuomet gyvenusių lietuvių savos erdvės suvokimą. Šventoji, Neris ir Žeimena buvo trys upės, kurios tarsi formavo lietuvių genties regiono karkasą. Šalia jų fiksuojama ir didžiausia pilkapių koncentracija bei lietuviams būdinga kompleksinio mirusiųjų laidojimo viename pilkapyje tradicija (Kurila, 2005, 64), kai vieną kartą įrengus pilkapį jame dar ne kartą galėjo būti laidojami sudeginti kitų mirusiųjų palaikai. Toks laidojimas lietuvių genties teritorijoje įsivyravo kartu su mirusiųjų deginimo papročiu (Vaitkevičius, 2005, 50). Pietinės lietuvių teritorijos iki Merkio vidurupio buvo prijungtos gana vėlai, maždaug IX-XI a., kada lietuviai pamažu plečia savo teritoriją pietų ir pietryčių kryptimi ir apima retai apgyventas žemes dešiniajame Nemuno krante ir Merkio upės baseine (Kazakevičius, 2007, 393).

Vidinė struktūra. Kol kas vieningos nuomonės dėl lietuvių genčių žemių struktūros nėra (3.1.1.9. pav.). Istorikai paprastai vieningai išskiria Nalšios, Deltuvos, Lietuvos (siaurąja prasme) (Łowmiański, 1932; Gudavičius, 1984, 13; Zabiela, 2006, 24; Tučas, 2012, 330), rečiau Neries žemę (Zabiela, 2006, 24), Deremelą (Baranauskas, 2000, 135; 2006, 37; Tučas, 2012, 330), kartais Upytę (Łowmiański, 1932; Zabiela, 2006, 21), kuri greičiausiai yra vėlesnis XIV a. siekiantis teritorinis darinys. Kultūriniu požiūriu, remiantis žirgų laidosenos papročių paplitimu, galima skirti keturis: pietinį (seniausiąjį), rytinį, vakarinį ir šiaurinį (vėlyviausią) regionus. Žirgų laidoseną tyręs V. Juškaitis gana atsargiai svarsto, ar šiuos regionus būtų galima sieti su istoriniuose šaltiniuose minimomis lietuvių žemėmis: vakarinį su Lietuva, rytinį – Nalšia, šiaurinį – Deltuva, o pietiniame regione, kuris pagal teritoriją tarsi turėtų patekti į Lietuvą, visgi galbūt galėjusi būti atskira žemė (Juškaitis, 2005, 153). Kita vertus, sunku daryti sąsajas, kai šių žemių ribos yra gana neaiškios. Gal kiek daugiau aiškumo mums suteikia Nalšios ir Deltuvos žemės, tačiau likusi lietuvių žemių struktūra yra gana miglota. Mažai žinoma ir apie jų vidinę struktūrą bei centrus. Įdomu, kad tokia valstybės istorijai svarbi Lietuvos dalis iki šiol yra menkai ištyrinėta ir pati sunkiai pasiduoda istoriniams tyrimams. Štai nors ir tirti Gedimino pilies kalnas, Kernavės piliakalniai aiškesnio

vikingų laikotarpio kultūrinio sluoksnio neturi, kas atitinkamai neleidžia sužinoti apie tuomet vykusius socialinius procesus (Kazakevičius, 2007, 396).

Lietuva. Lietuvos žemė paprastai yra laikoma didžiausia ir svarbiausia lietuvių žeme. Rusios metraščiuose Lietuvos vardas pradėtas fiksuoti nuo XI a., nors jo slaviškas vertinyje *Лит(ь)ва* dvibalsio *ie* virtimas įrodo, kad slavai su lietuviais buvo pažįstami jau gana seniai (Zinkevičius, 1987, 7). Tai pagrindžia ir iš rytinių slavų maždaug X-XII a. perimtas krikščioniškasis žodynas (tokių terminų kaip *bažnyčia, gavėnia, kūčios, Kalėdos* atsiradimas lietuvių kalboje) (Zinkevičius, 2000, 12). Aptardamas Lietuvos vardo minėjimą XI-XII a. pirmosios pusės istoriniuose šaltiniuose E. Gudavičius sako, kad Lietuva pirmiausia yra identifikuojama su teritorija, o ne vien tik etnosu (Gudavičius, 1983, 83), nors paprastai būtent etnosas duoda pradžią teritoriniams pavadinimams atsirasti. Tai gerai iliustruoja XII a. Nestoro metraštyje Rusiai duoklę mokančių genčių sąraše nurodomos ne teritorijos, o gentys, kurios, beje, vadinamos kalbomis (Jurginis, 1997, 265). Taigi Lietuvos toponimo įsigalėjimas greičiausiai turėtų rodyti, kad Lietuvos teritorija jau ilgą laiką buvo susijusi su lietuvių etnosu ir šis etnosas XI-XII a. buvo labiausiai pastebimas dėl pietinių lietuvių gyventų žemių. Tuometinę šios teritorijos etninę situaciją E. Gudavičius apibūdina kaip genčių sąjungą ar kaip dar toliau pažengusį genčių kompleksą (Gudavičius, 1983, 83).

Kita vertus, nors ir davusi užuomazgą besiformuojančiai valstybei, geografiniu požiūriu Lietuvos žemė kelia dar daug diskusijų. Iki šiol nėra vieningos nuomonės dėl jos ribų, ir netgi centro. Tradiciškai Lietuvos žemė yra sietina su pietrytine dabartinės Lietuvos dalimi. E. Gudavičiaus teigimu, Lietuvos žemė buvusi kažkur pietryčių Lietuvoje, nors neatmestina galimybė, kad taip galėjo vadintis ir didesnė teritorija (Gudavičius, 1984, 12-13). H. Lowmiański Lietuvai priskyrė teritoriją tarp Neries, Nemuno ir Merkio vidurupio (Łowmiański, 1932) ir ši nuomonė dažnai yra palaikoma lietuvių istorikų (Kiaupa, 1998, 55-59; Batūra, 1983, 5) bei kalbininkų (Zinkevičius, 1987, 8). Anot Z. Zinkevičiaus, kadangi šioje teritorijoje formavosi stambiausi administraciniai valstybės centrai kaip Kernavė, Vilnius, Trakai, greičiausiai čia ir turėjo būti lietuvių žemių ir besiformuojančios valstybės branduolys (Zinkevičius, 1987, 8).

Antroji Lietuvos žemės lokalizacija sietina su Anykščių regionu, o tiksliau – Lietuvos dvaru, kuriame Mindaugas galėjęs pasirašyti sutartis su Livonijos ordinu. Pagal Sėlos arba Livonijos ordino sienų aprašymą, A. Dubonis šį dvarą sieja su Šeimyniškėlių piliakalniu, o iš jo pilies valdomą teritoriją – su Lietavos žeme ar valsčiumi (Dubonis, 1991, 6).

Pastaruoju metu vis dažniau su Lietuva (siaurąja prasme) siejama teritorija Neries upės krantuose ir piečiau nuo jų (Maksimaitienė, 1991, 19; Zabiela, 2006, 25; 2007, 432; Tučas, 2012, 330). Remiantis E. Gudavičiaus teigimu, Dausprungas su Mindaugu buvo susiję su pietų Lietuva, o dešinįjį Neries krantą reiktų laikyti Lietuvos žemės aneksu, kuris kartu su Lietuvos žeme greičiausiai buvo valdomi vienos iškylančios į vyresniuosius kunigaikščius giminės (Gudavičius,

1998, 144). Nors kartais Lietuvos žemė nukeliama dar labiau į rytus ir sutapatinamas su vėlesniu funkciniu vienetu – Panerio Lietuva (Baranauskas, 2002, 5).

Nalšia. Didžiausia žemė buvusi Nalšia ir užėmė maždaug 7000 km^2 plotą. Gan ilgą laiką buvo manoma, kad Nalšios žemė buvusi kažkur į rytus nuo Lietuvos (Łowmiański, 1932), tačiau G. Zabiela lokalizavo Nalšios žemės ribas ir jos vidinę struktūrą (Zabiela, 1992). Taigi Nalšia susidėjo iš 7 atskirų dalių: Breslaujos, Dysnų, Nalšios, Inketrių, Dubingių, Žeimenos ir Švenčionių valsčių, kurie patys pagal dydį prilygo žemėms (Zabiela, 2007, 431). Čia tarsi būtų reikalingas mažųjų žemių rango teritorinis vienetas, esantis tarp valsčiaus ir žemės. Kita vertus, toks mažųjų žemių skyrimas yra diskutuotinas ir ne visada palaikomas. Anot R. Tučo, galbūt ir neverta abejoti, kad mažųjų žemių lygmens teritorijos administracinių vienetų būta, tačiau jų išskyrimas labai sudėtingas, o Be to, nėra aišku, ar administraciniu požiūriu šie vienetai buvo integralūs teritoriniai dariniai (Tučas, 2012, 333). T. Baranausko nuomone, žemių sudėtyje geriausia būtų išskirti paprastuosius ir sudėtinius valsčius, o žemėmis vadinti tik savarankiškus politinius vienetus (Baranauskas, 2000, 119). Taigi kiekvieną tokią mažąją žemę arba sudėtinį valsčių sudarė 3-4 geriau išsiskiriantys (paprastieji) valsčiai (Zabiela, 2007, 431). Anot autoriaus, maždaug II tūkstantmečio pradžioje pradėjo formuotis savarankiška Nalšios kunigaikštystė, kurios branduolys, manoma, buvo Žeimenos sudėtinis valsčius. Kita vertus, kariniu požiūriu svarbiausias sudėtinis valsčius buvo Nalšia su centru Taurapilio piliakalnyje. Iš šios vakarinės žemės dalies vyko plėšiamieji žygiai į pietines sėlių žemes, taip pat buvo kovojama su Livonijos ordinu. Matyt dėl to vėliau ir visa žemė buvo pavadinta šio valsčiaus vardu. Besiformuojanti kunigaikštystė, atsidūrusi tarp stiprėjančios Lietuvos valstybės ir ne ką silpnesnio Livonijos ordino, ilgainiui nebegalėjo atsilaikyti ir buvo įtraukta į Lietuvos sudėtį. Nuo XIII a. antrosios pusės Nalšios vardas jau nebeminimas (Zabiela, 1992, 22).

Deltuva. Deltuvos žemė, kurios istorinis vardas buvo Dėviltava, yra siejama su dabartiniu Deltuvos miesteliu Ukmergės rajone (Zabiela, 2006, 23). Deltuvos žemė yra palyginus vėlyvas darinys, susikūręs maždaug XI a., kuomet padažnėję kaimyninių slavų antpuoliai pradeda skatinti konsolidacijos procesus – iškyla gynybinės pilys, atsiranda politiniai valdžios centrai (Zabiela, Baranauskas, 1996, 12). E. Gudavičiaus teigimu, Deltuvos žemės lietuviai pietinius sėlius asimiliavo maždaug IX-XII a., o sukurtos Deltuvos žemės ribos iš dalies sutampa su rytų aukštaičių širvintiškių tarmės arealu, nors, autoriaus teigimu, jo ribos gali būti ir per siauros (Gudavičius, 1998, 145). Anot K. Devenio, su Deltuva reiktų sieti kunigaikščio Dausprungo veiklą. Būdamas Lietuvos (siaurąja prasme) valdovo Ringaudo sūnus, Dausprungas ėjo į Deltuvą plėsdamas Lietuvos žemės įtaką (ir ribas) į šiaurės vakarus. Jis užėmė buvusią Deltuvos kunigaikštystę, o buvusius Deltuvos žemės lietuvius pastūmė į šiaurę ir vakarus (Devenis, 2001, 95). Ir toks nustūmimas, ko gero, nebuvo taikus, nes piliakalnių gausa Deltuvoje greičiausiai parodo ne vien Rusios, bet ir

artimiausių kaimynų – aukštaičių – baimę. Anot G. Zabielos ir T. Baranausko, Deltuva galėjo būti vienas iš ankstyvųjų valstybinių junginių, iš kurių vėliau kūrėsi Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (Zabiela, Baranauskas, 1996, 12). XIII a. aptinkamas Deltuvos žemės paminėjimas leido H. Lowmiańskiui teigti, kad Deltuva tuomet buvusi stipri Lietuvos provincija lygiavertė Nalšiai, nors, G. Zabielos ir T. Baranausko teigimu, žymiai dažniau minimai Nalšios žemei Deltuva neprilygo. Anot autorių, XIII a. pab. Deltuva greičiausiai sunyko, užleisdama vietą naujoms valsčių struktūroms (Zabiela, Baranauskas, 1996, 6, 12).

Deltuvos žemės vidinė struktūra nėra iki galo aiški. Pagal H. Lowmiański ji buvo sudaryta iš 15 (Łowmiański, 1932), pagal G. Zabielą ir T. Baranauską – iš 8 valsčių (Zabiela, Baranauskas, 1996, 9-11). Žemės branduolys greičiausiai buvęs Siesarties valsčius su galimu centru Želvos apylinkėse. Galimi (iš XIV a. istorinių šaltinių žinomi) centrai buvo Videniškės arba Šilininkai (Zabiela, Baranauskas, 1996, 9).

Deremela. Labai prieštaringai vertinama žemė – vienų išskiriama (Baranauskas, 2000, 135; 2006, 37; Tučas, 2012, 330), kitiems kelianti abejones (Zabiela, 2006, 25). Pagrindinę abejonę kelia tai, kad jos pavadinimas paimtas iš ginčijamo autentiškumo „Sakmės apie Igorio žygį“ (Zabiela, 2006, 25). Teritoriniu požiūriu ji sietina su pietryčių Lietuva, kur G. Zabiela išskiria dzūkus (Zabiela, 1995, 169 pav.). R. Tučas ją sieja su iki VII a. dainavių genčių gyventa teritroija ir vadina Dainavos (Deremelos?) žeme (Tučas, 2012, 358). Pristatydamas Merkinės apylinkių VII-VIII a. archeologinius duomenis, V. Vaitkevičius pastebi, kad į rytus nuo Nemuno, Nemuno-Neries tarpupyje, savita laidosena pasižymintys gyventojai greitai buvo asimiliuoti arba iš čia pasitraukė, nes jiems būdingų pilkapių, sukrautų iš akmenų, čia neužfiksuota, o ir duomenų iš IX-XII a. laikotarpio gana mažai (Vaitkevičius, 2004, 79). Taigi, remiantis tiek istoriniais, tiek archeologiniais duomenimis, ši teritorija turi būti siejama su dainavių arba dainavių su lietuviais mišriai gyventa teritorija, kuri ilgainiui buvo įtraukta į Lietuvos teritorijos sudėtį.

Neries žemė. Kartais, nors ir retai minima nedidelė lietuvių žemė, vadinama Neries žeme (Gudavičius, 1998, 165-166; Kiaupa, 1998, 57; Baranauskas, 2001, 133; 2006, 38; Zabiela, 2006, 25). Manoma, kad jos teritorija apėmė Neries žemupį (Zabiela, 2006, 25). Anot E. Gudavičiaus, ją reiktų sieti su aukštaičių kauniškių tarmės arealu. Kilusi galbūt iš aukštaičių genčių teritorijos, į lietuvių žemių konfederaciją įėjo ne kaip savarankiška, bet Lietuvos žemėje esanti ir vyresniųjų kunigaikščių valdoma sritis (Gudavičius, 1998, 166). Jos centras, manoma, buvo Kernavėje (Baranuskas, 2001, 133). Remiantis archeologiniais duomenimis, Kernavėje Rytų Lietuvos pilkapių kultūros žmonių gyventa nuo IX-X a., kada datuojami šiai kultūrai būdingi pilkapiai. Maždaug XII-XIII a. stambus gentinis centras tampa pilimi su kunigaikščio rezidencija ir keturiais gynybiniais piliakalniais (Luchtanas, Vėlius, 2005, 45, 51). Remdamasis Neries vidurupio dešiniosios pusės toponimikos sąsaja su Traidenio brolių (Bardžio, Liesio, Sirpučio, Svalkenio) vardais, E.

Gudavičius teigia, kad nors ir savarankiškos Kernavės žemės nemini istoriniai šaltiniai, visgi savotiško tokio teritorinio vieneto samprata greičiausiai buvo ir gali būti sietina su didžiojo kunigaikščio Traidenio tėvonija. Būtent Traidenio valdymo metais XIII a. pab. yra pastebimas Kernavės miesto augimas ir pilies sustiprinimas (Gudavičius, 2006, 142-143).

3.1.2. Teritorinės organizacijos norminimo pradžia XIII a. – 1564 m.

XIII a. susiformavo ankstyvoji Lietuvos valstybė, etniniu požiūriu smarkiai peržengusi lietuvių genčių etninius rėmus. Anot E. Gudavičiaus, nors prisijungti giminingų baltų genčių anklavai nebuvo dideli, bet juos papildė gana žymus žiemgalių, sūduvių pabėgėlių, asimiliuotų kuršių skaičius, taip pat nadruvių, skalvių ir prūsų grupės. Kita vertus, bendras priešas ir gynybos poreikiai lėmė funkcinių teritorinių vienetų vystimąsi ne etniniu, bet valstybinės politinės struktūros keliu (Gudavičius, 1999, 77). Tradiciškai manoma, kad lietuvių tautą sudarė du etnosai – aukštaičiai ir žemaičiai (Gudavičius, 1999, 100; Baranauskas, 2000, 125-131), tačiau kultūriniu požiūriu Lietuvos teritorijoje regioninių kultūrų turėtume išskirti daugiau. Vienas pirmųjų tris, o ne du etninius darinius Lietuvos teritorijoje pastebėjo A. Tautavičius. Autoriaus darbuose valstybės kūrimosi laikotarpiu išskiriamos trys kultūros: lietuviai, aukštaičiai ir žemaičiai (Tautavičius, 1968a, 12-13). Jų skirtumai atsispindi ir laidojimo bruožuose. Nagrinėdamas laidosenos bruožus, G. Zabiela XIII-XIV a. be lietuvių, aukštaičių ir žemaičių dabartinėje Lietuvos teritorijoje išskyrė ir ketvirtą regioninę kultūrą, anot autoriaus, „sulietuvėjusius jotvingius (dzūkus)“ (Zabiela, 1998, 368-369). Iš tiesų pereinant iš baltų genčių į valstybės kūrimosi laikotarpį, funkcinė organizacija buvo nulemta ankstyvosios gentinės funkcinės struktūros. Keisdamos savo ribas, kartais įtakos teritoriją, senosios žemės arba mažosios žemelės virto valstybės administracinės struktūros mažaisiais teritoriniais vienetais, tačiau išlaikė savo teritorinės organizacijos branduolį – stipriausius centrus ir jų įtakos zonas. Stambesnės funkcinės struktūros buvo intensyviau ardomos. Šiuo požiūriu teritorinės organizacijos savarankiškumą išlaikė tik stipriausi etnosai, o silpnesnės ar pakraščiuose buvę gentys buvo priverstos integruotis, o kultūriniu požiūriu – buvo daugiau ar mažiau asimiliuotos. Tokiu būdu nuo XIV a. išryškėjo dvidalė valstybės struktūra, susidedanti iš rytinės, sietinos su lietuvių genčių įtaka, ir vakarinės arba žemaičių įtakos dalių. Toks funkcinis administracinis skirstymas buvo viešas ir oficialus. Vytauto aiškinamuoju raštu buvo paskelbta, kad etninėje Lietuvoje yra du – Žemaitijos ir Aukštaitijos – kraštai (Baranauskas, 2006), lygiai taip pat, formuojant Bažnyčios administraciją, suformuotos Žemaitijos ir Vilniaus vyskupijos (Jučas, 2004), taip tarsi atskiriant Žemaitišką Lietuvą ir Vilniaus arba vadovo įtakos zonas.

Vidinė šių funkcinių vienetų organizacija XIII-XIV a. suformavo smulkesnius funkcinius vienetus. Iš tiesų administracinio tinklo sistema tuomet dar nebuvo vieninga, o funkcinių vienetų

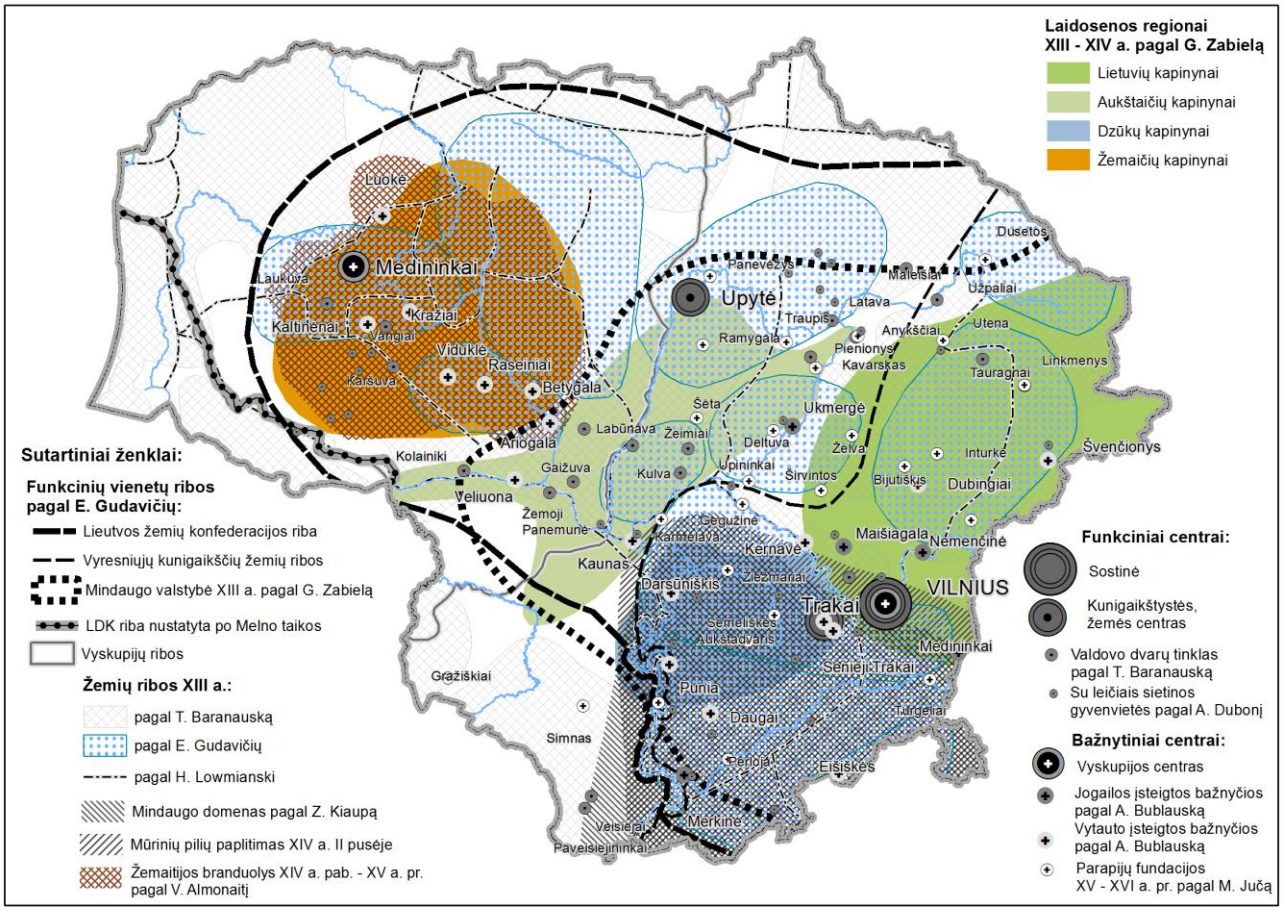
tinklas turėjo ir tam tikrų regioninių bruožų. Lietuvių genčių gyventoje teritorijoje ir jų įtakos zonoje kūrėsi kunigaikštystės. Per XIII-XV a. susiformavo dvi kunigaikštysčių rūšys: sritinės (teritorinės) ir dalinės (tarnybinės) kunigaikštystės. Sritinės kunigaikštystės buvo paveldimos kaip tėvonija, o jų tinklas iki XV a. buvo labai nevienodas: kai kurie kunigaikščiai valdė labai dideles sritis, o kai kurie valdė vos po vieną ar po dvi pilis su mažomis apylinkėmis. Sričių naikinimą ir valstybės centralizavimą, anot A. Šapokos, pradėjo V.XIV a. antrojoje pusėje. Daugumas didžiųjų sritinių kunigaikštysčių buvo panaikintos, o vietoje buvusių srities kunigaikščių buvo keliami Didžiojo kunigaikščio vietininkai (Šapoka, 1989, 160-161), susiformavo dalinės arba tarnybinės kunigaikštystės. Anot T. Baranausko, kuriantis LDK, didžiojo kunigaikščio valdymo maniera buvo gana griežta. Vietiniai kunigaikščiai buvo išsiunčiami arba iššudomi, o jų valsčiai su dvarais atitekdavo didžiajam Lietuvos kunigaikščiui (Baranauskas, 2001, 15). Nominaliu visos valstybės savininku laikytas didysis kunigaikštis, o faktiškai valsčius valdė vietiniai kunigaikščiai, atiduodami atitinkamą dalį pajamų į valsčių atvykstančiam valdovui. Tuo tarpu Žemaitijoje, kur didžiojo kunigaikščio valdžia buvo kur kas mažesnė, funkciniai vienetai išlaikė „žemės“ terminą, kuris, manoma, buvo sritinės kunigaikštystės atitikmuo (Ivinskis, 1991, 211). Petro Dusburgiečio kronikoje žemėmis buvo vadinama tiek vienos (arba kelių) gimininguų genčių gyvenama teritorija, tiek ir atskira kunigaikštystė (Niktžentaitis, 1996, 57).

Žemesnio lygmens teritoriniu vienetu išliko valsčius. H. Lowmiański teigimu, valsčiai (*terrae, landei, districtus*) buvo formuojami daugiausia didžiųjų žemių arba jų dalių pagrindu, kurie vėliau skaidėsi ir smulkėjo (Daugirdas, 1997a, 76). Rytų Lietuvoje didžiąją dalį XIII-XV a. valsčių tinklo sudarė didžiojo kunigaikščio valdos arba valdovui priklausę valsčiai, kuriuose žemes valdovas galėjo dovanoti bajorams (Kiaupienė, 2001, 22) arba nuo XIV a. Bažnyčiai (Jučas, 2004, 110). Manoma, parapijos fundavimas buvo savitas teritorijos žymėjimas („kuoliuko įkalimas“), pagrįstas teritorijos christianizacija nuo centro link periferijos, kai, kuriant naują parapiją, senosios parapijos teritorija nebuvo apkarpoma, o dar nechristianizuotas plotas paprasčiausiai įsisavinamas už christianizuotos teritorijos ribų (Kuncevičius, Laužikas ir kt., 2012, 19), tokiu būdu tarsi pažymint vadovo įtakos ribas. Žemaitijoje valsčių tinklas buvo labai gausus, smulkus ir mažai centralizuotas valdymo prasme. Senoji Žemaitija buvo tarsi valsčių ir stambesnių didžiūnų valdų konfederacija, kurioje nei kilmingųjų, nei didžiojo kunigaikščio valdžia nebuvo didelė (Pašuta, 1971, 214, 233). Taigi visoje LDK besiformuojantis smulkiųjų administracinių vienetų – valsčių – tinklas vis dar nebuvo reguliarus (Daugirdas, 1997), o, remiantis P. Dusburgiečio naudojamais terminais, valsčius galėjo įeiti į žemės vidinę sandarą arba būti savarankiškas atitikmuo visai žemei (kunigaikštystei) (Niktžentaitis, 1996, 57).

Išskirtinis XIII-XV a. laikotarpio funkcinis vienetas buvo pilių apygardos. Jų užuomazga laikoma ankstyvosios valstybės laikams būdingas apylinkės valdovo, vėliau valstybės valdovo

viešėjimo paprotys. Keliaudamas po sau pavaldžių žmonių kiemus, t.y. kieminėdamas, jis apsistodavo kurioje nors įprastoje vietoje posėdžio. Jo metu tvarkydavo vietovės administravimo ir teisingumo reikalus, o vietiniai ūkininkai pasėdžio valdovą ir palydą maitindavo dovanomis, įdėdavo maisto kelionėn, kas vėliau virto į pastovias prievoles (pasėdis/stacija, mėsos mezliava) (Dubonis, 2001a, 5-6). Pirmiausia dovanos virto duokle už domeno ribų, todėl pirmųjų didžiųjų kunigaikščių pasėdžiai nelietė Lietuvos (siaurąja prasme) žemės (ar jos dalies) (Leonavičiūtė, 1997, 484), o valdovo dvarų tinklas labiausiai išsivystė lietuvių įtakoje buvusiose teritorijose. Tankiausias jis buvo pietrytinėje ir šiaurrytinėje dabartinės Lietuvos dalyse, o Žemaitijoje dėl didelės šio krašto autonomijos valdovo dvarų buvo vos keli (Dubonis, 2001a, 8, 9). Kita vertus, prasidėjus karams su Kryžiuočių ordinu, žemaičių žemių pasienio srityse buvo kuriamos grynai karinės struktūros pilių apygardos. Formuojant gynybinę sistemą, tuomet buvo išnaudojamos negyvenamos tarpgentinės dykros, rengiami piliakalniai miškų masyvų pakraščiuose, statomos medžių užtvaros. Anot V. Šimėno, tokiuose miškuose-dykrose žmonės nuolat negyveno. Čia buvo tik įtvirtinti postai, kuriuose keisdavosi sargyba (Šimėnas, 2006, 24). Pasienio apsaugai buvo steigiamos vadovo karinę tarnybą atliekančių karių – leičių – gyvenvietės (Dubonis, 2011, 399). Leičiai gyveno atskirais kaimais, gyvenvietėmis, kurios vadintos jų vardu. Tos gyvenvietės galėdavo sudaryti smulkų teritorinį administracinį vienetą, kaip antai vaitija Anykščių valsčiuje, laukas Viduklės valsčiuje (Dubonis, 1998, 23). Sunku pasakyti, ar valsčius su pilies apygarda turėjo griežtą hierarchinį santykį, nes skirtingi autoriai šias teritorijas traktuoja skirtingai. Kartais valsčiuje galėjo būti keletas pilių apygardų (Batūra, 1985, 348) arba pilies teritorijoje galėjo slėptis keleto valsčių gyventojai (Pašuta, 1971, 207), o, A. Nikžentaičio teigimu, pilis sudarė žemiausią hierarchinį karinės organizacijos lygmenį: pilis – valsčius – žemė – valstybė (Nikžentaitis, 1996, 56).

XIV a. jau buvo suformuoti nauji teritoriniai vienetai – Vilniaus ir Trakų kunigaikštystės. 1392 m. Vytautui tapus Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu jos buvo apjungtos į didžiojo kunigaikščio domeną (Gudavičius, 1988b, 332), o po Horodlės unijos (1413 m.) performuotos į Vilniaus ir Trakų vaivadijas. Žemaitija tapo savarankišku teritoriniu vienetu, turinčiu seniūnijos statusą. Tokie nauji administraciniai vienetai pradėjo formuoti reguliarų administracinės sistemos tinklą, nors tokia iš lenkų administracijos pasiskolinta karinės organizacijos teritorinė struktūra (vaivadijos ir kaštelionijos) paveldėjo iki tol susiformavusias nereguliarių teritorinių vienetų ribas (Daugirdas, 2002, 24).

3.1.2. pav. Funkcinių vienetų formavimasis XIII a.-1564 m.

VILNIAUS KUNIGAIKŠTYSTĖ. Lietuvių genčių pagrindu pradėjo formuotis Lietuvos valstybė, o iš buvusių baltų genčių istorinių žemių – Lietuvos, Deltuvos, Nalšios, galbūt Neries – susidarė Vilniaus kunigaikštystė, minima nuo XIV a. II ketvirčio. 1413 m. iš Vilniaus kunigaikštystės ir gretimų žemių sudaryta Vilniaus vaivadija (Gudavičius, 1988c, 536). Tai nebuvo vien funkcinis administracinis vienetas. Teritoriniu požiūriu Vilniaus kunigaikštystė buvo Rytų Lietuvos pilkapių kultūros žemėse susiformavusi teritorinė struktūra, kultūriniu požiūriu – sunkiai identifikuojamas etnokultūrinis regionas, kuriam turbūt reiktų priskirti sudegintų mirusiųjų laidojimo plokštiniuose kapinynuose tradiciją (Zabiela, 1998, 358), o funkciniu požiūriu tai buvo besiformuojantis valstybės branduolys, apėmęs valstybės sostinę, valdovo domeną ir jam pavaldžias teritorijas. Apskritai Vilniaus kunigaikštystės susiformavimas yra siejamas su Gediminaičių dinastijos valdymu, kuomet Vilniaus kunigaikštystės ir paties Vilniaus reikšmė smarkiai išaugo (Gudavičius, 1988c, 536). Formuojantis valdančiųjų dinastijai monarcho valdžia turėjo būti paveldima. Paveldėti reikėjo sostinę, svarbiausią valdymo institucijų centrą, kuris turėjo būti nuolatinis ir plačiai žinomas. Mindaugas buvo priešų apsuptas Vorutos pilyje, po Mindaugo mirties, jei kovas dėl sosto būtų nugalėjęs Vaišelga, sostine būtų tapęs Naugardukas, kurį valdyti jis buvo gavęs iš tėvo. Vėliau jau Traidenio vardas yra siejamas su Kernave, o Gedimino pirmiausia su

Trakais, ir pagaliau su Vilniumi, kurį pats Gediminas 1323 m. paskelbė savo sostine. Taip nuolatinės sostinės atsiradimas reiškė Gediminaičių dinastijos pradžią (Jurginis, Lukšaitė, 1981, 30). Tokiu būdu Vilniaus kunigaikštystę paveldėjęs ar jėga užvaldęs kunigaikštis tapdavo ir visos Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu (Gudavičius, 1988c, 536).

Ribos. Remiantis G. Zabielos XIII-XIV a. archeologinių paminklų analize (Zabiela, 1998, 357), Vilniaus kunigaikštystės pagrindą sudarė lietuvių genčių gyventi plotai, nors ji apėmė ir kaimynines baltų gentis. Šiaurinėje Lietuvos dalyje buvo asimiliuoti sėliai. Sėlių gentys įėjo į Lietuvos valstybę su visa jų gyvenama teritorija ir mokėjo kontribuciją lietuvių kariaunai. Apskritai vienijantis lietuvių genčių vaidmuo krypo ne vien į artimiausius kaimynus. Latgaliai ir lyviai buvo dažnai aplankomi lietuvių, kurie puldinėjo tiek didelėmis kariuomenėmis, tiek ir mažais būriais, apiplėšinėjo atskirus objektus arba rengdavo pasalas (Gudavičius, 1984, 19). Pati lyvių bei latgalių saviorganizacija dar nebuvo pakankamai pažengus, valdžia koncentravosi didžiūnų rankose, o kunigaikščių sluoksnis XIII a. dar nebuvo susiformavęs (Petrauskas, 2001, 78). Tokia padėtis buvo patogus grobis kariniu požiūriu geriau pasirengusiems kaimynams. Anot E. Gudavičiaus, turtinga prekybinė Dauguvos arterija masino lietuvių kunigaikščius, ir, ko gero, čia būtų persislinkęs baltų gentis sujungusios valstybės centras, jei ne Livonijos ordino įsikūrimas, pertraukęs natūralų gimininių genčių jungimosi į valstybę procesą (Gudavičius, 1999, 40-41).

Remiantis G. Zabielos nuomone, besiformuojančios valstybės branduolys Mindaugo laikais apėmė nemažus Nemuno vidurupio ir Merkio baseino plotus (Zabiela, 1995, 172). Turėdami bendrą priešą, karingi aukštaičiai su lietuviais tikriausiai ėjo išvien, tačiau kultūriniu požiūriu buvo aiškiai identifikuojama kultūra vidurio Lietuvoje (Zabiela, 1998, 359). XIV a. Vidurio Lietuvos teritorija, matyt, vis labiau buvo integruojama į valdovo įtakos teritorijos sudėtį, ką patvirtintų ir Nemuno pakrantėse išvystytas valdovo dvarų tinklas (Baranauskas, 2000, 193), taip pat su leičių gyvenvietėmis siejamų vietovardžių pasiskirstymas šiauriau Anykščių. A. Dubonio teigimu, leičiais buvo vadinami valdovo kiemo/dvaro žmonės, o jų tarnyba pirmiausia buvo karinė (Dubonis, 1998, 22-39), todėl pagrįstai galime teigti, kad su leičių pavadinimu susijusių vietovardžių paplitimas rodo didžiojo kunigaikščio įtakos ribas: jų gausu Mindaugo domeno teritorijoje, taip pat palei E. Gudavičiaus išvestą svarbiausiųjų kunigaikščių valdų ribą bei žemaičių pasieniuose (Viduklėje ir Karšuvoje) (Dubonis, 1998, 24, 50).

XIII-XV a. rytų Lietuvos arba lietuvių regiono ribų išskyrimui gali padėti ir gynybinių įtvirtinimų lokalizavimas. Darant prielaidą, kad iškilus išoriniai grėsmei, pilys pirmiausia buvo kuriamos kaip gynybinė sistema, saugojanti krašto ribas, gynybinių pilių linijos (arba koncentracija) leidžia atspindėti tuometinį lietuvių žemių krašto arba rytinio lietuvių etnokultūrinio regiono ribos supratimą XIII-XV a., žinoma, neatmetant neteisingos istorinių šaltinių interpretavimo, citavimo arba lokalizavimo klaidų galimybės. Taigi šiaurinės Lietuvos gynybinę sistemą smarkiai pakeitė

Livonijos atsiradimas – buvo suformuota gynybinių medinių pilių linija, įrengtos stiprios medinės Linkmenų, Tauragnų (Taurapilio), Ukmergės, Utenos, Užpalių pilys (Zabiela, 1997, 466-469), vakaruose – Videniškių, Veprių pilys, o saugantis nuo Kryžiuočių ordino – Strėvos, Punios, Alytaus, Nemunaičio, Merkinės pilys (Zabiela, 1995, 178).

Vidinė struktūra. Į šiaurę nuo Neries, Šventosios ir Žeimenos upių baseinuose XIII a. I pusėje buvo dvi gana aiškios lietuvių žemės Nalšia ir Deltuva. Nei vietinės diduomenės, nei LDK dvarų tinklas jose nesiplėtė. Dauguma šių žemių kunigaikščių vienijant Lietuvą buvo pašalinti iš valdžios, neteko savo turto ir žemių. Vėliau, po Mindaugo nužudymo 1263 m. dalis šių žemių dalyvavo pilietiniame kare, tačiau, nugalėjus Mindaugą palaikiusiai pusei, abiejų žemių, kaip gan savarankiškų valstybės dalių, neliko. Deltuva teritoriškai turėjo būti apkarpyta Lietuvos naudai. Nedideliame Deltuvos valsčiuje atsirado keli LDK dvarai ir viena didelė ir galinga Ukmergės pilis, kuri tapo nauju panaikintos teritorijos centru, vėliau valdovo dvaru (Dubonis, 2001a, 8-9).

Nalšios žemei teko panašus likimas. XIV a. ji minima kaip dalinė kunigaikštystė (Daugirdas, 1997a, 71), o vėliau jos vietoje atsirado Vilniaus tijūnija, iš kelių dvarų sudaryta ūkinė valdovo struktūra, t.y. buvo tiesiogiai prijungta prie LDK domeno žemių ir valdoma Vilniaus tijūno. Jį skirdavo valdovas. Iš stambesnių tijūnijos dvarų minėtini Nemenčinė, Linkmenys, Švenčionys, Dysnos (Dubonis, 2001a, 8-9). Visi jie formavosi istorinės Nalšios žemės sudėtinių valsčių pagrindu, todėl, matyt, jau tuomet turėjo savo įtakos zoną ir valdančiąją diduomenę. Iki XIV a. pabaigos minima ir Utenos kunigaikštystė, kuri galėjusi būti daline, taip pat Giedraičių kunigaikštystė, iš pradžių buvusi sritine, vėliau tapusi daline kunigaikštyste (Daugirdas, 1997a, 71).

Gana neaiški Neries žemės raida, kuri kaip atskiras teritorinis vienetas išskiriamas remiantis 1260 m. Mindaugo akte paminėtu kunigaikščiu Parbumi (kitur iškylantis Parnaus vardas) iš Neries (Gudavičius, 1998, 165). XIII a. ji apėmė Neries žemupį tarp Vilniaus ir Jonavos (Zabiela, 2006, 25), taip pat galėjusi turėti centrą Kernavėje (Baranauskas, 2000, 133), vėliau jos teritorija greičiausiai įėjusi į Kernavės kunigaikštystę, kuri nuo XIV a. II pusės įtraukta į Vilniaus kunigaikštystės sudėtį (Daugirdas, 1997a, 74). Pietuose tokia pirminė besikuriančios kunigaikštystės struktūra apėmė Mindaugo valdovo domeną, kuris, manoma, buvo Nemuno ir Neries tarpupyje (Gudavičius, 1998, 138; Kiaupa, 1998, 58). Tik nuo XIV a. vidurio, Traidenio, Gedimino laikų valdymo institucijų centras buvo perkeltas į Neries pakrantes, todėl ši pietrytinė Lietuvos dalis buvo padalinta į Vilniaus ir Trakų kunigaikštystę, nors, remiantis R. Petrausko Lietuvos diduomenės tyrimais, svarbiausios Lietuvos didikų tėvonijos XIV a. pabaigoje-XV a. pr. išliko toje pačioje kompaktiškoje dabartinės pietryčių Lietuvos teritorijoje (Petrauskas, 2003, 96).

TRAKŲ KUNIGAIKŠTYSTĖ. Pirmą kartą Trakų kunigaikštystė paminėta 1337 m. Remiantis E. Gudavičiumi, Trakų kunigaikštystės formavosi istorinės Trakų žemės pagrindu ir buvo sudaryta iš Trakų miestelio ir aplinkinių valsčių (Gudavičius, 1988b, 332). Ilgą laiką išoriškai vieninga

struktūra didžiojo kunigaikščio domeno pavidalu apėmė beveik visą Rytų ir Vidurio Lietuvą, todėl šios teritorijos padalinimas į Vilniaus ir Trakų kunigaikštystes, anot S. C. Rowell, greičiausiai buvusi Gedimino įvesta naujovė. Pats Gediminas prieš Vilniaus įkūrimą keletą metų šalį valdė iš Senųjų Trakų pilies. Padalinant didžiojo kunigaikščio domeną į dvi dalis norėta patenkinti valdovo įpėdinių ambicijas, suteikiant teisę valdyti dviems, o ne vienam didiesiems kunigaikščiams. Manoma, dvidalė domeno struktūra buvo pasirinkta neatsitiktinai. Vakarinė kunigaikščio domeno dalis buvo svarbi gynybai, siekiant atremti kryžiuočių antpuolius ir remti žemaičius Vakarų Lietuvoje (Rowell, 2001, 72). Su šia teritorija siejamas ir mūrinių pilių paplitimas XIV a. antrojoje pusėje (Zabiela, 1995, 170 pav.). 1413 m. įkurta Trakų vaivadija dar labiau išryškino rytinės ir vakarinės etninės Lietuvos dalis. Ištįsusi nuo pietų iki šiaurės per vidurio Lietuvą, ji tarsi suformavo gynybinį frontą, turėjusį ne vien saugoti Vilniaus kunigaikštystę iš vakarų, bet ir kuruoti didelę autonomiją turėjusią Žemaitijos seniūniją.

Ribos. Trakų kunigaikštystė užėmė Nemuno ir Neries tarpupį. Kultūriniu požiūriu ji apėmė teritoriją, kurioje vyrauja nedideli plokštiniai kapinynai su degintinais kapais. Šių gyventojų sudeginti mirusieji buvo laidojami negiliose duobutėse, beveik žemės paviršiuje, iš laužavietės atnešus išrinktus perdegusius kauliukus bei įkapes. Archeologas G. Zabiela šią kultūrą vadina sulietuvėjusiais jotvingiais (Zabiela, 1998, 367) arba dzūkais (Zabiela, 1995, 169 pav.). Neatsitiktinai Trakų kunigaikštystės riba tokia artima pietų aukštaičių (dzūkų) tarmės arealui (Zinkevičius, 2006, 66). Didžiausias jų neatitikimas yra vakarinėje dalyje, kur Trakų kunigaikštystės riba ėjo Nemuno gynybine linija, o dzūkų tarmės greičiausiai rodo ankstesnę jotvingių gyventą teritoriją Nemuno abejuose krantuose. Statomos ir sutvirtinamos pilys turėjo apsaugoti svarbiausius krašto kelius. Taip Kauno-Gardino ruože buvo suformuota panemunės gynybinė sistema (Punios, Nemunaičio, Merkinės, Liškiavos, Pervalko ir kt. pilys) (Miškinis, 2002, 64), o svarbesnių kelių trasoms ginti įkurdinami bajorų dvarai (Eišiškių-Dieveniškių ruože) arba kuriamos totorių gyvenvietės (Trakuose, Butrimonyse, Punioje) (Miškinis, 2002). Be to, ir jotvingių koncentracija Trakų kunigaikštystėje lengvai paaiškinama. Stengiantis sukurti stiprią gynybą Trakų kunigaikštystėje tradiciškai buvo apgyvendinami iš karų su Kryžiuočių ordinu pasitraukę vakarų baltų genčių gyventojai. Anot J. Ochmanskio, bėgdami nuo kryžiuočių agresijos Panemunės ir Panerio Lietuvoje pirmiausia atsikėlė bartai, kurie prie didžiųjų Lietuvos upių buvo apgyvendinti tam, kad galėtų statyti tiltų perkėlas. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje jų būta prie Perlamo ir Veisiejų, Varėnoje, Medininkuose ir Trakuose. Ties Šalčininkais ir Užubaliu galėjusi būti ir skalvių kolonija. Po 1278-1283 m. kovų su kryžiuočiais pietinę Lietuvos dalį tarp Merkio ir Nemuno upių papildė jotvingių gyventojai (Ochmański, 1996, 76-77).

1413 m. įkūrus Trakų vaivadiją, jos teritorija smarkiai prasiplėtė į šiaurę, šiek tiek į vakarus. Nuo XV a. vidurio, pasibaigus kovoms su Kryžiuočių ordinu, pradėta intensyviai apgyvendinti

Užnemunę. Anot E. Gudavičiaus, dauguma naujų gyventojų į ją atsikėlė iš Kauno ir žemiau jo esančių Panemunės apylinkių, tik pietinėje Užnemunės dalyje apsigyveno išeiviai iš Pietų Lietuvos (Gudavičius, 1999, 393-394). Teritoriniu požiūriu istorinių aukštaičių gyventojai grįžo į savo gyventas vietas, nors po Kryžiuočių karų sunku būtų teigti, kad gynybine linija tapusiose Nemuno pakrantėse gyveno tie patys istoriniai aukštaičiai, juolab, kad ir Aukštaitijos terminas buvo gerokai pasikeitęs. Šiaurėje Trakų vaivadija apėmė Upytės žemę, o tiksliau teritoriją iki Nevėžio (Daugirdas, 1997a, 73, 74).

Vidinė struktūra. Trakų kunigaikštystė nebuvo vienalytė, o Trakų vaivadija dar labiau. Istorinių baltų žemių kontekste Trakų kunigaikštystėje galima skirti kelias dalis: buvusią Deremelos (Baranauskas, 2000, 135; 2006, 37; Tučas, 2012, 330), Alšios (kurios teritorijoje skirtingi autoriai skiria skirtingas žemes: Nalšią (Łowmiański, 1932), Alšią (Tučas, 2012, 331), Lietuvą (Baranauskas, 2000, 133; 2002, 5; 2006, 37)) ir Dainavos žemes. Apie Deremelos ir Alšios centrus dabartinėje Lietuvos teritorijoje sunku pasakyti. XIV a. palei Nemuną išsiplėtė tankus didžiojo kunigaikščio dvarų tinklas, kuris sutapo su Nemuno gynybine linija. Tokiu būdu stambesnių pilių pagrindu buvo formuojami valsčių teritoriniai dariniai. Ypatingą reikšmę tarp jų turėjo Merkinės pilis. Iš 1387 m. balandžio 28 d. Jogailos privilegijoje Skirgailai išvardintų Trakų kunigaikštystės Panemunės pilių tik Merkinė buvo „pilis su valsčiumi“, o Nemunaitis, Alytus, Punia ir Birštonas – „pilaitėmis su valsčiukais“ (Baranauskas, 2000, 202). Merkinė tuo metu buvo didžiojo kunigaikščio rezidencija ir kartu regioninis centras. Kitus svarbesnius regiono centrus galime rasti pagal bažnyčių fundacijas. Šiuo požiūriu be Merkinės pietų Lietuvoje iki XVI a. pr. išsiskyrė Daugai (pirmoji bažnyčia pastatyta 1503 m.), Punia (1503 m.). Eišiškės (1522 m.) ir Alytus (1524 m.) (Jučas, 2007).

Sukūrus Trakų vaivadiją, buvusi Trakų kunigaikštystės teritorija pateko į Trakų pavietą, kurį XIV-XV a. sandūroje sudarė Nemuno vidurupyje išsidėstę 26 valsčiai pavietai (Kiaupienė, 2009, 66). Piečiau nuo Trakų apskrities buvo Gardino pavietas, o Vidurio Lietuvoje buvo suformuotas Kauno pavietas. Iki pavietų reformos arba XV-XVI a. pr. Kauno pavietą sudarė Kauno, Karmėlavos, Gegužinės ir Rumšiškių valsčiai (Totoraitis, 1938, 63), o pavieto centru tapo Kauno miestas, 1408 m. gavęs Magdeburgo teises (Šešelgis, 1996, 34). Remiantis bažnyčių steigimo fundacijomis, reikia manyti, kad svarbesniais centrais čia buvo Darsūniškis (pirmoji fundacija minima 1473 m.), Žiežmariai (1502 m.), Aukštadvaris (1518 m.), Karmėlava (1529 m.), svarbesniu vietiniu centru buvo ir Darsūniškis (Jučas, 2007). Lyginant šią teritoriją su XIII-XIV a. archeologinių kultūrų laidosenos duomenimis, susidaro įspūdis, kad karų su kryžiuočiais metu buvusi dzūkų, aukštaičių ir žemaičių kultūrų teritorinė struktūra tarsi susistūmė į rytus, atsitraukdama į dešinįjį Nemuno krantą: buvusiems aukštaičiams tarsi liko teritorija nuo Nevėžio į rytus, tačiau, apgyvendindami Nemuno dešinįjį krantą, jie čia greičiausiai susidūrė su dzūkais (sulietuvintais jotvingiais), konkrečiai spėjama Deremelos žeme, todėl tokia jotvingiškas Trakų

kunigaikštystės dalis pasistūmė į pietus. Tokiu būdu išryškėjo keli regioniniai dariniai: jotvingiškas pietinės Trakų kunigaikštystės regionas, sietinas su Trakų apskritimi. Sunku pasakyti, ar jų kultūrinė riba galėtų būti tapatinama su Kauno pavieto ir Trakų pavieto riba. Greičiausiai per ilgą laiką susiformavo mišriai gyvenama teritorija tarp Darsūniškio ir Punios arba tiesiog kelių kultūrų pereinamoji zona. Be to, pasibaigus karams su kryžiuočiais, pradėta apgyvendinti Užnemunė, kuri tapo tarsi tuometinių centrų įtakos zonų dalybos arena kairiajame Nemuno krante. XV a. vykdant Užnemunės kolonizaciją, pirmiausia buvo įsisavintos arčiau Nemuno esančios žemės, vėliau kolonizacijos srautas slinko į vakarus. Kolonistai kūrėsi skindamiesi kelią pro išvešėjusias girias, todėl naujai įkurti laukai nutįsdavo link Prūsijos sienos, o Užnemunės administraciniu vienetu tapo traktas (Gudavičius, 1999, 393-394).

Įdomus regioninis darinys susiformavo šiaurinėje Trakų vaivadijos dalyje – Upytės žemė. Remiantis archeologinių kultūrų laidosenos duomenimis, Upytės žemės teritorijoje turėjo gyventi aukštaičių gentys (Zabiela, 1998, 369), o pati Upytės žemė kūrėsi ją apgyvendinant iš pietų atsikėlusiais Vidurio Lietuvos gyventojais, kuriems būdingi degintiniai kapinynai su griautiniais žirgų kapais (Zabiela, 2004, 27, 33). Prasidėjus kovoms su Livonijos ordinu, o tiksliau 1290- 1291 m. Livonijos ordinui baigiant užkariauti Žiemgalą, manoma, į Upytės žemę atsikėlė nemažai Rytų Žiemgalos gyventojų (Gudavičius, 1999, 75-76). Pirmasis Upytės paminėjimas yra siejamas su 1254 m., kai vyko žemių padalinimas tarp Rygos vyskupo Alberto ir Livonijos ordino magistro, nustatant Žiemgalos ribą, siekiančią Upytės ir Šiaulių žemes (Maksimaitienė, 1986, 21). Kadangi Upytės ir Šiaulių žemės minimos greta, reikia manyti jas buvus ribinėmis žemėmis aukštaičių ir žemaičių genčių pakraščiuose. Žvelgiant iš XIV a. lietuvių genčių arba Rytų Lietuvos perspektyvos, Vidurio Lietuva turėjo didelę reikšmę Rytų Lietuvos saugumui. Per XIV a. Upytės žemė ir aplinkinės teritorijos patyrė 11 stambių grobiamųjų žygių, kai rytinės Lietuvos Utenos, Tauragnų ir Dubingių pilys buvo pultos vos 3 kartus. Taigi Upytės žemė buvo savotiškas buferis, saugantis nuo Livonijos ordino agresijos, o pačiam Livonijos ordinui – vartai į Lietuvą (Baronas, 2004, 45-46).

Ieškodamas Upytės žemės centro, G. Zabiela atkreipia dėmesį, kad nors Upytės žemė sietina su hidronimine kilme ir jos centro tarsi reiktų ieškoti piliakalniuose greta Upytės upės, visgi Upytės hidronimų šioje teritorijoje yra ne vienas, ir visos šios Upytės. nutolusios puslankiu. juosia pačią Upytės žemę (Zabiela, 2004, 26). Būtent prie vienos iš šių Upyčių Šiaulėnų apylinkėje yra Kudinų piliakalnis, vadinamas Šiaulės kalnu, kuris galėtų žymėti Upytės ribą su Šiaulių žeme (Zabiela, 2004, 30). Tiksliau Upytės žemės ribas galima lokalizuoti tik pagal XIV a. kaipinynus ir neskaitlingus piliakalnius, kurie, manoma, buvo išsidėstę Upytės žemės pakraščiuose, o jos ribas susieti su jų teritoriją supusiais miškais. Anot O. Maksimaitienės, Upytės funkciniai centrai turėtų būti siejami su feodalų pilimis, kurių savininkai, būdami didžiojo kunigaikščio vasalai, vykdoė jo valdžią: telkė kariuomenę, statė gynybinius objektus, vadovavo gynybai. Kita vertus, neturėdama

jokių istorinių šaltinių, kam buvo paskirta valdyti Upytės žemę, autorė svarsto galbūt jos centru galėjo būti Upytės pilis ir Upytės dvaro valdytojas (Maksimaitienė, 1986, 26). Neturėdamas archeologinių įrodymų G. Zabiela Upytės dvarą laiko vėlesniu dariniu, o istoriniu Upytės centru siūlo laikyti, anot autoriaus, įspūdingą piliakalnį, neturintį analogų ne tik Vidurio Lietuvoje, tačiau ir platesnėse teritorijose – Bakainius (Zabiela, 2004, 30).

Pasibaigus karams su Livonijos ordinu, XV a. Upytė prarado savo buvusią svarbą ir virto valsčiumi, o formuojant Trakų vaivadijos ribas buvusi Upytės žemė buvo tarsi padalinta tarp Žemaitijos seniūnijos ir Trakų vaivadijos. Į rytus nuo Nevėžio apėmusi teritorija buvo tarsi apjungta su buvusios Rytų Žiemgalos dalimi ir suformuotas Upytės pavietas. Tuomet šios teritorijos buvo intensyviai apgyvendinamos atvykėlių iš greičiausiai rytinės Lietuvos. Analizuodamas Žeimgalos apgyvendinimo raidą XIII-XV a. R. Jarockis pastebi, kad XV-XVI a. dvarai kūrėsi bajorams išsikeliant iš kaimo, tačiau bažnyčios buvo steigiamos priešistorinių gyvenviečių regionuose, todėl, reikia manyti, pirmosios bažnyčios buvo steigiamos jau esančiose arba potencialiose gyventojų susitelkimo vietose (Jarockis, 2003, 12). Šiuo požiūriu tarsi susiformavo du intensyvesnės urbanistinės raidos arealai – pietinis ir šiaurinis. Svarbesni centrai pietiniame areale buvo Krekenava, Ramygala, vėliau Panevėžys, o šiaurinėje – Pasvalys, Lygumai, vėliau Linkuva (Kiaupa, 2004, 57-65).

ŽEMAITIJOS SENIŪNIJA. Besiformuojančios valstybės vakaruose susiformavo gan užsispyręs ir karingas žemaičių etnosas. Įdomus E. Saviščevo pastebėjimas, kad savo karine ekspansija žemaičiai buvo gana artimi lietuviams. Jei XIII-XVI a. lietuviai veržėsi link Kijevo ir Naugarduko, tai žemaičiai iki pat XV a. vidurio, dažnai net nepaklusdami Lietuvos monarchų valiai, vykdė plėšiamuosius žygius į Kuršą. Taigi abiejų šių jėgų bendradarbiavimas rėmėsi ne tiek ideologiniais (kovos su krikščionimis) ar etniniais, bet dažniau ekonominiais motyvais (Saviščevas, 2010, 43). Kita vertus, žemaičiai kartu sudarė atsvarą lietuvių puldinėjamoms gentims, pavyzdžiui, žiemgaliams. Galbūt dėl etnogenezės žiemgalių gentys visada buvo artimesnės žemaičiams bei kuršiams, tačiau su lietuvių gentimis santykiai nebuvo taikūs. Manoma, žiemgalių saviorganizacija buvo žymiai labiau pasistūmėjusi. Remiantis R. Petrausko nuomone, čia galėjo būti susiformavus kunigaikščių dinastija, kas rodytų valstybės formavimosi užuomazgą (Petrauskas, 2001, 75). Greičiausiai todėl žiemgaliai buvo pakankamai savarankiški ir, skirtingai nei lyviai ir latgaliai, atkakliai priešinosi lietuvių hegemonijai (Gudavičius, 1984, 19). Kita vertus, Livonijos ordinas buvo atkaklesnis ir galingesnis priešas, kuriam pasipriešinti turimų jėgų neužteko. Tarpininkauti su lietuviais pradėta tik po 1279 m. mūšio ties Aizkraukle. Kada, lietuviams sumušus Livonijos ordiną, žiemgaliai paliko vokiečių kariuomenę, jų kunigaikštis Nameisis pripažino Traidenio viršenybę, o pats Traidenis priėmė jį į didžiojo kunigaikščio tarybą (Gudavičius, 1999, 72). Kita vertus,

Žiemgalos pritapimas prie Lietuvos nebuvo toks visapusiškas. Visą devintąjį dešimtmetį žiemgaliai patys atrėminėjo Livonijos ordino puolimus. Gintis nuo livoniečių jiems energingai padėjo žemaičiai, tuo tarpu didžiojo kunigaikščio kariuomenė, nors ir pasiekdavo Pietų Estiją, Žiemgaloje nepasirodė (Gudavičius, 1999, 72-73). XIII a. pab. baigiant užkariauti Žiemgalą, didelė žiemgalių dalis paskirais laukais įsikūrė Šiaulių ir kitose Žemaitijos žemėse (Gudavičius, 1999, 75-76). Viduklės, Ariogalos (o gal ir Raseinių) valsčiuose egzsitavo du Žemygalos laukai, du tų valsčių sudėtiniai teritoriniai administraciniai vienetai. Žiemgalių laukas buvo ir Paštuvoje, kuri vėliau buvo žinoma Vilkijos vardu. Šiaulių žemėje, kuri buvo pavaldesnė didžiajam kunigaikščiui, manoma, žiemgalius priglaudė lietuvių monarchas, o tiksliau Traidenis, titulavęsis Žiemgalos žemių karaliumi (Dubonis, 2004, 88-89). Tokiu būdu žemaičių įtaka, galima sakyti, apėmė didžiąją dalį dabartinės Vakarų Lietuvos su ten gyvenusių kuršių, žemaičių ir atsikrausčiusių žiemgalių gentimis.

Ribos. Išskirti Žemaitijos seniūnijos ribas XIII-XV a. gana sunku, nes, viena vertus, per šį trumpą laikotarpį pasikeitė pačios Žemaitijos statusas, o ir jos užimama teritorija gana greitai kito. XIII-XIV a. kalbėdami apie Žemaitiją, greičiausiai turėtume išskirti gana nevienalyčio, bet visgi etnoteritorinio vieneto ribas. Darant prielaidą, kad tokio etnoteritorinio vieneto ribos buvo aršiausiai ginamos, Žemaitijos ribas būtų galima nustatyti pagal pilių gynybines linijas. Remiantis G. Zabielos duomenimis, tiek žemaičių medinių pilių (Zabiela, 1995, 178), tiek ir žemaičių laidosenos bruožų (Zabiela, 1998, 364) lokalizacija gana panaši ir apima Ventos aukštupio teritoriją, vakaruose ribojama Jūros, rytuose – Dubysos, pietuose – Šešuvio upėmis.

XIII a. pabaigoje-XIV a. pradžioje žemaičiai prasiplėtė. Vakaruose jie perėmė kuršiams priklausiusias Skuodo, Telšių ar Mažeikių rajonų žemes (Niktžentaitis, 1997, 54). Taigi XIV a. antrojoje pusėje Žemaitijai jau priklausė asimiliuotos kuršių žemės su nedideliu pajūrio ruožu tarp Palangos ir Šventosios (Nikžentaitis, 1997, 55). Rytuose Žemaitijos įtakoje greičiausiai buvo teritorija iki Nevėžio, nes 1382 m. Skirsnemunėje Jogaila pažada atiduoti ordinui Žemaitiją iki Dubysos, o 1398 m. V.pažada atiduoti ordinui Žemaitiją iki Nevėžio. Nuo to laiko Nevėžis tapo tradicine Žemaitijos ir Lietuvos siena (Saviščevas, 2010, 36).

XV a pr. įkūrus Žemaitijos seniūniją, jos ribos prasiplėtė ir į pietus. Pasibaigus karams su kryžiuočiais, buvo iš naujo apgyvendinama Užnemunė. Nemaža Nemuno kairiosios pakrantės dalis šiaurės Užnemunėje buvo priskirta Žemaičių seniūnijai, kadangi jos kaimai susidarė iš Nemuno dešiniojo kranto atsikėlėlių (Gudavičius, 1999, 393-394). 1413 m. įkurta Žemaičių vyskupija tuo metu tarsi atspindėjo visą žemaičių įtakos regioną, kuris buvo kur kas didesnis nei istorinis žemaičių genčių gyvenamas plotas.

Vidinė struktūra. Žemaitijos vidinė administracinė struktūra vystėsi labai palaipsniui. H. Lowmianskis Žemaitijos sudėtyje išskyrė 4 žemes: Saulę, Knituvą, Medininkus ir Karšuvą (Łowmiański, 1932), nors reikia manyti, kad žemių skaičius kaip ir visos Žemaitijos teritorija

skirtingais laikotarpiais keitėsi. Lyginant su ankstesniuoju laikotarpiu, Žemaitijos centrinė dalis išliko. Greičiausiai XIII a.-XIV a. pradžioje galima išskirti keletą smulkesnių žemių ar mažųjų žemelių, kurios galėjo sudaryti Žemaitijos branduolį. Aprašant Žemaitijos istoriją, tarp svarbiausiųjų minimos Medininkų, Viešvės, Tverų, Laukuvos, Kaltinėnų, Kražių, Karšuvos žemės (Butrimas, Žulkus, 1997, 50). Paskutinioji greičiausiai buvo pagrindas XIII-XIV a. formuotis antrajam subregioniniam dariniui Žemaitijos pietuose. Anot A. Nikžentaičio, Karšuvos vaidmuo kovose su Kryžiuočių ordinu XIII pabaigoje-XIV a. pradžioje buvo gana nemenkas, o šio savarankiško teritorinio-politinio vieneto klestėjimo laiku reiktų laikyti laikotarpį iki XIV a. pr. (Nikžentaitis, 1996, 57). Taigi savo klestėjimo laikais Karšuvos žemė apėmė teritoriją nuo Kvėdarnos iki Eržvilko (Almonaitis, 2013c, 108), o XIV a. viduryje galėjo apimti ir toliau į rytus buvusias Trapėnų ir Viduklės valsčių teritorijas (Nikžentaitis, 1996, 59). Anot A. Nikžentaičio, Karšuva buvo savotiškas etnoteritorinis junginys, kurios žmonės buvo vadinami karšuviečiais (Nikžentaitis, 1996, 57). Kita vertus, dėl jos kilmės ir etninės priklausomybės kyla nemažų klausimų. Remiantis V. Almonaičiu, karšuviai galėtų būti siejami su mišriu kuršių, lamatiečių ir žemaičių etniniu dariniu, o apgyvendinami šiauriniuose Skalvos pakraščiuose karšuviai, matyt, „susigiminiavo“ ir su vietiniais skalviais (Almonaitis, 2013c, 108). Paremiančiu argumentu turėtume laikyti ir sutampantį Karšuvos bei Lamatos klestėjimo laiką – iki XIV a. pradžios (Nikžentaitis, 1996, 57). Kita vertus, remiantis ankstesnio laikotarpio funkcine struktūra šioje teritorijoje, būtų galima mąstyti, kad Karšuvos žemė gynybiniais tikslais apjungė keletą smulkesnių teritorinių vienetų: vakarinį Pagraudės, pietinį istorinį Karšuvos ir rytinį Viduklės-Raseinių žemių ar mažųjų žemelių junginį, kuris, matyt, taip pat buvo suformuotas ne be didžiojo kunigaikščio pagalbos. Kadangi teritoriniu požiūriu toks junginys apėmė gana ištįsusį plotą, tokio junginio etninis bendrumo klausimas turbūt dar lieka atviras. Apskritai formuojant Jūros ir pietų Karšuvos gynybinę liniją, į šias teritorijas buvo atkeliama nemažai karių, formuojami leičių kaimai. Tai įrodo ir archeologiniai žemaičių laidosenos tyrimai. Remiantis G. Zabielos duomenimis, atskirose žemaičių teritorijose galima aptikti aukštaičių laidosenos paplitimo salelių, pavyzdžiui, Kvėdarnos kapinyne greta Gedimino pilies Padievaičio piliakalnyje arba Jakštaičių-Meškių kapinynas, siejamas su Dubysos pilimi, stovėjusia Bubių piliakalnyje (Zabiela, 1998, 364). Šiose teritorijose žemaičių gynybai greičiausiai buvo atkeliami kariai, pavaldūs Lietuvos didžiajam kunigaikščiui. Toks didžiojo kunigaikščio kišimasis į žemaitiškas žemes labai nepatiko daliai Žemaitijos diduomenės. Anot V. Almonaičio, Kryžiuočių ordinas, naudodamasis šiais nesutarimais, papirkinėdamas ir kartu vis grasindamas karine jėga, perviliojo nemažai Karšuvos žemės didžiūnų, tačiau dauguma kilmingų ir nekilmingų karšuvių pirmiausia dėjo pastangas apginti gimtąją žemę (Almonaitis, 2013c, 122). Tokiu būdu XIII a. paskutiniajame dešimtmetyje buvo suformuotas Pagraudės valsčius, išaugęs kaimyninių – Kuleinių, Laukuvos, Tverų žemių – sąskaita. Anot A.

Nikžentaičio, nėra aišku, ar ši valda atsirado nykstant minėtų žemių reikšmei, ar tik praplėtė savo anksčiau turėtas žemes, tačiau neabejotina, kad šio valsčiaus žmonės buvo glaudžiai susiję su didžiuoju kunigaikščiu, todėl tikėtina, kad jis galėjo būti suformuotas dirbtinai. Pagraudės valsčiuje taip pat stovėjo pilis, buvusi viena iš didžiausių didžiojo kunigaikščio forpostų Žemaitijoje (Nikžentaitis, 1996, 59-61). XIV a. II pusėje nualinus Pagraudės valsčių, dalis jo teritorijos įėjo į gynybinę funkciją turėjusią Karšuvos žemę (Žulkus, 1987, 29).

Pasibaigus karams su Kryžiuočių ordinu, žemių skaičius laikui bėgant keitėsi, tačiau, turėdama didelę autonomiją, Žemaitija dar ilgam liko pasidalyta daugelio kilmingųjų (Gudavičius, 1999, 76). Galima sakyti, Žemaitija savo teritorinio valdymo organizacijos raida vėlavo. Galbūt tam įtakos turėjo kuršių, pietinių kaimynų prūsų ir skandinavų kultūrų pavyzdys. Jo įtakoje susiformavo kitokios teritorinės organizacijos tradicijos, paremtos vakarietiška teritorinių vienetų savivalda, jų savarankiškumu, o ne centralizuoto valdymo ir teritorinės hierarchijos patirtimi, kuri buvo būdinga likusiai Lietuvos teritorijai (Petrulis, 2003, 29). Centrinė Žemaitija buvo labiau organizuota ir integruota nei periferinės žemės (Daugirdas, 1997a, 66). Tai įrodo 1390 m. taikos sutartis, kurioje atstovauti visam Žemaitijos kraštui atvyko 31 bajoras iš septynių centrinių Žemaitijos sričių: Ariogalos, Kaltinėnų, Knituvos, Kražių, Medingėnų, Raseinių ir Viduklės (Ivinskis, 1991, 305-306). Žinant, kad apsikrikštijus, pirmosios bažnyčios buvo steigiamos svarbiausiuose regiono centruose, išskirdami svarbiausius funkcinius centrus Žemaitijoje taip pat galėtume remtis ir pirmųjų bažnyčių steigimu. Šiuo požiūriu svarbiausi centrai būtų Varniai, Kražiai, Kaltinėnai, Luokė, Viduklė, Raseiniai, Betygala, Ariogala ir Veliuona.

Aptariant Žemaitijos vidinę struktūrą XIII-XV a., būtų neteisinga nepaminėti ir kuršiškos jos dalies. XIII a. kuršių žemėse nuo seno buvo susiformavusi savita funkcinė struktūra. Aptardamas XIII a. Cėklio žemės pilių apygardas, T. Baranauskas vakarinėje jos dalyje skiria Minijos-Salanto gynybinę liniją (Baranauskas, 2013), kurios geografinis išsidėstymas lyg ir neatitiko tikėtinos priešų atėjimo krypties. Autoriaus teigimu, Minijos-Salanto upių rytinėse pakrantėse buvusios pilys turėjo būti apsauga nuo pavojingos pajūrio zonos, kuri IX-XI a. buvo atvira vikingų, XII a.-galbūt danų, o XIII-XIV a. – Vokiečių ordino antpuoliams (Baranauskas, 2013). Gal neįtikinamai atrodo kuršių gynybinė linija prieš tų pačių kuršių pajūrio žemes, visgi jei XIII a. Livonijos ordino žygiai buvo organizuojami į pajūrio žemes ir gynybinės linijos tarsi reikėjo šiaurėje, XIV a. Livonijos žygių kryptis pasisuko į Žemaitijos centrą (Zabiela, 1995, 168 pav.), o tam jau reikėjo gynybinės linijos Minijos-Salanto pakrantėse. Greičiausiai ir pati istoriškai kuršių gyventa teritorija tuo metu jau priklausė žemaičiams. Istorikų teigimu, XIV a. nykstant Cėklio žemei, vokiečiams nusiaubus Karšuvos žemę, jų pagrindu susikūrė nauja – Medininkų žemė (Łowmiański, 1932; Nikžentaitis, 1996, 61). Sprendžiant iš pirmųjų bažnyčių steigimo istorijos, reikšmingesnės gyvenvietės buvo Alsėdžiuose, Akmenėje ir Kuršėnuose (Blaszczyk, 1993).

MAŽOJI LIETUVA (SKALVA). Mažosios Lietuvos skirtingai nei kitų gentinių darinių atsiradimas yra siejamas su funkcine tarptautine LDK ir Vokiečių ordino riba, nustatyta Melno taikos metu 1422 m.

Ribos. Šiaurinės Mažosios Lietuvos ribos buvo reglamentuotos Melno taikos sutartyje 1422 m. ir gana greitai jos pradėtos ženklinti praktiškai. Pradedant nuo Klaipėdos apylinkių, 1425 m. ribos ženklinimo darbai buvo tęsiami 1427 m. Skalvos ruože (Ivinskis, 1989, 433).

Vidinė struktūra. Mažosios Lietuvos teritorija nebuvo vienalytė nei etnokultūriniu, nei politiniu požiūriu. Didžiausia Vokiečių ordino įtaka buvo pietų Kuršo teritorijoje arba Klaipėdos apylinkėse, kur XIII a viduryje Livonijos ordinas ir Kuršo vyskupo kariuomenė, užkariavusi Klaipėdos apylinkes, pastatydino Memelburgo pilį. Aplink ją kūrėsi vokiečių miestas, o, užkariavus daugiau kuršių ir skalvių teritorijų, buvo suformuota Klaipėdos sritis (Matulevičius, Šilas, 2011, 851). Anot V. Safronovo, Klaipėda buvo kuriama piečiausiame Kuršo taške ne šiaip sau, o orientuojant ją būtent į Kuršo regiono administracinio centro perspektyvą. Taigi šis miestas turėjo tapti Kuršo vyskupijos metropolija, sujungiančia Kryžiuočių ir Livonijos ordinus (Safronovas, 2013, 9). Kita vertus, po 1260 m. Durbės mūšio pralaimėjimo toks planas nebuvo įgyvendintas, nes nors ir nedideliu ruožu, bet prie pajūrio įsikūrė žemaičiai. O Klaipėdos apylinkės toliau buvo įsisavinamos vokiečių: per Kuršių neriją link Klaipėdos ėjo sausumos kelias, o, nurimus karams, XV a. pr. šalia kelio pradėjo formuotis gyvenvietės (Nidoje, Nagliuose, Klaipėdos priemiestyje Vitėje ir Nerimsetoje). Nenutrūkusius kontaktus su Livonijos ordinu rodo tai, kad Kuršių nerijoje pasibaigus karams su Kryžiuočių ordinu pirmiausiai atsikėlė gyventojai iš Livonijos sudėtyje buvusio Kuršo (Safronovas, 2013, 10-11).

Į buvusią skalvių teritoriją kryžiuočiai pradėjo skverbtis taip pat XIII a. viduryje. Manoma, tuo metu skalviai jau buvo pripažinę Lietuvos karaliaus Mindaugo valdžią, todėl ilgainiui Skalva būtų natūraliai įsiliejusi į Lietuvos valstybę. Galutinis Skalvos nukariavimas prasidėjo po prūsų sukilimo, maždaug XIII a. pabaigoje. Užkariavę Skalvą, kryžiuočiai perkraustė daug senųjų gyventojų į kitas valstybės vietas, šimtai skalvių pasitraukė į LDK, greičiausiai dalis liko gyventi ir savo gimtosiose žemėse (Almonaitis, 2013c, 115).

3.1.3. Lenkiškoji teritorinė organizacija 1564 – 1795 m.

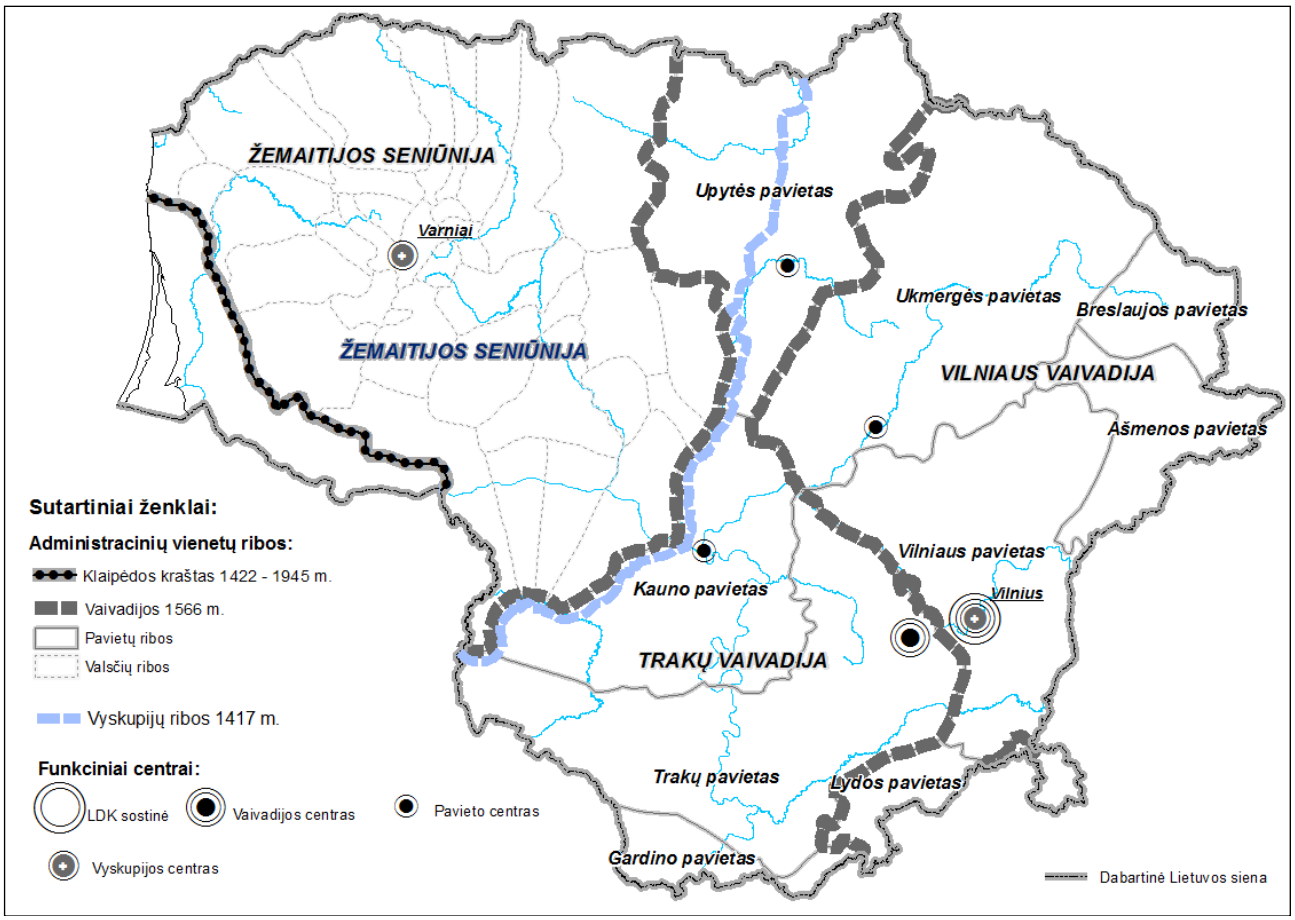
XVI-XVIII a. iš esmės pasikeitė šalies ūkio organizavimas ir valdymas. Priėmus krikštą ir pasibaigus karams su Kryžiuočių ordinu, ūkio valstybės galia buvo perorientuota iš gynybos į prekybą. Tuo pačiu metu istorinis lietuviškas administracinis tinklas pamažu blėso (Gudavičius, 1999, 390). Jei kovų su Kryžiuočių ordinu metu funkciniai vienetai turėjo organizuojančią,

vienijančią funkciją ir daugiausia dėmesio buvo skiriama „savoms“ riboms, o tiksliau jų gynybai, tai, įsivyravus taikai, šie teritoriniai dariniai ėmė vystytis iš vidaus, kas pirmiausia reiškia regioniniu, o kartais ir šalies mastu išsiskiriančių centrų susiformavimą. Po Melno taikos daugelis pilių neteko savo gynybinės reikšmės, o aplink didžiojo kunigaikščio pilis kūrėsi dvarai su ariamos žemės palivarkais. Pilys ir kiemai pamažu tapo ūkiniais dvarų centrais. Išskirtiniu pranašumu pasižymėjo iš buvusių kunigaikščio kariuomenės vadų susiformavusių didikų valdos. Anot E. Gudavičiaus, tokie dvarai iškilo kaip stambi agrarinės gamybos įmonė greta smulkiosios valstiečių ir eilinių bajorų ūkių gamybos. Jei pastarosios produkciją daugiausia suvartodavo patys ūkiai, tai stambūs feodaliniai dvarai jau ėmė veikti besiklostančią rinką ir lemti ekonominį šalies potencialą (Gudavičius, 1999, 369). Valdovų dovanojimo, žemių pirkimo būdu, dalį žemių gaudami vedybų keliu iš žmonos atnešto kraičio didikai suformuodavo dideles valdas, latifundijas. Nors paprastai buvo stengiamasi sudaryti kompaktišką valdų arealą tėvoninių žemių kaimynystėje, tačiau Lietuvos didikų giminės savo valdų pagrindu kartais formuodavo ir teritorinio vientisumo neturinčius teritorinius vienetus (Daugirdas, 1997a, 103). Tokiu būdu virš valstybinio funkcinių vienetų tinklo klojosi savotiškas didikų valdų ar įtakos zonų tinklas ir, skirtingai nei ankstesniame laikotarpyje, buvo sukuriamos net privačios kunigaikštytės, besiremiančios didikų giminei priklausančiomis valdomis ir specialiai išrūpintu kunigaikščio titulu (Karvelis, Ragauskienė, 2009, 50-57). Toks įtakos-galios valdų žaidimas vyko ne vien funkciniame, ekonominiame, bet ir kultūriniame lygmenyje, iš dvarų latifundijų peraugdamas į konfesinį jų teritorijos savarankiškumą.

Žvelgiant regioniniu požiūriu, didikų valdų augimas visoje Lietuvoje nebuvo vienodas ir turėjo gana aiškią tendenciją. Dabartinė rytų ir vidurio Lietuva išsiskyrė stambia kunigaikščių ir bajorų žemėvalda, atsiradusia po atkaklių valdžios siekiančios diduomenės tarpusavio kovų (Pašuta, 1971, 182-183). Pats valdovas nebuvo suinteresuotas valdų smulkėjimu ar dažnu savininkų pasikeitimu, nes nuo valdų dydžio ir pajėgumo priklausė ir jų karinis pajėgumas (Daugirdas, 1997a, 96). Galima sakyti, kai Didžiosios Lietuvos visuomenė konsolidavosi apie savo monarchiją kuriančius stambiuosius žemvaldžius, Žemaitijoje nebuvo vieningos, visą regioną kontroliuojančios vadovybės. Visuomenėje vyravo gausus, bet ekonomiškai ir politiškai silpnas vietos kilmingųjų sluoksnis (Kiaupienė, 2013a, 138). Be to, 1441-1442 m. privilegija Kazimieras I buvo pažadėjęs daugiau valdovo dvarų nesteigti, kas tuo pačiu Žemaitijoje ribojo ir bajorų bei Bažnyčios žemėvaldos augimą. Kita vertus, tai sustiprino Žemaitijos seniūno valdžią ir padarė ją tokią stiprią, kokios nebuvo jokioje kitoje vaivadijoje (Gudavičius, 1999, 394).

Regioniniu požiūriu skyrėsi ir funkcinis administracinis tinklas. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje išliko Vilniaus ir Trakų vaivadijos, o Žemaitijoje – seniūnija. Smulkesni funkciniai teritoriniai vienetai XVI a.-XVIII a. vystėsi lenkiškos administracinės sistemos pavyzdžiu. Jų tinklas buvo pakeistas 1564-1566 m. atliktus Pavietų reformą, kurios metu vaivadijos buvo

suskirstytos į pavietus. Iš tiesų pavietų terminas nebuvo visiškai naujas, nes iki reformos pavietų būta Trakų ir Vilniaus vaivadijose, septyni pavietai paminėti ir Žemaitijoje jų neišvardijant. Lygiai taip pat ir pavietų tiksli apimtis XVI a. dar nebuvo nusistovėjusi (Gudavičius, 1999, 391). Kartais tie patys administraciniai vienetai buvo vadinami ir valsčiais, ir pavietais vienu metu. Remiantis V. Daugirdo atlikta teritorinio administracinio tinklo raidos analize, valsčiumi dažniau buvo vadinamos valstybės žemės valdos su valstiečiais, o pavietais – bajorų savivaldos, atstovavimo seime, teismininio ir karinio administravimo tikslu suformuoti teritoriniai vienetai. Paprastai jie apėmė didesnę nei valsčius arba kelis valsčius jungiančią teritoriją (Daugirdas, 1997a, 89).

3.1.3. pav. Funkciniai regionai 1564 – 1795 m.

Atitinkamai Žemaitijos seniūnija nebuvo padalyta į tokius pavietus, kokių būta visoje valstybėje. Anot Z. Kiaupos, Žemaitijos seniūnija gyvavo ir kaip vaivadija, ir kaip pavietas vienu metu. Ji turėjo seniūną (vaivados teisėmis), kitus vaivadijos lygmens pareigūnus, bet tik vieną seimelį. Ją sudarė smulkūs teritoriniai vienetai iš pradžių vadinti valsčiais, vėliau pavietais, tačiau jie neturėjo nei seimelių, nei teismų, kas buvo būdinga kitiems pavietams (Kiaupa, 2012, 121-122). Po Pavietų reformos valsčių administracinis vienetas, taikomas tik didžiojo kunigaikščio valdoms, pradėjo nykti kaip senosios lietuvių autentiškos teritorinės administracinės sistemos paskutinis elementas (Daugirdas, 1997a, 93).

Visiškai nauja šiame laikotarpyje susiformavusi didžiojo valdovo žemėvaldos forma – stalo ekonomijos, kilusios iš stalo dvarų. Stalo dvarų terminas pradėtas vartoti XVI a. pirmojoje pusėje, valdant Žygimantui Senajam. Iš stalo dvarų gaunamos pajamos buvo reikalingos aprūpinti valdovą, kol jis viešėdavo LDK. XVI a. pabaigoje šiuo tikslu buvo sukurtos Alytaus ir Šiaulių ekonomijos (Tyla, 1996, 29-31), kurios didžiausią įtaką turėjo regioninių centrų ir įtakos zonų vystimuisi.

XVIII a. supratus, kad seimų ir šalies administravimo sistema yra neproduktyvi, atlikta naujų administracinių reformų, kurios dėl tuometinių politinių sąlygų, buvo gana dažnos. Po 1764 m. atsirado naujos prigimties ir kokybės valstybės erdvės padalijimų poreikis. Didžiausios reformos buvo svarstomos vadinamajame Ketverių metų Seime (1788-1792 m.). 1791 m. buvo pertvarkytas pavietų administracinis tinklas – susmulkinus senuosius pavietus atsirado naujų. Taip sudarytos geresnės sąlygos pavietų veikimui, nors toks administracinis suskirstymas gyvavo neilgai. Po II Respublikos padalijimo, kai Rusija užgrobė didelius Lietuvos valstybės plotus, šį suskirstymą reikėjo iš naujo peržiūrėti. 1793 m. buvo siūloma kai kuriuos pavietus pertvarkyti į vaivadijas (Daugirdas, 1997a, 115). Dėl šios priežasties 1793 m. kiekviena Lietuvoje likusi vaivadija buvo padalinta į 3 pavietus, pavadintus žemėmis. Šis suskirstymas galiojo neilgai, o tiksliau, pradėjus jį įgyvendinti, buvo nutrauktas III Respublikos padalijimo (Kiaupa, 2012, 126-127). Dėl savo trumpo gyvavimo jis didelės reikšmės tolimesnei raidai neturėjo, tačiau, vertinant etnokultūriniu požiūriu, visgi parodė įvairesnį to meto funkcinės organizacijos tinklą: išlikusius svarbesnius funkcinius centrus, susiformavusias naujas ir pasikeitusias buvusių centrų įtakos zonas.

VILNIAUS VAIVADIJA. ***Ribos.*** Dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvo tik pusė buvusios Vilniaus vaivadijos, kurios vakarinė riba nuo XV a. mažai keitėsi. Iš pirmo žvilgsnio būtų galima manyti, kad tai buvo stabili ir nekintanti didžiojo kunigaikščio įtakos zona. Kita vertus, čia reiktų pridurti, kad įtvirtinant didžiojo kunigaikščio valdžią kartu su pačiu kunigaikščiu čia kūrėsi ir svarbiausių jo pagalbininkų – pavaldžių bajorų, vėliau didikų – sluoksnis. Dar XV a., siekdamas geriau įsitvirtinti Žemaitijoje, V.skatino žemaičių bajorų persikėlimą į savo teritoriją, imdavo iš bajorų šeimos įkaitus ir kartu dovanojo dovanas, vadinamas privilegijų vardu (Petrauskas, 2004, 155-159). Panašus scenarijus buvo tuomet, kai už gerą tarnybą įtakingiems valstybės pareigūnams, seniūnams, vaivadoms buvo dalinamos ir kitos valdovo domeno dalys. Taip XV a. pab. pradėjo formuotis diduomenės atstovų valdų kompleksai: Sakaičių Nemenčinėje, Mantautų – Šalčininkų apylinkėse, Goštautų – Geranainiuose ir Trobose (dabartinėje Baltarusijos teritorijoje), Radvilų – Kernavės, Anykščių ir Užpalių apylinkėse. Gerai įsikūrę didikų giminės ilgainiui „prisidurdavo“ ir kaimyninių apylinkių, o vedybų keliu arba nusipirkdami papildomus dvarus savo valdas galėjo išplėsti iki regioninio masto (Karvelis, Ragauskienė, 2009, 29, 45). Šiame kontekste išskirtinę reikšmę turėjo Radvilų giminė, kurių valdos iš tėvoninės Anykščių – Užpalių – Dubingių išsiplėtė iki Skudutiškio, Biržų, Baisogalos, nupirktų Seirijų, vedybomis prijungtų Kėdainių ir Šalčininkų

(Karvelis, Ragauskienė, 2009, 46, 47). Nors jų valdos nesudarė vientisos teritorijos, tai nesutrukdė Radviloms gauti kunigaikščių titulą ir įkurti Dubingių-Biržų kunigaikštystę (Karvelis, Ragauskienė, 2009, 50-57).

Vertinant funkcinės organizacijos požiūriu, Radvilų valdos apėmė dalį Ukmergės, Upytės ir Kauno pavieto ir plėtėsi Žemaitijos bei Trakų pavieto link. Vertinant kultūriniu požiūriu, Radvilų įtakos teritoriją galima susieti su evangelikų reformatų bažnyčių sklaida. Radvilos, o tiksliau Mikalojus Radvila Juodasis, palaikė reformacijos idėjas, kas, manoma, leido šiam judėjimui įsisiūbuoti Lietuvos teritorijoje (Pociūtė, 2009b, 151). Taigi XVII a. LDK teritoriją suskirsčius į evangelikų reformatų administracinius vienetus – distriktus – Užnerio distrikto teritorija (Vinciūnaitė, 2010, 24) atspindėjo intensyvesnę reformacijos idėjų raišką ir kartu buvo tarsi stiprėjančios lietuvių didikų įtakos rezultatas. Teritoriniu požiūriu arba pagal persidengiančios teritorijos dalį šį vienetą tarsi reikėtų sieti su Trakų vaivadija, tačiau tiek distrikto pavadinimas (Užneris), tiek ir jo sklaidos šaltinis (Radvilų ir kitų svarbesnių giminių tėvonijos) turėtų būti sietinas su tokiu besiformuojančiu savarankišku šiaurės Lietuvos regionu, kuris, matyt, buvo pagrįstas ne vien kultūriniu, bet ir ekonominiu pagrindu. Tankesnis evangelikų reformatų bažnyčių tinklas ir apskritai šios reformacijos krypties sklaida greičiausiai nemenka dalimi buvo įtakotas tuo metu kaimynystėje buvusios Kuršo kunigaikštystės, po Liublino unijos (1569 m.) tapusios Abiejų Tautų Respublikos vasale (Jasas, Matulevičius, 2011, 970). Juolab, kad reformacijos paveikta Ryga tuomet buvo viena svarbiausių LDK eksporto krypčių. XVI-XVIII a. Rygoje tuomet vyravusi eksporto žaliava buvo linai ir kanapės, kurių sėklų tiekimas daugiausia buvo vykdomas iš Lietuvos ir Kuršo. Žinoma, tai nereiškia, kad linus ir kanapes augino visa Lietuva, tačiau šiaurinėje Lietuvos dalyje šios produkcijos gamyba XVI-XVIII a. buvo vyraujanti. XVIII a. antrojoje pusėje linų tiekimo punktai iš Lietuvos į Rygą, palyginti su XVII a. antrąja puse, mažai keitėsi ir, sprendžiant pagal linų tiekimo svarbiausius punktus, apėmė teritoriją iki Žagarės – Šiaulių – Šeduvos – Ukmergės – Dusetų linijos (Žiemelis, 2011, 371-377). Linų reikšmę šio regiono gyvenime rodo ir linų vaizdavimas jo miestelių herbuose (Vabalninkas, Užpaliai) (Rimša, 2008).

Apibendrinant galima sakyti, kad administraciškai egzistavusi Vilniaus vaivadija kultūriniu, ekonominiu požiūriu suformavo savotišką savarankišką regioną, kuris, „laužydamas“ istorinių žemių ribas, atspindėjo tuo metu pasikeitusias kultūrines, vidines politines ir geopolitines sąlygas. Teritoriniu požiūriu jis buvo savotiškas dabartinės etnografinės Aukštaitijos prototipas, o, žiūrint istoriškai, greičiausiai žymėjo tą ribą, nuo kada Lietuvos valstybinis branduolys pradėtas vadinti Aukštaitija.

Vidinė struktūra. Pasibaigus karų su kryžiuočiais epochai, pradėjo intensyviau vystytis prie gynybinių pilių arba buvusių valdovo dvarų buvusios gyvenvietės, todėl teritorija, galima sakyti, pradėjo vystytis tolygiau, kas atitinkamai lėmė ir funkcinių vienetų smulkėjimą. Pavyzdžiui, jei

XV-XVI a. galime daugiausia kalbėti apie Užnerio ir Panerio Lietuvas (Baranauskas, 2002, 5-6), po 1566 m. Pavietų reformos Vilniaus vaivadiją sudarė jau penki pavietai: Vilniaus, Ašmenos, Lydos, Ukmergės ir Breslaujos (Gudavičius, 1999, 625). 1791 m. optimizuojant LDK administracinį suskirstymą, Vilniaus vaivadijoje papildomai atsirado Užnerio ir Eišiškių pavietai, o 1793 m. buvo suformuota ir atskira Breslaujos vaivadija, apėmusi nemažą dalį buvusios Vilniaus vaivadijos dalies (Kiaupa, 2012, 120-127). Kita vertus, teritoriniu požiūriu keičiantis administraciniam tinklui, didelės pertvarkos iš esmės nebuvo, nes šios teritorijos funkcinė organizacija, svarbiausi centrai vystėsi jau susiformavusių valdovo dvarų ar gynybinių pilių pagrindu. Tolimesnis miestelių bei bažnyčių tinklo vystymasis iš esmės išlaikė istorinių baltų žemių savotiškus branduolius, o jų tapimas atskiru funkciniu vienetu greičiausiai priklausė nuo jo funkcinio centro išsivystymo.

Ukmergės pavietas, galima sakyti, apėmė Šventosios slėnį, istorines Deltuvos, iš dalies Nalšios ir sėlių žemes. Apskritai jis nebuvo tankiai gyvenamas ir, lyginant su kaimynystėje buvusiais pavietas, jame miestelių skaičius buvo nedidelis. Remiantis Z. Kiaupos surinktais duomenimis, XVIII a. šiame paviete gyventojų tankumas buvo gana nemažas (18,4 gyv./1 km^2) ir viršijo kaimyninių Vilniaus (17,5), Kauno (17,2), Upytės (13,9) pavietų rodiklius. Tačiau tik nedidelę dalį čia gyvenusių sudarė miesto gyventojai (tik 7,9%) (palyginimui, Vilniaus paviete – 16,2%, Kauno – 17,7%, Upytės – 14,2%) (Kiaupa, 2012, 266).

Kita vertus, analizuojant gyvenviečių ir bažnyčių steigimo tinklą, jis nebuvo tolygus. Tokiu būdu šios teritorijos raidoje gana aiškiai išryškėjo šiaurinis (turbūt sietinas su sėlių palikimu) ir pietinis (sietinas su buvusia istorinėmis lietuvių gentimis) arealai. Šiaurinėje Ukmergės pavieto dalyje gyvenvietės vystėsi žymiai lėčiau. Iki XVIII a. pabaigos čia nebuvo savivaldos turinčių miestų (Kiaupa, 2012, 135), negausus buvo bažnyčių tinklas – XVI a. pradžioje čia buvo tik Skapiškio, Rokiškio ir Čedasų bažnyčios (Lukšaitė, 2013, žemėlapis). Žinoma, prasidėjusi reformacija paspartino bažnyčių steigimą šiame krašte, tačiau galiausiai XVI a. pabaigoje šioje teritorijoje, o tiksliau šiaurinėje jos dalyje, galime įvardinti vos dvi naujas evangelikų reformatų bažnyčias su parapijinėmis mokyklomis (Salamiestyje ir Papilyje) ir dvi katalikų bažnyčias (Pandėlyje ir Rokiškyje) (Lukšaitė, 2013, žemėlapis).

Kita vertus, ekonominiu požiūriu ši teritorija nebuvo atsilikusi ir, galima sakyti, turėjo ekonomiškai potencialių gyvenviečių. Remiantis miestų ir miestelių rinkliavos dydžiais, Kupiškis XVI a. viduryje savo dydžiu ir išsivystymu turėjo prilygti Utenos, Obelių, Anykščių gyvenvietėms, nes 1567 m. iš Kupiškio turėjo būti gauta 10 kapų grašių, iš Anykščių – 8, Utenos, Obelių – po 10, Ukmergės – 15 kapų grašių mokesčių (Baliulis, 1997, 49). Breslaujos paviete toks svarbesnis centras buvo Rokiškis. Būtų galima sakyti, kad šios teritorijos vystymąsi stabdė Švedijos karas (1600-1629 m.) (Baliulis, 1997, 51), tačiau tai nepaaiškintų, kodėl iki XVIII a. šioje teritorijoje neatsirado savivaldžių miestų arba kodėl iki XVI a. pab. buvo toks retas bažnyčių tinklas.

Greičiausiai reiktų spėti, kad istorinės genčių žemės turėjo įtakos ir tolimesnei jų teritorijos raidai. Turbūt dėl tos pačios priežasties pietinėje Ukmergės pavieto dalyje gyvenviečių, bažnyčių ir miestelių tinklas vystėsi intensyviau: iki XVI a. pradžios pavyko užfiksuoti 17 bažnyčių, 4 parapijines mokyklas (Lukšaitė, 2013, žemėlapis), o XVIII a. – 4 savivaldą gavusius miestus (Kiaupa, 2012, 135). Čia buvo ir svarbiausi administraciniai centrai: Pavieto centras Ukmergė ir pavieto teismų teises turėję Anykščiai (Kiaupa, 2012, 120). Kitaip sakant, šioje teritorijoje tarsi buvo susiformavęs savotiškas valdovo įtakos regionas. Tai gerai atspindi faktas, kad palei Šventosios upę išsidėstę gyvenvietės (Upninkai, Pabaiskas, Ukmergė, Kavarskas, taip pat Upytės paviete buvę Kupiškis ir Saločiai) LDK konflikto su Maskva dėl Livonijos metu yra vardijamos kaip miesteliai, turėję aprūpinti į Livoniją žygiuojančius kariuomenės dalinius: pristatyti maistą į kariuomenės nakvynės vietas, taisyti tiltus, pylimus (Baliulis, 1997a, 48-49). Ilgainiui priklausydami didžiojo kunigaikščio dvarui šioje teritorijoje formavo ir savotišką savos bendruomenės suvokimą. Štai padidinus valstiečių prievoles, dalį jų pakeitus pinigais, 1545 m. prasidėjo Anykščių ir Ukmergės valstiečių bruzdėjimas. Didžiajam kunigaikščiui Žygimantui Augustui atmetus bet kokius skundus, valstiečiai, vadovaujami Buivydo, pasipriešino ginklu, o, įkalinus vadą, valstiečiai vis viena atsisakinėjo vežti duokles į Vilnių teigdami, kad tai jiems naujovė. Galiausiai valdovas nusileido (Noreika, 2011, 56).

Arčiau Vilniaus arba tarp Šventosios ir Neries upių buvusi teritorija buvo savotiškas sostinės priemiestis. Anot D. Karvelio ir R. Ragauskienės, jau XV-XVI a. pr. Dubingių valda kaip ir netoliese buvusios Maišiagalos apylinkės dėl artimumo buvo patraukli kūrimosi vieta Vilniaus miestiečiams. Dėl jos vykdavo nemenkos kovos, todėl norint patvirtinti buvus Dubingių žemionimis reikėjo ne kartą įrodinėti savo bajorystę (Karvelis, Ragauskienė, 2009, 28). Išskirtinę šios teritorijos prabangą rodo ir iki Pavietų reformos čia galėjusių būti bajoriškų pavietų skaičius. Manoma, bajoriškus pavietus galėjo turėti Maišiagala, Kernavė, Giedraičiai, Kurkliai, Vilnius (Karvelis, Ragauskienė, 2009, 23). Šioje teritorijoje buvo kuriamos ir pirmosios bažnyčios, todėl išsivystė tankus bažnyčių tinklas. Dar iki reformacijos pradžios buvo įsteigtos parapijinės mokyklos Giedraičiuose, Musninikuose, Nemenčinėje ir Maišiagaloje (Lukšaitė, 2013, žemėlapis).

Kita vertus, vystantis naujiems centrams, ši teritorija prarado turėtą reikšmę, užleisdama vietą kitiems besivystantiems centrams. Tai galima būtų iliustruoti bažnytinės administracijos raida. Plečiantis Bažnyčios parapijų tinklui, XVI a. viduryje Vilniaus vyskupija buvo padalinta į smulkesnius vienetus – raktus, kurie laikytini savotišku dekanatų prototipu. Buvusioje Vilniaus vaivadijoje jų buvo trys: Maišiagalos, Vilniaus ir Medininkų (Baronas, Černius ir kt., 2006, 64). Toks skirstymas buvo nulemtas Vilniaus ir jo priemiesčiuose buvusių centrų svarbos, bet, matyt, ilgainiui vystantis regioniniams centrams, jis paseno ir neatspindėjo realios teritorinės organizacijos. Taigi 1654 m. Vilniaus vyskupystė buvo dar labiau susmulkinta iki 26 dekanatų (Baronas, Černius

ir kt., 2006, 65). XVIII a. dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvo suformuoti Vilniaus, Pabaisko, Ukmergės, Kupiškio ir Breslaujos dekanatai (Kiaupa, 2012, 328). 1793 m. iš Breslaujos pavieto vakarinės dalies bei Ukmergės, Anykščių ir Švenčionių pavietų buvo sudaryta Breslaujos vaivadija, kuri po prisijungimo prie Rusijos vėl pertvarkyta į Breslaujos, Švenčionių ir Ukmergės ujiezdus (Daugirdas, 1997a, 116). Breslaujos vaivadijos centru buvo paskirti Švenčionys (Kiaupa, 2012, 127).

Dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvusio Panerio arba Vilniaus pavieto dalis buvo labai nedidelė, o apie jo vidinę struktūrą galima pasakyti labai mažai. Anot Z. Kiaupos, čia Vilnius, kaip didžiausias Lietuvos miestas, taip stelbė kitas miestietiškas gyvenvietes, kad net mokesčių apskaitos dokumentuose pavieto miesteliai neįvardijami. Pagal bendrą pavieto miestelių dūmų skaičių, didesnių miestelių paviete nebuvo (Kiaupa, 2012, 188).

TRAKŲ VAIVADIJA. ***Ribos.*** Trakų vaivadijos ribos menkai keitėsi ir per XVI-XVIII a. galime įvardinti tik kelis nežymius Eišiškių valsčiaus ir Virbalio apylinkių priklausomybės pasikeitimus. 1566 m. Pavietų reformos metu Eišiškių ir Rodūnės valsčiai įėjo į Lydos pavietą, kuris perduotas Vilniaus vaivadijai, o Trakų vaivadijai priskirta visa teritorija į vakarus maždaug nuo dabartinio geležinkelio linijos (Jakubowski, 1907). Visgi Eišiškėse nuo seno buvusi valdovo pilis turbūt išlaikė artimumą buvusiam Trakų pavietui, todėl 1791 m. naujai suformuotoje Merkinės vaivadijoje buvo įtrauktas ir Eišiškių pavietas. Analogiškai Užnemunėje didėjant Kauno ir Prienų įtakai, Virbalis buvo prijungtas prie Prienų pavieto, kuris, beje, buvo įtrauktas į tą pačią 1791 m. suformuotą Merkinės vaivadiją (Kiaupa, 2012, 127).

Vidinė struktūra. Trakų vaivadija buvo labai nevienalytė. Galima sakyti, ji buvo tarsi sulipdyta iš keleto teritoriniu ir kultūriniu požiūriu gana nutolusių regioninių darinių ir juos valdančio centro. Tai atspindi XV-XVI a. taikytas Trakų vaivadijos skirstymas į dvi dalis: Nemuno ir Trakų. Pirmasis apėmė buvusius gynybinius įtvirtinimus, o antrasis – Trakus ir, jei taip galima pasakyti, jų įtakos regioną (Jučas, 2000, 310). Įdomu, kad gynybines pilis supusi Nemuno upė, pasibaigus karams su Kryžiuočių ordinu, tapo šių miestų maitintoja, leidusi vystyti prekybą su Prūsija, Karaliaučiumi ir kartu augti ekonomiškai. Stipriausių gynybinių tvirtovių ekonominis vystymasis greičiausiai lėmė savarankiškų administracinių vienetų susiformavimą. Tokiu būdu XVI a. Trakų vaivadijoje galime įvardinti Trakų, Gardino, Kauno ir Upytės pavietus (Kiaupa, 2012, 119). Dėl intensyviai kertamų Užnemunės miškų ir klestinčios medienos prekybos Trakų, Gardino ir Kauno pavietai sudarė tokį savotišką pietinės Lietuvos junginį, pagrįstą ekonominiu pagrindu.

Trakų pavietas sietinas su didžiausia valdovo įtaka, nes čia buvo istorinis centras Trakai ir istorinė valdovų rezidencija Merkinėje (Batūra, 1970, 34), taip pat gerai išvystytas valdovo dvarų tinklas. Nuo seno valdovo dvarai buvo žinomi Perlojoje, Valkininkuose, Dauguose, Lieponyse (anot

J. Totoraičio, Lepūnuose), Dubičiuose ir Kaniavoje (Totoraitis, 1938, 191). Net ir pagrindiniai šio regiono miestai – Merkinė ir Alytus – turėjo valdovo dvarus su kairiajame Nemuno krante nusidriekusiais girių ruožais (Totoraitis, 1938, 264).

Svarbiausias šioje teritorijoje funkcinis centras iki XVII a. greičiausiai buvo Merkinė. Būdama svarbių kelių Vilnius-Gardinas-Varšuva ir Kaunas-Gardinas sankryžoje, Merkinė pradėjo intensyviai vystytis. Dar XVI a. pradžioje Merkinę kaip ir kitus Lietuvos miestus, viduriniais amžiais Lietuvos didieji kunigaikščiai dažnai įkeisdavo pinigingiems didikams už suteiktą iždui paskolą (Martinkėnas, 1970, 39-40). Tačiau, gavusi Magdeburgo teises 1569 m., Merkinė, galima sakyti, pasiekė savo klestėjimo laikotarpį. Joje nuo seno buvo vykdomi pavieto seimai, o XVI a. veikė net siuvėjų cechas (Martinkėnas, 1970, 41). Alytus greičiausiai iš pradžių nusileido Merkinei savo dydžiu ir svarba, tačiau, 1588 m. įkūrus Alytaus ekonomiją, šis miestas pradėjo augti. Teritoriniu požiūriu ekonomija apėmė didelį plotą nuo Alovės, Pajevonio iki Prūsijos sienos ir administraciškai buvo suskirstyta į 15 raktų: Alytaus, Krokialaukio, Žuvintų, Gulbininškių, Janaukos, Bartininkų, Karalkrėslio, Pajevonio, Dapkiškių, Krosnos, Skersabalių, Suchožos, Ščebros, Turaukos (Tyla, 2011, 35). Stipriausias Alytaus vystymasis yra siejamas su XVIII a., kai Alytaus ekonomijos nuomininkas A. Tyzenhauzas 1765 m. įkūrė manufaktūrą (Tyla, 2011, 35). Tuomet, padidėjus pajamoms, miestas išaugo ir sustiprėjo administraciškai. Tuo tarpu Merkinė, negalėdama atsigauti po XVII a. maro metų, sumenko (Martinkėnas, 1970). Tokį šių dviejų miestų funkcinės reikšmės pasikeitimą parodo ir 1773-1775 m. Lietuvos-Lenkijos seimo nutarimas, kuriuo „pilis“ arba pavieto teismų institucija buvo perkelta iš Merkinės į Alytų (Martinkėnas, 1970, 47). Kita vertus, Merkinė gyventojų savimonėje, matyt, jau buvo įsitvirtinusi kaip regioninis centras, nes 1791 m. atliekant administracinį perskirstymą, iš Trakų pavieto buvo sukurta Merkinės vaivadija (Daugirdas, 1997a, 119; Kiaupa, 2012, 120-127), kas turbūt galėtų reikšti savarankiško, funkcinio vieneto atkūrimą Pietų Lietuvoje.

Užnemunė XVI-XVIII a. buvo ekonominiu požiūriu intensyviai besivystanti ir etnokultūriniu požiūriu besiformuojanti Trakų pavieto dalis. Per ją nusidriekusiose valdovo dvarų žemėse valdovas nusipelniusiems pareigūnams duodavo po gabalą miško dvarams įsikurti (Martinkėnas, 1970, 40-41), todėl gana greitai čia buvo apgyvendintos artimiausios kairiojo Nemuno kranto žemės ir ilgainiui visoje Užnemunėje susiformavo mišrios nuosavybės teritorijos. Jose stichiškai buvo apgyvendinami patys valdovo dvarai, o atskiros dalys buvo išdalintos įvairaus rango didikams ir bajorams (Brukas, Naureckaitė, 2014, 99). Tuo pačiu metu Užnemunėje kūrėsi ir nekilmingieji žmonės. Manoma, į didžiojo kunigaikščio girių ruožus dažnai atklysdavo vietiniai gyventojai iš Prūsų pusės, kur dar nuo Melno taikos nebuvo nužymėtos sienos. Senu papratimu jie eidavo į Lietuvos miškus medžioti, žuvauti, o sulaikyti – aiškindavosi nežiną, kur yra valstybinė siena (Martinkėnas, 1970, 41). Kultūriniu požiūriu turbūt neabejotina, kad miško gėrybių rinkti keldavosi

kryžiuočių karus pragyvenę vietiniai gyventojai, o ne Prūsijos vokiečiai, todėl reikia manyti, kad šiame regione palaipsniui formavosi labai įvairi ir kartu dalį sūduvių etnokultūrinio palikimo išsaugojusi kultūra.

Kauno pavietas apėmė tarpinę teritoriją tarp Trakų ir Upytės pavietų. Po 1564-1566 m. administracinio skirstymo reformos jo teritorija apėmė Kauno, Darsūniškio, Birštono, Punios, Stakliškių valsčius (Strelcovas, 2002, 277-279). Kaip ir Trakų paviete dešinėje Nemuno pakrantėje buvę valdovo dvarai – Punia, Birštonas, Darsūniškis – turėjo girių valdas Užnemunėje (Totoraitis, 1938, 264), o Kauno miestui buvo duota Kauno giria (Brukas, Naureckaitė, 2014, 99). Tokiu būdu šiaurrytinė Užnemunės dalis turbūt gana gausiai buvo apgyvendinta atsikėlėlių iš Kauno apylinkių, kurių pagrindinis verslas buvo prekyba mediena. Reikia manyti, prekyba čia vystėsi labai intensyviai, nes jau XVI a. antrojoje pusėje šioje teritorijoje atsirado nemažai Magdeburgo teisę turinčių miestų: Virbalis, Vištytis, XVII a. – Vladislavavas (Naumiestis), Vižainis (Kiaupa, 2012, 136). Ypač šiuo laikotarpiu išaugo Kauno miestas, pradėjęs lygiuotis su to meto LDK politiniais ir ekonominiais centrais – Vilniumi ir pačiais Trakais. Be to, turėdamas Magdeburgo teises ir sėkmingai vystomą prekybą, buvo gana smarkiai atsiplėšę nuo centrinės valdžios ir tuomet visoje valstybėje vyravusio didikų ir jų dvarų gyvenimo. Anot J. Totoraičio, net Trakų vaivados valdžia Kaune buvo gana sąlyginė, nebuvo vykdomi teismai, administracija, o ir didžiojo kunigaikščio vietininkas čia buvo savaimingas (Totoraitis, 1938, 62-63), jo veikla Kauno miesto gyvenime apėmė tik jam priklausiusių mokesčių surinkimą (Kiaupa, 2008, 297). Turbūt todėl nuo XVI a. vidurio žinoma, kad Kauno miestiečiai bei jų savivaldos pareigūnai per miesto tarybos posėdžius ir įvairiuose dokumentuose savąjį miestą įvardydavo Respublika (Kiaupa, 2008, 391). Toks išaugęs Kauno miesto ekonominis ir administracinis savarankiškumas greičiausiai lėmė šios Kauno pavieto administracinio skirstymo pertvarkymus Ketverių metų seimo metu. 1791 m. iš dalies Kauno pavieto buvo suformuotas Prienų pavietas ir pakeista Trakų vaivadiją su Žemaitijos seniūnija jungusi riba. Žemaitijos seniūnijoje buvęs Virbalis, iš seno turėjęs gan didelę funkcinę reikšmę, nes buvo dekanato centru bažnytinėje administracijoje, pateko į Prienų pavieto sudėtį (Kiaupa, 2012, 126).

Upytės pavietas XVI-XVIII a. keitėsi mažiausi, nors pavieto funkcinis centras nusistovėjo tik XVI a. pabaigoje. 1576 m. Upytės bajorai prašė pavieto centru paskelbti Panevėžį. Steponas Batoras šį prašymą patenkino, tačiau, pavieto pavadinimas liko nepakeistas (Лаппо, 1911, 96). Iš ankstyviausio Upytės valsčiaus inventoriaus (1554-1556 m.) žinoma, kad Upytės valsčiuje buvo du miesteliai – Šeduva ir Panevėžys (Maksimaitienė, 1986, 27), o Upytės, Ramygalos ir Kurklių valsčiai buvo išskirtini tuo, kad atskirų didžiojo kunigaikščio vietininkų neturėjo ir betarpiškai buvo valdomi paties Trakų vaivados (Totoraitis, 1938, 62). Taigi čia susiformavo didelis pavieto administracijos ir teismo pareigūnų tinklas, sudaręs geras sąlygas bajorijos įtakos vystymuisi. Anot

R. Šmigelskytės-Stukienės, bajorai, užėmę tam tikras pareigas paviete, ypač administracijos bei teismo, dominuodavo pavieto seimelyje, jų pozicijos įtakojo likusiąją, ypač smulkiąją ir bežemę, bajoriją (Šmigelskytė-Stukienė, 2004, 95). Todėl ilgainiui čia išsivystė, jei galima taip pasakyti, regioninės bajorų giminės: Karpiai, Staševičiai, taip pat Šeduvos dvarą valdęs valdovo sūnėnas LDK paiždininkas Stanislovas Poniatovskis (Šmigelskytė-Stukienė, 2004, 97). Dažnai bajorų įtakoje formavosi ir stipriausi šio pavieto miestai: Radviloms priklausę Biržai, 1589 m. gavę Magdeburgo teisę, ir 1654 m. Magdeburgo teisę gavusi Šeduva (Kiaupa, 2012, 137). Sparčiau vystėsi ir muitines turėję arba šalia jų buvę miestai kaip Žeimelis ir Saločiai (Šliavas, 1996, 93).

ŽEMAITIJOS SENIŪNIJA. ***Ribos.*** Žemaitijos seniūnijos ribos mažai keitėsi, kas paaiškinama gana tvirtu teritorijos savarankiškumu LDK sudėtyje. Pietuose Žemaitija ribojosi su Mažąja Lietuva, o rytuose Žemaitiją nuo Trakų vaivadijos XVI-XVIII a. skyrė Nevėžio upė, kuri taip pat ženklino ir Žemaičių vyskupijos rytinę ribą. Žemaitijos seniūnijai taip pat priklausė nedidelė šiaurinės Užnemunės dalis, kuri 1791 m. Ketverių metų seimo nutarimu buvo perduota Trakų vaivadijai.

Vidinė struktūra. Dėl didelio savarankiškumo Žemaitijos vystymasis buvo gan savotiškas. Administracinio tinklo požiūriu dar XV a. formuojant Žemaitijos seniūnijos valsčių tinklą, galima pastebėti išlikusius senųjų gentinių darinių svarbiausius centrus, kas leidžia manyti, kad Žemaitijos centrinėje dalyje buvo tvirtas žemaitiškas branduolys, E. Saviščevo vadinamas Mažąja Žemaitija (Saviščevas, 2010, 409). Kadangi šį branduolį sudarę valsčiai priklausė valdovo ir Žemaitijos seniūno tijūnijoms, o tijūnai buvo renkami tik iš žemaičių bajorų, natūralu, kad XVI-XVIII a. susiformavęs vietinis žemaičių bajorų elitas nulėmė ir šių funkcinių vienetų ilgalaikį perimamumą (Saviščevas, 2010, 148). Žemaitijos seniūnijos pakraščiuose šalies muitinių valdymui XVI a. buvo formuojamos didžiojo kunigaikščio domeno valdos ir nors jos vientiso regiono nesudarė, formavo savotiškus didžiojo kunigaikščio įtakos arealus ir skaidė Žemaitijos regiono vientisumą. Pavyzdžiui, rytiniame Žemaitijos pakraštyje (Jurbarko, Skirsnemunės-Raseinių, Veliuonos, Vilkijos ir Josvainių valsčiuose) per ilgą laiką buvo susiformavę vietinės bajorijos giminės, kurių atstovai užimdavo XVI a. pradžioje atsiradusią didžiojo kunigaikščio dvarų ir pilių vėliavininkų pareigybę (Saviščevas, 2010, 151, 152). Be to, šiame areale buvo ir svarbiausias Žemaitijos adminsitracinis centras – Raseiniai, kur iki 1764 m. vykdavo visi teismai ir visai Žemaitijai bendri seimeliai (Kiaupa, 1991b, 43).

Savotišką teritorinį darinį turėjo ir Šiauliai. Anot E. Saviščevo, Šiaulių valsčius jau XIV a. viduryje buvo stipriai integruotas į Lietuvos valstybę (Saviščevas, 2010, 115), o 1589 m. jo pagrindu buvo suformuota Šiaulių ekonomija. Patys Šiauliai XVI-XVII a. nebuvo didelis miestas, pagal 1567 m. LDK miestų ir jų mokamų mokesčių sąrašą prilygo kitų pavietų didesniems

centrams. Kita vertus, Šiauliai turbūt nuo seno buvo laikomas ekonominiu, administraciniu ir kultūriniu centru, nes jo gyventojų sudėtis visai atitiko miesto modelį – čia gyveno ir dirbo įvairių profesijų amatininkai, pirkliai ir smulkūs prekiautojai, karčemų laikytojai, vyko turgūs, gana anksti buvo įkurta bažnyčia (Kiaupa, 1991a, 36-39). Valakais išmatavus Šiaulių ekonomijos teritoriją buvo įsteigti Gruzdžiai (Miškinis, 2004, 91) bei Meškuičiai (Miškinis, 2004, 406). XVII a. Šiaulių ekonomiją sudarė trys traktai – Šiaulių, Joniškio ir Žagarės su Šiaulių, Joniškio, Žagarės miestais ir Radviliškio bei Gruzdžių miesteliais (Kryževičius, 1986, 39). Kultūriniu požiūriu Šiaulių ekonomija greičiausiai be ekonominės turėjo ir kultūrinę organizuojančią reikšmę, nes, sprendžiant iš gana vieningai veikusio Žagarės, Joniškio ir gal šiek tiek mažiau Šiaulių miestiečių pasipriešinimo A. Tyzenhauzo sugalvotoms reformoms (Kiaupa, 1991b, 42-43), reikia manyti, čia jau buvo susiformavusi tam tikra teritorinė organizacija.

Vakariniame Žemaitijos pakraštyje apgyvendinant buvusias kuršių žemes, susiformavo du stambūs Platelių ir Telšių valsčiai. Anot E. Saviščevo, XIV-XV a. nuo Klaipėdos pilies pastatymo šis kraštas dažniau būdavo ordino, o ne Lietuvos įtakoje (Saviščevas, 2010, 31), o, pasibaigus karams su kryžiuočiais XVI a. pradžioje, gana greitai Platelių valsčius pateko Žemaitijos seniūno Jono Kęsgailos žinion. Taip buvo suformuotos Platelių valdos (Misius, 1999, 40), kurios laikinai priklausė didžiajam kunigaikščiui, o vėliau perėjo į Žemaitijos seniūnų Chodkevičių rankas. Tokiu būdu Platelių valdose žemėvalda buvo labai įvairi – dalis dvarų priklausė didžiajam kunigaikščiui (Gargždų, Palangos (su Darbėnais) ir Platelių dvarai) (Misius, 1999, 47), daug buvo privačių dvarų (Salantai, Gintališkė, Šateikiai, Kartena ir kt. (Butrimas, 2005, 37), o Telšių valsčiuje didžiojo kunigaikščio dvarų tinklas buvo žymiai tankesnis. Svarbiausi funkciniai centrai čia buvo privatus miestas Kretinga, XVII a. 2-3 deš. sudariusi konkurenciją Klaipėdos miestui (Miškinis, 2004, 296), XVII a. pradžioje išsiplėtojo ir ūkinė veikla Palangoje (Miškinis, 2007, 25). Telšiai, lyginant su Kretinga, tuo metu buvo ekonomiškai silpnesni (Genys, 1994, 32) ir didesnę reikšmę įgavo tik XVIII a., kai, atsigaunant po karų su Švedija ir Rusija bei maro epidemijos, Telšiai išaugo ir pagal miestelių išvystymą Žemaitijos kunigaikštijoje dalinosi 3-4 vieta su Plunge (Meilus, 1994, 55-61). Šiaurės Žemaitijoje tuo metu Telšiai, reikia manyti, pradėjo konkuruoti su Šiauliais, nes, 1764 m. steigiant antrąją Žemaitijos kunigaikštystės reparticiją, antrieji pilies ir žemės teismai buvo įsteigti ne Šiauliuose, bet Telšiuose. Nors 1775 m. teismai vis dėlto buvo perkelti iš Telšių į Šiaulius, praėjus vos 15 metų, 1790 m. steigiant trečiąją reparticiją Žemaitijoje, vėl buvo pasirinkti Telšiai (Meilus, 1994, 67).

Nors pagal vidutinę miestams arba miesteliams tenkančią teritoriją Žemaitija buvo labiausiai urbanizuota teritorija dabartinės Lietuvos ribose, bet daugelis miestelių buvo nedideli, išskyrus pakraštyje stovinčius Kėdainius (ir tai tik Nevėžio dešinėje esančią dalį). Ir nors iki 1791 m. čia savivaldos teisę turėjo nemažai miestų (Joniškis, Jurbarkas, Kėdainiai, Kretinga, Skuodas, Šventoji,

Varniai, Veliuona, Virbalis, Vladislavovas ir Šiauliai), Žemaitijos seniūnijoje per visą XVI-XVIIII a. svarbiausio funkcinio centro tarsi nebuvo, nes didžiojo kunigaikščio dvarai kontrastavo su savo savitumą išlaikiusiais žemaičių valsčiais ir bažnytine žemėvalda. Žemaičių seniūnas rezidavo Kražiuose, vyskupas – Varniuose. Žemaitijos seniūnijos seimeliai nuo seno buvo rengiami Raseiniuose (Meilus, 1993b, 106-107). Sunku pasakyti, koks buvo Žemaitijos mokyklų tinklas, nes mokyklų skaičiavimo metodas, remiantis bažnyčių fundacijų tekstais, yra gana diskusinis (Vaivada, 2004, 105), bet, remiantis į Krokuvos universitetą stojusių studentų duomenimis, galima manyti, kad svarbesnės mokyklos Žemaitijoje buvo Kražiuose, Viduklėje, Kaltanėnuose, Raseiniuose, Kelmėje, Varniuose, Plateliuose, Alsėdžiuose ir Telšiuose (Vaivada, 2004, 109). Vykstant kontrreformacijai, jėzuitai 1614 m. įkūrė kolegiją Kražiuose, nuo 1654 m. kolegija veikė ir Pašiaušėje (Vaivada, 1997, 169, 171). Bet net ir konfesiniu požiūriu Žemaitijoje galima matyti kelis skirtingus arealus. Katalikybė intensyviausiai reiškėsi centrinėje Žemaitijos dalyje, kur buvo Žemaičių vyskupijos branduolys: Varnių valsčius, taip pat Žemaičių vyskupui priklausę dvarai: Alsėdžiuose, Luokėje, Viduklėje, Eržvilke (Miškinis, 2004, 76), Viržuvėnuose (Butrimas, Meilus, 1987, 84). Pirmosios liuteroniškos bendruomenės Žemaitijoje ėmė kurtis palei sieną su Prūsija bei Livonija (Vinciūnaitė, 2010, 22), o evangelikų reformatų plitimas intensyvesnis buvo rytinėje Žemaitijoje ir daugiau sieitinas su Radvilų veikla (Saviščevas, 2010, 50). XVII a. jėgų santykiui krypstant kontreformacijos pusėn, valdovo ir diduomenės lėšomis buvo statomos naujos bažnyčios, steigiami vienuolynai, tai vienur, tai kitur ėmė garsėti stebuklingos vietos, šventųjų paveikslai, išaugo šventųjų kultas, religinė simbolika plūstelėjo ir į Lietuvos miestų herbus (Rimša, 1992, 129).

MAŽOJI LIETUVA. Ribos. Mažosios Lietuvos šiaurinė ir rytinė ribos per XVI-XVIII a. nekito, nes ėjo per tarptautinę LDK ir Prūsijos kunigaikštystės sieną. Į dabartinę Lietuvos sudėtį įeinanti šio regiono dalis sudarė tik mažą šiaurinę Mažosios Lietuvos dalį (Kiaupa, 2012, 367). Jau nuo XV a. vidurio į Mažąją Lietuvą pradėjo grįžti karų su kryžiuočiais metu į Lietuvą pasitraukę vietiniai žmonės, kurie, manoma, grįžo sulietuvėję (Juška, 1997, 11). Be to, čia greičiausiai išliko ir vietinių gyventojų, o jie visi kartu šioje teritorijoje sudarė savotišką istorinių prūsų, nadruvių, skalvių, lamatiečių, kuršių bei lietuvių kilmės gyventojų mišinį, kuris ilgainiui pradėtas tiesiog vadinti lietuvininkų vardu (Lukšaitė, 2013, 457). Nors ir būdama kitoje valstybėje, ši istorinių baltų žemių dalelė kontaktų su Lietuvos valstybe nenutraukė. Štai XVI a. viduryje iš Ragainėje dirbusio Martyno Mažvydo laiško Prūsijos kunigaikščiui Albrechtui sužinome, kad Šiluvos, Veliuonos, Jurbarko, Tauragės, Švėkšnos, Batakių katalikų bažnyčias jose vykstančių atlaidų metu lankė jo parapijiečiai (Miškinis, 2007, 202). Vykusius kultūrinius ir, ko gero, prekybinius vietinius kontaktus tarp Mažosios Lietuvos ir Žemaitijos turėtų rodyti ir kelių tinklo vytstymasis. Iš vieno svarbiausių to meto prekybos centrų Tilžės miesto vieškeliai ėjo į Katyčius, Tauragę ir Viešvilę.

Įdomu, kad Tilžę su Viešvile jungė senas kelias, vedęs į Kauną per Jurbarką, o keliai į Katyčius ir Tauragę buvo nauji (Žvilgsnis..., 2013, 40).

Lygiai taip pat ir XVIII a. vakarinė Mažosios Lietuvos dalis – Klaipėdos apskritis – liko atvira kontaktams su Lietuva, o labiausiai su Žemaitija. Apskritai Didžioji Lietuva buvo labai svarbi Klaipėdos pirklių veiklos erdvė. Tai rodo, kad Mažosios ir Didžiosios Lietuvos ryšiai buvo pakankamai patvarūs ir tai atsispindėjo per savotišką abiejų valstybių skverbimąsi į viena kitos teritoriją: Klaipėdoje, Tilžėje formavosi atsikėlusių lietuvių katalikų bendruomenės (Kiaupa, 2012, 391), o Prūsijos didikai išsinuomodavo Žemaitijos valsčius: apie 1561 m. Prūsijos hercogui buvo įkeistas Jurbarko valsčius, Karaliaučiaus patricijui Reinoldui Krakow – Palangos, Kretingos ir Gragždų valsčiai (Saviščevas, 2010, 173).

Vidinė struktūra. Prūsijos sudėtyje Mažoji Lietuva buvo padalinta į mažesnius administracinius vienetus – apskritis. Į dabartinės Lietuvos teritoriją pateko tik šiaurinės Klaipėdos, Tilžės ir Ragainės apskričių dalys (Kiaupa, 2012, 367). Didžiausią įtaką regione turėjo miesto teises turintys miestai – Klaipėda ir Tilžė, kurie savo reikšme ir funkcijomis buvo gana skiritngi. Tilžės miestas tuomet buvo sausumos kelių mazgas prie Nemuno, per kurį tais laikais buvo gabenami dideli prekių srautai. Pagal 1787 m. Prūsijos valdžios nurodytą tvarką šis prekių srautas Tilžėje turėjo būti pasukamas link Karaliaučiaus, tačiau tokios tvarkos greičiausiai nebuvo laikomasi. Taigi Tilžė buvo tarsi didesnis regioninis centras Mažojoje Lietuvoje. Klaipėda, turėdama uostą, buvo žymiai didesnė, turėjo laisvos prekybos teises ir konkuravo tik su Karaliaučiumi. Klaipėdoje prekyba toliau vykdavo su vakarų ir šiaurės valstybėmis: grūdai daugiausia buvo vežami į Olandiją ir Skandinavijos šalis, mediena – į Angliją. Vėliau grūdus išstūmė linai, kanapės bei linų sėmenys, kurie buvo gabenami iš visos Lieutvos (Kiaupa, 2012, 390-394). Lietuvininkų miestuose greičiausiai buvo nedaug, nes jiems kurtis buvo trukdoma, o tikrųjų miestiečių daugiausia buvo vokiečiai arba iš kitos kurios Vidurio Europos šalies atsikėlę pirkliai, amatininkai. Leituvininkai būdavo daržininkai, pagalbiniai darbininkai, amatininkų pagalbininkai, taigi miestuose sudarė tik nedidelę gyventojų dalį (Lukšaitė, 2013, 461). Anot Z. Kiaupos, į Mažosios Lietuvos miestus turbūt dažniau patekdavo lietuvių iš Didžiosios Lietuvos.Taip formavosi katalikų bendruomenės, o Klaipėdoje netgi susiformavo samdomųjų darbininkų Krūmamiesčio (dabartinio Naujamiesčio) priemiestis (Kiaupa, 2012, 396).

Nuo XVIII a. vidurio pagausėjus gyventojų, Prūsijos apskričių skaičius buvo padidintas, kas rodo ir mažesnių funkcinių centrų atsiradimą Mažojoje Lietuvoje. Dabartinės Lietuvos teritorijos ribose be buvusių apskričių naujai atsirado Šilokarčemos (dabartinės Šilutės) apskritis (Juška, 1997, 50).

3.1.4. Rusiškoji teritorinė organizacija Lietuvoje 1795-1918

Po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalinimo 1795 m. Lietuva pateko į Rusijos imperijos sudėtį. Šis laikotarpis buvo išskirtinis, nes Lietuva visiškai prarado savo Nepriklausomybę ir buvo įvestas naujas funkcinis administracinis tinklas, kuris neatitiko istoriškai susiformavusių teritorinių vienetų, nes dažnai funkciniai teritoriniai vienetai buvo sudaromi labai paprastu tikslu – efektyvinti teritorijos valdymą, todėl per visą XIX a. ir XX a. pr. Lietuvos administracija buvo formuojama ir performuojama. Didžiausias administracinis vienetas buvo gubernijos, kurių tinklas per XIX a. buvo pakeistas bent tris kartus: 1797 m. visa Lietuva įėjo į vieną – Lietuvos guberniją su centru Vilniuje, 1801 m. Lietuva vėl padalinta į Lietuvos Vilniaus ir Lietuvos Gardino gubernijas, o 1840 m. iš gubernijų pavadinimų Lietuvos vardas buvo trinamas ir jau 1843 m. sudarytos Kauno ir Vilniaus gubernijos (Gumuliauskas, 2010, 22).

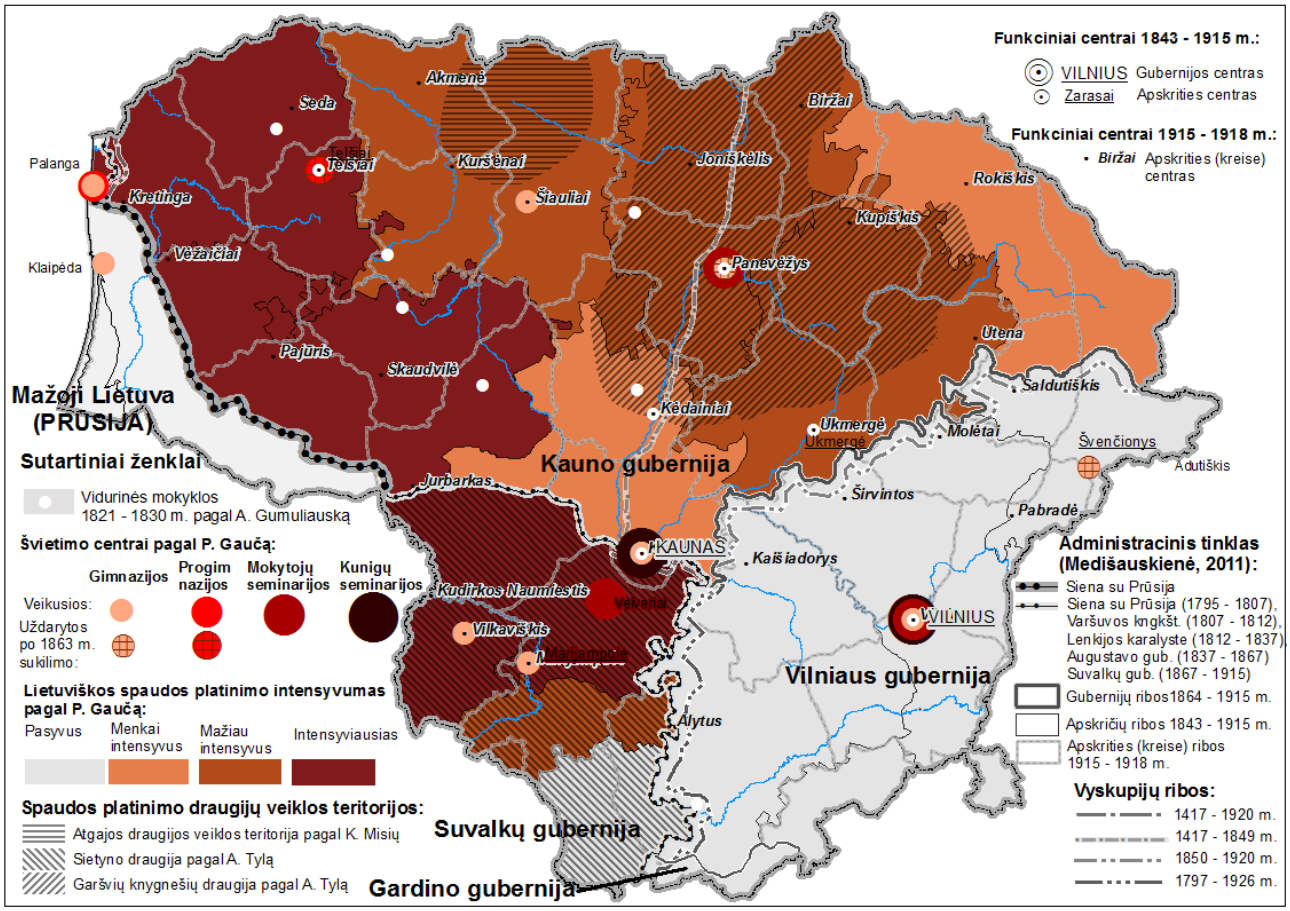
Gubernijas sudarę ujiezdai keitėsi rečiau. Efektyvesnio valdymo tiksliais tik 1835-1839 m. buvo atliekami nedideli kai kurių ujiezdų ribų pakeitimai (Medišauskienė, 2011, 48). Taigi galima sakyti, kad XIX-XX a. pr. nors gubernijų skaičius ir centrai ne visai atitiko buvusias vaivadijas, teritorinės organizacijos tęstinumas visgi išliko. Taigi teritorinės organizacijos požiūriu XIX-XX a. pr. išliko du teritorinės organizacijos branduoliai: rytinis, kuris apėmė istorinės valstybės branduolio žemes, ir vakarinis, kurio pagrindą sudarė žemaičiai. Tai buvo ne vien administraciniai, bet ir kultūriniai vienetai, kurių raiška ir priešinimasis okupacijai buvo skirtingi: Žemaitijoje tautinė sąmonė skleidėsi ir buvo žadinama per bažnyčią ir buvo orientuota į valstietiją, Rytinėje Lietuvoje – didesnę įtaką turėjo Vilniaus universiteto bendruomenė bei į ją patekę daugiausia bajoriškos kilmės lietuviai, kurių tautinė savimonė paprastai būdavo lenkiška.

Kaip tik šiuo laikotarpiu, galima sakyti, pradėjo formuotis naujas kultūrinis branduolys ir dar „jauno“ Užnemunės regiono savitumas. Pagrindinė priežastis, matyt, buvo ta, kad šis regionas pateko į visiškai kitokią kultūrinę aplinką. Užnemunė po trečiojo padalijimo atiteko Prūsijos Karalystei, po 1807 m. Tilžės taikos buvo prijungta prie Napoleono sukurtos Varšuvos Kunigaikštystės, o po Vienos kongreso atiteko autonominei Lenkijos karalystei Rusijos imperijos sudėtyje (Medišauskienė, 2011, 35). Ilgainiui Rusija panaikino Lenkijos karalystės politinę autonomiją, o Užnemunėje kaip ir visoje carinėje Rusijoje buvo suformuotos analogiškos gubernijos: 1837 m. Augustavo, nuo 1867 m. – Suvalkų gubernija. Kita vertus, visa tai turėjo įtakos regiono kutlūriniam vystymuisi: čia anksčiau panaikinta baudžiava, kaimai išskirstyti į vienkiemius, čia daugiau veikė mokyklų, pradėjo formuotis tautinio judėjimo inteligentija.

Prūsijos karalystės ir Rusijos imperijos paribyje išryškėjo Mažosios Lietuvos regionas, kuris tuometinės spaudos draudimo ir priespaudos sąlygomis padėjo svarų pagrindą lietuviškos tautinės savimonės formavimuisi. Šio regiono pakraščiai bei didžiausia įtaka buvo Užnemunėje ir pietų

Žemaitijoje ir jau iš jų plito po visą Lietuvą. Dėl šios priežasties galima įžvelgti ir skirtingą lietuviškos spaudos platinimo intensyvumą: dideliu draudžiamos spaudos gabenimu ir platinimu išsiskiriančią Žemaitijos bei Užnemunės sritį, mažesniu intensyvumu pasižyminčią rytinę Kauno gubernijos dalį, pasyvumu – visą Vilniaus guberniją (Lietuvos istorijos atlasas, 2001, 32).

Prasidėjus Pirmam pasauliniam karui ir Vokietijai užėmus Lietuvą, iš esmės pasikeitė jos administracinis skirstymas. 1915-1918 m. dabartinė Lietuvos teritorija pateko į vyriausiojo vado Rytuose kraštą, vadinamą Oberostu. Jį sudarė šešios sritys, iš kurių dabartinėje Lietuvos teritorijoje pateko tik Lietuvos, Vilniaus, dalis Suvalkų, Gardino ir Kuršo sričių. Sritys buvo sudarytos iš apskričių (kreise). Nors šie teritoriniai vienetai buvo labai savotiški – kompaktiški, panašaus dydžio ir turėjo smulkius administracinius centrus – dėl trumpo egzistavimo laiko šis administracinis skirstymas didelės įtakos teritorinei organizacijai nepaliko.

3.1.4. pav. Funkciniai vienetai 1795-1918 m.

Trijų pakopų teritorinės organizacijos struktūrą atspindėjo ir tuometinis bažnytinis administracinis skirstymas. Anot R. Miknio, po 1830-1831 m. sukilimo, uždarius Vilniaus universitetą ir su juo veikusią Vilniaus vyriausiąją seminariją, ne vienas seminarijos auklėtinių tapo aktyviu bažnytinės organizacijos atnaujinimo ir visuomenės moderninimo dalyviu, o Bažnyčios vidaus gyvenime įvyko kokybinis lūžis: katalikų dvasininkija tapo artimesnė liaudžiai, seminarijas

baigdavo vis daugiau valstiečių ir kitų žemesnių socialinių sluoksnių jaunuolių, valstiečių švietimu rūpinosi parapijinės mokyklos, o moraliniui religiniui ugdymui organizuotas blavybės sąjūdis. Tokiu būdu Bažnyčia įžengė į laikotarpį galbūt vienintelį Lietuvos istorijoje, kai su ja tiesiogiai susiję įvykiai ir reiškiniai tapo visuomenės raidos ir raiškos ašimi (Miknys, 2011, 256-262).

VILNIAUS GUBERNIJA. ***Ribos***. Vilniaus gubernijos ribos keitėsi dažniausiai, nes 1802 m. visa etninės Lietuvos teritorija buvo priskirta Lietuvos Vilniaus gubernijai, kurią tuo metu sudarė 11 apskričių, o 1843 m., suformavus dvi atskiras Vilniaus ir Kauno gubernijas, Vilniaus gubernijos riba nusitęsė žymiai toliau į rytus ir apėmė 7 apskritis. Vakarinė Vilniaus gubernijos riba buvo pastovi ir ėjo Nemuno upe, o šiaurinės ir pietinės ribos pokyčius lėmė 1835-1839 m. vykęs Vilniaus gubernijos apskričių ribų pasikeitimas, kurio metu, optimizuojant Vilniaus apskritį, 1843 m. pasikeitė ir Vilniaus gubernijos šiaurinė riba. Iki tol ėjusi Šventosios ir Siesarties upėmis, 1843 m. ji buvo perkelta į pietus. Taip pat Švenčionių (buvusio Užnerio) apskričiai priskyrus Labanoro, Kuktiškų bei Linkmenų parapijas, pasikeitė šia apskritimi ėjusi šiaurinė Vilniaus gubernijos siena. Šiek tiek keitėsi ir pietinė Vilniaus gubernijos riba, nes prie Vilniaus gubernijos buvo prijungta Gardino gubernijoje buvusi Lydos apskrities teritorija (Medišauskienė, 2004, 352).

Vilniaus gubernijos ribų pakeitimo poreikis iš naujo iškilo 1862 m., siekiant administracines ribas pakeisti taip, kad jos būtų nukreiptos prieš „lenkų tautybę" ir mažintų lenkų skaičių Vilniaus gubernijoje. Šiuo tikslu siūlyta į Vilniaus guberniją įtraukti Daugpilio, Dysnos ir Zarasų apskritis, kurios dėl mažo lenkų procento turėtų padidinti ir lietuvių bei rusų dalį visoje Vilniaus gubernijoje. Kita vertus, ši mintis nesulaukė didelio palaikymo ir dėl nepalankių sąlygų šio plano buvo atsisakyta (Staliūnas, 2001, 73).

Kartu su Vilniaus gubernijos ribomis keitėsi ir Vilniaus vyskupijos ribos, kurios 1848 m. caro įsaku turėjo apimti Vilniaus ir Gardino gubernijas, o 1869 m. be Apaštalų Sosto žinios prie Vilniaus vyskupijos buvo prijungta Minsko vyskupija (Miknys, 2010, 268). Tokios plačios ir daugiatautės Vilniaus vyskupijos suformavimas turėjo neigiamos įtakos jos vieningumui, nes, viena vertus, Vilniaus vyskupijoje (kaip ir kitose vyskupijose) buvo stengiamasi kovoti dėl katalikų teisių ribojimo carinėje Rusijoje, kita vertus, skirtingai nei Telšių (Žemaičių) ar Seinų vyskupijose, čia daugiatautę vyskupijos bendruomenę bandyta konsoliduoti stiprinant lenkų kalbos funkcijas (Miknys, 2010, 271). Caro valdžia savo ruožtu bandydama „išlenkinti" Vilniaus vyskupiją, stengėsi į rusų tautą įtraukti ir stačiatikiais paversti iš baudžiavos paleistus valstiečius. Tai pasiekti bandyta įvairiomis priemonėmis: uždarant katalikiškas bažnyčias, katalikiškas parapijas keičiant stačiatiškomis arba valstiečius viliojant aukštesniu socialiniu statusu, dalinant žemę. Kita vertus, tokia kova davė atvirkščią rezultatą. Po 1905 m. paskelbto caro įsako dėl religinės tolerancijos daugelis katalikų parapijų atsikūrė, o lenkų kalba šiose „atsivertusiose" parapijose įsivyravo kaip katalikų tikėjimo išraiška. V. Merkio teigimu, lietuvių kalba šiose parapijose buvo visiškai išstumta

arba tapo antraeile (Merkys, 2003). Į Vilniaus kunigų seminariją lietuvių kalba įžengė tik 1906 m., nors XIX a. pabaigoje maždaug pusė visų Vilniaus kunigų seminarijos klierikų buvo lietuviai (Miknys, 2010, 271).

Vidinė struktūra. Į dabartinę Lietuvos teritoriją patenka tik nedidelė buvusios Vilniaus gubernijos dalis: buvusios Vilniaus, Trakų, Švenčionių (buvusi Užnerio), Ašmenos ir Lydos apskritys (Medišauskienė, 2004). Manoma, Vilniaus gubernijoje dar galėjo būti Alytaus apskritis, kuri dėl aktyvaus dalyvavimo 1863 m. sukilime buvo panaikinta (Navickas, 1988). 1835-1839 m. vykusio apskričių pertvarkymo metu dėl sumenkusios Trakų miesto ekonominės reikšmės buvo inicijuotas ir Trakų apskrities panaikinimas, rytinę apskrities dalį prijungiant Kauno, rytinę – Vilniaus apskričiai. Įdomu, kad gavus bajorų atsiliepimus apie šį pasiūlymą, vienintelis Telšių apskrities bajorų vadovas pasisakė prieš Trakų apskrities naikinimą, argumentuodamas, kad toks padalijimas ne tik sukels didelių nepatogumų pietinės apskrities dalies gyventojams, bet ir įžeis nuo seno privilegijas turėjusio miesto apskrities gyventojus. Kai kurie bajorų vadovai Trakų aspkrities naikinimo klausimą nutylėjo, o kaimyninių Ašmenos, Kauno ir Ukmergės apskričių bajorų vadovai aktyviai rėmė apskrities naikinimą, o Trakų apskrities bajorų interesai juos mažai domino (Medišauskienė, 2004, 345). Tokiu būdu Trakų apskritis laikinai buvo panaikinta, bet jau 1842 m. vėl sugrįžo į valstybės administracinę sistemą.

Daugiatautė Vilniaus gubernija buvo nevienalytė nei etniniu, nei konfesiniu požiūriu, o per visą XIX a. lietuviškoji jos dalis tiktais traukėsi. Remiantis A. Budreckio tyrimais, Rytų Lietuvoje kunigai formavo nuomonę, kad lietuvių kalba yra prasčiokiška, „pagoniška“ kalba. Greičiausiai tai veikė valstiečių mąstymą, nes visi lenkiškai kalbantys žmonės buvo laikomi išsilavinusiais ir kultūringais žmonėmis. Tuo pačiu metu baltarusių kalba, nors ir neturėjo lenkų kalbos „aristokratiškų“ ypatybių, visgi buvo praktiškesnė. Baltarusių kalba valstietis galėjo susikalbėti su rusų valdininkais ir su lenkiškaisiais ar sulenkėjusiais kunigais, dvarininkais ir inteligentais (Budreckis, 1980, 316). Tokios priežastys lėmė gan intensyvų lietuviškai kalbančiųjų dalies mažėjimą Vilniaus gubernijoje. Jei XIX a. viduryje lietuviai galėjo sudaryti apie 35% gubernijos gyventojų, tai XIX a. pabaigoje jų dalis sumažėjo iki 17,57% (Medišauskienė, 2011, 112). Didžiausia lietuvių dalimi pasižymėjo Trakų apskritis, kurioje buvo ryškesnis ir lietuviškos spaudos platinimas. Remiantis B. Kaluševičiaus ir K. Misiaus duomenimis, nemažai lietuviškos spaudos Merkinės, Daugų, Varėnos valsčius pasiekdavo iš Užnemunės (Kaluševičius, 2004).

Carinės okupacijos metu kelių ir geležinkelių tiesimas lėmė funkcinių centrų reikšmės pasikeitimus. Prie tarpvalstybinės ir valstybinės reikšmės kelių esančios gyvenvietės turėjo palankesnes sąlygas tapti administraciniais centrais, tuo tarpu atokiai nuo jų esančios gyvenvietės, nesikeičiant sąlygoms, galėjo prarasti jau turėtą, kad ir nemenką, administracinį potencialą. Iškilo mažos ir vidutinės gyvenvietės, kurios šiuo laikotarpiu ir vėliau įgijo svarbesnių administracinių

centrų statusą (Varėna II, Marcinkonys, Kabeliai, Simnas, Šeštokai ir kt.). Augo ir prie kelių atsidūrę didesnieji miestai (Alytus, Vilnius, Švenčionėliai, Pabradė ir kt.), o dalis buvusių svarbių administracinių centrų dėl nepalankios padėties kelių atžvilgiu pradėjo nykti (Eišiškės, Merkinė, Punia) (Daugirdas, 1997a, 145-146).

KAUNO GUBERNIJA. ***Ribos***. A. Gumuliausko teigimu, per trečiąjį Abiejų Tautų Respublikos padalijimą 1795 m. Prūsija iš Rusijos kartu su Užnemune reikalavo prisijungti ir Žemaitiją, tačiau derybos lėmė Žemaitijos prijungimą prie carinės Rusijos (Gumuliauskas, 2010, 25). Visgi gana greitai buvo suprasta, kad didelę ir nevienalytę Vilniaus guberniją sunku valdyti, todėl buvo suformuota Kauno gubernija. Šiam administraciniam pertvarkymui buvo intensyviai ruošiamasi, įsteigtas komitetas, turėjęs parengti pasiūlymus vakarinių gubernijų administracinėms riboms pertvarkyti. Svarbu tai, kad tirdamas Vilniaus guberniją, šis komitetas pažymėjo vakarinės gubernijos dalies išskirtinumą: nuo likusios gubernijos ši dalis skyrėsi „liaudies buitimi, tarme, istoriškai susiformavusiais papročiais, kuriuos gyventojai labiau gerbia nei įstatymus“ (Stalniūnas, 2001, 69). Taigi šio administracinio skirstymo eigoje buvo stengiamasi sukurti naują žemaitišku savitumu pasižyminčią guberniją, turėjusią sumažinti Vilniaus, kaip lenkiškos kultūros centro, įtaką visam kraštui (Medišauskienė, 2011, 49). Įdomu, kad pirmuoju naujos gubernijos ribų variantu žemaitiškai gubernijai buvo priskirta visa buvusi Žemaitijos seniūnija, iš dalies Raseinių ir Kauno apskričių suformuojant Kėdainių apskritį bei prijungiant Upytės, Ukmergės ir Zarasų apskritis, o naujai formuojamos gubernijos centras pirmiausia turėjo būti Raseiniai „kaip geriausias ir turtingiausias Žemaitijos miestas“ (Stalniūnas, 2001, 69-70). Vakaruose Kauno gubernija ribojosi su Kuršo gubernija, kuriai dar 1819 m. imperatoriaus įsaku buvo atiduotas siauras pajūrio ruožas iki Palangos (Medišauskienė, 2004, žemėlapis). Tik vėliau svarstant šį pasiūlymą, nutarta gubernijos centro funkcijas patikėti „greta“ buvusiam ir kur kas stipreseniam Kauno miestui. Tokiu būdu 1843 m. buvo suformuota Kauno gubernija.

Kauno gubernijos ribų pagrindu 1848 m. caro įsaku buvo pertvarkomos ir vyskupijų ribos. Žemaičių vyskupija, kuri 1840 m. buvo pervadinti į Telšių (Žemaičių) vyskupiją, buvo smarkiai išplėsta ir apėmė Kauno, Kurliandijos gubernijas (Miknys, 2010, 280). Tokiu būdu padidėjus išteklių, išaugo vyskupo vaidmuo, o 1848 m. juo tapus M. Valančiui prasidėjo svarbūs ir visos bažnyčios persitvarkymai. M. Valančius pasirūpino, kad kunigai turėtų pagarbų požiūrį į lietuviškai kalbančią liaudį, gerai patys išmoktų lietuvių kalbos ir sakytų pamokslus lietuviškai, davė nurodymus kunigams prie bažnyčių steigti mokyklas (Eidintas, Bumblauskas ir kt., 2013, 112), vadinamas valančinėmis (Miknys, 2010, 281). 1858 m. vyskupo organizuotas blaivybės sąjūdis per kelis metus Kauno gubernijoje pasidarė visuotinis (brolijoms priklausė 83,88% visų katalikų), dėl ko pakilo ūkių gerovė, sustiprėjo šeimos, o žmonės pradėjo šviestis. Iš tiesų M. Valančiaus vienijanti arba organizuojanti reikšmė Kauno gubernijoje buvo itin didelė, nes, net ir 1864 m.

uždraudus lietuvišką spaudą, švietimas nesustojo. M. Valančiaus iniciatyva buvo pradėtas organizuoti lietuviškos spaudos platinimas. Kauno gubernijoje buvo daugybė slaptai kaimuose veikiančių daraktorių mokyklų, kūrėsi spaudos platinimo draugijos (Tyla, 1991; Misius, 1999), didelę dalį „Aušros“ autorių sudarė Žemaičių vyskupijos kunigų seminarijos bei Šiaulių gimnazijos auklėtiniai (Gumuliauskas, 2010, 66). Gyventojų bendrumo mobilizacijos sėkmė ilgainiui ėmė gąsdinti caro administraciją, nes Kauno gubernija tapo ryškiai organizuotu regionu, kurio priešakyje buvęs vyskupas M. Valančius buvo pelnytai pravardžiuojamas Žemaitijos kunigaikščiu (Eidintas, Bumblauskas ir kt., 2013, 113).

Vidinė struktūra. Kauno guberniją administraciniu požiūriu sudarė Telšių, Šiaulių, Raseinių, Kauno, Panevėžio, Vilkmergės (Ukmergės) ir Zarasų ujiezdai. 1835-1839 m. buvo organizuotas ujiezdų, tuomet sudariusių Vilniaus guberniją, pertvarkymas. Taigi, remiantis Z. Medišauskienės duomenimis, Kauno gubernijos teritorijoje perskirstymas grėsė Raseinių, Kauno, Upytės, Ukmergės ujiezdams, tačiau ujiezdų vadovai dar galėjo teikti siūlymus dėl ujiezdų pertvarkymo. Tuo metu dauguma bajorų vadovų rūpinosi ne „bendruoju gėriu“, bet išimtinai savo ujiezdų interesais. Tik Telšių ir Upytės ujiezdų siūlymai apsiribojo nedidelių teritorijų pasikeitimu su kaimyniniais ujiezdais, kurio tikslas – „suapvalinti“ ujiezdų ribas, naikinant įvairius iškyšulius administracinio efektyvumo labui, ir mažinti atstumus iki ujiezdo centro. Kitų siūlymai buvo susiję su siekiu mažų mažiausiai išsaugoti esamą teritoriją, o geriausiu atveju – atsiriekti kaimyninių ujiezdų teritorijų, skundžiantis nepakeliamomis natūrinėmis prievolėmis. Svarbu, kad taip darė ne tik mažųjų ujiezdų bajorų vadovai, bet ir šiuo požiūriu nenuskriausti Šiaulių, Ukmergės ujiezdai. Pastaroji, siūlydama perduoti kai kurias žemes, nepamiršo reikalauti iš kitų ujiezdų prisijungti tiek, kad galų gale ujiezdų nuostoliai sumažėtų iki minimumo (Medišauskienė, 2004, 344-347).

Tokiu būdu 1843 m. sudarytoje Kauno gubernijoje atsispindėjo ir naujas ujiezdų tinklas, kuriame padidinti Kauno ir Zarasų ujiezdai. Kauno ujiezdas perėmė dalį Raseinių ujiezdo teritorijos, perkeldama rytinę Raseinių ujiezdo ribą, ėjusią Nevėžio upe, į vakarus link Dubysos. Iš Ukmergės šiaurrytinės dalies, apjungiant Breslaujos ujiezdą, buvo padidintas Zarasų ujiezdas, šiek tiek padidėjo Upytės ir Šiaulių ujiezdai, o Telšių ujiezdas beveik liko nepakitęs (Medišauskienė, 2004).

Kauno gubernija išsiskyrė etniniu vieningumu. Vakarinėje ir centrinėje gubernijos dalyje lietuviškai (bei žemaitiškai) kalbantieji sudarė maždaug 70-80% gyventojų (Medišauskienė, 2011, 114). Greičiausiai tai lėmė ir vieningą tautinės sąmonės poziciją, kuri atsispindėjo per lietuviškos spaudos platinimo intensyvumą. Pagal pasipriešinimą carinės Rusijos represijoms Kauno gubernijoje išryškėjo keli subregioniniai dariniai: žemaitiškoji, vidurio Lietuvos ir rytinė dalys. Intensyviausiu draudžiamos spaudos platinimu pasižymėjo žemaitiškoji Kauno gubernijos dalis, apimanti Telšių ir Raseinių apskritis. Dėl artimumo Mažajai Lietuva čia aktyviausiai vystėsi

knygnešių veikla, organizuota vyskupo M. Valančiaus, daug valstiečių teikė prašymus carinei valdžiai dėl lietuviškos spaudos draudimų panaikinimo (Lietuvos istorijos atlasas, 2001, 32). Vidurio Lietuva yra priskiriama mažesnio intensyvumo lietuviškos spaudos platinimo arealui (Lietuvos istorijos atlasas, 2001, 32), tačiau tautinė sąmonė čia buvo taip pat labai ryški: 1885-1895 m. veikė Garšvių, 1889-1895 m. „Atgajos“ spaudos platinimo draugija (Blaževičius, 2009). Rytinėje gubernijos dalyje, apimančioje Zarasų ujiezdą, lietuviškos spaudos platinimo veikla nebuvo tokia intensyvi. Matyt, priešintis represijoms čia buvo sudėtingiau, nes Zarasų ujiezde santykinai didesnę gyventojų dalį sudarė baltarusių, rusų ir lenkų tautybės žmonės, o iki XIX a. vidurio dėl spartaus Vidžių, Slavų, Drūkščių apylinkių slavėjimo jų dar padaugėjo. Remiantis 1897 m. surašymo duomenimis, lietuviškai kalbančių gyventojų šiame ujiezde tebuvo 49,76% (Medišauskienė, 2011, 113-115).

Panaši situacija susiklostė ir Kauno ujiezde, kur lietuviškai kalbančiųjų dalis 1897 m. buvo vos 41,43%. Viena vertus, kairiajame Dubysos krante buvo tankus dvarų ir bajorkaimių, kurių gyventojai kalbėjo lenkiškai, tinklas, kita vertus, iki XIX a. pabaigos čia kūrėsi naujas lenkiškai kalbančių gyventojų plotas, užėmęs teritoriją tarp Neries ir Nevėžio, nuo Kauno iki Babtų, Kėdainių, Žeimių ir Jonavos (Medišauskienė, 2011, 113-115).

Funkcinių centrų tinklas Kauno gubernijoje buvo gana gerai išvystytas. Čia buvo stiprus Kauno miestas, apskrities miesto statusą turėjo Šiauliai ir Telšiai. XIX a. visuose apskričių miestuose buvo įkurtos rotušės, kuriose veikė miestiečių teismo ir administracinė institucija (Jegelavičius, 2008, 145). Ekonominiu požiūriu Kauno gubernijoje sustiprėjo Panevėžio miestas, kuris 1843 m. pakeitė Upytės apskrities centrą. Lengvosios bei maisto pramonės šakos buvo plėtojamos Anykščiuose, Biržuose, Jonavoje, Kėdainiuose, Kelmėje, Radviliškyje, Raseiniuose, Tauragėje, Telšiuose, Ukmergėje bei Zarasuose (Gumuliauskas, 2010, 35). Be to, Kauno gubernijoje palyginus buvo gerai išvystytas švietimo tinklas, čia veikė virš dešimt vidurinių mokyklų, nors dalis jų buvo uždaryta po 1830-1831 m. sukilimo (Gumuliauskas, 2010, 35), Panevėžyje ir Šiauliuose veikė gimnazija, Telšiuose – progimnazija. Nors po 1863 m. sukilimo Panevėžio gimnazija ir Telšių progimnazija buvo uždarytos, regiono švietimu toliau rūpinosi Šiauliai (Lietuvos istorijos atlasas, 2001, 32).

SUVALKŲ GUBERNIJA. Ribos. Užnemunės ribos per visą šį laikotarpį ėjo Nemuno upe, keitėsi tik jos vidinė struktūra.

Vidinė struktūra. Priklausymas skirtingoms valstybėms į Užnemunę atnešė ir skritingą vidinę struktūrą. Administraciniu požiūriu keitėsi Užnemunės apskričių tinklas. Būdama Prūsijos sudėtyje Užnemunė buvo suskirstyta į Marijampolės, Kalvarijos ir Vygrių apskritis, Lenkijos autonominėje karalystje Užnemunę sudarė Marijampolės, Kalvarijos ir Seinų apskritys, o po 1867 m. Užnemunėje

papildomai atsirado Vladislavovo (Kudirkos Naumiesčio), Vilkaviškio apskritys (Gumuliauskas, 2010, 27).

Kultūriniu požiūriu Užnemunė buvo išskirtinė, nes priklausymas Prūsijos Karalystei lėmė intensyvesnį regiono vystymąsi, čia anksčiau buvo panaikintas miestiečių lažas, todėl paspartėjo miestų vystymasis. Kita vertus, čia atsirado daugiau vokiečių gyventojų. Kadangi visi karališkieji dvarai perėjo į valstybės iždą ir virto domenais, kurie buvo nuomojami iš varžytinių, daug dvarų atiteko vokiečiams. Panašiai ir su švietimo sistema. Jei esant Prūsijos sudėtyje ir buvo leidžiama kurti mokyklas, jose niekas nemokė lietuviškai. Tik po 1863-1864 m. Užnemunei įėjus į Varšuvos generalgubernija, leista lietuvių kalbą dėstyti mokyklose, nedrausta lietuviams dirbti mokytojais (Gumuliauskas, 2010, 26-27). Čia veikė Veiverių mokytojų seminarija, gimnaziją turėjo Marijampolė, Seinuose – dvasinė seminarija (Lietuvos istorijos atlasas, 2001). Tokiu būdu Užnemunė, būdama arčiau „vakarų“, kultūriniu požiūriu buvo labiau pažengusi. Ją žymiai greičiau pasiekdavo iš Mažosios Lietuvos sklindančios Tautinio sąjūdžio idėjos ir slapta platinamos lietuviškos knygos bei spauda. Didelė dalis „Aušros“ laikraštyje rašiusių autorių buvo kilę iš Užnemunės, o tarp lietuvišką spaudą platinusių draugijų žinomos bent dvi: Sietyno ir vėliau ją pakeitusi Artojų draugija (Blaževičius, 2009). Tarp funkcinių centrų Užnemunėje išryškėjo kultūrinis centras Marijampolė, tiesiant geležinkelius išaugo Virbalis, Kybartai (Daugirdas, 1997a, 145).

MAŽOJI LIETUVA (KLAIPĖDOS KRAŠTAS). ***Ribos.*** Mažosios Lietuvos šiaurinės ribos per visą šį laikotarpį nesikeitė. Ilgą laiką artimiausi Mažosios Lietuvos lietuvininkų kaimynai buvo Didžiosios Lietuvos lietuviai, latvių kilmės kuršininkai ir čia atsikėlę vokiečiai. Ilgainiui valdomi vokiečių Mažosios Lietuvos lietuvininkai tapo multikultūriniu paribio regionu tarp Lietuvos ir Prūsijos (vėliau Vokietijos). Lietuvininkams, gyvenant svetimos valstybės teritorijoje, teko patirti socialinį ir kultūrinį spaudimą. Nuolat vyko intensyvus asimiliacinis procesas: į kraštą atkeldinama vis daugiau vokiečių, suteikiant jiems įvairių privilegijų, o lietuviams ir prūsams iki XVI a. drausta apsigyventi miestuose, užsiimti verslu ir prekyba (Petrošienė, 2007, 245). Nutautėjimą spartino ir tai, kad Mažojoje Lietuvoje nebuvo lietuvių kilmės diduomenės ir inteligentijos, dauguma lietuvininkų buvo beturčiai, bežemiai, t.y. socialiai priklausomi, neapsišvietę (Petrošienė, 2007, 245). Natūralu, kad gyventojų etninės tapatybės suvokimą labiau veikė pažangesnė vokiškoji kultūra (ypač materialinė). Remiantis L. Petrošienės Mažosios Lietuvos tapatumo tyrimais, dalis pateikėjų Mažąją Lietuvą manė buvus Lietuvos dalimi, „čia pat paaiškindami tarsi neapibrėžtą šio krašto padėtį, išskirtinumą, akcentuodami, kad ji iš tiesų nėra nei Vokietija, nei Lietuva“ (Petrošienė, 2007, 239). Tokiu būdu Mažosios Lietuvos lietuvininkai vengė giminystės su vokiečiais, bet kartu į pasienyje gyvenusius didlietuvius, jų gyvenimo būdą žiūrėjo iš aukšto

(Petrošienė, 2007, 238). Galbūt todėl XX a. Mažoji Lietuva dar buvo mažiausiai suvokietinta Mažosios Lietuvos dalis, kurioje lietuviai sudarė daugumą (Daugirdas, 1997a, 146).

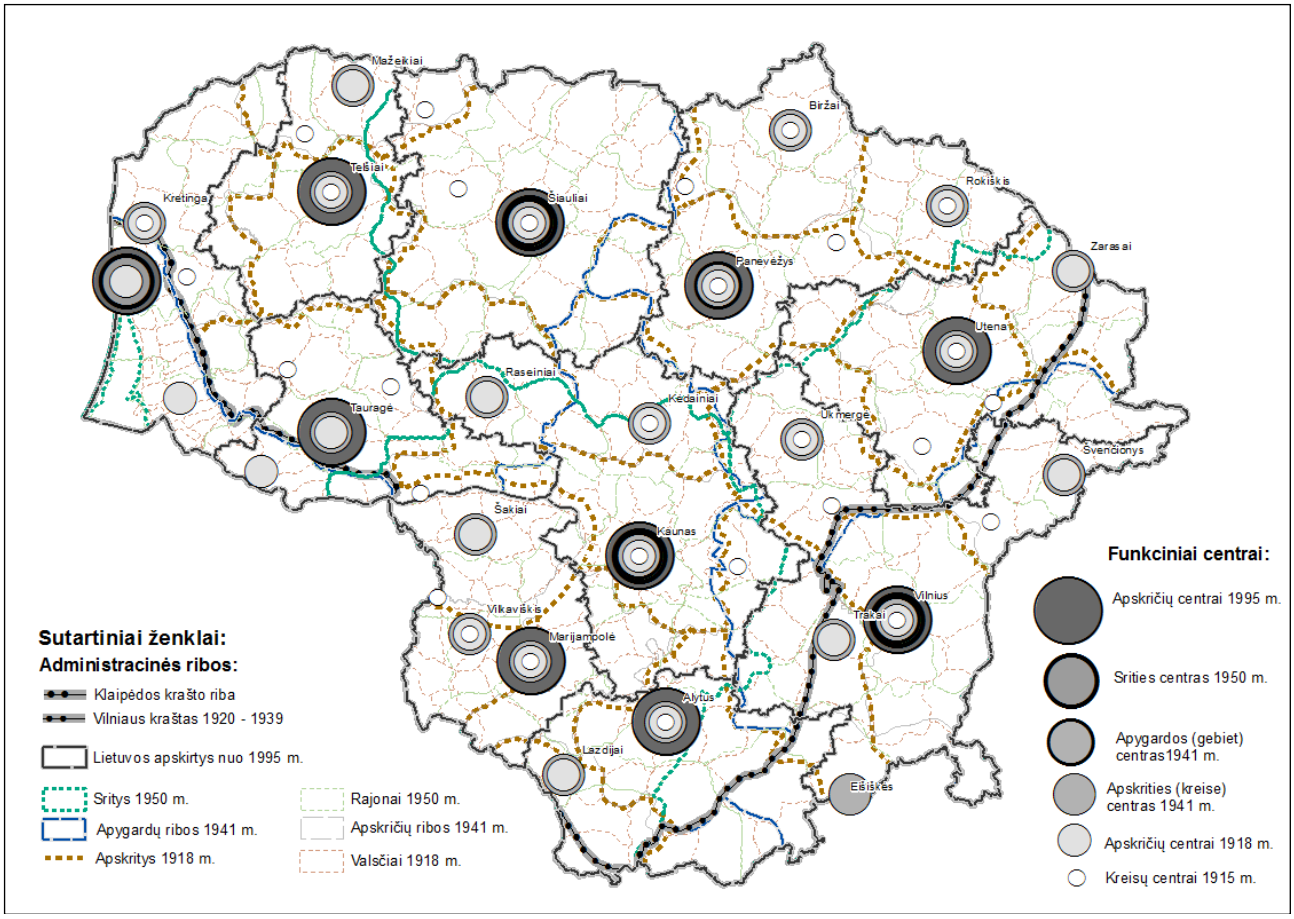
Vidinė struktūra. Administracinis tinklas Mažojoje Lietuvoje XIX-XX a. šiek tiek keitėsi, kas buvo susiję su visos Prūsijos administracinio tinklo pasikeitimu. 1815-1818 m. reformos metu dabartinėje Lietuvos teritorijoje esančią Mažosios Lietuvos dalį apėmė naujai sudarytos Šilokarčemos (Šilutės) ir anksčiau buvusių Lankos (Pakalnės), Tilžės ir Ragainės apskričių dalys.

3.1.5. Funkciniai vienetai nuo 1918 m.

Nuo 1918 m. Lietuvos funkcinių vienetų tinklas keitėsi keletą kartų, priklausomai nuo valstybinės valdžios pasikeitimo. Pirmiausia 1918 m. atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę imtas sudarinėti administracinis tinklas, susidedantis iš seniūnijų, valsčių, apskrities. Apskritys nustatytos vokiečių okupacijos laikais įvestų kreisų, valsčiai – buvusių carinių valsčių (gminų) teritorijų pagrindu (Stačiokas, 1991, 155). Apskričių ribos nebuvo tvirtai fiksuotos, nustatomos atsižvelgiant į konkrečios vietos pasikeitusias sąlygas. Be to, intensyviai steigėsi vietos savivaldos, kurios iš pradžių buvo gan nedidelės, artimos parapijoms, o 1919 m. aplinkraščiu pareikalavus išsirinkti savivaldybes, parapijų pagrindu susiformavę teritoriniai vienetai greitai ėmė jungtis į didesnius valsčius. Reikšminga yra tai, kad pats valsčius savo laisva valia sprendė su kuo ir kada jungtis, pavyzdžiui, Šėtos valsčius nusprendė jungtis ne prie Ukmergės, o prie Kėdainių apskrities, o Žeimių valsčius dėjo pastangas jungtis prie Kauno apskrities (Daugirdas, 1997a, 153 - 156).

Didelės ir neigiamos reikšmės funkcinei organizacijai turėjo Vilniaus krašto okupacija 1919 – 1939 m., nes buvo ne tik pakeistas administracinis tinklas, susiformavo nauji administraciniai (Kėdainių apskritis) ir religiniai (Kėdainių vyskupystė) teritoriniai dariniai, buvo perkelta valstybės sostinė, pasikeitė ir Vilniaus krašto gyventojų kultūrinė aplinka. Vilniaus kraštas buvo ekonomiškai atsilikęs Lenkijos valstybės agrarinis užkampis, be to ir žemės ūkis čia buvo labai neproduktyvus (Gumuliauskas, 2010, 228).

Keitėsi ir vakarinės Lietuvos ribos. Susikūrus nepriklausomai Latvijos valstybei, iš pradžių jos ir Lietuvos siena buvo laikoma buvusios Kuršo gubernijos riba, tik 1921 m. pakoregavus šią sieną Palangos pajūris (nuo Šventosios) ir kai kurios Pakuršės lietuviškosios sodybos, buvusios Kuršo gubernijoje priskirtos prie Lietuvos, o Latvijai priskirti Žiemgalos pasienyje buvę latviški kaimai (Šapoka, 1936, 577-578). Po ginkluoto sukilimo 1923 m. Klaipėdos krašto atstovų suvažiavimas nutarė prisijungti prie Lietuvos, tokiu būdu Klaipėdos kraštas buvo atiduotas Lietuvai autonominio vieneto teisėmis. Iš esmės kraštas trėjo plačias savivaldos teises ir toliau tvarkėsi pagal senuosius Vokietijos įstatymus, galiojo dar 1872 m. priimtas apskričių administravimo įstatymas. Tik vyriausią krašto pareigūną (gubernatorių), atstovaujantį centrinę valdžią 1926-1939 m. skyrė Lietuvos prezidentas (Daugirdas, 1997a, 178).

3.1.5. pav. Funkciniai regionai nuo 1918 m.

1941 – 1944 m. Vokiečių okupacijos metais Lietuva pateko į Ostlando reichskomisariato su centru Rygoje sudėtį. Lietuvos teritorijoje sudaryta Lietuvos generalinė apygarda, suskirstyta į Kauno, Panevėžio, Šiaulių ir Vilniaus sritis. Anot V. Daugirdo, tuo metu iš esmės buvo sugrąžintas ikisovietinis Lietuvos teritorinis administracinis tinklas, suskirstytas apskritimis ir valsčiais, tik dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvo 24 apskritys ir 260 valsčių. Be to, Klaipėdos kraštas nebuvo laikomos Lietuvos dalimi ir įėjo į Prūsijos sudėtį (Daugirdas, 1997a, 178-179).

1945 m. prasidėjus Sovietų Rusijos okupacijai Klaipėdos kraštas buvo prijungtas Lietuvai, o administracinis tinklas iš esmės nebuvo keičiamas iki 1950 m. Pagal 1950 m. administracinį skirstymą buvo sudarytos keturios sritys, Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir 87 rajonai jų viduje (Daugirdas 1997, 183). 1953 m. sritys buvo panaikintos, o teritorinis administracinis tinklas gan greitai pradėtas stambinti. Kadangi buvo norėta sukurti moksliškai pagrįstą teritorinių vienetų administraciją, buvo pritaikytas V. Kristalerio Centrinių vietų teorija. Čia įdomu tai, kad pirminis administracinės sistemos variante buvo numatyti penki didžiausi Lietuvos miestai (Vilnių, Kauną, Klaipėdą, Šiaulius, Panevėžį) ir 5 mažesnieji, tarp kuių Alytus, Marijampolė, Plungė, Utena ir Jurbarkas (Daugirdas, 1997a, 193). Tik vėlau Plungė ir Jurbarkas buvo pakeisti Telšiais ir Taurage. Dalis apskričių ribų paveldėjo anksčiau buvusią regionų ribas. Pavyzdžiui, Pagėgių savivaldybės riba buvo vedama buvusio Klaipėdos krašto administracine riba, nors likusi Klaipėdos krašto

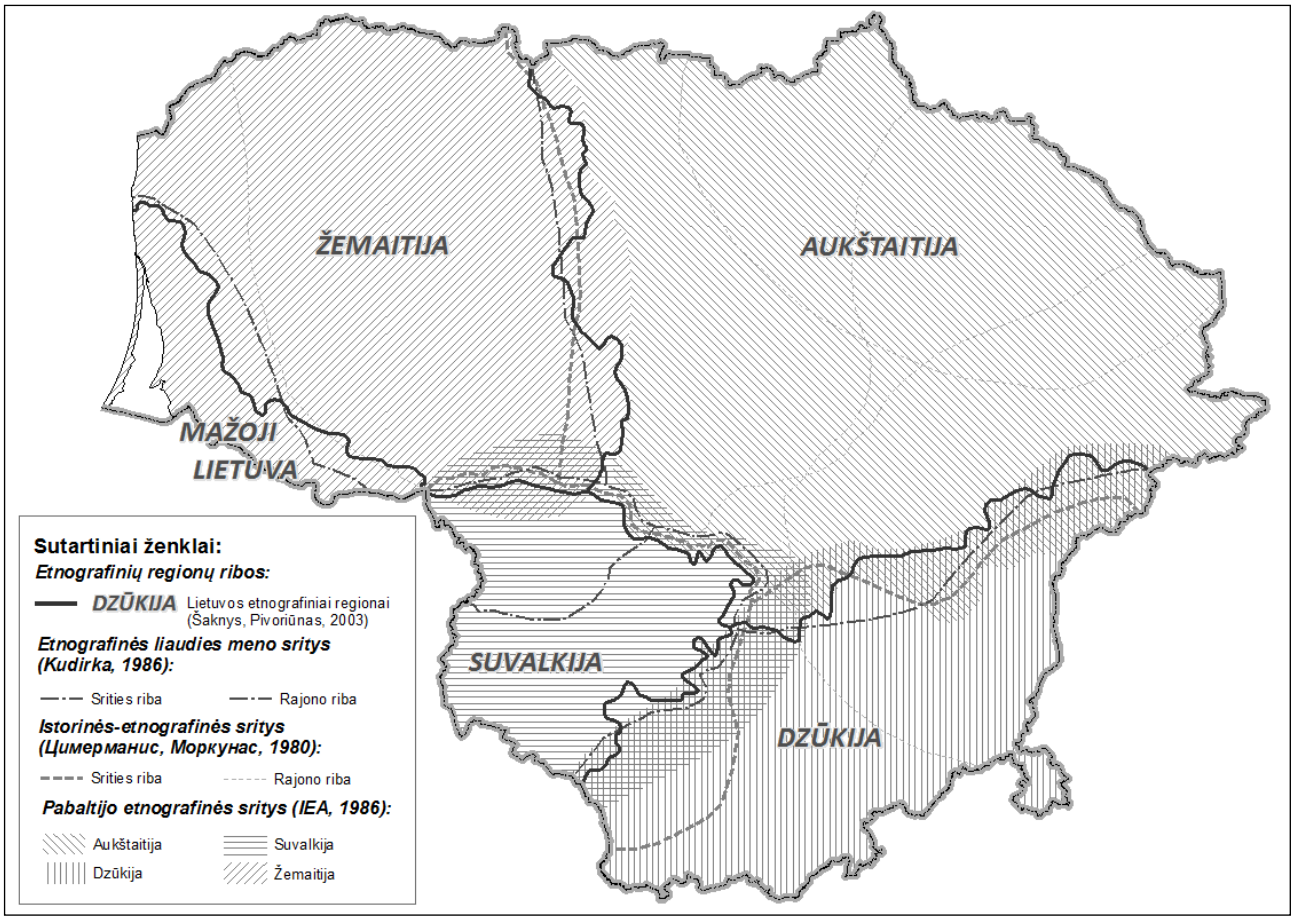
teritorija padalinta tarp Tauragės ir Klaipėdos apskričių. Šakių rajono pietinė riba liko artima XVI a. buvusiai Žemaitijos kunigaikštystės pietinei ribai, o Elektrėnų ir Trakų rajonų ribos ėjo nuo XIV a. Trakų ir Vilniaus kunigaikštystes, vaivadijas ir aspkritis skiriančia riba.

Nepriklausomoje Lietuvoje 1991 m. buvo sudaryta darbo grupė savivaldos ir teritorinei administracinei reformai rengti. Parengta Lietuvos reformos koncepcija numatė poreikį grįžti prie tarpukario Lietuvoje buvusio administracinio skirstymo apskritimis, valsčiais ir respublikos miestais. Tačiau po ilgų svarstymų buvo nuspręsta pasiremti sovietinių 10 regionų modeliu. 1994 m. buvo priimtas savivaldos įstatymas, kuriame vietoj panaikintų sovietinių apylinkių įteisintos seniūnijos tapo savivaldybių teritoriniais padaliniais, o 1995 m. Lietuvos administraciniame tinkle buvo įvestos apskritys (Mačiulytė, Daugirdas, 2006, 98-99).

3.2. FORMALIEJI REGIONAI

3.2.1. Lietuvos etnografinis žemėlapis

Nors ankstyvuosiuose etnografų darbuose skiriami ne penki, bet keturi etnografiniai regionai, jų ribos skirtingų autorių darbuose mažai skiriasi. S. Cimermanio ir V. Morkūno istorinių-etnografinių sričių kartoschemoje (Цимерманис, Моркунас, 1980) kaip ir J. Kudirkos Lietuvos etnografinių liaudies meno sričių žemėlapyje (Kudirka, 1986) išskiriami Žemaitijos, Aukštaitijos, Dzūkijos ir Suvalkijos regionai (3.2.1. pav.).

3.2.1. pav. Etnografinių regionų ribos

Išskyrus pietines Suvalkijos ribas, kitų regionų ribos iš esmės sutampa: Žematiijos rytinė riba eina maždaug Šiaulių-Raseinių rajonais, Dzūkijos apima teritoriją Lietuvos pietuose iki Prienų-Švenčionių linijos, o Suvalkija rytuose ribojasi Nemuno upe. Tik pietinė riba S. Cimermanio ir V. Morkūno žemėlapyje eina netoli Kapčiamiesčio (Цимерманис, Моркунас, 1980), o J. Kudirkos – vedama Lazdijų rajono riba (Kudirka, 1986). Svarbu, kad šie autoriai nurodė ir mažesnes regionų dalis, kurios pažymi regionų nevientisumą: Žemaitijoje išskiriama vakarinė regiono dalis (Цимерманис, Моркунас, 1980; Kudirka, 1986), Aukštaitijoje rytinė, šiaurrytinė bei centrinė dalys (Цимерманис, Моркунас, 1980), Dzūkija taip pat skyla į vakarinę ir rytinę (Цимерманис,

Моркунас, 1980), o Suvalkija skirstoma į zanavykų ir kapsų arealus (Kudirka, 1986). Savo ribomis gana artimas buvo Apskričių valdymo reformai paruoštas Ž. Šaknio sudarytas Lietuvos etnografinių sričių žemėlapis, kuriame autorius pateikė kelis etnografinių regionų variantus: išlaikant rajonų ribas ir nesilaikant rajonų ribų. Abiem atvejais išskiriami keturi etnografiniai regionai ir jų ribos gana artimos anksčiau aptartiems etnografiniams regionams. Daugiausia čia išsiskiria Aukštaitijos-Dzūkijos riba, nes skirtingai nei anksčiau Aukštaitijai priskiriamas Trakų rajonas, o Dzūkijos riba nusitęsia iki Ignalinos, Dūkšto (Šaknys, 2001). 2003 m. po etnografinių regionų pagrindu paremtos Apskričių valdymo reformos koncepcijos diskusijų buvo sudarytas D. Pivoriūno ir Ž. B. Šaknio Lietuvos etnografinių regionų žemėlapis (Pivoriūnas, Šaknys, 2001), kuriame buvo išskirtas savarankiškas Mažosios Lietuvos etnografinis regionas ir palikta „tradicinė“ Dzūkijos riba iki Švenčionių.

Lietuvos etnografinių regionų ribų skirtumai rodo, kad jos nėra griežtos ir, atsižvelgiant į skirtingus etnokultūros tyrimo pjūvius, gali skirtis. Taigi, įvertinant etnografinių regionų ribas, reikia jas palyginti su skirtingų etnokultūros bruožų paplitimu.

3.2.2. Etnografinių regionų ir tradicinės kaimo architektūros bruožų palyginimas

Tauta arba regioninė kultūra, gyvendama apibrėžtoje teritorijoje, per ilgą laiką sukuria savitą architektūros meninę kalbą (LAI, 2014, 5), kurioje susijungia istoriškai susiklosčiusi tradicija ir skirtingų kultūrų įtaka. Taigi tradicinės kaimo architektūros regioniniai bruožai yra savitas gyventojų prisitaikymo prie gamtinės aplinkos ir istorinių aplinkybių rezultatas, kuris gali būti nagrinėjamas keletu pjūvių: per gyvenviečių tipus, sodybų išplanavimą, trobesių struktūrą bei smulkiosios architektūros bruožus. Išskirtinai paminėtinas medinės sakralinės architektūros pjūvis, kuriuo stengiamasi įvertinti tradicinės kaimo (liaudies) architektūros santykį su profesionalia sakraline architektūra (Jankevičienė, 2007, 10): liaudiškose bažnyčiose matomus regioninius bruožus, profesionaliosios architektūros įtaką liaudiškajai, etnokultūrinės tradicijos gyvybingumą ir kartu šios tradicijos teritorinę raišką.

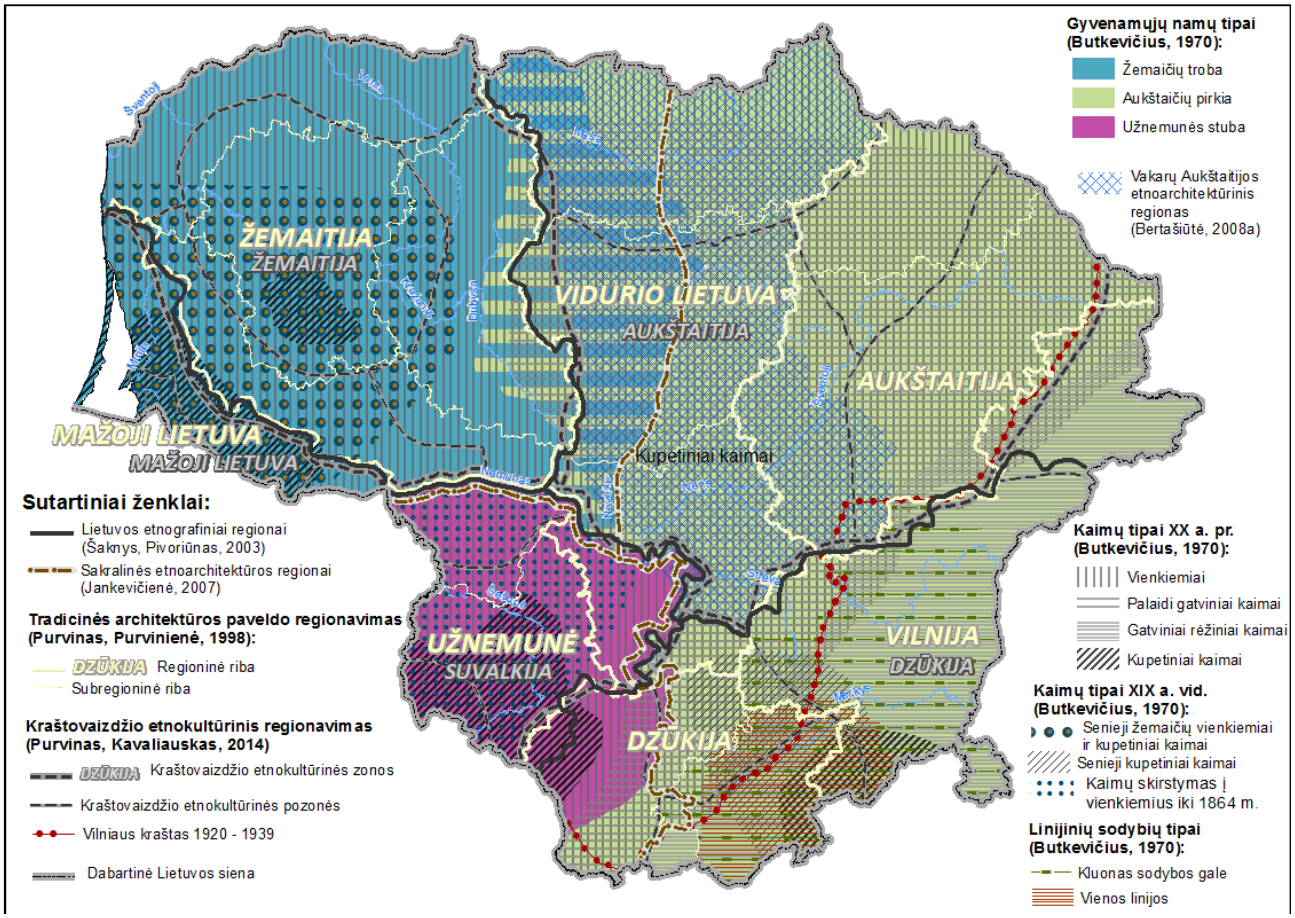
Daugeliu šių požiūrių Lietuvoje galima išskirti dvi stambias kultūrines sritis: vakarinę ir rytinę. Anot R. Bertašiūtės, esminiai etnografinių regionų skirtumai atsiskleidžia palyginus gyvenamųjų būstų šildymo ir kūrenimo įrangą: žemaičių troboje ir aukštaičių pirkioje krosnys statomos skirtingose vietose, nevienoda jų konstrukcija, forma bei paskirtis. Rytinėje Lietuvos pusėje kupolinės molio krosnys turėjo trejopą paskirtį: maistui gaminti, patalpoms apšviesti ir apšildyti, be to, ant krosnies dažnai ir miegodavo. Tuo tarpu vakarinėje dalyje krosnys naudotos daug siauresnei funkcijai (duonai kepti arba patalpai apšildyti), o pagrindinis įrenginys maistui gaminti, apšviesti ir apšildyti patalpą buvo atviras židinys (Bertašiūtė, 2014, 117). Šie skirtumai

atsirado todėl, kad gyvenamieji pastatai vakarinėje ir rytinėje Lietuvos dalyje nuo seno turėjo iš esmės skirtingą prototipą. Vakarų Lietuvoje kaip ir visame Baltijos jūros regione (Prūsijoje, Šiaurės Lenkijoje, Danijoje, Pietų Norvegijoje, Švedijoje) gyvenamasis pastatas vystėsi namo – trobesio su atviru ugniakuru – pagrindu, o rytų Lietuvoje didelę įtaką gyvenamųjų namų raidai turėjo iš rąstų suręstas šildomas pastatėlis su akmenų krosnimi, vadinamas pirtimi. Dar neturėjusi dūmtraukio ankstyvoji pirkia kaip ir pirtis buvo dūminė (Butkevičius, 1971, 144). Analogiškos paskirties ir pavadinimų pastatai paplitę rytų slavų, lyvių, suomių, karelų teritorijose (Bertašiūtė, 2014, 115). Taigi rytų ir vakarų Lietuva galbūt dėl skirtingų klimatinių sąlygų, galbūt dėl artimesnių kultūrinių ryšių ar kultūrinio bendrumo formavosi dviejų skirtingų kultūrinių sistemų pagrindu, kuris lėmė XVII-XVIII a. išryškėjusius Lietuvos regioninius etnoarhitektūros savitumus (Bertašiūtė, 2007, 24). Rytų Lietuvoje gyvenamojoje patalpoje buvo kūrenama akmenų krosnis, todėl iš Vakarų Europos atėjusi kupolinė molio krosnis lengvai prigijo ir išsyvystė į sudėtingą šildymo-virimo įrenginį. Vakarų Lietuvoje gyvenamo namo centre buvo atviras židinys, todėl ir kupolinė molio krosnis žemaičių trobose prigijo greta, tačiau atviro židinio funkcijų ir vietos gyvenamajame pastate nepakeitė. XIX a. vakarų Lietuvoje (Žemaitijoje, vakarų Aukštaitijoje, dalyje Suvalkijos ir Mažojoje Lietuvoje) ugniavietė transformavosi į kaminą-virenę (Bertašiūtė, 2014, 117-118).

Dėl savo teikiamos šilumos, maisto, apšvietimo šildymo sistema turėjo ypatingą reikšmę gyvenamojo pastato struktūrai, todėl nulėmė ir regioninių gyvenamojo namo variantų atsiradimą. Pagal gyvenamojo pastato vidaus ir išorės struktūrą, pavadinimą tradicinėje kaimo architektūroje išskiriami trys pagrindiniai gyvenamojo pastato variantai: žemaičių troba, aukštaičių pirkia ir užnemuniečių stuba (Butkevičius, 1971, 145). R. Bertašiūtė kaip atskirą variantą dar išskiria ir lietuvininkų stubą (Bertašiūtė, 2014, 127). Tai regioninio lygmens savitos tradicinės kaimo architektūros dariniai, kartu turintys ir mažesnių etnoarchitektūros savitumu išsiskiriančių arealų.

Sodybos bruožų regioniškumas yra artimai susijęs su kaimų tipų paplitimu. Sodybos dydis ir pastatų skaičius, viena vertus atspindėjo ūkio ekonominį pajėgumą, jų išplanavimą, kurį lėmė gamtinė aplinka, reljefas, kelių bei kaimo struktūra (Bertašiūtė, 2007, 16). Kaimo struktūros ir apskritai kaimų tipų (kaimų ir vienkiemių) paplitimui didelę įtaką turėjo skirtingais laikmečiais vykdyta valstybinė žemės valdymo politika, o didžiausi pokyčiai kaimo ir sodybų struktūroje sietini su XVI a. ir XX a. žemės reformomis (Bertašiūtė, 2007, 10). Abejų reformų metu stengtasi sureguliuoti kaimo statybą ir išplanavimą, todėl XVI a. pasklido gatviniai kaimai, o XX a. įsivyravo vienkiemiai. Nors tai užgožė regioninius etnoarchitektūros savitumus, visgi regioniai skirtumai išliko, atskleisdami nevienodą gyventojų prisitaikymą prie vietos gamtinių ir laikmečio ekonominių sąlygų bei santykį su nusistovėjusia sodybos struktūra. Žvelgdami į XIX a. pradžią, kuomet etnoarchitektūros bruožai buvo pakankamai išraiškingi, galėtume skirti tris – Žemaitijos,

Aukštaitijos ir Suvalkijos – regionus, kurių viduje XX a. pradžioje išryškėjo mažesni skirtingų gyvenviečių tipų paplitimo arealai.

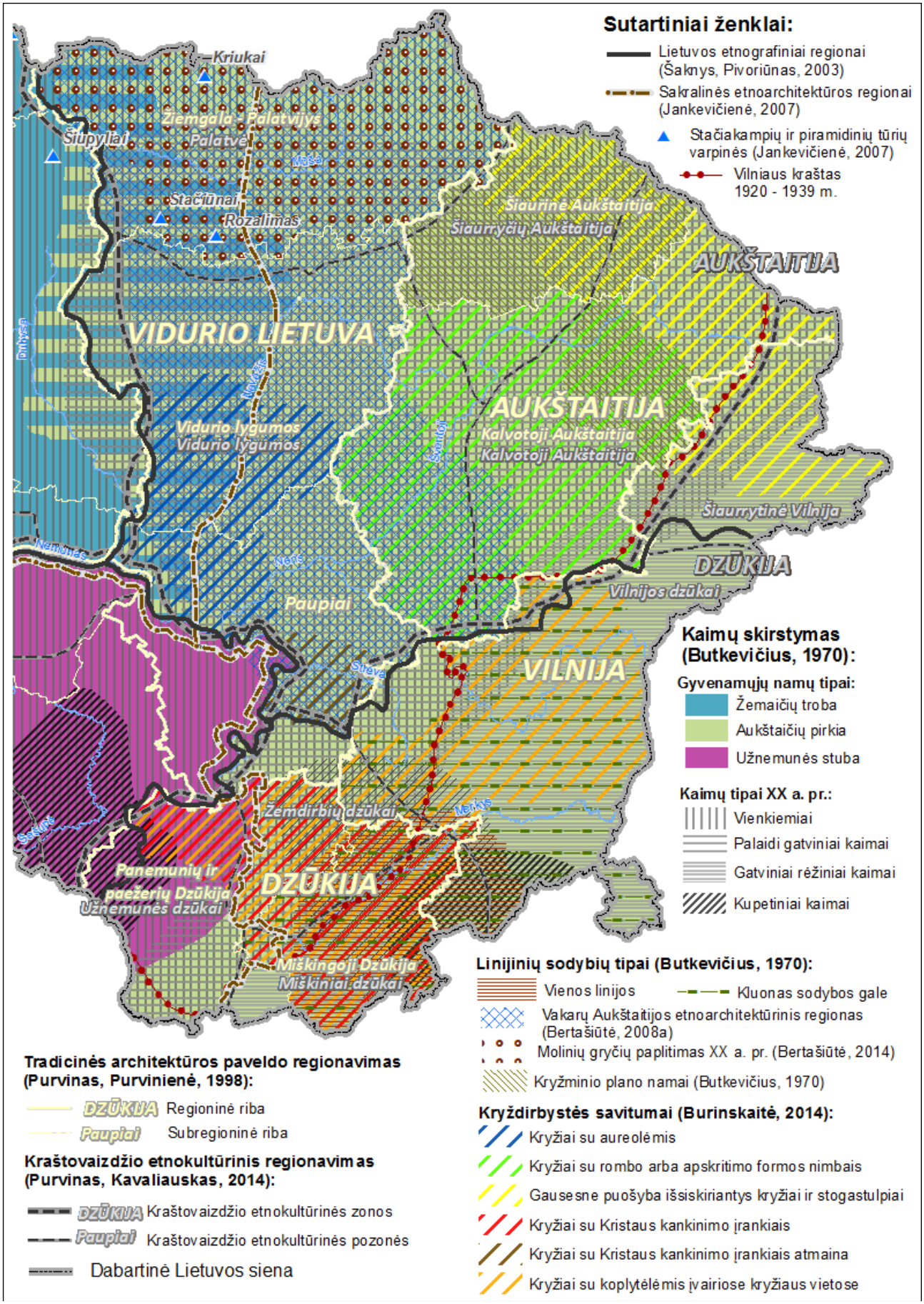

3.2.2.1. pav. Lietuvos tradicinės kaimo architektūros regionai

Tokia trijų regionų sąranga būdinga ir XVI-XVIII a. statytos liaudiškos sakralinės architektūros bruožų paplitime (Jankevičienė, 2007), kurį nulėmė religinės administracijos ir apskritai krašto regioninio savarankiškumo skirtumai. Anot A. Jankevičienės, daugiau autentiškesnių liaudiškos kūrybos bruožų išlaikė Žemaitijos vyskupijoje statytos bažnyčios, nes ręsti liaudiškąsias bažnyčias skatino kaimo žmonių etninės kultūros uždarumas, kuris labiausiai būdingas žemaičiams. Be to, šio regiono gyventojai gyveno geriau, valstiečius mažiau slėgė lažas, čia daugiau buvo smulkių bajorų, kurie ir inicijuodavo liaudiškųjų bažnyčių statybą. Rytų Lietuvoje be lietuvių gyveno daug lenkų ir baltarusių, o Suvalkija XIX a. tiesiogiai patyrė lenkų kultūros įtaką. Šiuose regionuose lietuvių liaudies tradicijos koegzistavo su kitų tautų kultūromis. Tai atsiliepė ir bažnyčių architektūrai. Liaudiškųjų bažnyčių Rytų Lietuvoje ir Suvalkijoje statyta mažiau, bet daugiau kurta profesionalių (Jankevičienė, 2007, 102). Siekiant išryškinti šių regioninius savitumus ir teritorines ribas, kiekvienas regionas aptariamas atskirai.

Aukštaičių etnoarchitektūrinis regionas apima Aukštaitijos ir Dzūkijos etnografinių regionų teritoriją, tačiau vakarinė jos ribas nėra iki galo aiški. Pagrindinė priežastis yra ta, kad vakarinėje regiono dalyje yra susiformavęs savitas pereinamasis subregioninis darinys, vadinamas

vakarų Aukštaitija, kurio ribos skirtingų autorių darbuose nesutampa. I. Butkevičius, aptardamas gyvenamojo pastato regioninius bruožus, kartoschemoje išskiria žemaičių trobos ir aukštaičių pirkios pereinamąjį arealą tarp Dubysos ir Nevėžio upių. Kodėl šio arealo ribos būtent tokios pasakyti nesunku. Masyvumu pasižyminčios žemaičių trobos, turinčios pusvalminius ar keturšlaičius stogus bei trobos centre stovintį kaminą, yra paplitusios vakarų Lietuvoje iki Dubysos (Butkevičius, 1971, 145), o aukštaitiškos pirkios paplitimas driekiasi nuo Nevėžio visoje rytinėje ir pietrytinėje Lietuvos dalyje (Butkevičius, 1971, 156). R. Bertašiūtė vakarų Aukštaitiją apibrėžia kaip savarankišką ir savitą arealą, apimantį Nevėžio baseiną, Neries bei Šventosios žemupius ir Žiemgalos teritoriją arba Jonavos, Kaišiadorių, Širvintų, Ukmergės, Panevėžio, Pakruojo, Biržų, Pasvalio, Joniškio rajonus, dalį Kauno, Kėdainių, Šiaulių ir Radviliškio rajonų (Bertašiūtė, 2008, 4). Jame gyvenamasis pastatas skiritngai nei aukštaičių vadinamas gryčia arba trioba. Kita vertus, nors pagal planinę struktūrą, konstrukcijas ir puošybą šio arealo gyvenamojo namo architektūra artima aukštaitiškajai tradicijai, joje nemažai ir žemaičiams būdingų elementų, pavyzdžiui, priemenėje stovintis kaminas-virenė, keturšlaičiai ar pusvalminiai stogai, lygus kerčių sukirtimas, sienų apkalimas vertikaliomis lentomis ir kt. (Bertašiūtė, 2008, 12). Kryždirbystės srityje vidurio Lietuva paprastai siejama su specifiniu ažūrines drožinių aureoles turinčių kryžių arealu, XIX a. pabaigoje-XX a. pradžioje apėmusiu Kauno ir Kėdainių rajonus (Burinskaitė, 2014, 275). Atlikdami tradicinės architektūros paveldo regionavimą, Marija ir Martynas Purvinai minėtoje teritorijoje išskiria vidurio Lietuvos zoną (Purvinas, Purvinienė, 1998), tačiau skirtingai nei R. Bertašiūtė jame neįtraukia Ukmergės ir Širvintų rajonų. M. Purvino kartu su P. Kavaliausku atliktame kraštovaizdžio etnokultūriniame regionavime (Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116) šie rajonai jau yra įtraukiami, tačiau skiriasi smulkesnis šios subregiono skirstymas: pirmajame išskiriami trys – Žiemgalos, Palatvijo, vidurio lygumų ir Paupių – arealai, antrajame dvi – Palatvės ir Vidurio lygumų – pozonės. Iš tiesų vakarų Aukštaitijos subregiono šiaurinėje dalyje skirtinas smulkesnis šiaurinės vidurio Lietuvos arealas, kuriame anksčiau nei likusioje Aukštaitijoje XIX a. pabaigoje-XX a. pradžioje kaimus pradėta skirstyti į vienkiemius pačių valstiečių iniciatyva. Manoma, jog jiems įtaką padarė gretimos Kuršo gubernijos (dabartinėje Latvijoje) valstiečiai, kuriuos dvarininkai išsiskirstė vienkiemiais jau XIX a. antrojoje pusėje (Butkevičius, 1971, 83-84). Lygiai taip pat šiaurės Lietuvoje anksčiau paplito molio statyba. XIX a. pabaigoje šiaurės ir vidurio Lietuvoje pradėtos statyti molinės gryčios, kurios buvo analogiško plano kaip ir medinės, tačiau didesnių matmenų, platesnės su kaminu-virene prieangyje. Joniškio, Pakruojo, Pasvalio, Biržų rajonuose molinių gryčių būta po kelias kiekviename didesniame kaime, kur jas statė pasiturintys ūkininkai (Bertašiūtė, 2014, 122).

3.2.2.2. pav. Aukštaitijos tradicinės kaimo architektūros regionas

Pagal A. Jankevičienės sakralinės medinės architektūros analizėje taikomas etninių regionų ribas, vakarinė Aukštaitijos regiono riba eina ties Nevėžiu (Jankevičienė, 2007, 9). Greičiausiai ši riba didžiąja dalimi buvo nulemta XV-XVIII a. Vilniaus ir Žemaitijos vyskupijų kontaktinės ribos, formavusios ne vien religinę administraciją, bet ir regioninius sakralinės architektūros saviraiškos bruožus. Pavyzdžiui, medinės stačiakampių ir piramidinių tūrių varpinės, kuriose praplėstas pagrindas suteikia statiniui tvirtumo ir pastovumo įspūdį, būdingos Žemaitijai. Remiantis A. Jankevičienės duomenimis, jų yra vidurio Lietuvoje iki Nevėžio (Rozalime (Pakruojo r.), Stačiūnuose (Pakruojo r.)), tačiau į rytus nuo Nevėžio – nei vienos (Jankevičienė, 2007, 300-307).

Apibendrinant pateiktus duomenis, galima pastebėti, kad Aukštaitijos ir Žemaitijos riba etnoarchitektūriniu požiūriu turėtų eiti Dubysos upe, tačiau, išskiriant etnografinius regionus bei atliekant kraštovaizdžio regionavimą, paprastai yra remiamasi savivaldybių ribomis, todėl ir Aukštaitijos-Žemaitijos skiriamoji riba vedama Joniškio, Radviliškio, Kėdainių, Kauno rajonų ribomis. Žemaičiams artimų etnoarchitektūrinių bruožų paplitimas ir aukštaičių bruožų persidengimas tarp Dubysos ir Nevėžio leidžia svarstyti apie galimai žemaitiško etnokultūrinio substrato įtaką vidurio Lietuvoje, kuris LDK kūrimosi metu buvo ilgainiui įtrauktas į Didžiosios Lietuvos sudėtį ir įgijo savitų regioninių bruožų. XV-XVIII a. Žemaičių kunigaikštystę nuo likusios Lietuvos, o taip pat Žemaičių ir Vilniaus vyskupystes skyrusi administracinė riba dar yra ryški pagal liaudiškosios medinės sakralinės architektūros bruožų paplitimą. Tačiau pagal gyvenamųjų pastatų, kryždirbystės bruožus čia susiformavo savitas vidurio Lietuvos regionas, turintis daugiau aukštaitiškų tradicinės kaimo architektūros bruožų ir vadinamas vakarų Aukštaitija. Šio regiono viduje skiriami mažesni – šiaurinis ir pietinis – arealai.

Likusioje Aukštaitijoje taip pat galima įžvelgti kelis subregioninius darinius, kurių skirtumai gyvenamųjų pastatų struktūroje nėra ryškūs. Visoje Aukštaitijoje gyvenamojo namo svarbiausia patalpa buvo pirkia, kurios kampe, ties įėjimu stovėjo duonkepė krosnis (Bertašiūtė, 2014, 121). Aukštaitiškos pirkios pagrindą sudarė dvi patalpos: pirkia ir priemenė, kurios buvo vienodo dydžio. XIX a. ir ypač po baudžiavos panaikinimo dūminėse pirkiose įrengiami dūmtraukiai ir jos paverčiamos nedūminėmis. Tuo pačiu metu pradeda atsirasti ir trečioji patalpa – vienais atvejais pristatoma naujai, kitais – padalijant esančias. Atitvertas arba pridurtas galas sudarė kamarą (Butkevičius, 1971, 157). Tokią paprastą trijų narvelių namo struktūrą aukštaitiškos pirkios išsaugojo iki XIX a. pabaigos (Bertašiūtė, 2014, 119). Nors viengalių ir dvigalių pirkių, paplitusių visoje rytų ir pietų Lietuvoje, sandara tokia pati (Bertašiūtė, 2010, 10), Aukštaitijoje galima būtų skirti mažiausiai du – rytų Aukštaitijos ir Dzūkijos – regionus.

Dzūkijai labiau būdingos neišvystytos dvigalės pirkios (Veisiejų krašte vadinamos trobomis), kai vienoje priemenės pusėje yra gyvenamoji patalpa, o kitoje pristatyta siauresnė kamara, kurioje buvo laikomi produktai, namų apyvokos daiktai, neretai ir miegama (Bertašiūtė,

2014, 123). Tuo tarpu rytų Aukštaitijoje (Kupiškio, Utenos, Rokiškio rajonuose) turtingesnių valstiečių sodybose atsirado savitas kryžminio plano gyvenamųjų namų variantas, vadinamas kryžiaviniais namais. Juose kamaros šonuose buvusios skersinės kapitalinės sienos buvo prailginamos į abi puses ir namo planas tapdavo kryžminis (Butkevičius, 1971, 157).

Lygiai taip pat rytų Aukštaitijos ir Dzūkijos regionas savitumu išsiskiria pagal kryždirbystės tradicijų bruožus. Rytų Aukštaitijoje būdingi kryžiai su rombo arba apskritimo formos nimbais aplinkui kryžmą. Taip pat XIX a. pabaigoje-XX a. pradžioje buvo populiarūs turtingai dekoruoti kryžiai su altorėliais. Ypač saviti keliapakopiai stogastulpiai iš dviejų ar trijų nemažu atstumu viena nuo kitos išdėstytų atvirų pastogėlių su išraiškingais papuošimais (Burinskaitė, 2014, 274-281). Pagal šiuos bruožus rytų Aukštaitijoje būtų galima skirti vidurio Lietuvai artimesnį vakarinį arealą (apimantį Utenos, Molėtų, Anykščių, Ukmergės, Širvintų rajonus) bei gausesne puošyba išsiskiriantį rytinį arealą (apimantį Rokiškio, Zarasų, Ignalinos rajonus). Dzūkijai būdingi kryžiai visoje Lietuvoje išsiskiria papildomu kompizicijos elementu – Kristaus kankinimo įrankių atvaizdavimu. Iečių ir kalavijų motyvai buvo komponuojami taip, kad sujungtų horizontaliosios šakos galus su stiebu, suteikdami išskirtinę, tik šio regiono kryžiams būdingą išraišką, paplitusią Alytaus ir Varėnos rajonuose. Kaišiadorių apylinkėse pastebėta dar viena savita jų variacija. Kitas Dzūkijoje paplitęs kryžių tipas – paminklai su dekoratyviomis kryžmų aureolėmis, dažniausiai išdėstomomis puslankiu virš skersinuko, jungiančio viršutinę ir šonines kryžmos šakas. Kryžiai paprastai buvo papildomi įvairiausių formų koplytėlėmis, kurios galėjo būti tvirtinamos ne tik kryžmoje, bet ir prie kamieno ar net ant paminklo šakų galų (Burinskaitė, 2014, 278-279). Toks komplytėlių komponavimas yra būdingas Vilniaus, Trakų, Alytaus, Varėnos rajonams (Butkevičius, 1971, 64).

Taigi pagal tradicinės kaimo architektūros ir kryždirbystės bruožus, galime skirti rytų Aukštaitijos ir Dzūkijos subregionus, kurių branduoliai išsiskiria per savitų etnoarchitektūrinių bruožų paplitimą, tačiau pačių subregionų skiriamoji riba nėra aiški. Atlikdami tradicinės kaimo etnoarchitektūros paveldo regionavimą, 1998 m. M. ir M. Purvinai išskyrė Aukštaitijos, Vilnijos ir Dzūkijos subregionus (Purvinas, Purvinienė, 1998). Pastaruoju metu Dzūkijos ir Vilnijos subregionai apjungiami, o Dzūkija vadinamas visas plotas nuo Lazdijų iki Švenčionių rajono, turbūt tokiu būdu pasiremiant D. Pivoriūno ir Ž. B. Šaknio išskirtų Lietuvos etnografinių regionų ribomis (Pivoriūnas, Šaknys, 2001). Pavyzdžiui, Dzūkijos tradicinei kaimo architektūrai skirtuose leidiniuose Dzūkiją ir Aukštaitiją skirianti linija atitinka etnografinių regionų ribas (Andriušytė, 2008, 4; Andriušytė, 2012, 5). Tačiau tekste pažymima, kad Dzūkijos regionas nėra vientisas: „pagal pagrindines įtakas liaudies architektūrai Dzūkijoje išskirtinos šios teritorijos: dzūkų Užnemunė, kartu su Suvalkija XVII amžiaus pabaigoje atskirta nuo LDK, pietinė Vilnijos dalis, drauge su rytų Aukštaitija tarpukariu okupuota lenkų, ir likęs plotas, kuriame istoriniai įvykiai

klostėsi panašiai kaip didžiojoje Lietuvos dalyje“ (Andriušytė, 2012, 5). Keista, kad įvardijant Dzūkijos etnoarchitektūrinių bruožų savitumą, čia paminėtos „dzūkų Užnemunės“, „pietų Vilnijos dalis, drauge su rytų Aukštaitija ir „likęs plotas“, tačiau neaišku, kuris iš jų ryškiausiai atskleidžia Dzūkijos savitumą ir kas yra ta Dzūkija. Dar įdomiau, kad 2014 m. išleistame Lietuvos nacionaliniame atlase M. Purvino ir P. Kavaliausko parengtame Lietuvos etnokultūrinio regionavimo žemėlapyje Dzūkijos riba nutęsiama į šiaurę iki pat Ignalinos bei Dūkšto (Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116). Tokiu būdu, matyt, norėta atkartoti šiaurinę Vilniaus krašto ribą. Čia iškyla klausimas, kodėl Dzūkija etnoarchitektūriniu, galbūt ir etnografiniu požiūriu tapatinama su Vilnija, taip vadinamu 1919-1939 m. Lenkijos okupuotu Vilniaus kraštu. Remiantis M. Purvinu, iš tiesų ši rytinė Lietuvos dalis buvo išskirtinė etnoarchitektūriniu požiūriu, nes joje nevyko esmingesnės žemės reformos, čia ilgiau išliko archajinių kaimų, daug senovinių trobesių ir sodybų (Purvinas, 2013, 14). Remiantis I. Butkevičiaus duomenimis, visame pietrytiniame pakraštyje vyravo gatviniai rėžiniai kaimai ir jiems būdingi linijinių sodybų tipai (Butkevičius, 1971, 44,55), išliko ir Valakų reformos nepaliestų, iš ankstyvųjų bajorkaimių (akalicų) išsivysčiusių padrikų kaimų bei padrikų grupinių kaimaviečių, apjungiančių kelių šeimų trobesius vienoje sodyboje (Andriušytė, 2012, 7). Tokiu būdu ši teritorija išsaugojo didelę kaimų archainių struktūrų įvarovę, dėl ko XX a. viduryje tapo susidomėjimą žadinančiu šalies kampeliu, kuriame vykdyti tiriamuosius, konservacinius darbus skatino daugelio žmonių vienokio ar kitokio pobūdžio patriotinės nuostatos, siekiant pasirūpinti po Pirmojo pasaulinio karo Lenkijos okupuota ir aneksuota lietuviškąja teritorija (Purvinas, 2013, 14). Kodėl XXI a. Vilnijai buvo priskirtas Dzūkijos vardas, o ypač etnografinių regionų žemėlapyje skliaustuose įrašomas Dainavos pavadinimas, sunku pasakyti. Neaišku, ką šiuo atveju turėtų reikšti istorinio etninių žemių vardo taikymas Lenkijos okupuotam Vilniaus kraštui, teritoriniu požiūriu apimančiam istorines Dainavos ir Nalšios žemes. Matyt, kalbant tiek apie senesnius laikus, tiek apie dabartį, etnografiniai regionai kartais išskiriami teoriniame lygmenyje ir nebūtinai taikomi praktiniame gyvenime (Tumėnas, 2007). Tai iliustruoja ir Aukštaitijos nacionalinio parko persidengimas su Dzūkijos etnografiniu regionu.

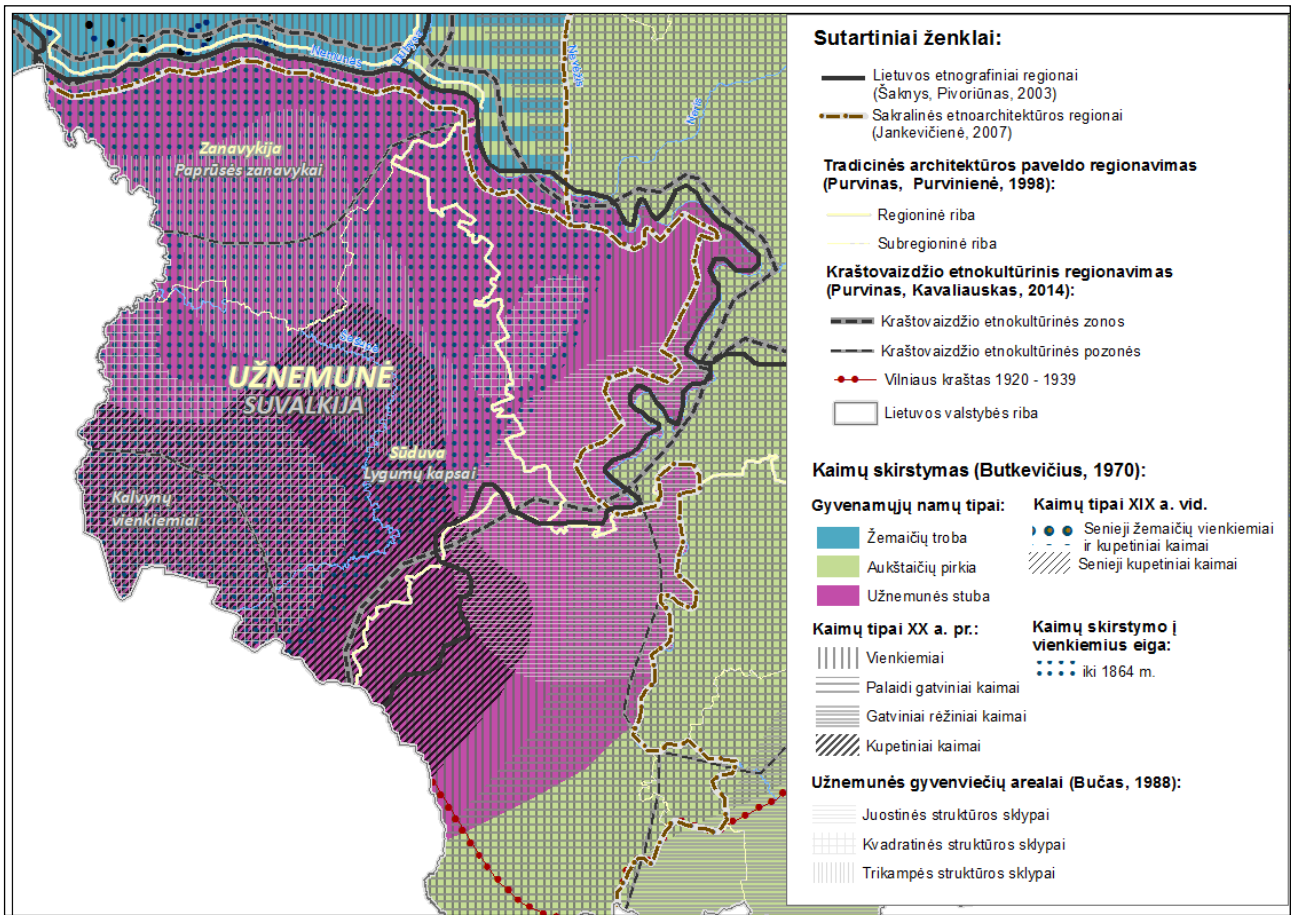
Apibendrinant galima pasakyti, kad Dzūkija ir Aukštaitija savo tradicinės kaimo architektūros bruožais yra artimos ir atsiskiria pagal specifinius etnoarchitektūrinius bruožus: didesnį ar mažesnį gyvenamojo namo struktūros išvystymą, kryždirbystės tradicijas. Kita vertus, visa tai atskleidžia savitus bruožų paplitimo, persidengimo arealus, bet nepagrindžia viso regiono ribos. Taigi norint išvesti ribą tarp kultūriniu požiūriu artimų regionų, jų skiriamoji riba gali būti skirtingai interpretuojama. Vienu iš tokių variantų buvo trijų regionų – Dzūkijos, Vilnijos ir rytų Aukštaitijos skyrimas, tačiau galbūt dėl XX a. antrojoje pusėje patriotiniu pagrindu susiformavusios mokslinės tradicijos ar Vilniaus krašto ekonominio atsilikimo pastaruoju metu Aukštaitijos ir Dzūkijos skiriamoji riba yra tapatinama su Vilniaus krašto riba, Dzūkijai priskiriant beveik visą

Vilniją. Nors tokia riba išvesta ir Lietuvos etnografinių regionų žemėlapyje, etnoarchitektūriniu požiūriu ji yra menkai pagrindžiama, todėl Aukštaitijos regione yra siūloma skirti tris subregioninius darinius: Dzūkiją, Vilniją ir rytų Aukštaitiją, o jų viduje išskirti dar mažesnius teritorinius arealus.

Suvalkijos etnoarchitektūrinis regionas. Iš visų pusių ribojamos Nemuno ir Lietuvos sienos Suvalkijos etnoarchitektūrinio regiono riba yra gana aiški. Kita vertus, Suvalkija užima ne visą, bet didžiąją Užnemunės dalį. Tik pietinė jos dalis – Lazdijų raJ.– yra priskiriamas dzūkams, nors turi ir Suvalkijai būdingų bruožų. Apskritai Suvalkijos etnoarchitektūrinis savitumas yra gana vėlyvas. Suvalkiečių gyvenamasis pastatas stuba, kaip savarankiškas, naujas pastato tipas, atsirado tik XIX a. pirmojoje pusėje ir susikūrė žemaičių trobos, aukštaičių pirkios ir buvusios Rytprūsių lietuvių stubos pavyzdžių įtakoje (Kačinskaitė, 2008, 12). Stuba savo sandara yra panaši į aukštaitišką ir dzūkišką pirkią, tačiau turi ir žemaitiškos trobos bei Mažojoje Lietuvoje paplitusios stubos bruožų. Stubos stogo forma, manoma, pirmiausia buvo keturšlaitė čiukurinė, danga šiaudų, rečiau malksnų, bet dėl vakarietiškos įtakos pasiturintys suvalkiečiai gana anksti trobesius ėmė dengti dvišlaičiais čerpių stogais (Andriušytė, 2013, 9). Kita vertus, aprašant tradicinę stubos architektūrą, paprastai minimi dvišlaičiai stogai, ilgos ir siauros proporcijos (Butkevičius, 1971, 168; Andriušytė, 2013, 8; Bertašiūtė, 2014, 126). Prie pagrindinio įėjimo yra gonkelės dvišlaičiu stogeliu, kuo Suvalkijos etnoarchitektūra yra artima Aukštaitijos regionui. Toks namo tipas sutinkamas Šakių, Marijmapolės, Vilkaviškio, Kauno, Prienų, iš dalies Alytaus ir Lazdijų rajonuose (Butkevičius, 1971, 164). Išorinis tokios stubos vaizdas primena ilgą aukštaitišką arba dzūkišką pirkią, o pastato plano sandara, kai virtuvė vis dar pastato centre ir būtent iš jos pakuriama stubą apšildanti krosnis, primena žemaitišką trobą kartu su pastogėje įrengiamu kaminu-rūkykla, kuris Suvalkijoje neįeina į pirmojo aukšto erdvę (Andriušytė, 2013, 8). Anot R. Bertašiūtės, kai kuriose kapsų stubose (grinčiose) galima aptikti žemaitišką kaminą, o senesnėse – net atvirą ugniakurą, vadinamą kudmentu (Bertašiūtė, 2014, 126).

Pagal gyvenviečių tipų paplitimą Suvalkijoje galima skirti kelis mažesnius teritorinius vienetus. Dėl šio regiono istorinės raidos žemės reformos turėjo labai skirtingą įtaką. XVI a. vykdant Valakų reformą, suvalkiečių sodybos buvo sukeltos į gatvinius rėžinius kaimus su siaurais sklypais iš abiejų pagrindinės gatvės pusių. Tačiau vis daugiau gyventojų keliantis į naujai kolonizuojamą Užnemunę, šiame regione vėl kūrėsi savaiminio plano kaimavietės (Andriušytė, 2013, 6). Skirstymo į vienkiemius reforma Suvalkiją pasiekė anskčiau – jau XIX a. pradžioje ir suformavo dabartinio Suvalkijos kraštovaizdžio regioniškumą. Pietinėje Šakių rajono dalyje, taip pat Marijmapolės, Vilkaviškio rajonuose susiformavo savitas ir visoje Lietuvoje išsiskiriantis vienkieminių linijinių kaimų arealas. Jame kaimai į vienkiemius buvo skirstomi planingai ir to meto sąlygomis aukštu techniniu lygiu. Vienkiemių sklypai neturėjo būti nei per daug ilgi, nei per siauri.

Į jų ribas neturėjo įeiti kalnai, daubos, vandenys ir kitos susisiekimą trukdančios kliūtys, kartu buvo keičiamas ir kelių tinklas. Tokiu būdu išilgai kelio visos sodybos išdėstytos į vieną tiesią eilę, iš kurios susidarydavo ištisa vienkiemių linija (Kačinskaitė, 2008, 6). Šį linijinių vienkieminių kaimų arealą pažymi daugelis autorių (Butkevičius, 1971, 55), o, remiantis J. Bučo atliktu regionavimu pagal planinės-erdvinės struktūros skirtumus (Bučas, 1988, 70), jį galima skirstyti į tris maženius skirtinga kraštovaizdžio teritorine struktūra pasižyminčius arealus. Šiauriniam būdingas trikampės struktūros sklypai. Pietvakariniame areale, kuriam būdingas kalvotas reljefas, buvo formuojami kvadratinės struktūros sklypai, kuriuose sodybos buvo atitraukiamos nelygiais atstumai nuo pagrindinio kaimo kelio. Pietrytiniame areale naudojama juostinė sklypo struktūra. Atlikdami kaimų tradicinės architektūros paveldo regionavimą, M. ir M. Purvinai išskiria dvi – šiaurinę (Zanavykijos) ir pietinę (Sūduvos) – dalis (Purvinas, Purvinienė, 1998). M. Purvino kartu su P. Kavaliausku atliktame regionavime Sūduvoje matomi trys skirtingų dydžių arealai, išskirti greičiausiai pagal tris skirtingus principus: istoriniu (Paprūsės zanavykų), gamtinio kraštovaizdžio (Kalvynų vienkiemių), o trečiajam (Lygumų kapsų) paliekant likusią teritoriją (Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116).

3.2.2.3. pav. Užnemunės kaimo tradicinės architektūros regionas

Pagal sakralinės architektūros bruožus Suvalkija išsiskiria tuo, kad, patekusi į Prūsijos, vėliau Lenkijos karalsytės globą, joje sakralinių pastatų ir parapijų skaičius sumažėjo. Taigi jei

likusioje Lietuvos dalyje Rusijai atitekusiose aukštaičių ir žemaičių žemėse palaipsniui niveliavosi abiejų regionų sakralinės architektūros bruožai, nuo Lietuvos atskirta Suvalkija išliko savita. Kita vertus, remiantis A. Jankevičienės teigimu, Suvalkijoje išliko per mažai liaudiškųjų bažnyčių, kad būtų galima apibendrinti išskirtinius šio regiono sakralinių pastatų architektūros bruožus (Jankevičienė, 2007, 145). Lygiai taip pat tradiciškai manyta, kad Suvalkija neturi ir kryždirbystės savitų bruožų (Butkevičius, 1971, 64), tačiau tai ne visai tiesa. XIX a. pr. Suvalkijoje buvo paplitę aukšti, grakščių proporcijų, padaryti iš keturkampio skerspjūvio rąstų kryžiai. Kryžiaus kryžmoje buvo prikalta maža metalinė Nukryžiuotojo skulptūrėlė, virš kurios kartais būta nedidelio skardinio stogelio pakarpytu pakraščiu. Dėl savo meninio subtilumo šie kryžiai mažai išsiskyrė Lietuvos kryždirbystės kontekste, todėl XX a. pradžioje kultūros tyrėjų darbuose jie ir nebuvo fiksuojami (Jurkuvienė, 2004, 57). Tik šiaurinėje regiono dalyje, veikiant Kauno krašto kryžių tradicijai, plito kryžiai su puošniomis kryžmų aureolėmis, o rytinėje dalyje buvo sutinkami dzūkiškiems artimi kryžiai su rombo arba rato pavidalo rimbais (Burinskaitė, 2014, 279-280).

Apibendrinant galima matyti, kad Suvalkija yra labai savitas regionas, kuriame dėl jo istorinės raidos daugelis tradicinės kaimo architektūros procesų vyko tarsi pavėluotai ir kartu savitai, todėl šis regionas gana imlus gretimų regionų įtakai, bet kartu turi susifromavusių grynai šiam kraštui būdingų etnoarchitektūrinių bruožų. Visa tai yra labai lengvai paaiškinama tuo, kad nuo XV a. į Užnemunę kėlėsi gretimų regionų gyventojai, atsinešdami savo patirtį ir tradicinės kaimo architektūros bruožus. Kadangi šiaurinė šio regiono dalis priklausė Žemaičių seniūnijai, nenuostabu, kad čia daugiau žemaitiškos, o pietinėje – aukštaitiškos etnokultūros įtakos. Visgi savita regiono istorija ilgainiui lėmė tik Suvalkijai būdingų etnoarchitektūros bruožų susiformavimą, pagal kuriuos regioną galima skirstyti į šiaurinį, pietrytinį ir pietvakarinį subregionus.

Žemaitijos etnoarchitektūrinis regionas. Rytinė Žemaitijos etarchitektūrinio regiono riba eina Dubysos upe, o šiaurėje ji vedama Šiaulių ir Joniškio rajono vakarinėmis ribomis. Dėl pietinės regiono ribos pasakyti sunku, nes nėra aišku, ar Mažoji Lietuva etnoarchitektūriniu požiūriu yra išskiriama kaip savarankiškas regionas, ar Žemaitijos regiono pietinė sritis. Tradiciškai įvardijant Lietuvoje susiformavusius gyvenamojo namo tipus, išskiriami trys – žemaitiškos trobos, aukštaitiškos pirkios ir suvalkietiškos stubos – tipai (Butkevičius, 1971, 145; Bertašiūtė, 2007, 24-27), o pastaruoju metu kartu išskiriamas savarankiškas Suvalkijos stubos ir lietuvininkų stubos gyvenamojo pastato tipas (Bertašiūtė, 2014, 126-127). Tačiau kartu atskirai leidžiami Mažosios Lietuvos tradicinei kaimo architektūrai skirti leidiniai ir pabrėžiamas šio regiono kaimų struktūros savitumas (Purvinas, 2005), išskiriama savarankiška Klaipėdos krašto tradicinės architektūros paveldo (Purvinas, Purvinienė, 1998) bei etnokultūrinio kraštovaizdžio zona (Purvinas,

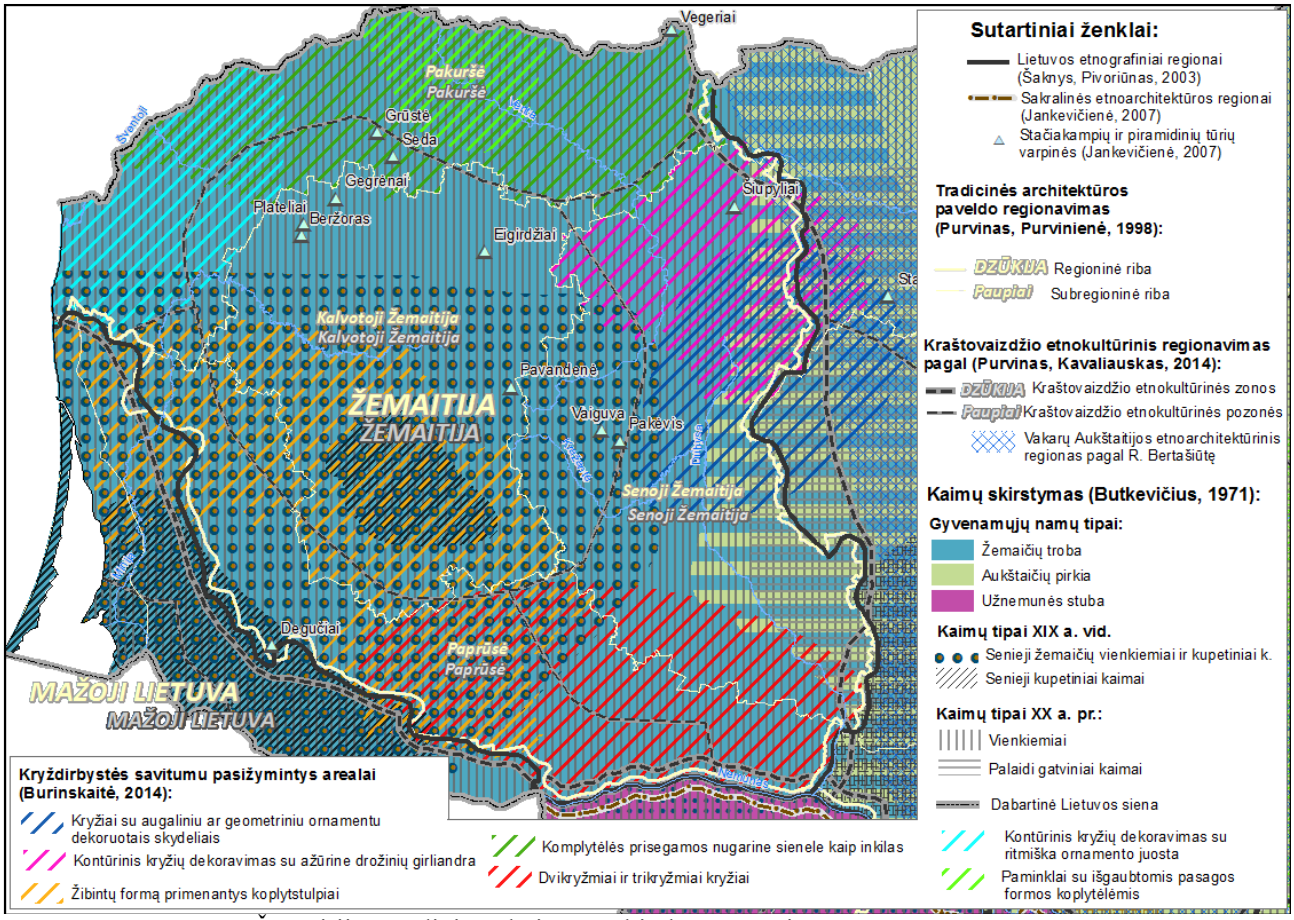
Kavaliauskas, 2014, 116). Tokiu būdu Žemaitijos etnoarchitektūrinio regiono pietinę ribą reiktų sieti su Klaipėdos krašto riba.

Žemaičių tradicinės kaimo architektūros regionas nėra vientisas, tačiau turi visą regioną (kartu ir Mažąją Lietuvą) vienijantį ir išskiriantį elementą – kaminą. Žemaičių trobos centre buvęs kaminas dažniausiai sudarė atskirą patalpą, kuri dalino trobą į du galus: viename gale buvo geroji troba, kitame – prastoji. Prastasis trobos galas buvo panaudojamas kasdieniniam šeimos gyvenimui, o gerasis – svečiams. Vėliau gyvenamasis namas padalinamas išilgine kapitaline siena, tokiu būdu prastoji troba užėmė tik buvusios prastosios trobos pusę, o kita pusė buvo perduota gerajai trobai. Padalijus gerąją trobą, taip pat susidarė dvi pagrindinės patalpos. Vėliau patalpų vis daugėjo – nuo minėtųjų atskiriamos mažesnės patalpos, tačiau šie pagrindiniai trobos elementai išliko (Butkevičius, 1971, 145-147). Išoriškai tradicinės žemaičių trobos pasižymi tūrių ir formų masyvumu, ilgu ir plačiu korpusu, neaukštomis sienomis ir plačiomis stogų užlaidomis (Bertašiūtė, 2014, 126). Plačių užlaidų stogo šešėlyje likę langai beveik nedekoruoti, o ir visa žemaitiškų trobų puošyba orientuota vidaus kiemo pusėje ir jos negausu (Bertašiūtė, 2014, 130).

Pagal kaimų tipų pasiskirstymą Žemaitija nebuvo vientisa ir joje galima skirti keletą mažesnių subregionų. Bene svarbiausias ir pirmiausia minimas senųjų Žemaitijos vienkiemių ir kupetinių kaimų paplitimo arealas vidurio Žemaitijoje. I. Butkevičius šiam arealui priskiria Plungės, Telšių ir Rietavo rajonus, kuriuose net ir po Valakų reformos neįsivyravo gatviniai kaimai, o skirstymasis į vienkiemius prasidėjo anksčiau nei likusioje Lietuvoje – XIX a. pradžioje (Butkevičius, 1971, 67). Analizuodamas kartografinę medžiagą, V. Balčiūnas stengėsi bent apytikriai įvertinti XIX a. pradžioje buvusį vienkiemių vyravimo procentą Žemaitijoje (Balčiūnas, 1938, 69-70). Autoriaus duomenimis vienkiemiai vyravo dabartiniuose Telšių, Plungės, Rietavo bei Mažeikių rajonuose, taip pat jų gausa pasižymėjo Kretingos bei Tauragės rajonai, kuriuose atitinkamai daugėjant vienkiemių sumažėjo kupetinių kaimų dalis. XX a pirmajame ketvirtyje kupetiniai kaimai Žemaitijoje sutinkami tik Rietavo ir Šilalės rajonuose (Butkevičius, 1971, 55). Sodyboms būdingas natūraliai susiformavęs laisvas pastatų išdėstymas su keletu kiemų, daugybe plačiai išdėstytų pastatų ir uždara struktūra (Bomblauskas, 2008, 6-7). Atlikdami kaimo tradicinės architektūros paveldo regionavimą, M. ir M. Purvinai šį arealą įvardija Kalvotąja Žemaitija ir jam priskiria Rietavo, Šilalės, Plungės ir Telšių rajonus (Purvinas, Purvinienė, 1998). Beveik tokia pati (šiek tiek platesnė) teritorija išskiriama ir M. Purvino su P. Kavaliausku atliktame kraštovaizdžio etnokultūriniame regionavime (Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116).

Į šiaurę nuo kalvotosios Žemaitijos išskiriamas Pakuršės subregionas (Purvinas, Purvinienė, 1998; Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116), remiantis V. Balčiūno anksčiau pateiktais duomenimis, pasižymėjęs nuo seno dideliu vienkiemių skaičiumi (Balčiūnas, 1938, 69-70). Taigi kaimų skirstymas į vienkiemius šiaurinėje vakarų Lietuvos dalyje vyko, bet gana vangiai. XX a. trečiojo-

ketvirtojo dešimtmečių laikotarpiu į vienkiemius išsikėlę valstiečiai sodybos pastatus planavo pagal literatūroje teikiamas rekomendacijas arba specialistų sudarytus planus. Tokiu būdu šiaurinėje Žemaitijos dalyje paplito sodybų išplanavimas, kuomet sodybos trobesiai išdėstomi aplink vieną erdvų keturkampį kiemą, kartais laisviau, atsižvelgiant į netaisyklingo sklypo plano kraštines ar į kiemo erdvę įterpiant rūsius, klėtis, tvartus, lauko virtuves (Bertašiūtė, 2013, 7). Į rytus nuo Kalvotosios Žemaitijos išskiriamas Senosios Žemaitijos subregionas, apimantis Šiaulių, Kelmės ir Raseinių rajonus (Purvinas, Purvinienė, 1998; Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116). Remiantis M. Purvino teigimu, čia būta įvairaus pobūdžio bei sturktūros kaimų, tačiau vyravo (ypač rytinėje arealo dalyje) gatviniai kaimai, nedaug padrikų kaimų (Purvinas, 2005, 35). Į pietus nuo Kalvotosios Žemaitijos skiriamas Paprūsės arealas, apimantis dalį Klaipėdos, Šilutės, Tauragės, Jurbarko rajonų (Purvinas, Purvinienė, 1998; Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116). Šiame rajone nemažai gatvinių kaimų, išsiskiriančių specifine sturktūra, taip pat čia gausu savitų viensėdinių kaimų, analogiškų paplitusiems Mažojoje Lietuvoje. Etnokultūrinis artimumas gretimam regionui yra natūralus istorinių ryšių su gretimu kraštu rezultatas.

3.2.2.4. pav. Žemaitijos tradicinės kaimo architektūros regionas

Žemaitijos etnoarchitektūrinio regiono vidinę sąrangą būtų galima patikslinti pagal kryždirbystės bruožus, kurių pasiskirstymas iš esmės atitinka M. ir M. Purvinų bei M. Purvino su P. Kavaliausku išskirtus etnoarchitektūrinius arealus. Labiausiai savitų bruožų įvairove išsiskiria

šiaurinis Žemaitijos arealas. Kryžių kūrimo tradicijai čia būdingas kontūrinis kryžių dekoravimo būdas, kai vientisa, ritmiška ornamento juosta paryškinamas visas paminklo kontūras. Kretingos ir Skuodo apylinkėse apvadas buvo santūrus, sudarytas iš ritmiškai pasikartojančių geometrinių ar augalinių motyvų, o Šiaulių krašte išsiliedavo lengva ažūrine drožinių girliandra, besidriekiančia paminklo šakomis ir liemeniu iki pat pagrindo (Burinskaitė, 2014, 276-277). Taip pat šiam kraštui būdingi reti, bet itin įspūdingi paminklai su išgaubtomis pasagos formos koplytėlėmis, aptinkami Mažeikių rajono Tirkšlių ir Viešnių apylinkėse. Savita ir koplytstulpių, būdingų Akmenės, Mažeikių bei Skuodo rajonams konstrukcija, kur komplytėlė tvirtinama ne ant stiebo, o prisegama nugarine sienele kaip inkilas. Atskirai paminėtina ir negausi vidurio bei šiaurės Žemaitijai būdinga komplytstulpių su kryžiaus formos plano koplytėlėmis grupė. Jų tūriai itin masyvūs, sudaryti iš keleto viena nuo kitos sienutėmis atskirtų patalpėlių (Burinskaitė, 2014, 282-284).

Rytinis arba Senosios Žemaitijos arealas išsiskiria kryžiais, kurių kryžmose įkomponuoti plokšti stačiakampio, rombo ar ovalo pavidalo skydeliai, puošiami kiaurapjūviais augalinio ar geometrinio ornamento motyvais. Šios išvaizdos paminklų paplitimo arealas telkiasi ties Šiauliais, Radviliškiu, pasiekdamas Kelmės kraštą (Burinskaitė, 2014, 277). Pietinis arba Paprūsės arealas pagal kryždirbystės tradicijas nėra vientisas. Nuo Tauragės-Jurbarko iki Dubysos aukštupio gana gausiai sutinkami dvikryžmiai arba trikryžmiai kryžiai, dar vardinami pavietrės, maro kryžiais. Jie buvo statomi aukštesnėse vietose, ant kalvelių, pakelėse ir kryžkelėse, ties gyvenviečių ribomis apsaugai nuo maro ir kitų epidemijų. Raseinių apylinkėse XIX a. pabaigoje-XX a. pradžioje statyti kryžiai, kurių kryžmas puošia riestinių, augalinių ir spindulinių motyvų aureolės, o jų centre suformuojamos nedidelės atviros pasagos arba trapecijos pavidalo pastogėlės, skirtos Nukryžiuotojo figūrėlėms pakabinti (Burinskaitė, 2014, 277). Tauragės, Šilalės, Klaipėdos rajonuose, taip pat rečiau Plungės rajono apylinkėse sutinkami žibintų formą primenantys koplytstulpiai (Burinskaitė, 2014, 282).

Apibendrinant galima pasakyti, kad Žemaitijos etnoarchitektūrinis regionas formavosi natūraliai per ilgą laiką toje pačioje teritorijoje gyvenusiame etnose, todėl kartu įgijo ir labai natūralią vidinę struktūrą: centre esantį branduolio arealą, išsaugojusį istoriškai Žemaitijai būdingus bruožus – sodybų struktūrą bei senuosius gyvenviečių tipus. Aplink branduolį susiformavo mažesni ir greičiausiai gretimų kultūrų įtakos turintys arealai, išsiskiriantys įdomesnėmis ir išskirtininėmis kryždirbystės formomis. Kuršo pasienyje susiformavo šiaurinis Pakuršės, Klaipėdos krašto pasienyje – Paprūsės, Aukštaitijos pasienyje – Senosios Žemaitijos arealai.

Mažosios Lietuvos etnoarchitektūrinis regionas. Senovinė lietuvininkų stuba buvo panaši į žemaičių trobą, nes ji turėjo priemenę su židiniu ir patalpą, apšildomą krosnimi (Bertašiūtė, 2014, 128). Savo išorine išvaizda taip pat daugiau priminė žemaitiškas trobas nei aukštaičių pirkias: aukšti

pusskliautiniai su uždarais čiukurais šiaudiniai arba nendriniai stogai dengė ganėtinai stambų tūrį (Andriušytė, 2013, 9).

Kita vertus, būdama Prūsijos sudėtyje Mažosios Lietuvos tradicinė kaimo architektūra vystėsi visiškai kitokiu keliu ir gana greitai keitėsi. Jau nuo XVIII a. pradėta intensyviai reglamentuoti kaimo sodybų išplanavimą ir stuktūrą: kiekvienoje sodyboje liepta veisti sodus, įrengti patogų daržą, uždrausta turėti atvirus ugniakurus, vietoj jų mūryti virtuves ir virš stogo išvedamus kaminus (Bertašiūtė, 2014, 128), duonkepes krosnis liepta perkelti už kaimo, taip pat neleista namuose turėti rankinių girnų, o grūdus malti tik malūnuose (Purvinas, 2008, 5), kas keitė ne tik tradicinio gyvenamojo namo struktūrą, bet ir sodybos išplanavimą, kaimų struktūros bruožus. Remiantis M. Purvino teigimu, Mažojoje Lietuvoje nebuvo griežtų įsakymų staiga pertvarkyti senąsias sodybas, todėl visos šios taisyklės įsiliejo į tradicinę kaimo architektūrą palaipsniui. Šalia senovinių didžiųjų lietuvininkų sodybų kūrėsi naujos valdžios reglamentus atitinkančios sodybos (Purvinas, 2008, 5). Tokiu būdu lietuvininkų stuboje ilgainiui neliko gyvenamojo namo centre buvusio kamino, susiformavo savotiška stubos plano struktūra: gyvenamoji dalis buvo dalijama į du kambarius, atsiskyrė stubelė nusenusiems tėvams. Pasiturinčių ūkininkų gyvenamojo namo planas buvo dviejų pilnų galų (po keturias patalpas), kuriuos skyrė skersai namo einantis koridorius (butas) (Bertašiūtė, 2014, 128). XIX a. pabaigoje, atsiradus kurortiniam verslui, gyvenamųjų namų struktūroje atsirado patalpos, skirtos svečiams, išdailinti prieangiai, verandos, puošnūs frontonai (Bertašiūtė, 2014, 129).

Vėlyvesnės stubos skyrėsi ir savo išvaizda. Paplito dvišlaičiai stogai, keitėsi stubos tūris: vienur jos dar buvo didelės, plačios, kitur siauresnės, kai kur – visai nedidelės. Stubos konstrukcijoje populiarėjo sienų pakėlimas aukščiau pirmojo ir paskutiniojo aukštų (Andriušytė, 2013, 9-10). Nuo XIX a. pradėjo plisti molinė architektūra, o Prūsijos ūkio suklestėsjimas XIX a. antrojoje pusėje paskatino ir mūrinės statybos plėtrą. Plytos naudotos moliniams pastatams sutvirtinti (iš jų būdavo sumūrijami angų apvadai, kartais pastatų kampai ar tarpiniai piliastrai), gausėjo mūrinių pastatų (Purvinas, 2008, 5). Visai tai suformavo Mažosios Lietuvos tradicinės kaimo architektūros išskritinumą.

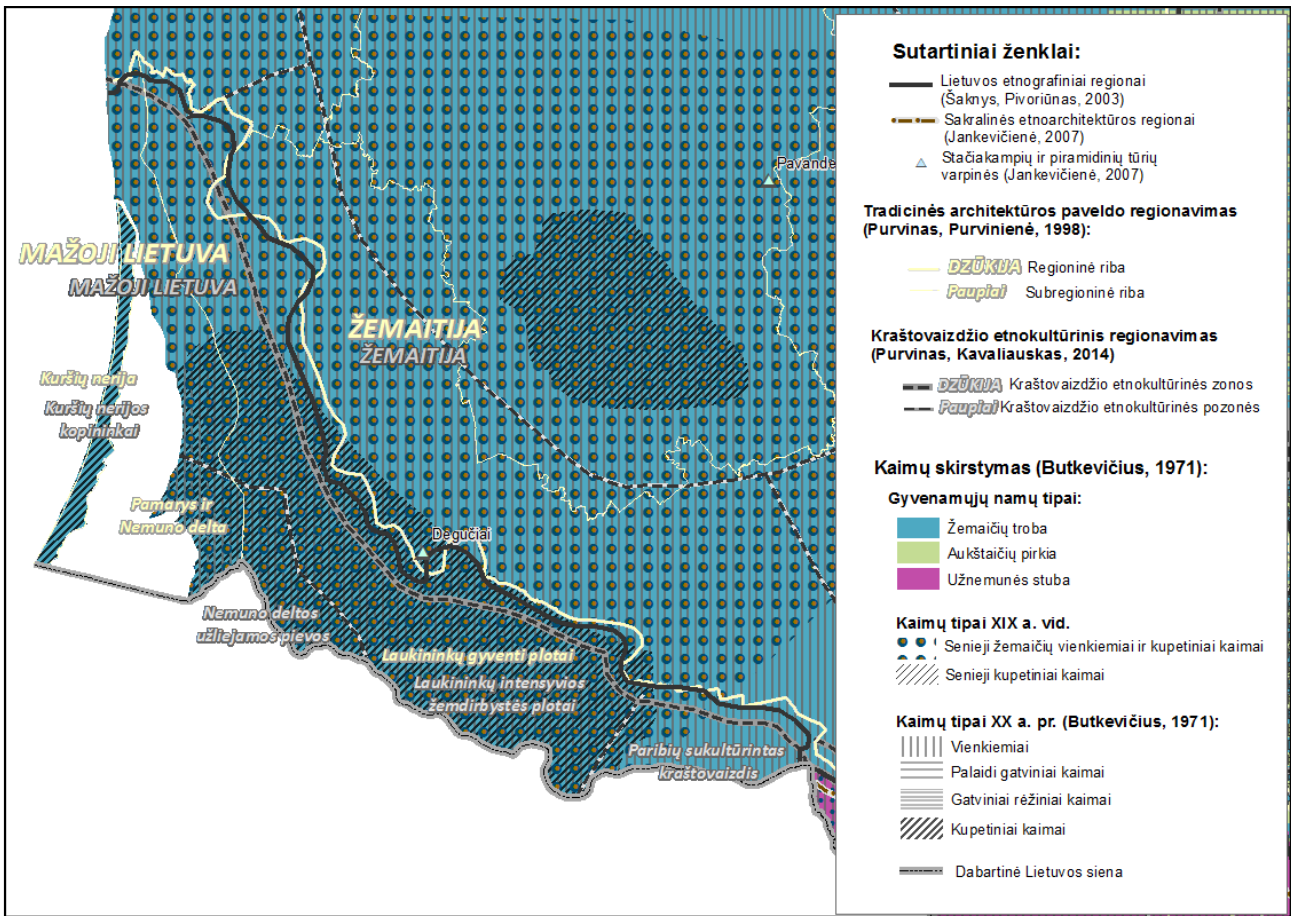
Bandydami identifikuoti Mažosios Lietuvos regiono vidinę struktūrą, turime atsižvelgti į regiono specifinį gamtinį kraštovaizdį, kuris lėmė ir vietinius tradicinių kaimų struktūros bei gyvenamųjų namų bruožų skirtumus. Pagal juos gali būti skiriami keli Mažosios Lietuvos etnoarchitektūrinio regiono subregionai. Bene specifiškiausias – Kuršių nerijoje išskiriamas Kopininkų tradicinės kaimo architektūros arealas su išskirtiniu sodybų kuklumu: nedideliu skaičiumi ūkinių pastatų ir mažais jų gabaritais (Purvinas, 2008, 28). Tai lėmė gamtinės aplinkos atšiaurumas, nes kopose gyvenantiems žvejams nuolat grėsė užpustymo grėsmė, todėl jų sodybos buvo tarsi trumpalaikės, dažnai teturėjo po vieną pastatą, kuriame prie gyvenamojo būsto būdavo

prijungtas tvartelis. Vėliau kurortinė veikla paskatino kopininkus papuošti savo sodybas, jos buvo dailiau tvarkomos, keičiamas jų vidus (Andriušytė, 2013, 8). Dėl padidėjusio Kuršių nerijos apželdinimo pradėti statyti tvirtesni, didesni namai. Savo išskirtinumu šis arealas nekelia abejonių ir nors su skiritngais pavadinimais yra skiriamas tiek M. ir M. Purvinų (Purvinas, Purvinienė, 1998), tiek M. Purvino kartu su P. Kavaliausku (Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116) atliktuose tradicinės kaimo architektūros regionavimuose.

Kuršių marių rytinėse pakrantėse išskiriamas savitas arealas, kuris M. ir M. Purvinų kaimų tradicinės architektūros paveldo regionavime apima Pamarį ir Nemuno deltą ir įvardijamas kaip žvejų kaimų pozonė (Purvinas, Purvinienė, 1998), nors joje galima skirti ir dvi atskiras: Pamario žuvininkų (žvejų) ir Nemuno deltos žuvininkų (žvejų) dalis (Purvinas, 2008, 19-20), iš kurių M. Purvino kartu su P. Kavaliausku atliktame etnokultūrinio kraštovaizdžio regionavime yra palikta tik antroji (Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116). Pamario žvejų sodybos buvo didesnės ir turtingesnės nei pajūrio. Žvejų stubose daugiau patalpų, nes mažame ūkyje nedaug atskirų trobesių. Namų planas netaisyklingo stačiakampio, laužytas, būdingos įgilintos pašiūrės, atviri prieangiai su stulpeliais (Bertašiūtė, 2014, 129). M. Purvino teigimu, čia itin suklestėjo pastatų puošyba ir aptinkami patys vaizdingiausi pastatai. Kaimų struktūra pasižymėjo kompaktiškumu, nes, stingant sausesnių plotų žmonių įsikūrimui, sodybos susispiesdavo glaudžiau. Nemuno deltoje, kur dažni potvyniai, netgi atsirado žvejų sodybų grupių ir žvejų kolonijų – paupių kaimelių, apjuosinėtų apsauginiais pylimais. Sausesniuose plotuose atvirkščiai – būdingi viensėdžiai, kartais atitraukti nuo pakrantės (Purvinas, 2008, 19, 20). Išskirtinis Nemuno deltos gyvenviečių bruožas – iš aplink upę susispietusių sodybų susidarę gatviniai rėžiniai kaimai, kuriuose vietoj pagrindinio kelio ar gatvės svarbiausia susisiekimo trasa buvo upė. Be to, šiuose paupių kaimuose vengta molinės statybos, nes molio statiniai ilgam įmirkdavo, todėl vyravo mediniai bei vėlesni mūriniai pastatai (Purvinas, 2008, 20).

Didžiąją Mažosios Lietuvos regiono dalį užima laukininkų tradicinės kaimo architektūros subregionas (Purvinas, Purvinienė, 1998; Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116). Anot M. Purvino, laukininkų (žemdirbių) kaimai buvo labai įvairūs, tarp kurių būtų galima skirti bent keliolika jų variantų, skirtingų struktūra ir pobūdžiu. Viena iš savitų laukininkų kaimų atmainų buvo daržininkų (daržovių augintojų) kaimai Nemuno deltoje, kur derlingose didelių plotų žemėse buvo auginama labai daug svogūnų bei kitų daržovių (Purvinas, 2005, 37), o vėliau jos plukdomos valtimi į didmiesčius parduoti (Purvinas, 2008, 24). Būta ir kitų atmainų, kurių specifika priklausė nuo gyventojus supančios aplinkos, pavyzdžiui, Nemuno užliejamose pievose nuo Rambyno link deltos kūrėsi pievininkai, užsiėmę vešlių žolynų šienavimu ir gyvulininkyste (Purvinas, 2008, 24), sausinamose pelkėse kūrėsi pelkininkų sodybos, kurios išsiskyrė sąlyginai nesunkiais mediniais pastatais, statomais ant medinių stulpų (Purvinas, 2008, 31), o didesnių girių laukymėse kurdavosi

miškų darbininkų nedidelės gyvenvietės su kukliomis sodybomis ir nedideliais, paprastai mediniais trobesiais (Purvinas, 2008, 35). Matyt, atsižvelgiant į šių gyvenviečių paplitimą rytiniame Mažosios Lietuvos pakraštyje, M. Purvino su P. Kavaliausku atliktame etnokultūrinio kraštovaizdžio regionavime išskiriama Paribių sukultūrintos gamtinės aplinkos arealas (Purvinas, Kavaliauskas, 2014, 116).

3.2.2.6. pav. Mažosios Lietuvos tradicinės kaimo architektūros regionas

Apibendrinant galima pasakyti, kad Mažosios Lietuvos etnoarchitektūrinis regionas savo seniausiomis tradicijomis buvo artimesnis Žemaitijai, tačiau, būdamas Prūsijos sudėtyje, turėjo skirtingą vystymosi eigą ir įgijo savitų bruožų. Nors ir reguliuojama Prūsijo valdžios Mažosios Lietuvos tradicinė kaimo architektūra keitėsi palaipsniui, prisiderindama prie sodybas supančios gamtinės aplinkos. Būtent gamtinio kraštovaizdžio specifika šiame regione lėmė vietinius tradicinės kaimo architektūros skirtumus, kurie šiuo metu formuoja itin savitą modernų ir kartu archaiškų bruožų turintį Mažosios Lietuvos tradicinės kaimo architektūros savitumą.

3.2.3. Etnografinių regionų ribų ir etnomuzikinių bruožų paplitimo palyginimas

Analizuoti etnomuzikinių bruožų paplitimo regioninę sąrangą yra sunku, nes kaip ir kiekviena dvasinės kultūros reliktų forma etnomuzikinė raiška yra sunkiai identifikuojama laike ir netgi erdvėje. Diskusinis klausimas kyla dėl senųjų etnomuzikinių bruožų savitumo. Nagrinėjant ankstyvųjų muzikos instrumentų, muzikavimo ir dainavimo bruožų paplitimą, aiškėja tarpregioninė, neretai tarptautinė jų kilmė. Kaip A. Nakienė pastebi, pačios seniausios liaudies melodijos neišsiskiria ryškesniais nacionaliniais ar regioniniais bruožais, jų kilmės laikas yra sunkiai nusakomas, o paplitimas yra būdingas visai Lietuvos teritorijai (Nakienė, 2000, 132). Taigi analizuojant etnomuzikinės tradicijos regioniškumą, svarbus tampa ne pats bruožas ir jo kilmė, bet jo išsaugojimas ir atgimimas kintančioje etnokultūroje (Astrauskas, 2000, 149). Tokiu būdu tarsi per laike ir teritorijoje „įstrigusias“ tradicijas galima identifikuoti regiono etnomuzikinės kultūros savitumą: regioninei etnokultūrai būdingas muzikinės raiškos priemones, reikšmingus žanrus, melodiką, ritmiką ir tekstus.

Lietuvoje etnomuzikiniu požiūriu galima būtų įžvelgti dvidalę sąrangą, pagal muzikinį stilių skiriančią Lietuvą į daugiabalsumo ir vienbalsumo etnomuzikines sritis. Kodėl ir kaip jos išskyrė pasakyti sunku, o tarp skirtingų autorių galima išskirti dvi nuomonių grupes. Pirmoji nuomonė teigia, kad vienbalsumas ir daugiabalsumas yra savarankiški, vienas nuo kito nepriklausomi muzikiniai stiliai, būdingi daugeliui skirtingų pasaulio tautų ir atspindintys skirtingą muzikinio mąstymo prigimtį (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2000a; Račiūnaitė-Vyčinienė, 2012). Anot D. Račiūnaitės-Vyčinienės, sekundų sąskambiais ir monotonišku ritmu išsiskirianti lietuvių daugiabalsė muzika yra labai savitas, tačiau paralelių daugybėje pasaulio vietų (Balkanų, Vidužemio jūros baseino kalnų (Apeninų, Alpių) ir salų (Sicilijos, Sardinijos, Korsikos), Kaukazo tautų, kai kurių Indonezijos, Melanezijos, Mikronezijos salų, Šiaurės Japonijos dainų) turintis reiškinys (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2000, 40).

Remiantis antrąja nuomone, daugiabalsumas kildinamas iš vienbalsumo kaip tam tikra natūraliai susiformavusi etnomuzikinės tradicijos raidos kryptis, kuomet vienur iš vienbalsio muzikinio stiliaus per antifoninį dainavimą išsivystė daugiabalsumas (Baltrėnienė, 1987, 49; Nakienė, 1996; Juciutė, 2004, 157), o kitur muzikinis stilius taip ir liko vienbalsiškas. Abi šios nuomonės yra gana artimai susijusios, nes šių dviejų muzikinių stilių išsiskyrimas, tiek prigimtiniu, tiek evoliuciniu būdu, rodė skirtingą gyventojų muzikinio grožio suvokimą, kuris įsitvirtino ir persmelkė kitas etnomuzikinės raiškos formas, lėmė savitų žanrų susiformavimą ar išlikimą, melodikos regioninius savitumus. Pavyzdžiui, dabartinėje Lietuvos teritorijoje yra skiriami du pagrindiniai refreninių melodijų regionai – pietinis monofoninis ir šiaurinis – polifoninis (Nakienė, 2001a, 147). Archaiška kalendorinių melodijų sandara rodo, kad anksčiau jos galėjo būti

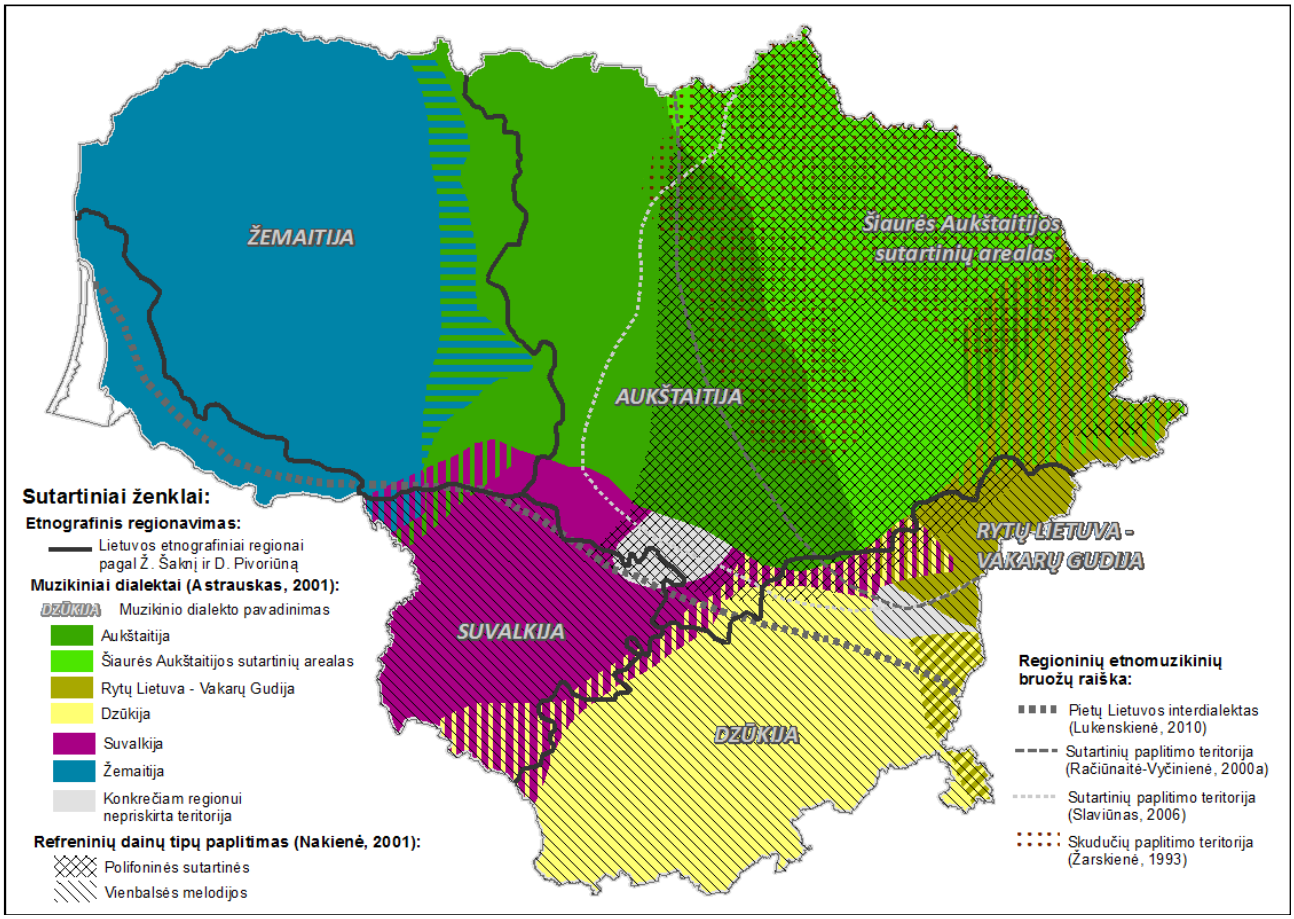
dainuojamos dviem grupėmis (Nakienė, 1996, 90). Tokį dainavimo principą D. Sauka bei J. Čiurlionytė susieja su sutartinių – giesmėmis vadinamų dvibalse ar tribalse polifonija pagrįstų dainų arba instrumentinių kūrinių – formavimosi pradžia (Sauka, 1982, 107; Čiurlionytė, 1969, 257). Anot A. Nakienės, „dalis sutartinių galėjo būti sukurtos nekeičiant refreninių dainų sandaros, tik pritaikant naujus atlikimo būdus. <...> Tačiau daugybė sutartinių buvo sukurtos ne vien iš refreninių dainų, bet ir iš instrumentinės kilmės melodijų. Greičiausiai sąveika su instrumentinės kilmės melodika ir nulėmė sutartinių melodijų derminės bei ritminės sandaros išskirtinumą“ (Nakienė, 2001a, 151). J. Čiurlionytė šias dainas vadina „ypatinga senovinio daugiabalsumo“ rūšimi ir pažymi, kad tai ne pirminė, bet „ilgaamžė” daugiabalsumo raidos stadija (Čiurlionytė, 1969, 119, 121-127).

Jei daugiabalsumo ir vienbalsumo atsiskyrimą galėjo nulemti savitų instrumentų paplitimas, reikia atsižvelgti ir į instrumentinės muzikos regioniškumo aspektą. Lyginant teritoriniu požiūriu tam tikra koreliacija tarp daugiabalsiškumo, kanklių paplitimo (Apanavičius, 1994, 2009) teritorija persidengia su skudučių ir daugiabalsės vokalinės muzikos paplitimo teritorija. Kita vertus, dabartinėje pietvakarių Lietuvoje vyrauja vienbalsiškumas, o Suvalkiojai būdingas kankliavimas turbūt šios teritorijos istorine praeitimi. XV a. naujai apgyvendinant Užnemunę bei keliantis į Mažąją Lietuvą, daugiausia žmonių kėlėsi iš Didžiosios Lietuvos, taip atsinešdami ir jiems būdingus etnomuzikinius bruožus.

Analizuodama melodikos bruožus, analogišką dviejų sričių sąrangą mini ir J. Čiurlionytė (Čiurlionytė, 1999, 26), į vieną grupę susiejusi dzūkų, užnemuniečių, Mažosios Lietuvos bei Vilniaus krašto dainas, į kitą – žemaičių su šiaurės aukštaičių dainomis. Autorės teigimu, panaši derminė-intonacinė sandara, ritmika ir forma vienija dzūkų, suvalkiečių ir lietuvininkų senąjį melodijų sluoksnį. Jam būdingos trichordinės ir kvartų-kvintų intonacijos, miksolidiška, eoliška ir frigiška dermės, sudėtingas ritmas ir metras (Čiurlionytė, 1969, 312-313). Tokia monodinė melodika L. Burkšaitienės buvo įvardinta pietų Lietuvos vienbalse muzikine kultūra (Burkšaitienė, Krištopaitė, 1990, 25), o, remiantis dzūkų, suvalkiečių ir lietuvininkų liaudies dainų monofoninės sandaros melodijų dominavimu, repertuaro bei dainų melodikos bruožų panašumu, ši kultūra įvardinta pietvakarių Lietuvos muzikiniu interdialektu (Lukenskienė, 2010, 37). Ieškant panašumo šaknų tradiciškai manoma, kad vienbalsumo interdialektas Lietuvoje formavosi jotvingiško etninio substrato pagrindu ir suformavo vienbalses melodijas (Vakarinienė, 1999, 6; 2001, 45; Nakienė, 2000, 134; Petrošienė, 2007, 132-133), kas prieštarautų anksčiau pateiktai teorijai. Lyginusieji Mažosios Lietuvos etninę muziką teigia, kad lietuvininkų ir dzūkų melodika yra labai artima, bet nelengva pasakyti, ar jų etninė muzika iš tiesų turi bendrą genetinį pagrindą, t. y. gali būti siejama su akmens amžiaus ar šiek tiek vėlesnių laikų kultūriniu paveldu (Petrošienė, 2007, 161). Dar abejonių dėl vienbalusmo kilmės kelia užfiksuotų vienbalsių dainų regioniniai skirtumai.

Monofoninės sandaros dainų gausumas nėra tolygus. Senosiose dzūkų ir suvalkiečių dainose monofoniškumo dominavimas dar matomas iš 1935-1938 metų garso plokštelių įrašų (Žičkienė, 1996, 2), o Mažojoje Lietuvoje monofoninės faktūros dainos sparčiai nyko, todėl minorinių bei kintamųjų dermių melodijų užrašyta kur kas mažiau nei mažorinių (Petrošienė, 2007, 86, 142). Tai vėlgi paaiškinama šio regiono imlumu naujovėms ir, matyt, žemaitiškų etnomuzikinių bruožų įtaka Mažajai Lietuvai.

Apibendrinant galima sakyti, kad Lietuva etnomuzikiniu požiūriu nėra vienalytė, o daugiabalsumo ir vienbalsumo etnomuzikinės sritys skiria ją į dvi dalis. Jų ribos nėra akivaizdžios ir gali būti brėžiamos apjungiant daugiabalsės vokalinės, daugiabalsės instrumentinės muzikos paplitimą, bei melodikos bruožų panašumus. Tokiu būdu išskirta daugiabalsio muzikavimo sritis apimtų Žemaitijos ir didžiąją dalį Aukštaitijos, o vienbalsumui būtų priskiriama Mažosios Lietuvos, Suvalkijos, Dzūkijos etnografiniai regionai.

3.2.3.1. pav. Lietuvos etnomuzikiniai regionai

Regioniniams lietuvių liaudies muzikos skirtumams formuotis didelės reikšmės turėjo kaimyninių kultūrų įtaka. Liaudies tradicijos pokyčiai buvo neatsiejami nuo tuo metu vykusių ekonominių ir kultūrinių pasikeitimų. Muzikinės tradicijos pokyčiai kaip ir ekonominis, kultūrinis vystimasis Lietuvos regionuose vyko skirtingu intensyvumu, todėl tarsi ir skiritngoms etnomuzikinėms sritims priskirtini regionai supanašėjo, o vienai sričiai priklausę vystėsi skirtingai.

Pietų ir šiaurės rytų Lietuvoje melodika intensyviausiai vystėsi XII-XVI a., vėliau kito žymiai lėčiau ir tarsi užsikonservavo. Sparčiausiai besivystančioje vakarų Lietuvoje taip pat turėjo susidaryti viduramžiški liaudies muzikos dialektai, tačiau dėl spartesnio šių regionų kultūrinio vystimosi jie smarkiai keitėsi, todėl saviti Žemaitijos ir Mažosios Lietuvos etnomuzikiniai bruožai mus pasiekė iš XVII-XVIII a. Pavyzdžiui, vakarų Lietuvoje anksčiausiai paplito atneštiniai muzikos instrumentai, įsivyravo homofoninės sandaros melodijos (Nakienė, 2000, 136-138). Tokiu būdu iki XIX a. išsivystė vėlyvesnis, daugiabalsis liaudies dainų melodikos stilius, pagrįstas mažorinės dermės funkcijomis (TDS), menkai išvystyta melodika, neišeinančia iš mažorinės dermės ribų (Čiurlionytė, 1969, 55). Instrumentarijuje įsivyravo iš užsienio atėję muzikiniai instrumentai. Nuo XVII a. prūsų Lietuvoje, XVIII a. pab. Žemaitijoje pasilinksminimuose bei šeimos švenčių metu vienas mėgstamiausių liaudies instrumentų tapo smuikas (Kirdienė, 2001, 148, 167), o XIX a. kartu su šokių muzikos populiarėjimu paplito armonikos tipo instrumentai. Nors jų paplitimas buvo diferencijuotas teritoriniu požiūriu, visgi sunku armonikos tipų pasiskirstymą sieti su etnomuzikinių regionų savitumu (arba pagal jį vesti ribas), nes tai buvo visuotinės mados dalykas, o skirtingas armonikų paplitimas, A. Baikos teigimu, priklausė nuo vietovės materialinių gyvenimo sąlygų, lengvumo išmokti groti, garso grožio ir netgi geros išvaizdos: „ Aukštaitijoje Peterburgo armonikos išpopuliarėjo ne tik dėl gerų akustinių savybių, bet ir todėl, kad jos atrodė prabangiai ir skoningai. Tą patį galima pasakyti ir apie nepaprastai pamėgtas Žemaitijoje koncertinas bei bandonijas“ (Baika, 1994, 40). Dėl prastų gyvenimo sąlygų Dzūkijoje įprastas instrumentas tapo Vienos armonika, pagal kurią vietos meistrai padirbinėdavo ir savo armonikas. Kaimyninėje rytų Lietuvoje (Molėtų, Utenos rajonai), kur geresnės gyvenimo sąlygos, kaimo muzikantai grojo Peterburgo armonikomis, o kartais net bandonijomis ir akordionais. Derlingomis žemėmis pasižyminčioje pietryčių Žemaitijoje garsėjo muzikantai, groję brangiomis koncertinomis ir bandonijomis. Matyt, muzikantų pasirinkimui turėjo įtakos ir kaimynystė su Vokietija, kur šie instrumentai tuo metu buvo labai populiarūs (Baika, 1994, 39-40).

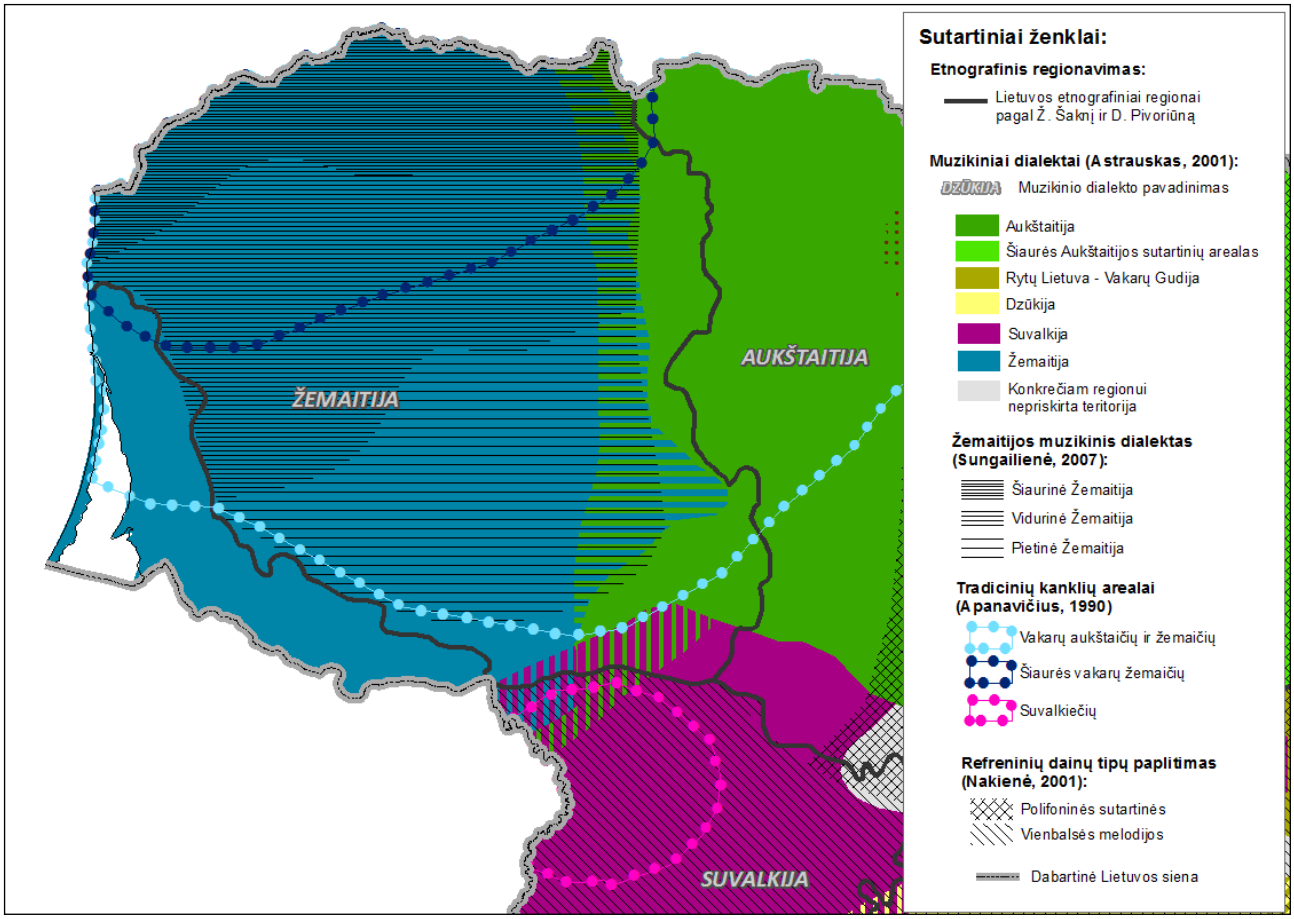
Taigi regioniniai skirtumai, formavęsi viso ilgo istorinio proceso metu, XIX a. tarsi patyrė vienodėjimo lūžį. Šią problemą yra analizavusi A. Žičkienė (Žičkienė, 2008). Autorės teigimu, svarbus veiksnys, formavęs melodikos stiliaus lūžį liaudies melodijose, buvo individualios kūrybos apraiškų paplitimas. Pirmiausia šiame procese vyko bendratautinės melodikos ir tematikos įsigalėjimas, kuris palaipsniui užgožė savitas regionines dainas. Įdomi autorės mintis, kad toks nacionalinės muzikos įsigalėjimas yra tarsi bendrinė (muzikos) kalba, niveliuojanti regioninius skirtumas, bet skatinanti telktis tautai kovoti už valstybingumą. Tokį tautinį patriotizmą lėmė šalies istorinės ir politinės aplinkybės – valstybės okupacija. Todėl taip pat, kaip ir bendrinė kalba, bendrinė melodika buvo propaguojama, jos mokoma, ja skatinamas patriotizmas. Kita vertus, A. Žičkienės teigimu, „nei pramoginės „prastadainės“, nei individualizuotos melodijos nepakeičia

senesnės melodikos staiga. Tai vyksta iš lėto, tarsi nepastebimai. Visi melodikos sluoksniai – seniausias, archajiškiausias (vaikų dainelės, lopšinės, raudos, darbo pamėgdžiojimai ir kt.), apeiginė melodika, klasikinė lyrika (ryškiai regioninė), bendratautinė melodika ir naujoviškoji (tarptautinė arba individualizuota) – gyvuoja kartu ir veikia vienas kitą“ (Žičkienė, 2008, 160-161). Būtent šie iki šiol išlikę liaudies muzikos bruožai leidžia identifikuoti etnomuzikinių regionų savitumą.

Bene pirmoji nors ir nevartojusi „muzikinių dialektų“ sampratos prof. J. Čiurlionytė išskyrė šiuos etnomuzikiniu savitumu išsiskiriančius regionus: Dzūkija, Mažoji Lietuva, Vilniaus kraštas, Žemaitija ir Aukštaitija (Čiurlionytė, 1999, 26). Teikdamas pasiūlymus apskričių reformai 2001 m. R. Astrauskas išskyrė keturis etnomuzikinius regionus: Dzūkiją, Suvalkiją, Aukštaitiją ir Žemaitiją (Astrauskas, 2001). Stengiantis atskleisti jų savitus bruožus bei ribas, kiekvienas regionas toliau aptariamas atskirai.

Žemaitijos etnomuzikinis regionas. Kabėdama apie žemaičių muzikinio dialekto formavimąsi, L. Sungailienė teigia, kad senojo sluoksnio melodijos galėjo rastis XIII-XIV a. sandūroje ir formuotis XIV-XVI a. istorijos ir kalbos raidos įvykių kontekste. Maždaug nuo XVII a. senąsias apeigines melodijas pradėjo stelbti naujojo sluoksnio lyrinės melodijos, paplitusios iš vakarų kaimynų – vokiečių ir lenkų (Sungailienė, 2007, 79). Manytina, kad dabartinio žemaičių muzikinio dialekto bruožai – monofoninio ir homofoninio stiliaus dainos – susiformavo XVIII a. (Čiurlionytė, 1969, 303; Nakienė, 2000, 138).

Aprašydama žemaičių liaudies melodijų stilių, J. Čiurlionytė pabrėžė jo monolitiškumą (Čiurlionytė, 1969, 303). Žanriniu požiūriu didesnioji žemaičių dainų dalis priskiriama vėlesnės kilmės lyriniams žanrams – vestuvių ciklo, šeimos, jaunimo ir meilės, karo dainos ir kt. (Mukaitė, 2002, 143). Gausiai esama vaišių, humoristinių dainų ir žaidimų. Paplitusios labai savitos humoristinės dainelės, kurioms būdingas greitas tempas ir aiški kapota, atskirus priebalsius išskirianti artikuliacija (Čiurlionytė, 1969, 309). Nedaug ankstyvos kilmės dainų – vaikų, piemenų dainų, lopšinių, šokių ir žaidimų. Taip pat nedaug dainų, kurios turi funkcinę apeiginę reikšmę arba yra glaudžiai susijusios su tam tikrais darbo procesais (Čiurlionytė, 1969, 303-304). Būdingiausias pavyzdys šiuo atžvilgiu yra šienapjūtės dainos su priedainiu *valioj*. Nagrinėdama valiavimų struktūros ypatumus, D. Dainoraitė šio priedainio kartojimą susieja su magine prasme, laukų vešlumo, derlingumo skatinimui skirta dainos formule (Daunoraitė, 1996, 71, 79). Žemaitijos išskirtinis bruožas – savita laidotuvių muzikavimo tradicija. Tiksliai sunku pasakyti, kada Žemaičių Kalvarijos kalnai pradėti giedoti šermenyse. Nors tiesioginių paminėjimų nėra, galima manyti, kad XVIII a. pab.-XIX a. Žemaitijos kaimuose ir miesteliuose variniais pučiamaisiais instrumentais jau pūsta per laidotuves bei šermenyse (Žarskienė, 2012, 380).

3.2.3.2. pav. Žemaitijos etnomuzikinis regionas

Žemaitijos etnomuzikinio regiono ribas galima pagrįsti pagal L. Sungailienės atliktą žemaičių dialekto tyrimą (Sungailienė, 2007), tačiau, remdamasi rusų etnomuzikologo V. Ščiurovo mintimi muzikines-stilistines zonas sieti su tarmių ribomis, autorė žemaičių dialektą sutapatino su žemaičių tarmės šiaurės ir pietų potarmių teritorija. Remiantis R. Astrausko etnomuzikinių dialektų skirstymu, Žemaitijos etnomuzikinis regionas galėtų apimti etnografinę Žemaitijos teritoriją iki Dubysos ir Mažąją Lietuvą (Astrauskas, 2001). Kita vertus, autorius kartoschemoje pažymi, kad žemaitiški muzikiniai bruožai paplitę ir toliau į rytus.

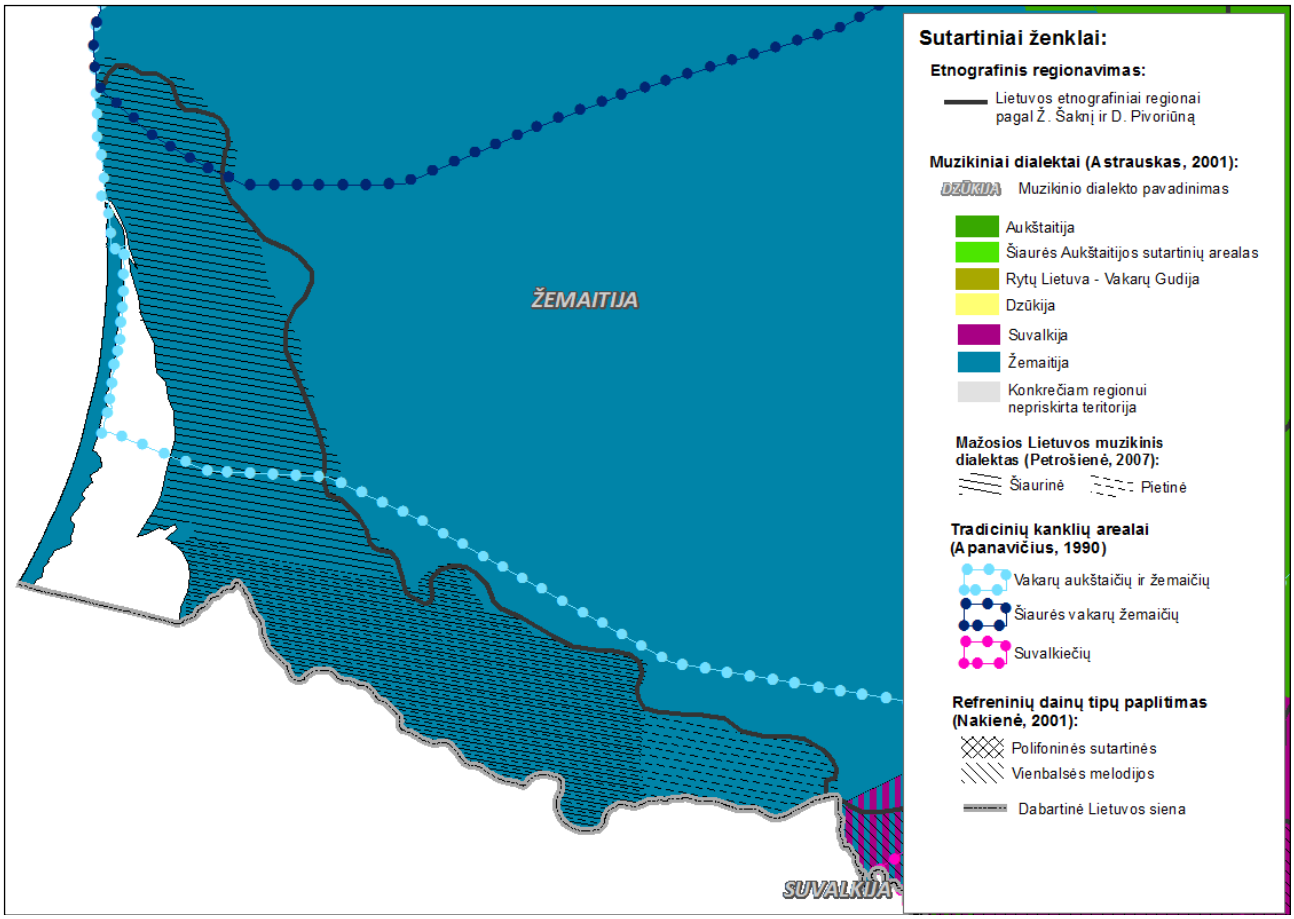
Vidinė Žemaitijos regiono sąranga pagal melodinių-intonacinių tipų paplitimą, vyravimą, melodijas sudarančių intonacinių branduolių pastovumą ir kintamumą turėtų būti sudaryta iš trijų dalių: šiaurinės (Skuodo, Mažeikių ir Akmenės rajonai), vidurinės (Kretingos, Plungės ir Telšių rajonai, išskyrus Varnių apylinkes) ir pietinės (Telšių rajono Varnių apylinkės, Tauragės, Šilalės, Raseinių ir Kelmės rajonai). Anot L. Sungailienės, pati gryniausia iš jų yra vidurinioji Žemaitijos dalis. Joje dominuoja sinkopuotas, taškuotas, netolygus melodijos frazių išdainavimas. Šio ploto žemaičiai dažniau „kapoja“ pradinės intonacijos ritmą ir labiau akcentuoja kvartos intervalą, kurio šuolis – esminis kvintos intonacijos elementas. Nereguliarus taškuotas ritmas rodo, kad Žemaitijos regiono viduriniajame plote mėgstama intensyviai artikuliuoti dainos tekstą, jau nuo pat pradžių

dainos melodijai suteikiant tam tikros impulsyvios energijos. Tuo tarpu apie Kretingą, Skuodą, Mažeikius ir Akmenę daugiau pasitaiko lygesniu ritmu išdainuojamų pradinių intonacijų. Čia mažiau staigių „pakilimų“ į kvintą, šiauriniai dounininkai labiau ištęsia, ritmiškai tarsi išlygina kiekvieną garsą. Į kvintą kylančiose intonacijose jie tarsi vangiau „įsiūbuodami“ pasiekia viršutinę melodijos atramą. Pietinėje dalyje aptariamoji kvintos intonacinė slinktis su kvartos šuoliu iš II laipsnio į kvintą kiek kapuotesnė, mažiau ištęsta, tolygiau banguojanti, kaip ir pati dūnininkų šnekta. Anot autorės: „Retai išgirsime pietų žemaitį akcentuojant, vienaip ar kitaip ritmiškai ištęsiant dainos pradžią. Tai, kaip jau minėta, neretai daro šiaurės vakarų žemaičiai, kurie ir kalbėdami, ir dainuodami mėgsta išryškinti tam tikrus kalbos ir muzikos garsus, suteikdami jiems papildomo, sakytum, pulsuojančio krūvio“ (Mukaitė, 2002, 152). Pietinė Žemaitijos dalis muzikiniu požiūriu yra labiau nutolusi. Pietinių žemaičių dainose pastebima tendencija lyginiu ritmu išdainuoti melodiją. Ši teritorija tarsi suskyla į keletą dalių. Apie Švėkšną, Šilalę, Kvėdarną, Laukuvą, Varnius, Užventį, Šaukėnus, Karklėnus, Kuršėnus randama senųjų tradicinių žemaitiškų dainų, kurioms būdingi tipiški žemaitiški melodikos bruožai. Tuo tarpu apie Kelmę dominuoja visai Lietuvai būdingas dainų repertuaras, jaučiama stipri aukštaičių dainuojamosios tradicijos įtaka. Dar piečiau, link Raseinių, žemaitiškais intonacinis modelis visai suardomas, atsiranda naujos, ne visai žemaitiškos melodinės slinktys (Mukaitė, 2002, 150).

Mažosios Lietuvos etnomuzikinis regionas. Mažosios Lietuvos etnomuzikinė kultūra yra labai nevienalytė. Mažojoje Lietuvoje paplitusi liuteronybė darė didžiulį poveikį gyventojų mąstysenai, savimonei, buičiai, kartu ir liaudies tikėjimui, tradicijoms ir papročiams. Tokiu būdu Mažojoje Lietuvoje susiformavo savitas ryškiais vietinės tradicijos giedojimo bruožais pasižymintis žanras – evangeliškos liuteronų giesmės. Šio savotiško žanro kilmė yra siejama su vokiškų religinių giesmių natūraliu iškraipymu. Nors ir būdami labai religingi Mažosios Lietuvos liuteronai ne visada priimdavo būdingus vokiškosios melodikos principus, religinių giesmių melodijas perdirbdami „sau artimesne muzikinės kalbos dvasia“ (Sliužinskas, 2006, 261). Anot D. Kšanienės, prasidėjęs XVII a. lietuvininkų giesmės ir liaudies dainos samplaikos procesas nuolat spartėjo. Visada gyvavusi šalia liaudies dainos, giesmė Mažojoje Lietuvoje ilgainiui ją užgožė, pakeitė, perimdama netgi dainos socialinį bei psichologinį vaidmenį: „Giedama buvo dažnai, įvairiausiomis progomis: bažnyčioje, mokykloje, surinkimuose, per visas šventes, o dažniausiai namuose – ryte, vakare, reiškiant padėką, ligos, nelaimių atvejais ir pan.“ (Kšanienė, 2002, 135).

Melodijos požiūriu Mažosios Lietuvos etninės muzikos dialektui būdingas stilistinis margumas. L. Petrošienės atlikta Mažosios Lietuvos melodijų analizė parodė, kad daugiausia panašumų yra tarp lietuvininkų ir suvalkiečių bei vakarų aukštaičių veliuoniškių dainų. Tuo tarpu dzūkų ir lietuvininkų melodijų stilistika, etninių dainų repertuaras (žanrai), nors turi nemažai panašumų, vis dėl to gerokai skiriasi (Petrošienė, 2007, 195). Svarbiausias panašumas – vienbalsis

dainavimas. Šio regiono dainų melodijos rodo, kad vienbalsė melodikos faktūra, monofoninė dainavimo tradicija negali būti tapatinama su monodiniu melodikos stiliumi dėl kelių priežasčių. Visų pirma didžiąją dalį Mažojoje Lietuvoje užrašytų dainų sudaro mažorinės dainos su aiškia funkcine intervalika, taigi daugeliui šių dainų nesunkiai būtų galima pritarti keliais balsais, tik daugiabalsio dainavimo tradicijos šiame krašte nebuvo. Tokios tradicijos atsiradimą gerokai apsunkino ankstyvas liuteroniškosios vienbalsės giesmės įsivyravimas. Gana seniai giesmės iš lietuvininkų gyvenimo pradėjo stumti liaudies dainas. Lygiai taip pat instrumentinėje muzikoje – kankles, kaip akordais pritariantį instrumentą, pakeitė melodinis instrumentas – smuikas (Petrošienė, 2007, 86).

3.2.3.3. pav. Mažosios Lietuvos etnomuzikinis regionas

Remdamasi Mažosios Lietuvos liaudies dainų dermių paplitimu, L. Petrošienė šį regioną siūlo skirti į dvi dalis: šiaurinę ir pietinę. Šiaurinėje dalyje vyrauja mažorinio pobūdžio dermių melodijos, kurios esti monodinio ir homofoninio stiliaus. Minorinio pobūdžio ir kintamųjų dermių melodijų nėra gausu. Homofoninės greičiausiai atėjusios iš gretimų regionų, kuriuose dainuotos daugiabalsės dainos. Tikėtina, kad homofoninio stiliaus melodika (ypač mažorinė) įvairiais istoriniais tarpsniais galėjo būti atnešta ir perimta iš žemaičių ir vakarų aukštaičių. Dalis homofoninių melodijų yra ne liaudiškos kilmės arba žinomų vokiškų dainų vertiniai (Petrošienė, 2007, 116). Lietuvos pajūryje gyvenančių kuršininkų lietuviškai dainuotų dainų melodijos greičiausia perimtos iš greta gyvenusių lietuvininkų, nes gerokai skiriasi nuo latviškojo kuršininkų repertuaro ir žemaitiškų daugiabalsių

dainų. Dauguma kuršininkų melodijų turi atitikmenis lietuvininkų repertuare (Petrošienė, 2007, 263).

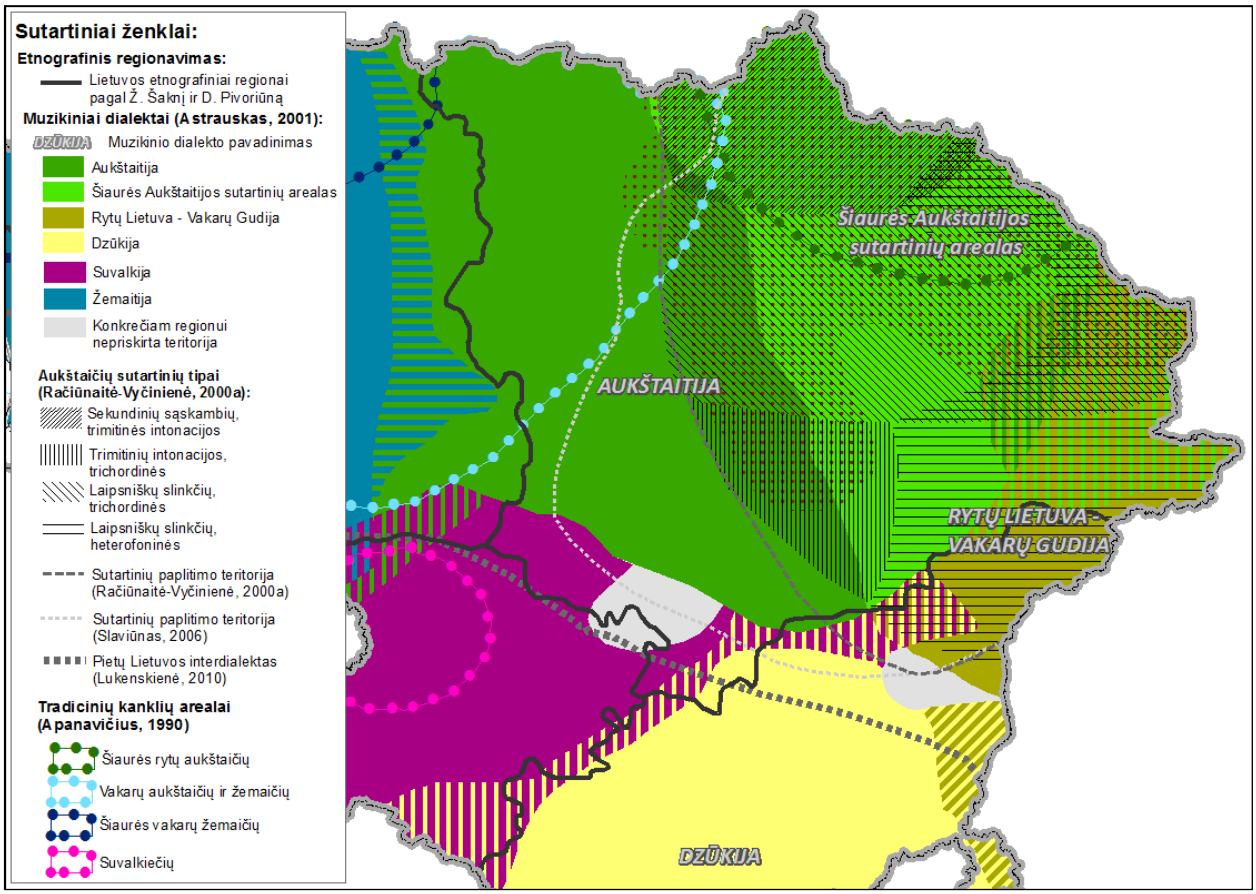
Pietinėje srityje taip pat fiksuota monodinės ir homofoninės sandaros melodijų, bet dermių požiūriu jų įvairovė didesnė. Būtent čia lokalizuojasi monodinės minorinių ir kintamųjų dermių melodijos, nors gausu ir mažorinių homofoninių dainų. Monodinės mažorinės, minorinės ir kintamųjų dermių melodijos muzikinės kalbos elementų požiūriu ypač artimos suvalkiečių, vakarų aukštaičių veliuoniškių, iš dalies dzūkų melodijoms. Monodinio stiliaus melodijos laikytinos lietuvininkų etninės muzikos savastimi, XVI-XIX a. ir ankstesnių laikų paveldu. Homofoninės mažorinės melodijos turi bendrų bruožų su daugiabalsėmis suvalkiečių, žemaičių, vidurio Lietuvos aukštaičių melodijomis. Pietinėje srityje yra melodijų, kuriose aptinkama lenkų ir vokiečių etninės muzikos pėdsakų (Petrošienė, 2007, 116-117).

Aukštaitijos etnomuzikinis regionas. Kalbant apie aukštaičių etninio dialekto ypatumus, etnomuzikologų darbuose paprastai pabrėžiamas šio krašto muzikinis įvairialypiškumas (Čiurlionytė, 1969, 296; Burkšaitienė, 1990, 14). Iš tiesų žiūrint į R. Astrausko atliktą etnomuzikinių dialektų išskyrimą, Aukštaitijai priskiriama labai didelis plotas nuo Šiaulių iki pat rytinės Lietuvos sienos, o jo viduje galima įžiūrėti bent kelis subregioninius darinius (Astrauskas, 2001). Kitas būdas sužinoti Aukštaitijos etnomuzikinio regiono ribas – apjungti vokalinių sutartinių ir instrumentų, kuriais gali būti atliekamos sutartinės, teritoriją. Nagrinėjant sutartinių paplitimo problemą, tradiciškai yra linkstama sutartines laikyti bendra šiaurės rytų aukštaičių ir dalies rytų aukštaičių muzikine tradicija, nors, remiantis istorinių šaltinių analize bei tautosakos rinkiniais, būta bandymų sutartinių ieškoti visoje Lietuvoje (Slaviūnas, 1974; Sakalauskienė, 1996; Račiūnaitė-Vyčinienė, 2000a, 2008; Paliulis, 2002; Urbanavičienė, 2009). Taigi abiem atvejais lyginant su Lietuvos etnografininių regionų ribomis, Aukštaitijos etnomuzikinis regionas turėtų apimti Aukštaitijos šiaurrytinę ir rytinę Dzūkijos etnografinio regiono dalis.

Kalbant apie vidinę Aukštaitijos etnomuzikinio regiono struktūrą, joje galime skirti kelis mažesnius subregioninius darinius. Remiantis A. Žičkienės raudų melodinių modelių analize, Aukštaitijos regione galima išskirti du raudų intonavimo būdus, atspindinčius ir du savitus etnomuzikinius subregioninius darinius. Pirmasis – rytų Aukštaitija (Ignalinos, Švenčionių rajonai), kuriai būdingas kvartos trichordas, turintis anhemitonikos (archainės dermės be pustonių) požymių, kai dermėse praleidžiamas antrasis menamo diatoninio garsaeilio laipsnis (Žičkienė, 2001, 136-137). Kadangi šis intonavimo būdas aptinkamas tiek tarp senųjų rytų aukštaičių vilniškių raudų, tiek ir vėlesnio laikotarpio vilniškių raudų melodikoje, autorė jį sieja su šio krašto kultūrine raida. Menkai urbanizuota rytinė Aukštaitija buvo palankus kraštas kultūrinei konservacijai bei palaipsniniam muzikinės tradicijos susisluoksniavimui. Dėl lėto kultūrinio vystimosi ir archaiškų bruožų išlaikymo Aukštaitijos rytuose susiformavo savotiškas etnomuzkinis darinys, pasižymintis

marga, daugiasluoksne melodika bei polinkiu į anhemitoniką (Žičkienė, 2001). Kitas subregioninis darinys – šiaurės rytų Aukštaitija. Jai būdingas vėlyvesnis raudų intonavimo būdas – natūralaus garsaeilio melodijos. Anot A. Žičkienės, natūralaus garsaeilio tipas ko gero kilęs iš balso žaidimo registrais ir yra susijęs su Baltarusijos Paežerės (Vitebsko) krašto teritorija ar dar kiek toliau į šiaurę (Žičkienė, 2001, 141). Šio tipo raudose yra ryškus ritminis pradas, reglamentuojantis vestuvių ir laidotuvių raudas, taip pat išliekantis vėlyvesniame žanre – raudų parodijose (Žičkienė, 1998, 55; 2001, 137).

Įdomu, kad, analizuodami Aukštaitijos etnomuzikinę kultūrą daugiabalsių dainų kontekste, iš esmės galėtume išskirti du tuos pačius – šiaurinį ir rytinį subregionus. Šiaurės rytų arealui būdingos paralelizmo ir išvystytos kanono formos sutartinės, pasižyminčios sekundinių paralelių gausumu. Rytinės Aukštaitijos subregione dažniau užtinkamos heterofoninės, pirmykščio kanono būdu dainuojamos ir laisvosios polifonijos sutartinės, kurios, anot autoriaus, išlaikė labiau pirmykštį daugiabalsumo pobūdį. Jos skiriasi ir ritminiu požiūriu. Šiaurės rytų areale sutartinių ritmika yra ryškiai akcentuota, griežtai organizuota, sinkopinė, o rytinio arealo sutartinėms būdingas paprastesnis ritmas, mažiau sinkopių (Slaviūnas, 2006, 31).

3.2.3.4. pav. Aukštaitijos etnomuzikinis regionas

Polifoninio ir heterofoninio daugiabalsumo sutartinių paplitimo branduoliai nėra vienalyčiai. Gilindamasis į sutartinių atlikimo būdą, sutartinėse vyraujančių harmoninių intervalų struktūrą ir balsų jungimo būdus, Z. Slaviūnas išskyrė tris sutartinių arealus (Slaviūnas, 2006, 171-176). D.

Račiūnaitė-Vyčinienė, remdamasi sutartinių tradicijos tyrinėjimais ir atlikimo patirtimi, savo monografijoje išskyrė keturis sutartinių gyvavimo židinius (Račiūnaitė, Vyčinienė, 2000, 45-48). Pirmasis Biržų, Papilio, Vabalninko ir gretimų apylinkių arealas pasižymi trimitinėmis intonacijomis ir sekundų sąskambiais tarp balsų. „Trimitinėmis“ yra vadinamos didžiųjų ir mažųjų tercijų arba trigarsių garsais pagrįstos intonacijomis. Šios sutartinės labai glaudžiai susijusios su Biržų krašte gyvavusia daudyčių pūtimo tradicija (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2012, 9).

Antrasis arealas apima Šimonių, Kupiškio, Pušaloto, Obelių, Zarasų, Ragelių apylinkes. Šioje teritorijoje paplitusių sutartinių melodijų intonacijos nuoseklesnės nei Biržų krašto (ne tokios šuoliškos). Tarp balsų susidaro įvairūs intervalai: yra sekundų, bet jos nevyrauja, dažniausiai sekundų „sumušimas“ jose nėra aštrus, kapotas – jį šiek tiek susilpnina pereinamieji garsai, užpildantys tercijas. Neretai pasitaiko ir unisoninių bei heterofoninių melodijų (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2012, 13-16).

Trečiasis arealas apima Taujėnų, Vidiškių, Lyduokių, Deltuvos Pabaisko, Čiobiškio, Gelvonų apylinkes. Čia pasitaiko nemažai trimitinių ir trichordinių intonacijų, tarp balsų susidaro sekundos ir kiti intervalai, o unisonas skamba gana retai (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2000, 47). Šio krašto melodijos intonacijomis ir skambesiu neretai primena Biržų sutartines, matyt, todėl, kad čia taip pat gyvavusi skudučiavimo tradicija. Kai kurios sutartinės taip ir vadintos „builinėmis“, nes buvo pučiamos iš builio padarytais skudučiais (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2012, 18-20).

Ketvirtasis arealas apima Švenčionių, Paringio, Adutiškio, Rimšės, Antalieptės apylinkes. Šios teritorijos giesmės išsiskiria unisoniniu (heterofoniniu) skambėjimu, tarp balsų retai pasitaiko sekundų intervalai (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2000, 47). Melodijų intonacinės slinktys beveik ištisai nuoseklios, yra dar daugiau pereinamųjų garsų nei Rokiškio krašto giesmėse, tad šios giesmės primena ištisines dainas (ypač tai pasakytina apie Švenčionių krašto giesmes). Beje, įdomu, kad Švenčionių krašte terminas „sutartinė“ net ir nevartotas. Vietinėms giesmėms apibūdinti gyvavo kitokie terminai *keturinė, keturiose, tryninė, paruginė, ruginė, ciutelė (čiutelė)* (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2012).

Į vakarus nuo sutartinių paplitimo teritorijos, skirtinas trečiasis Aukštaitijos subregioninis darinys, kuriame etnomuzikiniai bruožai yra artimi žemaičiams. Pavyzdžiui, šiaurinių Aukštaitijos rajonų (Pasvalio, Panevėžio, Radviliškio bei Pakruojo rajonuose) dainavimo tradicija išsiskiria žemaičiams artima dainavimo maniera: „Daugelis šiauriečių dainuoja gerokai vangiau, tarsi giliau įklimpdami į intonuojamą garsą, patį garsą formuodami ne priešakinėje, bet labiau gomurinėje gerklės dalyje – kalbininkų terminologija, dengdami, žemindami kai kuriuos balsius, panašiai kaip daro žemaičiai. Jų dainavimas lyg šiek tiek sulėtintas, ritmas laisvesnis, kai kurių melodijų ištąsymas primena žemaitišką dainavimo manierą“ (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2007, 109). Apie Radviliškį, kiek mažiau Pakruojo, Pasvalio, Panevėžio rajonuose taip pat būdingas žemaitiškojo

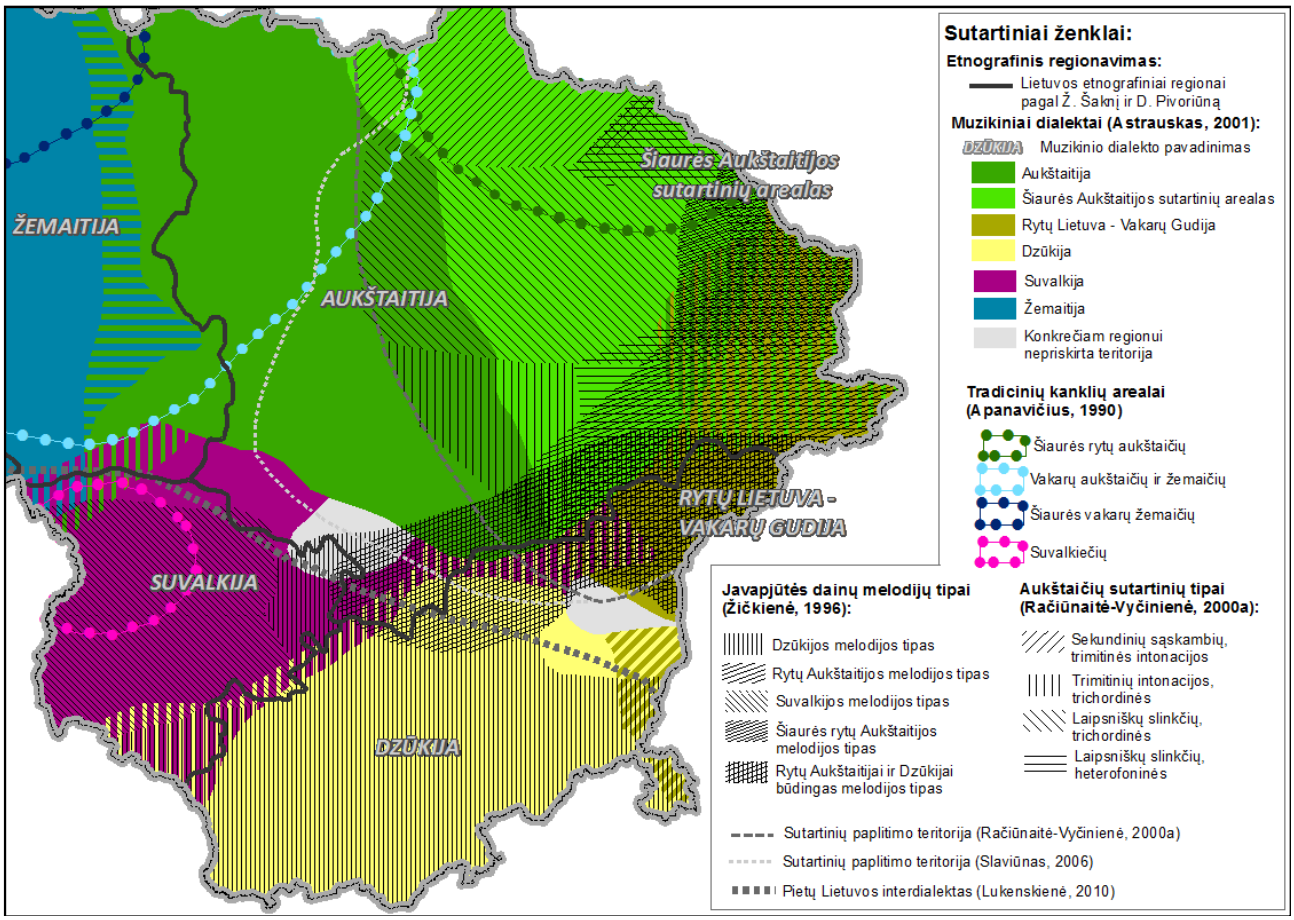
muzikinio dialekto bruožas – melodijų pabaigimas II laipsniu paprastai išlikęs garbaus amžiaus dainininkų atmintyje. Anot autorės: „matyt, šiose melodijose dar esama ankstyvojo vietinės melodikos klodo liekanų, jos yra mažiau paveiktos aukštaitėjimo proceso“ (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2007, 112).

Taip pat šiame subregione reiškiasi žemaičių muzikavimo stilistikai artimesnė daugiabalsumo rūšys. Viena iš jų – burdoninis daugiabalsumas. Burdonas – tai nuolat skambantis bosinis garsas. Tokia burdoninio pritarimo tradicija yra užtikta Nibragalio kaime. Iš savo motinų, tėvų, tetų ir dėdžių išmoktas dainas šio kaimo dainininkės moterys dainuoja tarsi su „vyrišku“ pritarimu, kurį vadina „bosavojimu“. Įdomu, kad „bosavimas“ būdingas tik moteriškai dainavimo tradicijai: moterims dainuojant kartu su vyrais – nebosuojama. Be to, praeityje buvęs ir ketvirtas balsas (dar žemesnio už bosuojantį), vadinta tranavimu (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2006, 146).

Dar vienas originalus aukštaičių homofoninis-unisoninis daugiabalsumas, kai skirtingai tradiciniam „turavojime“ pritariantysis balsas II laipsnį dainuoja unisonu su pirmuoju balsu, todėl intonacinė kadencija II-I-(II) skamba unisonu. Šis pritarimo būdas, paplitęs Ukmergės ir Kėdainių rajonuose, taip pat aptiktas ir tame pačiame Nibragalio kaime, galėjo būti senesnė daugiabalsumo forma nei tradicinis „turavojimas“ (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2006, 139; 2010, 15-17). Aukštaitijos-Žemaitijos paribyje Pakruojo krašte užfiksuotas dar vienas įdomus reiškinys – politembrinis „turavojimas“, kai didelio ansamblio vedanti moteris dainuoja žemai (su vyrais vienu aukščiu), tuomet dalis vyrų jai pritaria aukštai (tercijos, kvartos ir pan. intervalais), kita dalis – žemai. Moterys taip pat turavoja nevienodai: aukštabalsės taria virš vedančiojo balso, žemabalsės – kaip vyrai (tercija, kvarta ir pan.). Dainuojant įvairiais tembrais, tarsi keliais sluoksniais, susidaro gana tirštas, sodrus skambesys (Račiūnaitė-Vyčinienė, 2006, 140).

Dzūkijos, Suvalkijos ir rytų Lietuvos etnomuzikinis regionas. Melodiniu požiūriu dzūkų dainoms artimos suvalkiečių (Užnemunės krašto) dainos profesorės J. Čiurlionytės nebuvo išskirtos kaip atskiras muzikinis dialektas. Aptardama Lietuvos liaudies melodijų savitumą, profesorė J. Čiurlionytė, prie dzūkų krašto melodijų apibendrino ir Užnemunės muzikinius ypatumus (Čiurlionytė, 1969). Pagrindinė priežastis turbūt yra ta, kad suvalkiečių ir dzūkų dainų melodikos skirtumai pradėjo formuotis vėlyvesniu laikotarpiu, o ankstyvosios liaudies dainos griežtesniais melodikos skirtumais neišsiskiria. Visame šiame plote būdingas vienbalsumas, paplitusios vienbalsės refreninės dainos (Nakienė, 2001, 147). Kita vertus, Dzūkija ir Svalkija turi ir nemažų skirtumų. Jei Dzūkija išsiskiria senųjų dainų žanrų išsaugojimu, tai Suvalkijoje jų kur kas mažiau arba visai nėra. Pavyzdžiui, advento-Kalėdų dainos, gyvavusios Dzūkijos ir rytų Aukštaitijos regionuose, yra menkai pažįstamos Suvalkijoje (Ūsaitytė, 2007, 10). Lygiai taip pat su rugiapjūtės pabaigtuvių dainomis. Nors rugiapjūtės pabaigtuvių dainos yra išlikę platesnėje teritorijoje, aptinkamos iki vidurio Lietuvos, vis tik didžiausias užrašymų kiekis priklauso dzūkiškoms

vietovėms. Suvalkietiškoje regiono dalyje rugiapjūtės dainų užrašyta kur kas mažiau. Be to, skiriasi ir jų melodika. Palyginus suvalkiečių rugiapjūtės dainas su dzūkų ir Baltarusijos Polesės to paties žanro dainomis, matyti, kad jų melodijos ne tokios vingrios, saikingiau vartojami melizmai. Šių dainų improvizaciškumas suvaldytas, didesnis dėmesys kreipiamas į formos sandaros išbaigtumą (Vakarinienė, 2002, 184). Tirdama javapjūtės dainų melodikos bruožus, A. Žičkienė yra identifikvusi tris – Suvalkijos, Dzūkijos ir rytų Aukštaitijos – javapjūtės dainų melodijos tipus bei mišrius jų bruožus (Žičkienė, 1989, 35-38; Žičkienė, 1996, 72-75). Toks melodijų tipų paplitimas gali būti siejamas su etnomuzikinių regionų ribomis.

3.2.3.5. pav. Suvalkijos, Dzūkijos ir Rytų Lietuvos etnomuzikiniai regionai

Būtent dėl gana ryškių Suvalkijos ir Dzūkijos regionų etnomuzikinių skirtumų R. Astrauskas šioje pietinėje Lietuvos dalyje skiria du savarankiškus regionus (Astrauskas, 2001). Svarbus klausimas čia kyla dėl rytų Lietuvos, Čiurlionytės įvardintos Vilniaus krašto terminu (Čiurlionytė, 1999, 26). R. Astrauskas, aprašydamas Dzūkijos melodinį stilių, pabrėžia jo išskirtinumą gausiai ornamentuotomis melodijomis, vyraujančiomis siauralaipsnėmis dermėmis, minorinio pobūdžio mažosiomis tercijomis atramų struktūrose. Dzūkijos regionui jis priskiria teritoriją iki linijos Būdveitis–Simnas–Birštonas–Kaišiadorys–Maišiagala–Siužionys–Turgeliai. Į šiaurę nuo šios linijos rytų Aukštaitijos sutartinių muzikinis stilius persipina su Dzūkijos tradicija ir sudaro rytų Lietuvos muzikinio stiliaus savitumą: pagal vienas ypatybes (sutartiniškąją tradiciją, keturines giesmes,

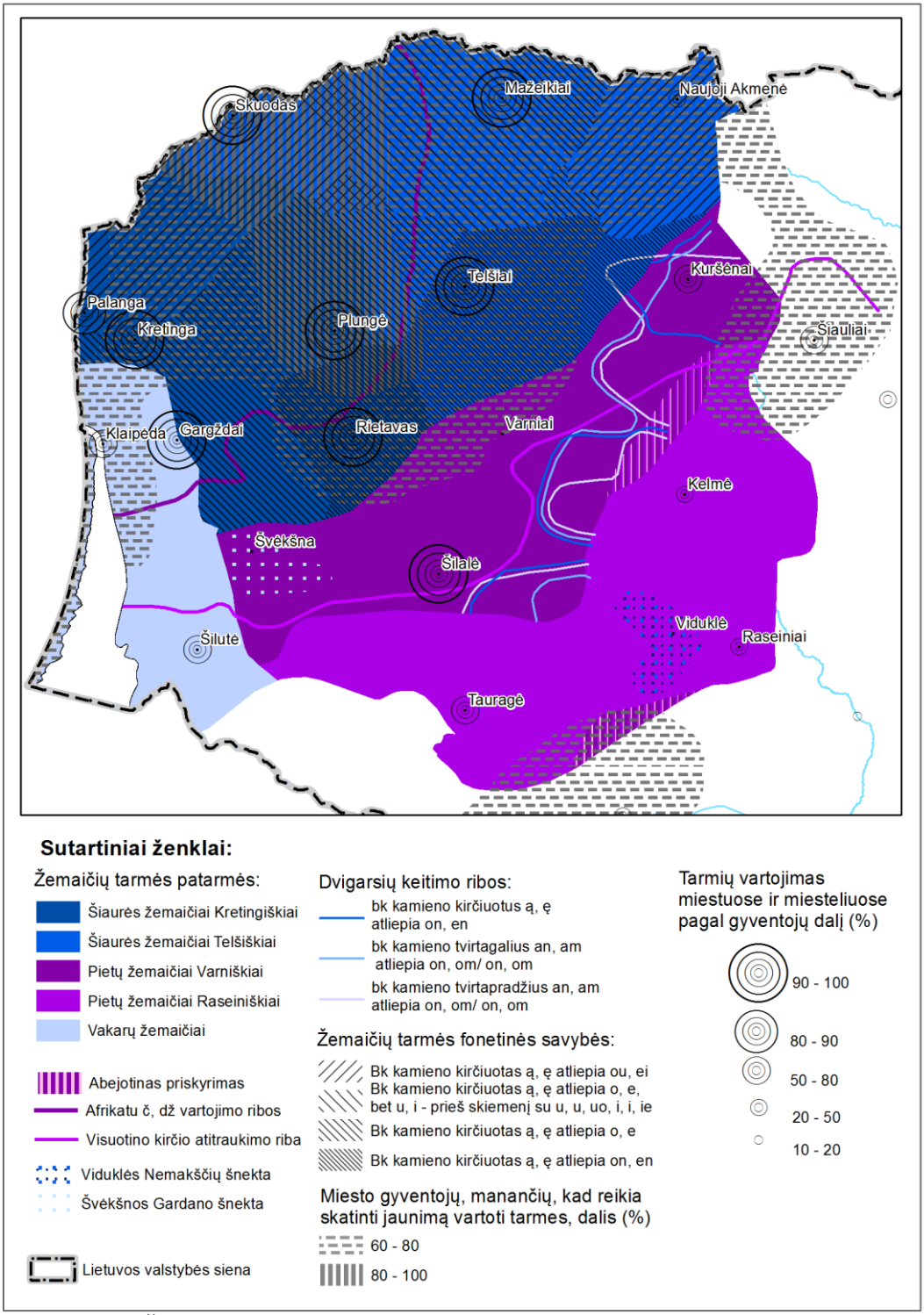
antifoninį atlikimo būdą ir kt.) jis gali būti priskirtas prie šiaurės aukštaičių, o pagal savitą vienbalsio dainavimo stilių, charakteringus kalendorinių dainų (sūpuoklinių, Jurginių, advento, Kalėdų ir kt.) žanrus labai artimas Dzūkijos tradicijai. Nors teritorija nuo Maišiagalos iki Švenčionių neturi nei ryškių Dzūkijos, nei rytų Aukštaitijos požymių ir daugiausia remiasi gudų folkloro bruožais, ši teritorija priskiriama Dzūkijai (Astrauskas, 2001). Atsižvelgiant į tai, kad gudų folkloro įtaka žymiai didesnė rytų aukštaičiams, ties Švenčionimis išlaikyta senoji aukštaitiškų sutartinių tradicija, toks priskyrimas yra nelabai pagrįstas. Pagal R. Ambrazevičiaus ir A. Leskauskaitės folkloro dialektų tyrimą, dzūkiškos (iki Šalčininkų-Maišiagalos) balsių akustinės savybės dainose yra savitos atviru balsių tarimu, tuo tarpu dzūkiškam aukštaičių arealui būdingas uždaresnis balsių tarimas, artimesnis aukštaičių dainavimo stiliui (Ambrazevičius, Leskauskaitė, 2007). Tokiu būdu Dzūkijos regionas etnomuzikologiniu požiūriu nėra vientisas su šiek tiek abejotina rytine jo dalimi nuo Šalčininkų iki Švenčionių.

3.2.4. Etnografinių regionų ir tarmių bruožų palyginimas

Nuo 1933 m., kuomet buvo sudarytas A. Salio tarmių žemėlapis, lietuvių kalba yra skirstoma į žemaičių ir aukštaičių tarmes (Salys, 1992). Tokiu būdu, tarmių pagrindu skiriant subetnosus, potarmių-lokalias kultūras, Lietuvoje reiktų išskirti žemaičių ir aukštaičių subetninius regionus. Nors tai pagrįsta lingvistiniais gyventojų bruožais, tačiau gana prieštaringa įprastai skiriamų Žemaitijos, Aukštaitijos, Dzūkijos ir Suvalkijos etnografinių regionų požiūriu. Iš esmės taip yra todėl, kad Žemaitijos regionui ir likusiai Lietuvos daliai būdingi kultūriniai bruožai yra gana skirtingi. Tarmių klasifikacija rodo, kad pagal išvystymą ir savarankiškumą Žemaitijos regioninė kultūra kalbiniu požiūriu atitinka likusios Lietuvos kultūrą. Tuo labiau, kad Lietuvos valstybės dalys istorijoje dažniausiai buvo vadinamos ne žemaičiais ir aukštaičiais, o žemaičiais ir lietuviais. Anot P. Kalniaus, ir patys žemaičiai dažnai skirtingais istorijos laikotarpiais propagavo idėją, kad žemaičiai yra ne kartu, o šalia lietuvių, nors su jais labai glaudžiai susiję (Kalnius, 2007).

Žemaičių tarminis regionas. Netgi gilinantis į žemaičių tarmės kilmės klausimą, žemaičių ir lietuvių kalbų-tarmių ryšys nėra aiškus. Aiškiai žinoma tai, kad dabartinis lietuvių kalbos plotas priklausė rytų baltų grupei, kuri maždaug V-VII a. pradėjo skilti į gentis: kuršių, sėlių, žiemgalių, latgalių ir lietuvių (LKTCH, 2004, 24). Anot A. Girdenio, maždaug IX-X a. iš rytų baltų kaip atskira gentis atsiskyrė ir žemaičiai, o šis laikotarpis esąs šios tarmės savarankiškos raidos pradžia (Girdenis, 1971). Remiantis Z. Zinkevičiaus teigimu, atskilusi lietuvių gentis kurį laiką kalbėjo viena kalba, o XIII a. ėmė skirtis tarmės (Zinkevičius, 2006, 65). Nuo XVI-XVII a. formuojant lietuvių raštiją Lietuvoje, buvo suformuoti oficialūs du rašomosios kalbos variantai: žemaičių kalba ir lietuvių kalba. Pirmoji buvo skirta tenkinti Žemaičių vyskupijos poreikius, nors, anot Z.

Zinkevičiaus, buvo kildinama iš Nevėžio žemumos (Zinkevičius, 2006, 176). Šio krašto tarmė nuo seno atliko tam tikro šnekamojo interdialekto funkcijas Žemaičių kunigaikštystėje ir vyskupijoje (Zinkevičius, 1977, 240). Nuo XVIII a. pradžios, pradėjus bajorams intesyviai lenkėti, rytų Lietuvoje buvusi rašomoji lietuvių kalba išnyko, o iš seno leidžiama visiems kunigams reikalinga evangelikų knyga buvo perrašyta žemaičių kalba (Zinkevičius, 2006, 179).

3.2.4.1. pav. Žemaičių tarmės regionas

Nuo XVIII a. pradėjo formuotis nauja žemaičių kalbos samprata. Žlugus LDK ir išnykus jos seniems administraciniams padalijimams, buvusios Žemaičių seniūnijos ploto šiaurės vakaruose dėl kuršių ir „žemaičių“ sumišimo atsiradusi tarmė gavo tradicinį žemaičių tarmės vardą, o likusios Lietuvos tarmę (davusią pradžią ano meto „žemaičių kalbai“) imta vadinti aukštaičių tarme. Matyt, iš tradicijos sužemaitėjusių kuršių dialektas ilgą laiką buvo vadinamas kuršišku ir siejamas su senovės kuršiais. D. Kleinas, apibūdindamas XVII a. vidurio LDK tarmes, išskiria atskirą kuršių tarmę, turėdamas omenyje dabartinės žemaičių šiaurinės patarmės ir, tikriausiai, Klaipėdos apylinkių plotą. Su kuršių vardu šiaurinės žemaičių patarmės ploto gyventojai buvo siejami net iki XIX a. pradžios (Zinkevičius, 1981, 15-16).

XIX a. gausėjo žemaičių tarme užrašomų raštų. Ši nauja raštų kalba tapo netgi vyraujančia tradicija dabartinėje Lietuvos teritorijoje. Toks žemaičių tarme grįstų raštų atsiradimas ir spartus gausėjimas susijęs su žemaičių kultūros kilimu (Subačius, 1993, 28). Tuomet, galima sakyti, prasidėjo ir regioninės Žemaitijos knygos kultūros kūrimo ir ugdymo procesas (Petreikis, 2009). Jei Lietuvoje nebūtų įvestas lietuviškos spaudos draudimas, žemaičių kalba ilgainiui galėjo tapti bendrine kalba.

XX a. sukurta lietuvių tarmių klasifikacija, kurioje žemaičių tarmė apima teritoriją nuo jūros iki linijos Naujoji Akmenė–Tytuvėnai–Raseiniai–Eržvilkas–Žygaičiai–Sausgalviai. Pagrindiniu skiriamuoju žemaičių ir aukštaičių tarmių bruožu laikomas dvibalsių uo, ie tarimas, kuris, skirtingai nei aukštaičių tarmėje, žemaičiuose įvairuoja. Pagal tai skiriamos trys patarmės Jauniaus – Salio klasifikacijoje vadinamos dūnininkų, dounininkų ir donininkų (LKTCH, 2004, žemėlapis), o A. Girdenio, Z. Zinkevičiaus klasifikacijoje vadinamos pietų, šiaurės, vakarų žemaičiais (Girdenis, 1988). Pietų žemaičiai, anksčiau vadinti dūnininkais, pagal dvigarsių *an, am, en, em* tarimo požymį skirstomi į pietų žemaičių raseiniškių patarmę, kurioje šie dvigarsiai išlaikomi sveiki (pvz.: *sá.mtis* „samtis“, *lá.ŋks* „langas“) ir pietų žemaičius varniškių patarmę, kur šiuos dvigarsius verčia į *ọn, ọm, ẹn, ẹm* (pvz.: *sộ.mtis* „samtis“, *lộ.ŋks* „langas“) (LKTCH, 2004, 206, 222). Pietų žemaičių patarmėse yra ir mažesnių vietinių patarmės variantų, vadinamų šnektomis. Pietų žemaičių raseiniškių sudėtyje yra Nemakščių Viduklės šnekta, išsiskirianti tuo, kad tvirtapradiškai kirčiuotų dvigarsių *ìr, ìl, ìm, ìn, ùr, ùl, ùm, ùn* pirmasis dėmuo gali būti dvibalsinamas, todėl tariama *íer, íel, íem, íen, úor, úol, úom, úon*, pavyzdžiui, *pierms* „pirmas“, *jielks* „ilgas“, *kúol´ti* (LKTCH, 2004, 207). Iš pietų žemaičių varniškių išsiskiria pietvakarinis pakraštys prie buvusios Klaipėdos krašto sienos esanti žemaičių Naumiesčio šnekta, kur manoma, be vietos žemaičių nuo seno gyveno daugiau evangelikų liuteronų tikėjimo lietuvininkų, žydų, rusų ir vokiečių. Ši šnekta turi daug raseiniškių patarmės ypatybių, taip pat joje daugiau germanizmų bei vokiškų konstrukcijų (LKTCH, 2004, 222). Kiek šiauriau išsiskiria Švėkšnos Gardamo šnekta, kuriai būdingas balsių supanašėjimas, kai vietoje balsio *e* prieš keitąjį priebalsį tariamas *a*, pavyzdžiui, *dàd* „deda“, *šàrộ*

„šeriu“, *ǫ̀štàks* „užteks“. Nors šis reiškinys pastebimas ne visais atvejais. Įdomu tai, kad tokia balsių asimiliacija artima rytų aukštaičių kupiškėnų potarmei (LKTCH, 2004, 224), kas galbūt gali būti siejama ir su gyventojų kultūrine sąveika. Analizuojant bendrinėje kalboje kirčiuotų kamieno bei galūnės dvibalsių tarimą pietų žemaičių patarmėje, matosi keletas greičiausiai su žemaičių ir aukštaičių kultūriniais santykiais sietinų arealų. Raseiniškių patarmės teritroriją tarsi į dvi dalis dalija galūnėje kirčiuotų tvirtagalių *ai, ei* tarimo riba. Į pietus nuo šios ribos dvibalsiai yra išlaikomi, o į šiaurę – keičiami. Galūnėje kiričuoti *ai, ei* paprastai yra vienbalsinami tariant *a·, e·*, pavyzdžiui, *vĩ·ra·* „vyrai“, *pė́.le* „pelei“, *mė́.de·s* „medžiais“ (LKTCH, 2004, 207). Varniškių patarmės teritorijoje dvibalsių kaita tarsi dar intensyvesnė. Rytinėje patarmės teritorijoje maždaug iki Vytogalos, Pašilės, Vidsodžio, Kuršėnų eina riba, nuo kurios į vakarus kamieno tvirtapradis ir tvirtapradis *an, am* keičiamas *ǫ́·n, ǫ́·m/ǫ̂·n, ǫ̂·m,* kamieno kirčiuotą *ą, ę* atliepia *ǫn, ęn* su senoviniu nosininiu *n* (pvz.: *kǫ́.n'c'tę* „kąsti“, *žǫ̃.n'sęs* „žąsis“) (LKTCH, 2004, 223), o trupieji *u, i* platinami ir tariama *ǫ, ę* (pvz.: *bǫ́.va* „buvo“, *lę́kte* „likti“) (LKTCH , 2004, 224). Sprendžiant iš kai kurių gyvenviečių pavadinimų (Vytogala, Kuršėnai), šioje teritorijoje galėjo būti kelių kultūrinių grupių kontaktinė riba: į rytus nuo jos greičiausiai gyveno arba buvo atsikėlę daugiau etninės Lietuvos gyventojų. Šiame kontekste Nemakščių Viduklės šnektos arealą reiktų laikyti tvirtesnį kultūrinį žemaitiškumą išlaikiusia sala, galbūt sietiną su žemaitiškos vietinio valdžios elito įsitvirtinimu ir vietos gyventojų konservatyvumu.

Labiausiai iš bendrinės kalbos išsiskirianti šiaurės žemaičių patarmė, vadinami dounininkai bendrinės kalbos priebalsius *uo, ie* taria *ǫu, ęi,* pvz.: *dǫ̂un*^{a} „duona“, *pę̂ins* „pienas“. Šiaurės žemaičiai dar skirstoma į telšiškių ir kretingiškių patarmes. Kaip ir daugelis žemaičių telšiškiai ir kretingiškiai *u, i* labai platina versdami *ǫ, ę,* pavyzdžiui, *lǫ̀p* „lupa“, *kę̀š* „kiša“, platinami ir dvigarsių *ul ur, il, ir, ui* pirmeji dėmenys, pavyzdžiui, *vę̏·lks* „vilkas“, *zǫ̃·ikê* „zuikiai“. Tačiau skiriamuoju telšiškių bruožu yra laikomas atgalinis balsių panašėjimas arba regresyvinė asimiliacija, kai žodžio kamieno *u, i* išlaikomi siauri, jeigu tolimesniame skiemenyje (paprastai galūnėje) yra siauri garsai *u, u·, uo, i, i·, ie*. Toks supanašėjimas gali būti pastebimas tik keliuose linksniuose, pavyzdžiui, žemaitiškai rupūžė vardininke tariama *kr'ùpis* („kriupis“), galininke *kr'ùpi* („kriupį“), bet naudininke tariama *kr'ǫ̀pǫ̂u* „kriupiuo“, įnagininke *kr'ǫ̀p'ǫ̀* „kriupiu“ (LKTCH, 2004, 235, 236). Kretingiškiai taip nedaro. Be to, telšiškių ir kretingiškių patarmėse yra įvairuojantis žodžio kamiene ar galūnėje esančio kirčiuoto *ą, ę* tarimas. Pagal tai išskirtinos kelios šių balsių keitimo juostos arba arealai. Pietinis apimtų pietines telšiškių ir kretingiškių potarmių dalis. Šiame areale kamieno ar galūnės kirčiuotas *ą, ę* keičiamas į *ǫn, ęn*. Apie Telšius ir Luokę tariama *kǫ̂.n's't*^{e} „kąsti“, *s'prę̂.n's't*^{e} „spręsti“ (LKTCH, 2004, 238-239), pietrytiniame kretingiškiškių patarmės dalyje apie Rietavą tariama *kǫ̂.nst*^{e} „kąsti“, *sprę̂.nst*^{e} „spręsti“, *žǫ̃·ns*^{ẽ}*s* „žąsis“ su senoviniu nosininiu *n* (LKTCH, 2004, 256). Šiauriau šio arealo yra paplitęs kamieno ar galūnės *ą, ę* keitimas ilgaisiais

balsiais *ọ, ẹ*: vidurinėje ir šiaurinėje telšiškių bei vidurinėje kretingiškių potarmių dalyje tariama *kộ·s'tˢ* „kąsti“, *žộ·sˢ̣s* „žąsis“ (LKTCH, 2004, 239, 256). Tik šiauriniame šios teritorijos dalyje (apie Sedą, Mažeikius) prieš skiemenį su siauru balsiu jau sakoma *u·, i·*, pvz.: *žũ·sⁱ „žąsį“* (LKTCH, 2004, 239). Be to, įdomu, kad vakarų žemaičių patarmėje, kurios teritorija ilgą laiką buvo Klaipėdos krašto teritorija, ši savybė būdinga tik šiauriniuose ir rytiniuose pakraščiuose (LKTCH, 2004, 272). Šiauriniuose telšiškių ir kretingiškių potarmių dalyse kamieno ar galūnės kirčiuotas *ą, ę* keičiamas į *ọu, ẹi*, pavyzdžiui, *kộus'tˢ* „kąsti“, *s'prệis'stˢ* „spręsti“, *tọ̃u* „tą“ (LKTCH, 2004, 239, 256). Tokie per abiejų potarmių teritorijas paplitę vienodi fonetikos bruožai atspindi ne pagal patarmių ribas vykusius kaitos procesus. Pagal jų išsidėstymą reiktų manyti, kad jiems didžiausią įtaką padarė kuršių substratas, ypač šiaurvakarinėje ir šiaurrytinėje žemaičių tarmės dalyse. Su tvirtesne žemaičių kultūrine įtaka sietinas arealas Mažeikių, Telšių, Plungės, Veiviržėnų apylinkėse ir pietinės šiaurės žemaičių potarmių dalyse.

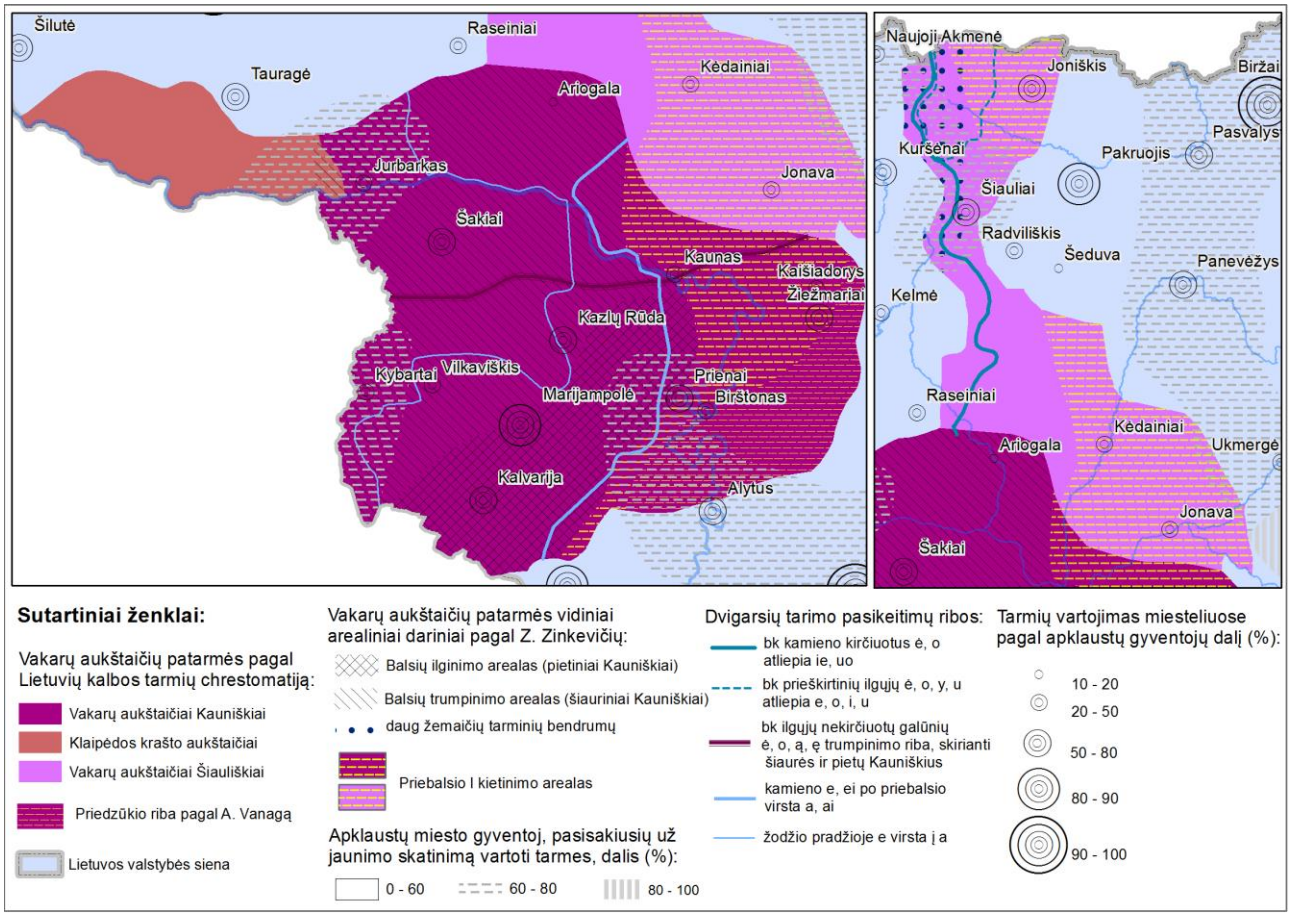
Su žemaitiška-kuršiška kilme turbūt reiktų sieti ir afrikatų *č, dž* vengimą žodžiuose, kuriuose *č, dž* kaitaliojasi su *t, d*. Šis požymis einant iš rytų į vakarus stiprėja. Jei pietų žemaičiai šią taisyklę taiko nenuosekliai, tai kretingiškiai (išskyrus pietinius pakraščius apie Gargždus, Endriejavą, Rietavą) visai neturi afrikatų *č, dž* ten, kur jos kaitaliojasi su *t, d*. Pavyzdžiui, kretingiškių *jâ.utⁱs* „jautis“, *jâ.utê·* „jaučiai“, telšiškių *mèdê* „medžiai“, *mèdê.ms* „medžiams“ (LKTCH, 2004, 240, 257).

Aukštaičių tarminis regionas. Aukštaičių tarmės regionas apima visą likusią Lietuvos teritorijos dalį, kurios gyventojų tarminį kalbėjimą vienija taisyklingas bendrinės kalbos dvibalsių *ie, uo* tarimas. Pagal nevienodą dvigarsio *an* (ir *am, en, em*) bei nosinio balso *ą* (ir *ę*) tarimą aukštaičių tarmė skirstoma į vakarų, pietų ir rytų aukštaičių patarmes.

Vakarų aukštaičiai. Artimiausi bendrinei kalbai yra vakarų aukštaičiai, kurie dvigarsius *am, an, em, en* ir balsius *ą, ę* išlaiko sveikus (LKTCH, 2004, 29). Toks artimumas bendrinei kalbai paaiškinamas tuo, kad XIX a. antrojoje pusėje, įsisiubavus tautiniam atgimimui carinės Rusijos vadomoje Lietuvoje ir stengiantis įtvirtinti visiems bendrą lietuvių kalbą, pirmiausia buvo atsigręžta į Mažąją Lietuvą ir ten vartotą bendrinę kalbą, kuri formavosi XV a. susimaišius vietiniams Mažosios Lietuvos gyventojams su atsikeliančiais vakarų aukštaičių tarme kalbančiais lietuviais. Žinoma, nuo XV iki XIX a. vyko instensyvi kalbos konsolidacija, niveliavosi ryškesni šnektų skirtumai ir susiformavo savita „prūsinė” vakarų aukštaičių tarmės atmaina, kurią sudarė dvi ryškios patarmės: šiaurinė, trumpinanti nekirčiuotas galūnes (vėlesni „striukai”), ir pietinė, išlaikanti jas sveikas („baltsermėgiai“). Šios prūsinės tarmės bazėje vėliau kūrėsi vietinis „prūsinis“ lietuvių rašomosios kalbos variantas, palyginti artimas Lietuvos valstybės ano meto vadinamajai „žemaičių kalbai“, išaugusiai iš tos pačios vakarų aukštaičių tarmės (Zinkevičius, 2008, 17). Nors pirmosios knygos Mažojoje Lietuvoje buvo rašomas laikantis abiejų vakarų aukštaičių patarmių su

Klaipėdos krašte paplitusių vakarų žemaičių tarmių elementais, XVIII a. nuo Jono Rėzos ir Danieliaus Kleino laikų tvirtai įsigalėjo rašomoji kalba, kuri rėmėsi Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičių pietine patarme (Zinkevičius, 2008, 100-134). Kadangi dauguma Didžiosios Lietuvos tautinio atgimimo veikėjų, kilusių iš Suvalkų gubernijos, kalbėjo vakarinės aukštaičių tarmės pietinėmis šnektomis, nedaug tesiskiriančiomis nuo Mažosios Lietuvos bendrinės kalbos, iš seno Mažojoje Lietuvoje vartotas lietuvių kalbos modelis šiek tiek modifikuotas ir pritaikytas naujiems poreikiams, buvo perkeltas į Didžiosios Lietuvos periodinę ir kitokią spaudą. Ji ir davė pradžią mūsų dabartinei bendrinei kalbai (Zinkevičius, 2006, 195).

Anot Z. Zinkevičiaus, vakarų aukštaičių tarmė, ypač pietinė jos dalis, geriausiai iš visų išlaikė pirmykštį lietuvių kalbos modelį, nes inovacijos bangos atsklidusios iš rytų, t.y. slavų pusės, ar vakarų, t.y. kuršių pusės, šio ploto arba nepasiekdavo, arba pasiekdavo nusilpusios (Zinkevičius, 2006, 165). Pietinė vakarų aukštaičių dalis šiuo metu vadinama Kauniškiais ir Klaipėdos krašto aukštaičiais, o kasdieninėje kalboje tiesiog *suvalkiečiais*, kurių teritorijoje gana daug vietinių variantų margumų. Vien nagrinėjant pravardžiuotines tarmiškai kalbančiųjų formas išryškėja keletas arealų. Visi jie daugiausia formavosi abipus upių – Nemuno, Novos – kas rodo upes turėjus kultūrinės ribos vaizdinį. Vakarų aukštaičiai, gyvenantys piečiau Novos upės, vadinami ir patys save vadina *zanavy̑kais*. Šiuo vardu kartais įvardijami ir šiaurinės Šakių rajono dalies gyventojai, nors pačioje Šakių rajono šiaurėje, palei kairiąją Nemuno pakrantę, gyvenantieji buvo vadinami *liócais*. Taip juos pagal žodį *liocas* “kepurės snapelis” pravardžiuodavo kitapus Nemuno, Jurbako rajono pietuose gyvenantys kaimynai, kuriuos patys liocai vadindavo *karnavy̑žiais (kernavy̑žiais)*, atseit šie blogiau gyvenę ir vaikščioje apsiavę karnų vyžomis, kas rodo Užnemunės ir likusios Lietuvos šiek tiek ironišką tarpusavio bendravimą ir supratimą. Į šiaurę kitapus Nemuno kilpos gyvenantys vakarų aukštaičiai pavadinimi, o kartais patys pasivadina *zanemùnčikais*, arba *zanemùnščikais, zalemùnčikais*. Pietinius kauniškius kaimynai neretai pravardžiuoja *kápsais*, nes jie vietoj įprasto *kaip, taip* taria *kap, tap* (LKTCH, 2004, 37). Sakoma *zanavykas vedė kapsę, o ta kapsė kapsi, tepsi*, o savo ruožtu kapsai apie zanavykus atsiliepia taip: *zanavyko ilgos dipkos* („klumpės“), *jis padaro kaip ant skripkos* (Zinkevičius, 2006, 167).

3.2.4.2. pav. Vakarų aukštaičių patarmės regionas

Dialektologiniu požiūriu zanavykai siejami su šiaurine vakarų aukštaičių kauniškių dalimi, kurioje bendrinės kalbos ilgosios nekirčiuotos galūnės *ė, o, ą, ę* yra trumpinamos ir atliepia *i̯*, o rytinėje dalyje *ę, u̯, a, e*, pavyzdžiui sakoma *šą́.ka* „šaką“, *mą́.tu* „mato“, *mą́.ti* „matė“ (LKTCH, 2004, 39). Kapsai užima pietinę ir rytinę kauniškių patarmės dalis, kur ilgieji galūnės balsiai išlaikomi sveiki ar trumpėja tik iki pusilgių, t.y. yra artimesni bendrinei ir Z. Zinkevičiaus įvardintai pirmykštei lietuvių kalbai. Pagal žodžio pradžioje esnačių *e* virtimą *a* (pavyzdžiui, *ą́.žeras* „ežeras“, *ašerĩ·s* „ešerys“, *aĩ.na* „eina“) bei kamieno *e, ei* po priebalsio *l* kietinimą bei virtimą *a, ai* (pavyzdžiui, *lą́.das* „ledas“, *palą́.isk* „paleisk“) ši pietrytinė dalis yra artimesnė pietų aukštaičiams dzūkams. Labiausiai į pietryčius ir rytus nutolę kauniškiai, gyvenantys apie Prienus, Balbieriškį, Garliavą vadinami *tekšiaĩs (tèkšiais)*, nes jų šnekta nors turi panašumo, visgi skiriasi nuo tikrųjų dzūkų, o ir patys dzūkai savo vakarinius kaimynus, ypač užklydusius į svečius, vadina *guõgiais (guõgais)* ar *kuõkiais* (LKTCH, 2004, 37).

Iš Klaipėdos krašto aukštaičių balsyno ypatybių išskirtini ilgųjų balsių *o, ė* atliepimai verčiant juos *uo, ie*, pavyzdžiui *brúolis* „brolis“, *rúoda* „rodo“, *bíega* „bėgo“ (LKTCH, 2004, 40). Istoriškai visus Mažosios Lietuvos gyventojus, kurie neskyrė garsų *ė, o* ir *ie, uo* vadino *tilžėnų* vardu, o Viešvilės apylinkių gyventojus vietoj *o, ė* tariančius o^u, e^i vadino *viešvilėnais*. Ši savybė Klaipėdos krašto aukštaičius daro artimesnius žemaičių tarmei. Aukštaičių ir žemaičių tarmių

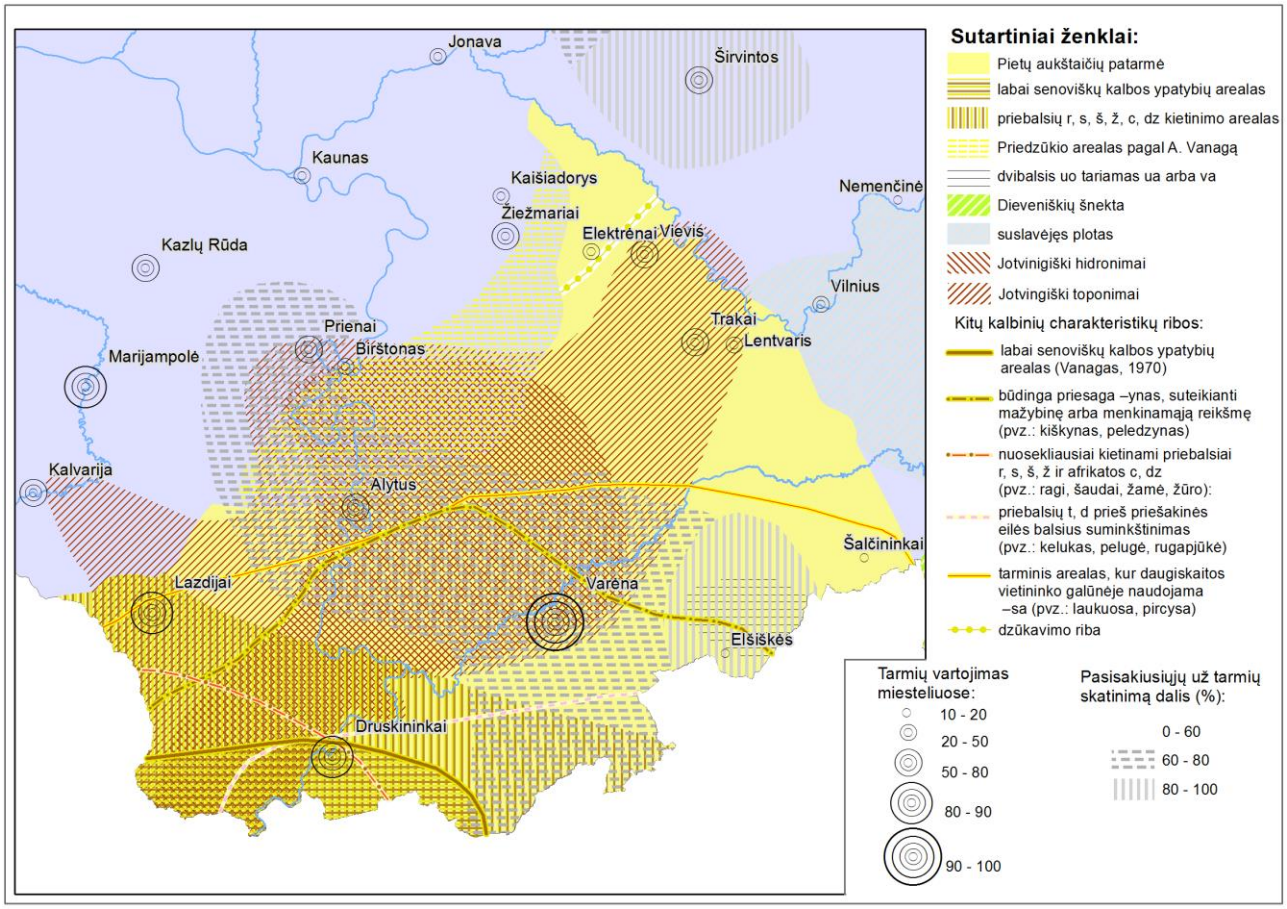
elementų sumišimas šiaurinėje Mažosios Lietuvos dalyje yra gana natūralus, nes čia greičiausiai bus gyvenę abiejų tarmių atstovų. Nors pirmiausia vietiniai aukštaičiai buvo vadinami *lietuvininkų* vardu, kuris atitinkamai sietinas ir su priklausymu liuteronų tikėjimui. Seniau pietrytinės Mažosios Lietuvos dalies aukštaičių šnektos gyventojus vadindavo *baltsermėgiais*, o šiaurės vakarų – *striukais*. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje apie Bitėnus, Vilkyškius, Pagėgius gyvenusius vadindavo *šišioniškiais* pagal prieveiksmio *čia* formą *šišion*. Ilgą laiką buvusi Prūsijos sudėtyje Mažoji Lietuva ir joje vyravusi aukštaičių tarmė vystėsi savitai. Čia daugiau nei kur kitur atsirado vokiškų arba germanistinių skolinių, pavyzdžiui, *gliukas* „laimė“ (iš vokiško *Glück*), *galgės, galgis* „kartuvės“ (iš vok. *Galgen), (j)ėgėrė* „medžiotojas“ (iš vok. *Jäger*), *mucė* „kepurė“ (iš vok *Mütze*), *šuilokas* „mokinys“ (iš vok. *Schule* „mokykla“) (Zinkevičius, 2008, 55). Atitinkamai savitai vystėsi ir smulkioji tautosaka. Prie visur Lietuvoje iki šiol gyvo dirbančiųjų pasveikinimo „Dieve padėk“ XVII-XVIII a. lietuvininkų tautosakoje aptinkamas atitikmuo „Dieve duok giliuką“ arba saviti prakeiksmų tipo sušukimai: „Kad tu ant galių pareitum[b]ei!“, „Ima jį balti arimai“. Anot K. Grigo, panašiai apmaudas nugriežiamas ir kitur Lietuvoje, tačiau beveik kiekvienas lietuvininkų prakeiksmas turi ir šį tą savito. Čia ir archaiškos, matyt, Mažojoje Lietuvoje ilgiausiai išsilaikiusios priesagos *-bei,* ir germanizmas *galgės*, ir įdomus arimų motyvas. Įdomi ir savitai Mažosios Lietuvos specifiką atskleidžianti Brodovskio žodyno teikiama formulė: „Atsiprašau nuo Dievo, nuo stalo ir gerų žmonių“. Kitas tame pat žodyne įrašytas variantas išplėstas. Jame įvardytos minimų realijų sakralinės prasmės: stalas – šventas, duona – dieniška (kasdieninė). Atsiprašoma ne tik gerų žmonių, bet ir gerų kunigų. Iš išvardytų adresatų matyti, kad tai papročių ir elgesio normų sąlygoto vyksmo detalė. Pietizmu dvelkia švento stalo, kasdieninės duomenos motyvai (Grigas, 1996, 64-66).

Be pietinės vakarų aukštaičių kauniškių patarmės, dar yra šiaurinė šiauliškių patarmė. Dėl savo geografinės padėties ši patarmė patyrė stiprią kaimynų įtaką. Anot A. Salio, šiauliškiai susiformavę ant vakarų aukštaičių kauniškių pagrindo “užklojant” rytų aukštaičių ir žemaičių ypatybes (LKTCH, 2004, 60). Daugiausia rytų aukštaičių ypatybių turi šiauliškiai maždaug nuo Baisogalos – Dotnuvos – Jonavos linijos, kur suplakami trumpieji galūnių balsiai (tai būdinga panevėžiškiams), bet *an, am, en, em* išlaikomi sveiki, todėl šios vietos priskiriamos vakarų aukštaičiams. Žemaičių-kuršių kalbų įtaka jaučiama iš galinių skiemenų kirčio atitraukimo, kas yra pagrindinį šiauliškius nuo kauniškių skirianti yaptybė. Einant iš pietų į šiaurę kirčio atitraukimas stiprėja. Iš vakarų į rytus silpnėjančią žemaičių tarmės įtaką galima būtų sietina su *ė, o* virtimo *ie, uo* riba. Pavyzdžiui, vakarinėje šiauliškių dalyje ir net pačiuose Šiauliuose žemaitiškai dvibalsinami ilgieji *o, ė,* pvz.: *múolis* „molis“, *šúok* „šoka“, *gíere* „gėrė“. Apie Šiaulius, Šakyną, Žagarę žemaitiškai atitraukiamas kirtis, žemaitiškos tariamos priegaidės ir, be to, yra ir kitokių žemaičių

tarmės elementų. Patys žemaičiai savo rytinius kaimynus Šiaulių ir jų apylinkėse kartais pavadina *šiaulyčiais*.

Šiaurinėje šiauliškių dalyje maždaug iki Šaukoto, Pašušvio numetami veiksmažodžių esamojo laiko trečiojo asmens niekada nekirčiuojami galūnių balsiai, pavyzdžiui sakoma: *šnc̓ė.k* „šneka“, *veř.ˈpʹ* „verpia“. Į rytus nuo Grinkiškio, Baisogalos, Meškuičių, Gaščiūnų šiauliškiai minėtų balsių nenumeta, bet labai stipriai juos redukuoja. Visame plote nuosekliai trumpinamos ir veiksmažodžių bendratys, žodžio gale tariant minkštuosius priebalsius, pvz.: *bę̓·kˈtʹ* „bėgti“, *ganí·t* „ganyti“. Šiauliškiams apie Žagarę, Rudiškius būdingas su žiemgalių kalbos palikimu siejamas fonetinis reiškinys, vadinamas šlekiavimu. Šioje šnektoje sumišo priebalsiai *š, ž, č, dž* ir *s, z, c, dz*. Daug kur abiem atvejais tariami tarpiniai garsai *s̓, z̓, c̓, dz̓*, pavyzdžiui, *às̓* „aš“, *muzîká.nc* „muzikantas“, *pràdzæ* „pradžia“. Manoma, šio reiškinio priežastis – senovėje čia gyvenusių žiemgalių kalbos turėjusios *s, z* vietoj lietuvių *š, ž* (LKTCH, 2004, 63). Latvijos pasieniuose (apie Skaistgirį ir Žagarę) jaučiama latvių kalbos įtaka: vietoje dalelytės *taip* sakoma *jæ̓,* priebalsiai dažnai pratęsiami, taip pat yra latvyvių: *bẽdrė* „pelkė, klampunynė“, *zẽnas* „bernas“ (LKTCH, 2004, 60, 63).

Pietų aukštaičiai. Pietinių aukštaičių arba vadinamų dzūkų teritorija daugelio kalbos ypatybių paplitimo požiūriu sudaro gana vieningą regioną, artimą senajai Dainavos žemei. Lingvistiniu požiūriu tvirta yra vakarinė riba, nes daugeliu tarmės fonetikos, morfologijos bei leksikos požymių ji sutampa. Šiaurinis patarmės regiono kampas ties Žasliais, Palomene išsiskiria iš visos pietų aukštaičių tarmės tuo, kad jį užlaiko vėlesnės rytų aukštaičių širvintiškių ir iš dalies pietinių panevėžiškių ypatybės: čia trumpinami nekirčiuoti skiemenų ilgieji balsiai, tariama *givẽnimas* „gyvenimas“, *surẽlis* „sūrelis“, o nuo trumpos galūnės kirtis atitraukiamas į ilgą šaknį, pvz.: *su kóše* „su koše“, *aš tí·lˈu* „aš tyliu“. Anot Z. Zinkevičiaus, tai tipiškas pereinamasis dialektas, kuriame net nedzūkuojama, tačiau dėl *an* tipo junginių nesiaurinimo priskiriamas pietų aukštaičiams (Zinkevičius, 2006, 139). Į vakarus nuo šiaurės vakarų paribio ties Ūdrija-Semeliškėm susiformavęs vadinamas priedzūkio, tarmių pereinamasis arealas (Vidugiris, 1970).

3.2.4.3. pav. Pietų aukštaičių patarmės regionas

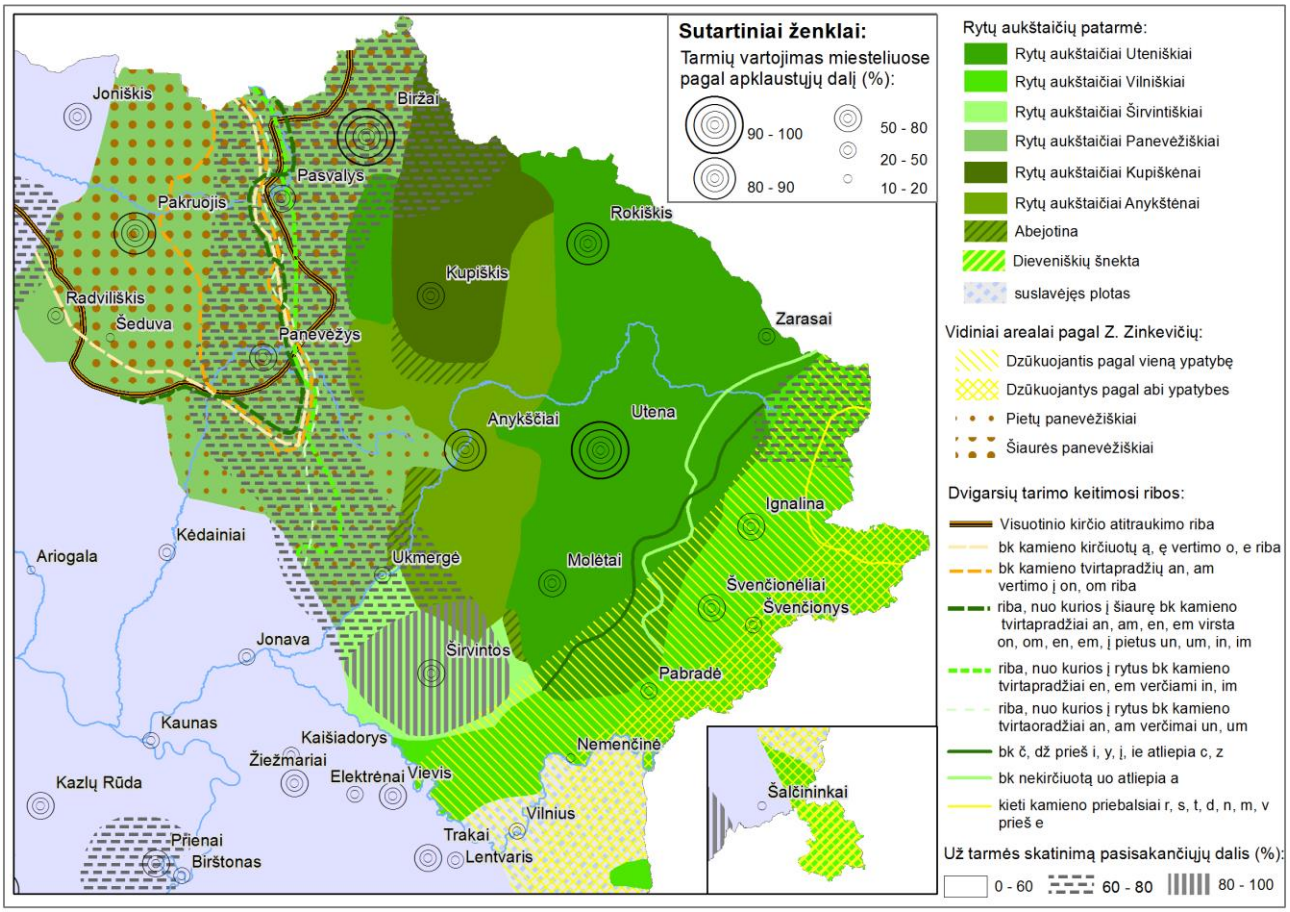
Išskirtinis dzūkų bruožas vietoje bendrinės kalbos ilgųjų *a·, e·*, kilusių iš nosininių balsių *ą, ę,* tarti *u·, i·* (nekirčiuoti gali sutrumpėti net iki pusilgių arba trumpųjų), pvz.: *žu·sìs* „žąsis“, *šu̍·la* „šąla“, *kį̍·sc* „kęsti“ (LKTCH, 2004, 77). Su istorinių jotvingių substratu šioje teritorijoje yra siejama nemažai dzūkų potarmės savybių. Ryškiausia iš jų yra priebalsių *š, ž* ir *s, z* neskyrimas, painiojimas ir dažniausiai *š, ž* virtimas *s, z* (Zinkevičius, 2006, 139). Tariam *sugrį̍·zis* „sugrįžęs“, *liezùvis* „liežuvis“, *š'veĩ̯.kas* „sveikas“, *lìždas* „lizdas“. Pietų aukštaičių patarmės garso įrašai ir atstovai liudija, kad *š, ž* ir *s, z* „painiojimo“ būta apie Kapčiamiestį, Miluciškę (Lazdijų rajone), tačiau šiuo metu aiškiausiai šis reiškinys pastebiimas Ašašnykų kaime, nedėsningai Dubičiuose (LKTCH, 2004, 81), taip pat apie Musteiką (Zinkevičius, 2006, 139). Dėl kaimynų slavų įtakos pietų aukštaičių patarmėje, manoma, atsiradę kietinami priebalsiai (nuo linijos Būdvietis–Meteliai–Seirijai–Merkinė–Marcinkonys), pavyzdžiui, *trą̍.cas* „trečias“, *šą̍.šatas* „šešetas“, *žą̍.mę.* „žemė“, *są̍.nas* „senas“, *sę̍·c* „sėti“. Ši savybė, manoma, atsiradusi dėl kaimynų slavų įtakos (LKTCH, 2004, 80). Minkštuosius *t', d'* tais atvejais, kai jie nevirto *c, dz*, dzūkuojantys pietų aukštaičiai minkština labiau negu kitos patarmės (juos reikėtų žymėti dvigubu ženklu *t'', d''*). Dėl ypatingo minkštumo šie garsai panašūs į minkštuosius *k' (k'')* ir *g' (g'')*, pietrytiniuose pakraščiuose šios priebalsių poros netgi yra painiojamos, pvz.: *k''ę̍·vas* „tėvas“, *mies'k''ì* „mieste“, *d''ęlažьìnis* „geležinis“ (LKTCH, 2004, 81).

Su jotvingių palikimu sietina kitur Lietuvoje nebūdinga patroniminės kilmės pavardės su priesaga *-ynas*, pavyzdžiui, *Aleksynas, Kasiulynas, Savykynas*. Čia taip pat gausu su jotvingių kalba sietinos toponimikos ir hidronimikos, kuriai būdinga priesagos *–ing* (pvz.: ež. *Stabingis,* gyv. *Leipalingis*), kirčiuotos galūnės *-us* (pvz.: *Alytùs, Guostùs, Kertùs, Lajùs* ir kt.), *ei* vietoj *ie* maišymas (pvz.: *Seinai, Veisiejai*), *s* vietoj *š* maišymas (pvz.: ež. *Apsingis,* up. *Apsingė,* up. *Kirsna,* ež. *Seirijis*), *z* vietoj *ž* maišymas (pvz.: ež. *Azagis,* mstl. *Jieznas,* up. *Zervyna*), taip pat išskirtiniai jotvingių kalbos leksikai priklausiusių žodžių dariniai (pvz.: ež. *Gailiekas* Seirijai ir *Gailintas* Merkinė pgl. prūsų *gaylis* „baltas“; up. *Sasna,* mstl. *Sasnava* pgl. prūsų *sasnis* „zuikis“, ež. *Stabingis* Seinai pgl. prūsų *stabis* „akmuo“) (Zinkevičius, 2006, 139). Be to, galima analizuoti ir Dainavos vardo vedinių paplitimą toponimuose.

Be visų šių savybių pietų aukštaičiai išskirtinai dažnai mėgsta pravardžiuoti vieni kitus. Pavyzdžiui, Rudaminos apylinkių gyventojai lazdijiškius vadina *raĩkais*, nes šieji žodį *reĩkia* taria *raĩkia*. Dar žinoma pravardė *šàkeliai* pagal pertarą *šàk*. Tarp Marcinkonių ir Druskininkų gyvenančius dzūkus kaimynai, tariantys minkštąjį *r,* vadina *rairõkais* (pagal kietojo *r* tarimą), o Ašašnykų kaimo žmones, tariančius *s, z* vietoje *š, ž* aplinkiniai praminė *asarùkais*. Rudnios ir Kaniavos gyventojai kaimynus Dubičių kaimo žmones vadina *anỹsais* (dėl įvardžio *ãnas*) arba *kačarõkais* (dėl priebalsių kietinimo). Savotiškas daugiažodiškumas atsispindi ir žodžių daryboje. Žemaičiai ir kiti aukštaičiai dažnai pastebi, kad dzūkai kalba labai švelniai, minkštai. Tokį įspūdį turbūt sukelia žodžiai su priesagomis, turinčiomis mažybinę ir maloninę reikšmes, kurių dzūkų žodžiuose kartais būna net kelios, pavyzdžiui, *gražutùkas, mažutùkas, ilgutẽlė, minkštutùkas* (LKTCH, 2004, 76, 83).

Rytų aukštaičiai. Rytų aukštaičiai iš likusios Lietuvos išsiskiria dvigarsių *am, em, an, en* nevienodu tarimu. Pagal šių dvigarsių keitimą K. Jauniaus ir A. Salio klasifikacijoje rytų aukštaičiai buvo skirstomi į pantininkus (išlaikančius *am, an*), pontininkus (dvigarsius verčiančius į *on, om*) ir puntininkus (dvigarsius verčiančius į *un, um*), tačiau pamačius, kad toks dvigarsių virtimas nėra griežtas ir dažnai turi įvairių išlygų, naujoje tarmių klasifikacijoje patarmių arealai įvardyti svarbesnių miestų vardu (Zinkevčius, 2006, 71). Tokiu būdu rytų aukštaičių tarmėje atsirado panevėžiškiai, kurie visus trumpuosius galūninius balsius suplaka į vieną redukuotą balsį ir širvintiškiai, kurie tokio suplakimo nedaro. Į rytus nuo jų išskiriami uteniškiai, anykštėnai, kupiškėnai ir vilniškiai, kurie dvigarsius *am, em, an, en* keičia *um, im, un, in*, pavyzdžiui, *kum̃pas* „kampas“, *duŋgùs* „dangus“, *ž'ví.ŋ'gæ* „žvengia“. Be to, rytų aukštaičiai kaip ir pietų aukštaičiai žodžių galūnės balsius, kilusius iš senovinių nosinių *ą, ę,* siaurina. Manoma, pirmiausia toks siaurinimas vyko iki ilgųjų *ų, į*, kurie vėliau dar labiau susiaurėjo ir tapo trumpaisiais balsiais *u, i*. Pavyzdžiui sakoma: *kú·s'ni.s/kú·s'nis „*kasnis“, *kĩ·s't'* „kęsti“, *meř.gu.* „mergą“ (LKTCH, 2004, 101).

Aptardamas rytų aukštaičių tarmių diferencijaciją, Z. Zinkevičius rytų aukštaičių patarmių formavimąsi susiejo su keletu vidinių ir išorinių kalbinių procesų. Be natūraliai atsirandančių kalbos naujovių rytų aukštaičių patarmes taip pat formavo iš šiaurės atslinkusios galūnių trumpinimo ir kirčio atitraukimo bangos bei kai kurie pakitimai, sukelti žiemgalių ir sėlių substrato. Natūraliai formavosi didžioji rytų aukštaičių tarmės dalis, kuri dabar identifikuojama uteniškių ir vilniškių patarmių vardais. Tolokai į šiaurės vakarus, anapus anykštėnų ir kupiškėnų esanti Vabalninko šnekta liudija uteniškių plotą buvus gerokai didesnį (LKTCH, 2004, 123), o tarp jų įsiterpę kupiškėnų, anykštėnų ir širvintiškių tarmės greičiausiai buvo vėlesnės kilmės. Net ir joms susiformavus dar ilgą laiką rytinių aukštaičių tarmė turėjo išlikti labiau nepakitusi, nors ją tada jau raižė iš seno paveldėtos dzūkavimo izofonos (Zinkevičius, 2006, 74). Be dzūkavimo uteniškių ir vilniškių patarmes skiriantis bruožas yra dvibalsių *ie, uo* tarimas. Uteniškiai vietoje *ė* ir *ie* nekirčiuotuose skiemenys taria pusilgį balsį *e.*, rečiau vietoje *o* ir *uo* balsį *a*, todėl sakoma *te.vḛ̇.li.s* „tėvelis“, *pe.nḛ̇.li.s* „pienelis“, *bra.l'ų̰.kas* „broliukas“, *a.ba.lį̰.s* „obuolys“, *da.ní·te.* „duonytė“. Tik pačiuose rytiniuose uteniškių pakraščiuose, paribyje su vilniškiais, nekirčiuoto skiemens *uo* tariamas visose pozicijose*, pvz.: a.buolį̰.s* „obuolys“, *duoní·te.* „duonytė“ (LKTCH, 2004, 124). Vilniškiai nekirčiuotus garsus *ie, uo* išlaiko sveikus, pvz.: *pienḛ̇.li.s* „pienelis“, *puodų̰.kas* „puodukas“ (LKTCH, 2004, 101). Uteniškių patarmė savo plotu yra gan didelė, todėl joje galima skirti ir daugiau mažesnių šnektų, kurių atstovai jaučia nedidelius artimų kaimynų kalbos skirtumus. Tai rodo gana daug prasivardžiavimų, kurie, nors ir keista, siejami ne su specifiškai tariamais žodžiais, bet teritoriniais pavadinimais ir didesniais miestais: *užpalėnai, rokiškėnai, salakonai* (ir *salakiniai*), *dusetiškiai, tauragniškiai, obeliniai* (ir *obeliškėnai*), *svėdasiniai* ir kt. Kartais, kai norima pašiepti ir pabrėžti poniškumą arba lenkiškumą, vartojami pavadinimai su slaviškomis priesagomis, pvz.: *moletski, gedroicki*. Pačiame rytiniame pakraštyje gyvenančius šiek tiek dzūkuojančius uteniškius dėl junginio *kap ce* „kaip čia“ kiti patarmės atstovai vadina *kapcionais* (LKTCH, 2004, 123).

3.2.4.4. pav. Rytų aukštaičių patarmės regionas

Rytų aukštaičiai vilniškiai pagal dzūkavimo intesyvumą yra skirstomi į pusiau dzūkuojančius ir dzūkuojančius. Šiaurinė dalyje dzūkavimas reiškiasi per priebalsių *č, dž* virtimą *c, dz*, tačiau skirtingai nei „tikrame dzūkavime“ *t(v), d(v)* prieš *i* tipo vokalizmą išlaikomi sveiki, pavyzdžiui, *sveceĩ* „svečiai“, *mẽdzei* „medžiai“, bet *tìk, piřti·* „pirtį“, *dȉdi.s* „didis“. Be to, vilniškiai nors ir dzūkuoja savęs dzūkais nevadina, o savo kaimynus tikruosius dzūkus vadina *cieksais, ciekiais* arba *ciekais*. Įdomu, kad ir visai nedzūkuojantiems uteniškiams jie turi pavadinimą *čiabėros*, o Vilniaus krašte apie Paberžę gyvenančius nedzūkuojančius vadina *čiagžliais* (Zinkevičius, 2006, 100), kas rodo savo kalbos kitoniškumo supratimą ir nesitapatinimą nei su vienais, nei su kitais. Tverečiaus apylinkių žmonės, sakantys *mai* vietoje *man* vadinami *makėnais* arba *maikeliais*, o iš Linkmenų apylinkių žinomas pavadinimas *raikelis*, kur žodis *reikia* tariamas *raikia* (LKTCH, 2004, 100).

Kalbant apie vilniškių patarmę, taip pat svarbu paminėti jos svarbų vaidmenį lietuvių tautos istorijoje. Vilniškių patarmėje išsaugusiame Vilniuje, Lietuvos sostinėje, įvairiatarmių lietuvių masėje formavosi vilniškių rašomoji kalba. Ji vadinta *lietuvių kalba*, buvo vartota pirmosiose religinėse knygose, aptinkama Utenos, Biržų teismų įrašuose ir, anot Z. Zinkevičiaus, buvo aiškiai skiriama nuo kiek anksčiau pradėtų leisti Žemaičių vyskupijos reikalams knygų kalbos, vadintos *žemaičių kalba*. Kaip ir dera bendrinei kalbai, ši vilniškių rašomoji kalba buvo sąmoningai

tobulinama ir norminama, o šiuo darbu tuomet užsiėmė Vilniaus miesto lietuvių diduomenė (Zinkevičius, 2006, 132-135). Nors sprendžiant iš šios kalbos vartojimo teismuose ta pati diduomenė šią kalbą platino ir savo valdose, Vilniaus ir Trakų vaivadijose. Kita vertus, gana greitai šios kalbos vystymasis užgeso, nes dėl gana intensyvaus lietuvių diduomenės lenkėjimo nuo XVIII a. pradžios liautasi leisti knygas šia kalba, ji liko tik šnekamoji paprastų miestiečių, daugiausia varguomenės, kalba, ilgainiui vis labiau įvairuojanti, smarkiai primaišyta polonizmų ir lenkiškų konstrukciją (Zinkevičius, 2006, 136). Slavėjimo procesai XIX-XX a. buvo dar intensyvesni ir šiuo metu lietuvių kalbos tarmių chrestomatijoje žymimas suslavėjęs vilniškių arealas, kuriame duomenų apie dialektologines ypatybes tiesiog nepateikiama (LKTCH, 2004, 100).

Ankstyviausia išorinė inovacijų banga rytų aukštaičių tarmei, Z. Zinkevičiaus teigimu, buvo sėlių substrato įtaka, kuri gana vienalytį rytų aukštaičių tarmės regioną padalino į dvi – kupiškėnų ir anykštėnų – patarmes. Kupiškėnai ir anykštėnai vietoje kirčiuoto kamieno balsio *a* taria *o* su *a* atspalviu (*ɔ*), pavyzdžiui, *rɔ̓.tɑs* „ratas“, *karɔ̓.l'us* „karalius“, *vɔ́rnɑ* „varnas“, *nɔ̓.mas* „namas“. Apie Žemaitkiemį, Balnininkus paplitusi savotiška atmaina, kur balsis *o* dažnai dvibalsinamas (ypač junginiuose su priebalsiais *l, r, pvz.: st^{u}ɔ̓.lɑs* „stalas“, *v^{u}ɔ̓.saru* vasarą (LKTCH, 2004, 142). Ši savybė *a* versti *o* kalbininkų yra vadinama rotininkavimu ir kartais siejama su sėlių substratu. Remiantis rotininkavimo savybės teritorine raiška, tokia prielaida būtų tikėtina, nes rytinė jos riba nėra ryški, čia balsis *ɔ.* laipsniškai platėja ir pereina į *a* su *o* atspalviu, pvz.: *rɑ̊̓.tas* „ratas“, *dɑ̊̓.rbas* „darbas“. Prie pat rytinės ribos *o* atspalvis mažėja, kol visiškai išnyksta (LKTCH, 2004, 142), nors rotininkavimas XX a. pradžioje dar buvo aptinkamas ir vilniškių patarmės plote apie Švenčionėlius. Taigi rotininkavimas galėjo būti paplitęs visoje šiaurrytinėje Lietuvos teritorijoje, tačiau ilgainiui pradėjo nykti. Vakarinė riba, priešingai nei rytinė, labai ryški (Zinkevičius, 2006, 86-89), kas atitinkamai gali būti siejama su kultūrinės aplinkos ar regioninės kultūros pasikeitimu. Z. Zinkevičius, lygindamas rotininkavimo teritorinę raišką su sėlių žemių ribomis bei sėlių toponimais, kurie šios savybės neturėjo, sėliškai rotininkavimo kilmei pritaria tik iš dalies. Kadangi rotininkavimas paplitęs ir Latvijos teritorijoje buvusiose sėlių žemėse, sėlių įtakos šiam reiškiniui autorius neatmeta, tačiau mano, kad sėlių substrate galima ieškoti ne to reiškinio, bet tik jį sukėlusių prielaidų užuomazgų (Zinkevičius, 2006, 87-88). Užtikrintai su sėlių įtaka galima sieti dadininkavimo savybę, būdingą išskirtinai Kupiškėnams (Zinkevičius, 2006, 91- 92). Dadininkavimu kalbininkai vadina ypatybę balsius *e, ė* žodžio gale ir prieš keitąjį priebalsį versti balsiu *a,* pvz.: *madùs* „medus“, *nɑ̊́.ša* „neša“. Žodžio gale pakitęs balsis paveikia ir tolesnio skiemens priešakinės eilės balsius *e, ė,* pvz.: *dɑ̃̓·da.* „dėdė“, *i̊́.mata.* „įmetė“, nors pakraštinėse šnektose šis reiškinys nėra toks dėsningas (LKTCH, 2004, 151). Patys kupiškėnai sakosi esą *stačiakalbiai, stačiadūriai*, kalbantys *rupiai, stačiokiškai, aštriai,* o Latvijos pasienyje aplatvėjusius ar sulatvėjusius lietuvius vadina *skerslatviais* (Zinkevičius, 2006).

Kitas rytų aukštaičių kaitos ir didesnės diferenciacijos etapas yra sietinas su iš šiaurės vakarų atslinkusia inovacine banga, kuri užliejo vakarinę rytų aukštaičių tarmės dalį ir lėmė panevėžiškių potarmės ir jos margumo susiformavimą. Tik rytiniai jos pakraščiai vietomis, apie Vabalninką ir tarp Kavarso-Vidiškių, išliko mažiau pakitę ir dabar primena anapus kupiškėnų ir anykštėnų esančias uteniškių (Vabalninkas) ir širvintiškių (Kavarskas-Vidiškės) patarmes. Pagal pagrindinę savybę – trumpųjų balsių suplakimą galūnėse (balsių redukciją) ir kitas ypatybes – panevėžiškiai skiriami į pietinius, gyvenančius į pietus nuo Panevėžio, ir šiaurinius, gyvenančius į šiaurę nuo Panevėžio (LKTCH, 2004, 173), nors pagal dvigarsių *an, am, en, em* siaurinimą bei baslių *ą, ę* tarimą panevėžiškių plote galima pastebėti žymiai daugiau arealų. Šiaurės panevėžiškių kalbinio savitumo formavimąsi, manoma, lėmė didesnė žiemgalių įtaka. Jos savotiška riba galėtų būti laikoma visuotino kirčio atitraukimo plotas (Zinkevičius, 2006, 73-74), tačiau žiemgalių kalbos įtaka įvairiose šio ploto dalyse buvo skirtingo intensyvumo, nes šiaurinių panevėžiškių, kurių trumpieji galūnės balsiai virto neaiškios kokybės murmamaisiais, o kartais ir beveik visai negirdimais garsais (*ь*), plotas nėra vientisas. Rytinėje jo dalyje, apie Vaškus, Joniškėlį, Panevėžį, tvirtapradžiai *an, am* verčiami *ọn, ọm,* pvz.: *pọ́.n'tʲs'* „pantis“, *sọ́.m'tʲs* „samtis“, tačiau tvirtapradžiai *en, em* išlaikomi sveiki, pvz.: *pé.m'pe* „pempė“, *gẹvé.n't'* „gyventi“. Vakarinėje jo dalyje apie Žeimelį, Linkuvą, Šeduvą išlaikomi tvirtapradžiai ir nekirčiuoti tvirtapradės prigimties *an, am, en, em*, pavyzdžiui, *pá.n'tʲs' / pá.ntıs'* „pantis“, *sá.m'tʲs' / sá.mtıs'* „samtis“, *pé.m'pe* „pempė“ (LKTCH, 2004, 174).

Pietų panevėžiškiai trumpuosius *a, u* suplaka į vieną garsą, panašų į *u* (*ʊ*), o trumpieji galūnės balsiai, einantys po minkštojo priebalsio, suplakami į garsą, panašų į *i* (*ɪ*). Rytinėje pietų panevėžiškių dalyje visais atvejais *an, am, en, em* tariama *un, um, in, im*, pavyzdžiui, *pú.ntis'* „pantis“, *sú.m'tis'* „samtis“, *pım'pí·te* „pempytė“, *rvŋ̍kv* „ranka“, *pıŋ̍'kı* „penki“ (LKTCH ,2004, 173; Zinkevičius, 2006, 75). Vakarinėje dalyje kamieno tvirtapradžiai *an, am* išlieka mažai pakitę *á.n, á.m, pvz.: lɑŋ'gʲé.lʲs'* „langelis“, *pem'pí·te* „pempytė“ (LKTCH, 2004, 173, 174).

Pietų panevėžiškiams artimi širvintiškiai vietoje dvigarsių *an, am, en, em* taria *un, um, in, im*, tačiau skirtingai nei pietų panevėžiškiai nesuplaka galūninių balsių. Be to, širvintiškių išskirtinė savybė yra kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas beveik iki ilgųjų (pvz.: *bú̯·va* „buvo“, *mí̯·škvs* „miškas“), o nekirčiuotų ilgųjų trumpinimas iki trumpųjų (pvz.: *sunė́.lis* „sūnelis“, *virė́.lis* „vyrelis“). Nors šis bruožas būdingas artimiausiems širvintiškių kaimynams – arčiau esančioms anykštėnų, panevėžiškių, uteniškių šnektoms – ji nebūdinga kuriai kitai rytų aukštaičių patarmei (LKTCH, 2004, 161). Matyt, ir patys širvintiškiai suvokia, kad jie kalba kitaip negu kaimynai, todėl kitaip šnekančius vadina *brakšiais* (Zinkevičius, 2006, 82).

3.3. REGIONINĖS SAVIMONĖS REGIONAI

3.3.1. Regioninės savimonės samprata

Anot V. Savukyno, galima būtų išskirti dvi tapatybių rūšis: kolektyvinę ir asmeninę (Savukynas, 2012, 52). Regioninė savimonė sietina su kolektyvinės tapatybės išraiška. Apskritai regioninė kultūra ilgą laiką ir iki šiol vystėsi kolektyvinės tapatybės keliu. Čia regioninė kultūra turėtų būti suvokiama tarsi struktūra, apimanti per istorinę raidą susiformavusias elgesio schemas ir santykius, perduodamus iš kartos į kartą kaip kalbos ir mąstymo būdų tradiciją, reikalingą pačios stuktūros išsaugojimui (Rimavičienė, 2012, 35). Savęs ir savo aplinkos suvokimas per tradiciją buvo natūralus kaimo bendruomenėje, kur tapatybė buvo tiesiog duota: ją pateisino arba socialinė tradicija, arba dieviška prigimtis (Savukynas, 2012, 51). Tradicija arba kultūrinis bendrumas ko gero buvo pats ankstyviausias kriterijus, leidžiantis identifikuoti skirtingus etnokultūrinius darinius. Turbūt todėl XII a. Nestoro metraštyje, išvardijant Rusiai duoklę mokančias gentis, jos vadinamos ne gentimis ar teritorijos pavadinimais, bet kalbomis (Jurginis, 1997, 265). Remiantis Lietuvių kalbos žodyne pateikiamais žodžio „kraštas" reikšmėmis, reikia manyti, kad ir vardai ankstyviesiems teritoriniams vienetams ar gyvenvietėms dažnai buvo duodami pagal jų gyventojus, pvz.: Medininkai, Kaltinėnai (Ragauskaitė, 2014). Visa tai remiasi paprotine „pirmos rankos" arba „pirmumo teise". Pasak istoriko Artūro Dubonio, „istoriniais tyrimais nustatyta, kad žemės savininku tapdavo tas, kuris pirmas užvaldydavo niekieno žemės plotą, išlydydamas girios gabalą, savo ženklu pažymėdamas bičių drevę, nusišienaudamas pievą, užmesdamas tinklą į ežerą (Dubonis 2001, 786). Kitaip sakant, žmogus ateidavo į tuščią vietą ir paversdavo ją savo kraštu, o kadangi šią nuosavybę nebuvo lengva išsaugoti, neabejotinai buvo reikalinga giminės arba tikėtina ir regioninės bendruomenės pagalba ginant savo teritoriją. Šiuo būdu ilgainiui gimininė bendruomenė virto teritorine, tačiau giminės reikšmė teritorijos pasidalinime išliko dar gana ilgai. Nors XIII-XIV a., manoma, jau buvo susiformavusi paveldima ir tėvonine žemėvalda (Dubonis 2001, 786), socialinę gerovę ir prestižą lėmė giminės platumas (Petrauskas 2001, 183). Giminė ne vien teikė socialinį saugumą, bet padėjo saugoti nuosavybę. Anot Rimvydo Petrausko, viduramžiais kerštas, išpirkos buvo priimtini teisingumo įgyvendinimo būdai, todėl „valstybinių teismų trūkumus kompensavo artimų asmenų grupės, iš kurių svarbiausia (nors ir ne vienintelė) buvo giminė" (Petrauskas, 2001, 189). Šiuo metu tokie iš gimininių vardų kilę veitovardžiai yra svarbiausi istorines kunigaikščių ar jų giminių valdas identifikuojantys šaltiniai.

Sunku pasakyti, kada prasideda atvirkštinis procesas, kai vietovardžiai pradeda teikti pavadinimus teritorijos gyventojams. Matyt, tokį regioninės tapatybės atsiradimą galime sieti su teritorinės organizacijos stiprėjimu ir pirmaisiais konfederaciniais dariniais. Nors ir šiuo atveju stengiantis pagrįsti tokių teritorinių vienetų išskirtinumą, pirmiausia pabrėžiamas jo gyventojų

kultūrinis panašumas, bendra etninė kilmė. Štai pagrįsdamas Karšuvos žemės etninę prigimtį, A. Nikžentaitis remiasi P. Dusburgiečio naudojamu oikonimu „karšuviečiai“ (Nikžentaitis, 1996, 57). Vietovardinius asmenvardžius tyrusi Milda Norkaitienė teigia, kad tam tikros vietovės žmonių toponiminis savivardis turi tarsi antros pavardės statusą, nes jis nurodo asmens santykį su gimtąja gyvenama erdve ir su ten gyvenančia bendruomene (Norkaitienė 2011, IX-XI). Toks savo giminės ir savo teritorijos sampratos persipynimas greičiausiai ir yra regioninės savimonės pagrindas, kurio formavimasis, matyt, didžia dalimi sietinas su žemdirbiškos kultūros prigimtimi. Joje svarbų vaidmenį turėjo teritorinė bendruomenė. Valstiečio gyvenimą su bendruomene siejo daugybė ryšių. Visi svarbiausi gyvenimo įvykiai vykdavo bendruomenėje – vestuvės, gimtuvės, krikštynos, šermenys ir laidotuvės buvo ne tik asmens, bet ir bendruomnės gyvenimo įvykiai. Bendruomenė narius saistė daugybe tarpusavio įsipareigojimų, todėl nelaimės atveju bendruomenė atliko socialinės apsaugos funkciją rūpinantis padegėliais ar susiburiant talkoms derliui nuimti (Lukšaitė, 2013, 562).

Svarbiausiu regioninės savimonės veiksniu reiktų laikyti tarmę (Jordon, Domosh, Rowntree, 1997; Daugirdas, 2002). Anot A. Girdenio, kalba yra istorinio palikimo suformuotas pasaulėvaizdis, iš kartos į kartą perduodama ir nuolat atnaujinama kultūros vertybių visuma, perduodama kartu su savo tėvų motinų kalbėsena (Girdenis, 1997). P. V. Kroskrity tokią lingvistinę konstrukciją apibrėžia kaip identitetą, kuriuo išreiškiamas visų prioritetų, tradicijų, vertybių ir kitų bendruomenės gyvenimo kriterijų priėmimas (Kroskrity, 1993). Dialektas arba tarmė – tai paprastas, reguliarus, regioninis ar socialinis kalbos variantas. Anot D. Aliūkaitės, remiantis kalbinio determinizmo idėjomis, bendrinė kalba ir tarmė teikia dvi skirtingas galimybes išreikšti pasaulį, todėl tarmė nėra kalbos stilius, bet kita kalbos prigimtis, kita dvasia. Tarminis kalbėjimas visuomet atrodo nuoširdesnis, intymesnis, o tarmėje įrašyti subtilūs ir kartais sunkiai pagaunami intonaciniai bei reikšminiai niuansai sukuria savitą atmosferą, išreiškiančią regioninės kultūros suformuotą požiūrį į pasaulį (Aliūkaitė, 2005, 42). Bendrinėje kalboje svarbus taisyklingumo kriterijus, todėl dažnai daromas sąmoningas poveikis kalbos vystymuisi, tuo tarpu tarmės yra stichiškos sistemos, liudijančios nuolatinę kalbos raidą, vartosenos ypatumus. Todėl jose nors ir identifikuojami skoliniai arba potarmių supanašėjimo arealai, jie nedaro tarmės netaisyklingos (Aliūkaitė, Merkytė, 2009, 259). Kita vertus, čia svarbus socialinis bendrinės kalbos ir tarminio kalbėjimo ryšys. Bendrinės kalbos poveikis tarmėms šiuo metu yra didelis ir reiškiasi tarminio kalbėjimo silpnėjimu. Tai paaiškintina gyventojų psichologiniu poreikiu lygiuotis į bendrąją Lietuvos kultūrą, kurioje per švietimą, žiniasklaidą bei kitus būdus yra įtvirtinama bendrinė kalba (Zinkevičius, 2006, 31). Tokiu būdu tarmių vartojimas regione kartu rodo ir jo gyventojų socialinę laikyseną: savos tarmės teigiamą vertinimą ar bodėjimąsi ja. Šiame darbe, aprašant tarminius regionus, remiamasi tarmine klasifikacija, tačiau, siekiant atskleisti subetninės savimonės specifiką,

tarmių duomenys derinami su sociolingvistinio tarmių tyrimo bei autorės atlikto regioninės savimonės tyrimo rezultatais.

3.3.2. Regioninės savimonės raiška

Regioninės savimonės raiška yra paremta subjektyviu gyventojų savo subetnoso apgyventos teritorijos išskyrimu ir identifikacija su juo. Kitaip sakant, tai mentalinis arealas, įsitvirtinęs gyventojų savimonėje (Jordon, Domosh, Rowntree, 1997; Daugirdas, 2002) arba reiškinys, kada tam tikra žmonių grupė suvokia save kaip erdvinį vienetą (Zelinsky, 1980). Taigi regioninės tapatybės aiškinimui tampa svarbi ne vien kasdieninė gyventojų elgesio ar papročių tradicija, bet jo nuomonė apie santykį su regionine kultūra arba asmenine tapatybe. Anot V. Savukyno, asmeninė tapatybė yra gana jaunas darinys, atsiradęs ko gero tuomet, kai tam tikroje kultūroje tapo įmanoma (arba reikalinga) aktualizuoti savąjį „aš“, identifikuoti ir susivokti, kas „aš“ esu ir kuo save laikau. Istoriniu požiūriu, anot autoriaus, individualiosios tapatybės pradžia sietina su maždaug XVIII-XIX a. sankirta (Savukynas, 2012, 52), nors skirtinguose regionuose ji vystėsi, o kai kur dar iki šiol formuojasi, skirtingu laiku. Labai taikli autoriaus mintis, kad asmuo gali prisiskirti arba keisti tapatybę tik tuomet, kai kultūra jam tokią tapatybę pasiūlo (Savukynas, 2012, 53). Kitaip sakant, norėdami sužinoti vieno ar kito gyventojo tapatybę, pirmiausia turime pasiūlyti jam keletą atsakymo variantų, iš kurių jis gali pasirinkti priimtiniausią. Toks pasiūlymas gali būti atėjęs per švietimo sistemą, susipažinus su moksliniu Lietuvos etnogafiniu skirstymu ar per šeimą, savo tėvų asmeninės tapatybės perėmimą. Tose teritorijose, kur regioninė kultūra aktyvi savo tradicijomis, regioninė savimonė formuojasi natūraliai, o tapatybės mentaliniai regionai iš esmės sutampa su regioninės kultūros raiška. Remiantis Ž. Šaknio atliktu Lietuvos etnografinių regionų tapatybės tyrimu, regioninės tapatybės pagrindu nustatyti etnografiniai regionai 8% nesutampa su paties autoriaus ir D. Pivoriūno išskirtomis etnografinių regionų ribomis (Šaknys, 2012, 133).

Kita vertus, kai tėvų regioninė tapatybė išsiskiria arba žmogus užauga mieste, kuris regioninės tapatybės net ir nesiūlo, regioninės tapatybės persikloja. Kartais mentaliniai kultūriniai regionai tiesiog perima funkcinių vienetų ribas. Anot Ž. Šaknio, jei respondentas yra nevietinis ar atvykėlių tėvų vaikas, nurodant savo priklausomybę etnografiniam regionui, jam reikia remtis arba kraujo ryšiu (jei abu tėvai aukštaičiai/žemaičiai) ir/arba, jeigu šioje vietovėje gyvena ilgiau, lokalioje vietovėje įsisavinta kultūra, o trumpesnis gyvenimo laikas vietovėje etnografinio tapatumo apskritai nesukuria. Etnografinė tapatybė sunkiai identifikuojama ir kelių etnografinių regionų paribiuose, kur nėra ryškių tarminių, kultūrinių etnografinę grupę išskiriančių požymių (pvz.: Jurbarko, Kėdainių, Šilutės rajonuose). Sunkiai nustatomos ir Aukštaitijos-Žemaitijos bei Aukštaitijos-Dzūkijos etnografinių regionų ribos, nes ribiniuose arealuose net ir vietiniai lietuvių

tautybės pateikėjai negali nurodyti, kokaime etnografiniame regione jie gyvena ir kokio etnografinio regiono atstovais save laiko arba tiesiog atsako neužtikrintai (Šaknys, 2012, 135).

Žemaitijos etnokultūrinės savimonės regionas. Žemaitijos etnokultūrinės savimonės regionas yra išskirtinis visoje Lietuvoje, nes turi aiškią tvirtą savimonę, aktyviai vartojamą tarmę, ir brandžią regioninę tapatybę. Jos išryškėjimas dažnai siejama su XIX a. ir Motiejaus Valančiaus veikla, nors, remiantis P. Kalniaus žemaičių etniškumo analize, XIX a. pasirodę žemaitiško etniškumo traktuotės yra komplikuotos, nes formavosi ne pačios savaime, bet buvo nulemtos išorinių sąlygų: besikeičiančių etninės identifikacijos kriterijų ir vykdomos rusinimo politikos (Kalnius, 2012, 42). Kita vertus, nors XIX a. žemaičiai nebuvo suvokiami dabartine etnografine prasme, jų autonomiškumas pradedant XV a. tiek funkcinės administracijos, tiek ir kultūrinės raidos prasme neabejotinas, o šiais laikais reiškiasi labai aktyviu žemaičių regioninės kultūros puoselėjimu.

Sociolingvistiniu požiūriu žemaičių tarmės gyvybingumas yra didžiausias vakarinėje žemaičių tarmės paplitimo teritorijos dalyje. Remiantis LKI atliktu tyrimu apie tarmių vartojimą Lietuvos miestuose, žemaičių tarmė yra vartojama daugiau nei 90% apklaustųjų, gyvanančių vakarų Žemaitijos miestuose (*Miestai ir kalbos*, 2013, 23A žemėlapis). Centrinėje šios teritorijos dalyje (apie Skuodą-Plungę) daugiau kaip 80% gyventojų pasisako už jaunimo skaitnimą vartoti tarmę (*Miestai ir kalbos*, 2013, 29 žemėlapis). Apskritai už jaunimo skatinimą vartoti tarmes pasisako daugelis visos Lietuvos gyventojų, tačiau didesnė jų dalis, siekianti virš 60%, yra ne visur, todėl pagal tai galima spręsti apie stipresnę gyventojų subetninę savimonę. Vakarų Lietuvoje ji užfiksuota šiauriniuose Žemaitijos miestuose, be to, įdomu, kad aktyvesnio tarminio kalbėjimo skatinamu pasižyminčiuose miestuose yra ir didžiausi šio regiono miestai – Klaipėda ir Šiauliai (60-80%), kurie istoriškai buvo kelių regioninių kultūrų (ar net valstybių) paribiuose, o ilgą laiką Žemaitijos administraciniu centru buvusiuose Raseiniuose už tarmės skatinimą pasisako mažiau gyventojų (40-60%). Čia dar reiktų paminėti D. Aliūkaitės atliktą estetinį žemaičių jaunimo tarmių vertinimą, darytą centrinės Žemaitijos mokyklose – Varniuose, Luokėje, Tryškiuose ir Nevarėnuose. Tyrimo rezultatai parodė, kad jaunieji žemaičiai palankiausiai vertina savo gimtąją kalbinę aplinką, o pirmąją vietą pagal grožį skiria Telšių šnektai, kuri, autorės teigimu, tikėtina yra laikoma *savų* kodo etalonu ir išreiškia tapatumą savo gimtajai aplinkai. Šį teiginį pagrindžia kur kas žemesni, nors ir tų pačių šiaurės žemaičių Plungės ir Kretingos šnektų įverčiai – Kretingos šnektai skirta 7, Plungės – 8 vieta. Panašiai antroji vieta yra skiriama Klaipėdos šnektai, su kuria sietinos palankios didmiesčio asociacijos, perkeliamos ir kalbiniam Klaipėdos šnektos vaizdiniui. Pačios D. Aliūkaitės teigimu, Klaipėdos šnekta lingvistiniu sisteminiu požiūriu yra labai sąlygiška nominacija, nes miestuose, kurie pritraukia įvairių regionų gyventojus, ryškią regioninę šnektą identifikuoti gana sunku. Trečioji vieta buvo skirta bendrinei kalbai, kurią tarp apklaustųjų kur kas

palankiau vertina mergaitės nei berniukai (Aliūkaitė, 2011, 214-216). Mažiausiai suprantama tarme tarp žemaičių laikoma dzūkų (*Miestai ir kalbos,* 2013, 27 žemėlapis), jaunieji centrinės Žemaitijos gyventojai pagal patrauklumą prasčiausiai vertinta Marijampolės šnektą (Aliūkaitė, 2011, 217).

Atliekant darbo autorės regioninės tapatybės tyrimą su etnografinę priklausomybę (Žemaitija/ žemaitis) parodančių pavadinimų vediniais Jurdinių asmenų registre, užfiksuota 224 pozicijų.

3.2.6.1. lentelė. Žemaičių savimonės regiono tyrimo duomenys

I lygmuo	***II lygmuo***	***III lygmuo***
Telšiai (32), Mažeikiai (25), Klaipėda (24), Plungė (24), Vilnius (14), Šiauliai (10), Kaunas (7), Kretinga (6), Palanga (5), Raseiniai (5), Skuodas (3), Rainiai (2), Rietavas (2), Ryškėnai (2), Tauragė (2), Virgainiai (2), Šilai (1), Buožėnai (1), Gargždai (1), Gedrimai (1), Gribžiniai (1), Kantaučiai (1), Kūlupėnai (1), Kungiai (1), Kuršėnai (1), Luokė (1), Nevarėnai (1), Panevėžys (1), Rupšiai (1), Seda (1), Smalkviečiai (1), Sudmantai (1), Šakiai (1), Šerkšnėnai (1), Viekvedžiai (1), Vilkai (1), Voveriai (1), Želvaičiai (1), Alytus (1), Rokiškis (1), Kuliai (1), Marijampolė (1), Naisiai (1), Vilkaviškis (1)	Mažeikių r. sav. („Būdas žemaičių“), Telšių apskritis („Kalvotoji Žemaitija“), Telšių miestas („Penktadienio žemaitis“), Plungės ir Rietavo sav. („Žemaitis“), Visa Lietuva („Žemaičių saulutė“), Visa Lietuva („Žemaičių žemė“)	Vilnius (6), Telšiai (4), Plungė (3), Mažeikiai (1), Klaipėda (1), Šiauliai (1), Palanga (1), Rietavas (1), Ryškėnai (1), Tauragė (1), Panevėžys (1), Dautarai (1), Karklėnai (1), Kirnės II (1), Plateliai (1), Biržai (1), Kelmė (1), Kunkiai (1), Švėkšna (1), Ukmergė (1), Žemaičių Naumiestis (1)

Pagal I lygmens pasyvią regioninės tapatybė raišką smarkiai išsiskiria vakarų Lietuvoje esantys miestai, kuriuose Žemaitijos ir žemaičių pavadinimų vediniai įmonių ir organizacijų pavadinimuose yra labai populiarūs. Ypač išsiskiria Telšių (32), Mažeikių (25), Klaipėdos (24), Plungės (24) miestai. Žinoma, nemažai žemaitiškų pavadinimų ir didžiuosiuose Lietuvos miestuose: Vilniuje (14), Šiauliuose (10), Kaune (7). Svarbu pažymėti, kad čia patenka pačių įvariausių sričių įmonės bei organizacijos, tarp jų vyrauja maitinimo įtsaigos, taip pat gyvenamųjų namų bendruomenės, žemės ūkio bendrovės bei pramogų, sporto asociacijos. Kai kurių iš jų veiklą net sunku identifikuoti, tačiau vartojamas Žemaitijos pavadinimas leidžia pajausti žemaičių regioniškumo raiškos įvairiausius atspalvius, pavyzdžiui, Žemaitijos fantastų klubas „Fajetai“ (Telšiuose) arba „Žemaitijos ieškotojų klubas“ (Mažeikiuose) arba į aiškią specifinę sritį orientuota organizacija „Žemaičių BMW klubs“ (Telšiai).

Pagal II regioninės tapatybės lygmenį Žemaitija taip pat labai stipri, nes turi bent penkis regioninius laikraščius, kurių pavadinimuose yra Žemaitija/žemaičiai vediniai. Daugelis jų yra užsakomi ir platinami Telšių apskrities ribose, daugiausia – Plungės, Rietavo ir Mažeikių savivaldybėse, o kultūrinis laikraštis „Žemaičių saulutė“ yra užsakomas visoje Lietuvoje. Taip pat paminėtinas ir 1991-1993 m. ėjęs žemaičių tarme leidžiamas mėnesinis laikraštis „A mon sakaa?“

bei nuo 2001 m. leidžiamas internetinis/popierinis žurnalas „Žemaičių žemė“. Pažymėtina, kad išskirtinį rūpinimąsi ir regioninės tapatybės puoselėjimą parodo tai, kad pažymint tarmių metus (2013 m.) Mažeikių rajono laikraštis „Žemaičiai“ papildomai kiekvieną šeštadienį leido priedą „Žemaičių Lobiai“. Nors priedas nedidelis (sudarė 4 puslapiai), juose buvo publikuojama daug žemaitiškų straipsnių, interviu su žemaičių kalbos puoselėtojais, pateikiama išsami informacija apie tarmių metams skirtus renginius.

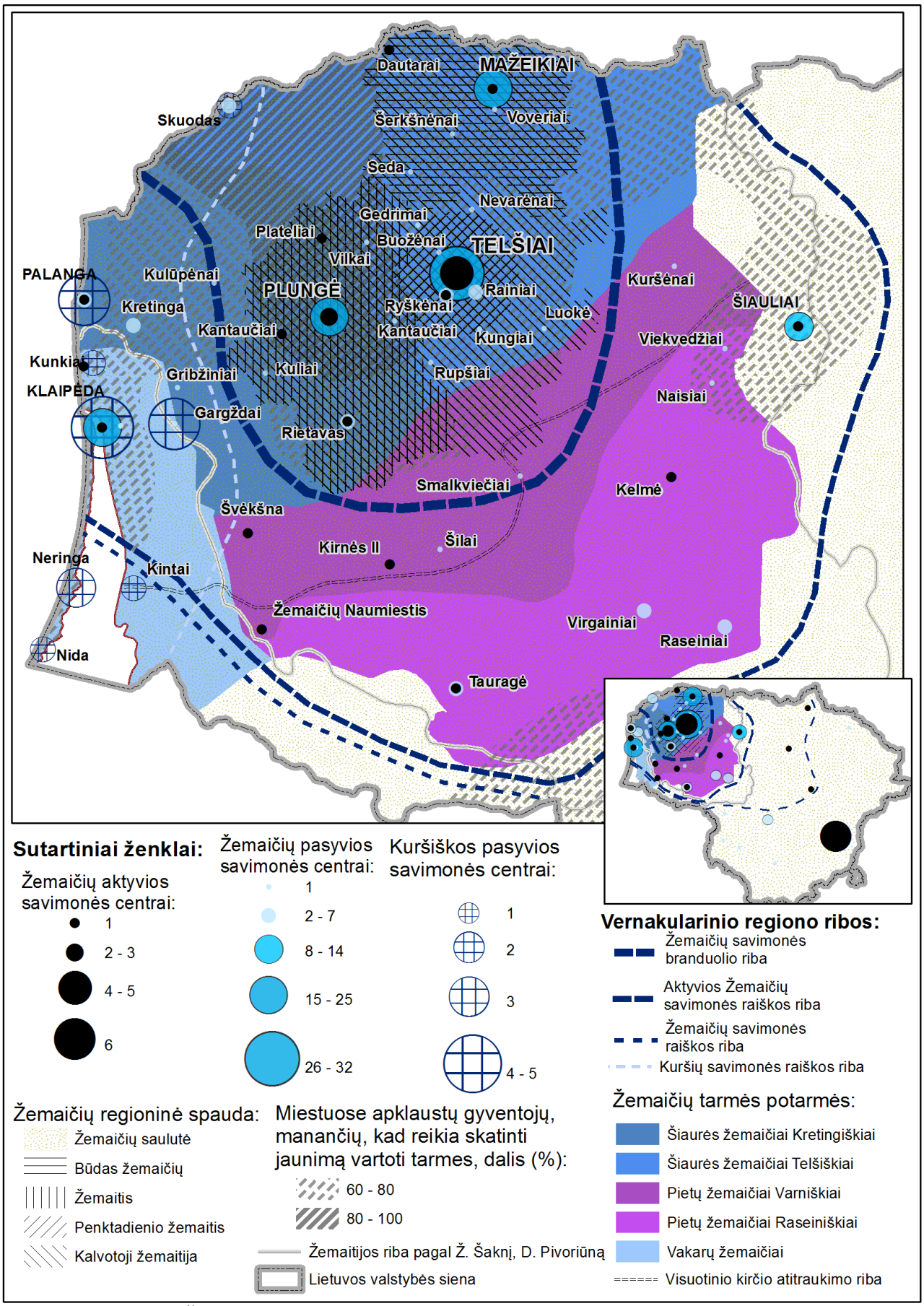
Regioninės savimonės ir tapatybės brandą rodo ir išskirtinai didelis regioninę savimonę puoselėjančių organizacijų, kultūros draugijų veiklos aktyvumas ir regioninių švenčių organizavimas (III lygmuo). Be to, svarbu pažymėti, kad tokia žemaičių etnokultūrinė veikla yra ne savaiminė, bet institucionalizuota. Kultūros tyrimams kuriamos mokslinės draugijos (pavyzdžiui, visuomeninė organizacija „Žemaičių akademija", vienijanti mokslininkus ir kultūros darbuotojus, kurie tyrinėja Žemaitijos krašto istoriją, kultūrą ir dabartį; Žemaičių kultūros, akademinio jaunimo ir vaikų rėmimo fondas, kurio tikslas suformuoti žemaičių kultūros, švietimo, mokslo ir akademinio jaunimo centrą; VšĮ „Žemaitijos paveldas"; VšĮ „Žemaitijos paveldo centras"; Žemaičių krašto etnokultūros centras), žemaičių kultūros globai steigiami Žemaičių kultūros draugijos (centras Telšiuose) lokaliniai (ir ne vien vakarų Lietuvos) skyriai (Kelmėje, Mažeikiuose, Palangoje, Panevėžyje, Plungėje, Rietave, Švėkšnoje, Tauragėje, Ukmergėje) arba regioninės kultūros puoselėjimo orientaciją turintys muziejai (žemaičių muziejus „Alka", žemaičių dailės muziejus), rengiamos žemaičių šviesuolių pagerbimo šventės (pavyzdžiui, Biržuvėnų dvare), kuriose apdovanojami regionine kultūra besirūpinantys kultūros centrų, folklorinių ansamblių, kraštotyros muziejų atstovai ir kiti aktyvūs žemaičių kultūros puoselėtojai. Įdomi Kunkiuose (Klaipėdos raj.) registruota įstaiga VšĮ Žemaičių tapatybės institutas. Kadangi registruota Juridinių asmenų registre, ši įstaiga, matyt, vykdo tam tikrą kultūrinę ar mokslinę veiklą, tačiau gaila, bet internete apie ją informacijos rasti nepavyko.

Prie šiek tiek netikėtų regioninės savimonės ir tapatumo puoselėtojų priskirtini dvasiniai centrai. Tokių pavyko rasti net keletą. Vienas iš jų 1998 m. įkurtas Žemaičių alkas, kuriame Žemaičių draugijos Palangos skyriaus nariai, įrengę šią alką, čia susirenka paminėti pagoniškas – deivės Mildos (gegužės 13 d.), Rasos (birželio 22 d.), Lygiadienio (kovo 22d.) bei Jorės (balandžio 23 d.) – šventes. Kitas analogiškas judėjimas žemaičių baltų tikėjimo bendruomenė „Šatrijos Romuva". Ją būtų galima vertinti daugiau kaip subkultūrinį (neformalų) pagoniškumo judėjimą, kuris visgi plinta su žemaičių regioninės kultūros titulu.

Nors ir visiškai skirtingo – visuomeninio – pobūdžio, bet tikrai verta paminėjimo yra žemaičių motoklubo organizacija. Motoklubas Samogitian, įkurtas 2000 m., iš pradžių apėmė tik keletą žmonių iš Mažeikių, Plungės ir Rietavo, o šiuo metu jau yra išsiplėtęs. Iš motoklubo internetinio puslapio galima spręsti, kad narių yra ne tik Žemaitijoje, bet ir didžiuosiuose Lietuvos

miestuose, o galbūt ir ne tik juose. Bet įdomiausia tai, kad ši organizacija išsiplėtė ne tik geografiškai, ji tapo hierarchiškai struktūrizuota: 2009 m. įkurta jaunųjų motociklininkų organizacija „Žemaitukai support“ (vėliau pervadinta „Samogitian support“), o 2011 m. - „Žemaituką Mažeikė“, kuri vienija jaunesniuosius motociklų ir motorolerių savininkus, pasiryžusius tapti tėvinės organizacijos Samogitian nariais. Tai rodo visiškai gyvą ir natūralią, prie dabartinių gyvenimo sąlygų prisitaikiusią regioninės kultūros raišką, nors savo regioninės kultūros suvokimas pasireiškia netikėtomis formomis ar veiksmais, bet turi aiškią regiono tapatybę išreiškiančią idėją. Vienas iš tokių įspūdingiausių pavyzdžių – Žemaičių vienybės diena, rengiama kiekvienais metais nuo 2009 m. Durbės mūšio dieną – liepos 13-ąją. Nors renginys yra pramoginio pobūdžio, visgi kiekvienais metais šventės metu Mažeikiuose motociklininkai tradiciškai apvažiuoja padėkos ratą, skirtą žuvusiesiems dėl Žemaitijos. Motociklų griausmas tai savotiška griausminga padėka savo protėviams. Išskirtinai pažymėtinas ir žemaitiškas Telšių miesto pavadinimas prie įvažiavimo į miestą.

Apibendrinant surinktus duomenis, buvo išskirta vernakularinio Žemaitijos regiono ribos ir vidinės struktūra.

3.2.6.1. pav. Žemaitijos savimonės regiono tyrimo duomenys

Žemaitijos regiono ribos buvo išvestos pagal I lygmens regioninės savimonės taškų paplitimą, todėl apima pusę Lietuvos – nuo Baltijos jūros pakrančių iki linijos Biržai–Ukmergė–Jurbarkas. Vilnius, nors ir turėdamas didžiausią kiekį III lygmens taškų, į Žemaitiją nebuvo įtrauktas, nes tai didžiausias Lietuvos miestas ir intelektualų, mokslininkų veiklos centras, todėl natūralu, kad jame intelektualios regioninės kultūros puoselėjimo židinį turės jei ne kiekviena, tai bent daugelis regioninių etnokultūrų. Dėl šios priežasties didieji miestai nepriskirtini nei vienam regionui. Taip pat išskirtas aktyvios regioninės savimonės raiškos regionas, kurio ribos išvestos pagal aktyvią regioninę veiklą vykdančių organizacijų bei už žemaičių tarmės skatinimą pasisakančių miestiečių teritoriją. Žemaičių regiono branduolys išskirtas pagal pačią aktyviausią visuomeninę ir kultūrinę veiklą vykdančių įstaigų, taip pat regioninių laikraščių platinimą bei tarmę skaitinančius miestelius. Svarbiausiu žemaičių vernakularinio regiono centru laikytini Telšiai, taip pat svarbūs Mažeikiai ir Plungė, dar mažiau – Klaipėda ir Šiauliai.

Be to, analizuojant regioninės savimonės raišką, ypač aptarus Žemaitijos tarminio regiono struktūrą ir formavimąsi, pasidomėta kuršiškos tapatybės raiška. Juridinių asmenų registre pavyko rasti įmonių su kuršišką etnokultūrinę kilmę atskleidžiančių pavadinimų (Kuršas/kuršis) vediniais, kurių daugiausia pajūrio miestuose: Klaipėdoje (5), Gargždуose ir Palangoje (3), Neringoje (2), mažiausiai Dargužiuose, Kintuose, Nidoje ir Skuode (po 1). Čia vyrauja maitinimo įstaigos, bet yra ir kultūrą puoselėjančių įstaigų: Kuršių istorijos klubas (Dargužiai) bei Kuršių kultūros draugija (Palanga). Pagal gautus duomenis išskirtas kuršių regioninės savimonės raiškos arealas.

Aukštaitijos etnokultūrinės savimonės regionas. Remiantis etnologų darytais aukštaitiškos tapatybės tyrimais (Savoniakaitė, 2003; Šaknys, 2005), aukštaičiai yra išlaikę savo regioninę tapatybę, o savo regioninį kultūrinį tapatumą jie apibrėžia savo aukštaitiška kalba, nors jų santykis su senaisiais papročiais intensyviai keičiasi. Žmonės užmiršta kultūros senąsias reikšmes (Savoniakaitė, 2003, 110). Visgi remiantis Ž. Šaknio aukštaičių jaunimo regioninės tapatybės tyrimu, reikia manyti, kad dauguma šiaurės ir šiaurės rytų Lietuvos jaunų respondentų turi aiškų subregioninio tapatumo jausmą, netgi gyvenantieji ribiniuose regionuose. Kai kurie respondentai, save priskirdami vienam ar kitam etnografiniam regionui, svarbesne laiko gyvenamąją vietą, o ne tą, kurioje užaugo jų tėvai. Nuo vaikystes supusi kultūrinė aplinka daugeliu atveju yra svarbiausias subregioninio tapatumo šaltinis (Šaknys, 2005).

Sociolingvistiniu požiūriu visame rytų aukštaičių tarmės plote įprasčiausia, gražiausia ir prestižiškiausia laikoma aukštaičių (rytų aukštaičių) tarmė. Pagal tarminio kalbėjimo gyvybingumą išskirti vieningą arealą sunkoka, nes pasisakiusiųjų už jaunimo vartojimą ir pačių tarmių didžiausiu vartojimu pasižymintys miestai menkai sutampa. Už jaunimo skatinimą vartoti tarmes daugiausia pasisakė Širvintų (90-100%) miesto, mažiau Biržų (60-80%), Pasvalio (60-80%), Panevėžio (60-80%), Ukmergės (60-80%) gyventojai (*Miestai ir kalbos*, 2013, 29 žemėlapis), nors pagal patį

tarmių vartojimą išsiskyrė Biržai ir Utena (90-100%), šiek tiek mažiau Pakruojis, Rokiškis ir Anykščiai (*Miestai ir kalbos*, 2013, 23 žemėlapiai). Galima daryti išvadą, kad geriausia kultūrinė aplinka regioninės savimonės išlaikymui yra šiaurinėje ir šiaurrytinėje Aukštaitijos dalyje, nes aukštaičių tarmę norima skatinti. Kita vertus, čia tarmės vartojimas palaipsniui mažėja ir išlieka tik mažesniuose regiono centruose. Šiame kontekste atkreiptinas dėmesys į ilgalaikį regioninį centrą – Panevėžio miestą, kuriame labiau prestižiška už aukštaičių laikoma suvalkiečių (vakarų aukštaičių Kauniškių) tarmė. Iš to galima daryti išvadą, kad Aukštaitijoje ryškus, visą Aukštaitiją vienijantis, etnokultūrinis centras nesusiformavo, nors, remiantis tarmės vartojimo ir propagavimo jaunimui duomenimis, galbūt reiktų kalbėti apie kelis mažesnius subregioninius arealus ir savais centrais Aukštaitijos viduje: šiaurinis arealas su svarbesniais centrais Biržuose, Pakruojyje bei šiaurrytinis arealas su centrais Utenoje, Anykščiuose ir Rokiškyje. Nesunku pastebėti, kad pirmasis yra žiemgališkos kultūros įtakoje susiformavęs subregioninis Aukštaitijos darinys, antrasis – sunkiai identifikuojamas, nes kalbiniu požiūriu apima tiek sėliškos įtakos paveiktą anykštėnų, tiek ir senosios rytų aukštaičių uteniškių patarmių paplitimo plotus.

Taip pat reiktų atkreipti dėmesį į vilniškių patarmės arealą į pietus nuo Pabradės, kur apklaustieji tiksliai negalėjo apsispręsti kuri tarmė gražiausia ir įprasčiausia (*Miestai ir kalbos*, 2013, 23-26 žemėlapiai), o pasisakusių už jaunimo skatinimą vartoti tarmes skaičius nesiekia 40%, o daugelyje miestelių ir 20% apklaustų gyventojų. Tai sietina su rytų Lietuvos suslavėjimo procesais ir jų neigiamu rezultatu šiandieninėje regioninėje kultūroje.

Atliekant aukštaitiškos savimonės tyrimą šiame darbe, pagal etnografinę priklausomybę rodančių žodžių (Aukštaitija/aukštaičiai) vedinių vartojimą įmonių, organizacijų bei draugijų pavadinimuose Juridinių asmenų registre buvo rasta 138 punktai, iš kurių 13 išsiskyrę etnokultūrinių regionų kultūrą ir tapatumą puoselėjančia veikla (III lygmuo), 4 priskirtini regioninei žiniasklaidai (II lygmuo), likę 121 pateko į pasyvios regioninės tapatybės raiškos rezultatą (I lygmuo). Stengiantis išryškinti regioninės kultūros puoselėjimą, taip pat domėtasi etnografinių regionų metams skirtais renginiais Aukštaitijoje, naršoma internete ieškant etnokultūrinę veiklą puoselėjančių ar tiesiog regioninės tapatybės pagrindu susiorganizavusių bendruomenių. Rezultatai pateikti žemiau esančioje lentelėje.

3.2.6.2. lentelė. Aukštaitijos savimonės regiono tyrimo duomenys

I lygmuo	***II lygmuo***	***III lygmuo***
Panevėžys (54), Utena (12), Vilnius (10), Kaunas (4), Zarasai (4), Kupiškis (3), Rokiškis (3), Šiauliai (3), Iganalina (2),Joniškis (2), Ukmergė (2), Visaginas (2), Alytus (1), Aukštupėnai (1), Bajorai (1), Dietkauščizna (1),	Utenos r. („Rytų Aukštaitijos televizija“), Panevėžio apskritis („Aukštaitijos radijas“), Utenos raJ.(Tautodailininkų klubas „Svirnas“), Utenos, Anykščių, Molėtų raj. (laikraštis „Aukštaitiškas formatas“)	Utena (7), Biržai (5), Rokiškis (5), Panevėžys (4), Anykščiai (2), Antalieptė (1), Antažiegė (1), Vilnius (1), Zarasai (1), Iganalina (1), Nibragalys (1), Palūšė (1), Širvintos (1)

Dusetos (1), Kėdainiai (1), Kiškiai (1), Linkaučiai (1), Molėtai (1), Novinkai (1), Ožkiniai (1), Pasvalys (1), Radviliškis (1), Salakas (1), Šlavėnai (1), Videniškiai (1), Vievis (1), Žeimiai (1)		

Pasyvios regioninės tapatybės raiškos rezultatuose (I lygmuo) pagal punktų skaičių smarkiai išsiskyrė Panevėžio miestas (54). Gerokai mažiau Utena (12), Zarasai (4), Kupiškis (3), Rokiškis (3). Palyginus su šiais miestais, nemažai įmonių su Aukštaitija/aukštaičiai vediniais yra ir didžiuosiuose Lietuvos miestuose: Vilnius (10), Kaunas (4), Šiauliai (3). Tarp jų palyginus nedaug maitinimo įstaigų, tačiau dažnesnis pramoninės sferos ūkiniai vienetai, pavyzdžiui, UAB Aukštaitijos grūdai, UAB „Aukštaitijos kasyba", UAB „Aukštaitijos statyba"; nemažai sporto organizacijų, pavyzdžiui, Aukštaitijos krepšinio centras, Aukštaitijos sporto klubas „Porteris", Aukštaitijos straikbolo klubas „Žalioji". Analizuojant įmonių pavadinimus susidaro įspūdis, kad *Aukštaitijos* terminas yra vartojamas kaip geografinė teritorija, o regiono bendruomenę rodantis darinys *aukštaičiai* yra vartojamas kur kas rečiau (7 įrašuose arba 5% visų įrašų).

Analizuojant organizuojančią regioninę veiklą vykdančių įstaigų (II lygmuo) duomenis, galima pastebėti, kad Aukštaitijoje gerai išvsytyta žiniasklaida, ypač modernioji: Utenos rajone transliuojama „Rytų Aukštaitijos televizija“, iš Pažagienių kaimo (Panevėžio raj.) yra transliuojama „Aukštaitijos televizija“ (nors internete nepavyko rasti jos veiklos geografijos), Panevėžio apskrityje veikia „Aukštaitijos radijas“. Gerai įvaldyta internetinė erdvė, kurioje sukurta Aukštaitijos internetinė naujienų agentūra pavadinimu „Aina“, sukurtas portalas „Aukštaitijos gidas“, netgi veikia socialinio tinklo portalas „Kūrybinė Aukštaitija“, kuriame menininkai iš Aukštaitijos gali pristatyti save ir savo kūrybą. Įdomu, kad šiame portale, skirtingai nei anksčiau išvardintuose, pirmiausia orientuojamasi į Aukštaitijos menininką, kuris suprantamas ne etnografine, bet regioninės priklausomybės prasme. Paminėtina, kad tokių į menininkus ir meno puoselėjimą orientuotų organizacijų yra ir daugiau, pavyzdžiui, Aukštaitijos menininkų susivienijimas, Rytų Aukštaitijos bigbendas, Aukštaitijos vargonų muzikos festivalis. Tai geras šiuolaikinės aukštaitiškos regioninės tapatybės, orientuotos ne į istorinės tradicijos išsaugojimą, bet į regioninį tapatumą, pavyzdys. Tradicijos puoselėjimas šiame regione taip pat skatintinas ir gerbtinas, tačiau turi aiškiai įvardintą etnokultūrinę nišą, pavyzdžiui, veikia Utenos rajono tautodailininkų klubas „Svirnas“, jungiantis virš 50 Utenos rajono tautodailininkų. Tarp regioninės spaudos paminėtinas „Aukštaitijos formatas“, informacinis-pramoginis žurnalas, išeinantis 4 kartus per metus, anot leidyklos portalo kūrėjų, skirtas rytų Aukštaitijai. Čia taip pat svarbu pastebėti, kad tiek reigoninė televizija, tiek ir spauda dažnai turi terminą *rytų Aukštaitija*, kas, viena vertus, rodo, kad Aukštaitijoje gana aiškiai skiriamos kelios regiono dalis. Rytų Aukštaitija, sprendžiant iš

spaudos bei televizijos veiklos teritorijos, apima Utenos, Molėtų, Anykščių rajonus, kurių centre paprastai yra Utena. Likusi Aukštaitija tarsi savo pavadinimo neturi, tačiau pagal vykdomą organizacinę veiklą galbūt galima būtų įžvelgti Panevėžio įtakos zoną, sietiną su Panevėžio apskritimi.

Toks Aukštaitijos dvidalumas pastebimas ir aktyvios regioninės savimonės raiškoje (III lygmuo). Svarbu pastebėti, kad čia kur kas aktyvesnė yra rytų Aukštaitijos dalis. Pavyzdžiui, Anykščiuose 2009 m. įsteigta viešoji įstaiga „Aukštaitijos paveldas“, kurios veiklos interesai be visuomeninių (ekologinių, aplinkosaugos, tautiškumo formavimo, mokymų organizavimo, informacinių leidinių leidimo), apima ir kultūros paveldo istorinius tyrimus. Vienas iš jų vykdytų projektų „Aukštaitijos didžiūnai: tarp praeities ir dabarties“. Utenoje atidarytas ir etnografinių regionų metams skirtų reginių ciklas. Pirmoji surengta šventė „Umžina šito versme...“ buvo skirta Aukštaitijos pažinimui. Daugiau aukštaičių etninę kultūrą pristatančių renginių planuojama Biržuose (3), Panevėžyje (3), Anykščiuose (1), Rokiškyje (1), Ignalinoje (1), Širvintose (1). Be jų paminėtinas savotiškas jaunimui pritaikytas renginys – etninės kultūros ir keistojo folkloro festivalis „Folk-virus“ Anykščiuose. Ignalinoje planuojama tautodailininkų paroda „Aukso vainikas” skirta konkrečiai rytų Aukštaitijos tautodailei.

Kartais etnokultūrinės veiklos puoselėjimas yra inicijuojamas išskirtinių regiono etnokultūrą puoselėjančių ir jos puoselėjimą organizuojančių žmonių. Pavyzdžiui, J. Milerienės iniciatyva suorganizuoti projektai: 2008 m. Tradicinis aukštaičių muzikavimo klubas, 2012 m. edukacinė programa kulinarinio paveldo tradicijų puoselėjimui, viešoji įstaiga „Gyvas Aukštaitijos kaimas“.

Prie renginių Aukštaitijoje etnografinių regionų metų sąraše priskirtas ir tarmiškos kūrybos konkursas Kaune. Tokio tarpregioninio konkurso organizavimas didžiajame vidurio Lietuvos mieste yra gana racionalus, tačiau apie regioninį tapatumą būtų galima spręsti tik iš jo dalyvių kilmės. Tokių renginių, organizuojančių tarpregionines varžytuves Aukštaitijoje, yra ir daugiau, pavyzdžiui, Utenoje rengiamas „JUOKIS Aukštitijoje 2015”, kuriame Aukštaitijos atstovai yra iš Šeduvos (grupė Sprandžina) ir Surviliškio (grupė Bobų radijas). Ieškant informacijos regioninės savimonės raiškai, labai abejota tokių renginių įtraukimu, nes sunku nusakyti, kiek jie atskleidžia regioninę tapatybę ir kiek pačių dalyvių norą dalyvauti nesvarbu po kokio regiono vėliava. Be to, susiformavęs ir atvirkščias variantas, kai grynai aukštaitiškos šventės yra rengiamos už Aukštaitijos ribų, paprastai didžiuosiuose miestuose. Pavyzdžiui, nuo 2008 m. Vilniuje Vingio parke rengiamos aukštaičių gegužinės. Anot V. Rimšos, gegužinės aukštaičiams yra labai brangios ir vertinamos kaip savos regioninės tradicijos išsaugojimas (http://mokslasplius.lt/mokslo-lietuva/2006-2011/).

Įdomus ir ypač populiarus reiškinys tarp aukštaičių yra regioninių bendruomenių kūrimas didžiuosiuose miestuose, pavyzdžiui, Vilniaus anykštėnų sambūris (VAS), biržiečių klubas Krivūlė, panevėžiečių klubas Nevėžis, rokiškėnų klubas Pragiedruliai, uteniškių klubas Indraja, pasvaliečių

bendrija, kupiškėnų klubas, zarasiečių bendrija Ežerėnai ir kt. Nors šios organizacijos yra tvirtai orientuotos į savo regioninę aukštaitišką tapatybę, visgi kuriasi didesnių Aukštaitijos miestų pagrindu, kas iš tiesų yra labai keista. Viena vertus, tai rodo aukštaitiškos tapatybės vientisumo spragas, tarsi Aukštaitija reikštų tam tikrą etnokultūrinį teritorinį vienetą, tačiau jo gyventojai save identifikuoja tik su atskiromis to vieneto dalimis. Toks reiškinys greičiausiai yra paties regiono etnokultūrinės raidos rezultatas. Galbūt dėl to, kad Aukštaitija formavosi iš daugelio istorinių baltų žemių (lietuvių, sėlių, aukštaičių, žiemgalių) arba tiksliau neturėjo vyraujančio etnokultūrinio branduolio, šiuo metu ir pačių gyventojų yra suvokiama kaip aktyvesnių arba mažiau aktyvių dalių, miestų, rajonų rinkinys. Siekiant įvertinti istorinių etnokultūrinių darinių įtaką dabartinės regioninės tapatybės formavimuisi, papildomai analizuota žiemgališkos ir sėliškos tapatybės raiška.

Žiemgališka regioninė tapatybė stebina savo tvirtumu ir branda. Išskirtini visi trys regioninės tapatybės raiškos lygmenys. Tiek pagal pasyvios (I lygmuo), tiek pagal aktyvios (III lygmuo) regioninės tapataybės lygmenis svarbiausias centras yra Joniškis. Be to, svarbu, kad skirtingai nei likusioje Aukštaitijoje ar Žemaitijoje, iš didžiųjų Lietuvos miestų didesniu žiemgališką tapatybę turinčių gyventojų skaičiumi išsiskiria Kaunas. Kaip tik Kaune yra įkurta ir į šiaurės Lietuvos etnokultūrinius tyrimus orientuota leidykla Žiemgala, kurios išleisti gausūs leidiniai vertintini kaip brandus ir sistemingas žiemgališkos tapatybės puoselėjimas.

3.2.6.3. lentelė. Žiemgalos savimonės regiono tyrimo duomenys

I lygmuo	***II lygmuo***	***III lygmuo***
Joniškis (5), Kaunas (4), Akmenė (1), Biržai (1), Pamūšis (1), Ustukiai (1), VIlnius (1)	Pakruojo, Joniškio, Pasvalio raj. (Kraštiečių klubas Žiemgala), Šiaurės Lietuva apimantis Pakruojo, Joniškio, Pasvalio raj. (Žiemgalos krašto dailininkų grupė)	Pakruojis (2), Joniškis (2), Kriukai (1), Linkuva (1), Žagarė (1), Kaunas (1), Vilnius (1)

Analizuojant organizacinę regioninę veiklą (II lygmuo), išsiskiria aktyvus kraštiečių klubas „Žiemgala", įsteigtas 1988 m. Pakruojui minint 400 metų jubiliejų. Tokia idėja kilo būreliui entuziastų ir kraštotyrininkų, kurie tęsė žymaus kraštotyrininko Juozo Šliavo darbus. Po metų klubas buvo reorganizuotas ir tapo „Žiemgalos“ draugija, į kurios veiklą įsitraukė jau ne tik Pakruojo, bet ir Joniškio bei Pasvalio žiemgaliai. Šiuo metu klubas persikėlęs į intenetinę erdvę, socialinio tinklo Facebook paskyrą, ir vienija žiemgalius iš visos Lietuvos. Meninė žeimgališka tapatybė skleidžiasi per Žiemgalos krašto dailininkų grupės veiklą. Nors tai meninės krypties organizacija, visgi ji turi tvirtą etnokultūrinę tapatybę. Anot šios grupės koordinatoriaus Sigito Laurinavičiaus, tai regioninio tapatumo pagrindu susibūrusi grupė, vienijanti panašiai mąstančius ir aktyviai kuriančius dailininkus. Jos veikloje yra kasmet rengiami kraštiečių dailės plenerai, kuriuose pakankamai aktyviai reiškiasi regioninės kultūros bei šiuolaikinės profesionaliosios dailės procesų

sąveika, atsiskleidžianti specifinėmis formomis su savita raidos istorija ir tradicijomis. Nors juose gali dalyvauti ir kitų regionų gyventojai, visgi pati kūrybinė raiška orientuota į tradicijos raišką dabartinėmis sąlygomis.

Tokiam tvirtam žiemgališkam tapatumui turbūt daro įtaką ir Latvijoje esantis Žiemgalos regionas. Latvijoje organizuojamos žiemgališkos šventės, į kurias, matyt, patraukia nemažai lietuvių, pvz.: Žiemgalių šventė Tervetėje skatina ir žiemgališką tapatybę turinčių gyventojų saviorganizaciją. Lygiai taip pat tarpvalstybinis bendradarbiavimas apima ir ekonomines, administracines sritis. Įsisavinant Europos Sąjungos paramą, Lietuvos-Latvijos teritorijoje suformuotas Žiemgalos administravimo planavimo regionas. Lietuvių ir latvių žiemgaliai telkiasi ir meninėje veikloje.

Aktyvi žiemgališka tapatybė (III lygmuo) aktyviausiai reiškiasi Joniškyje (2) ir Pakruojyje (2). Joniškyje ypač pažymėtina asociacija žiemių pradas „Simkala“. Šie Joniškyje susibūrę žiemgalių praeities gaivintojai kartu su Joniškio istorijos ir kultūros muziejumi kasmet rengia gyvosios istorijos dienas. Renginys skiriamas 1287 m. vykusiam Garuozos šilo mūšiui, kuriame žiemgaliai paskutinį kartą sutriuškino vokiečių riterius, atminti. Mūšis reikšmingas žiemgaliams tuo, kad po jo praėjus keliems metams ordino pajėgos nukariavo svarbiausias žiemgalių pilis, o kraštas ištuštėjo ir virto dykyne, kas siejama su žiemgalių gyvavimo pabaiga dabartinėje Lietuvoje. Pakruojo dvare nuo 1989 m. rengiama folkloro šventė „Žiemgala“. Nors ši šventė pritraukia nemažai dalyvių ir iš kitų Lietuvos regionų, visgi yra aiškus žiemgališkos etnokultūrinės tapatybės pavyzdys. Etnografinių regionų metams numatomas šventės „Žiemgala-2015” pavadinimas „Gerbkime darbštų žiemgalį ir mūsų derlingą žemę“. Pakruojo rajone (nepavyko rasti konkretaus miestelio) taip pat veikia folkloro ansamblis „Žiemgala“, pačiame Pakruojyje – „Žiemgalos draugija“, Kriukuose – etnoklubas „Mes – Žiemgaliai“, Linkuvoje – klubas „Žiemgalos linkuviai“. Taip pat pavyko rasti, galbūt šiek tiek nuo žemaičių nusižiūrėtą idėją, propaguoti rašymą žiemgališka tarme.

Iš visų pateiktų duomenų matyti, kad žiemgališka tapatybė yra tvirta, o savo brandumu artėja prie žemaičių tapatybės raiškos. Kita vertus, nagrinėjant duomenis pavyko užčiuopti ir savotišką žiemgališkos-žemaitiškos bei žiemgališkos-aukštaitiškos tapatybių persidengimą. Pirmosios pavyzdys būtų Kunigaikščio Vykinto Žemaičių kultūros draugijos Joniškio skyrius, antrosios – Žiemgalos Aukštaičių kultūros draugijos Joniškio skyrius. Toks persidengimas greičiausiai sietinas su tuo, kad patys žiemgaliai neturi atskiro etnografinio regiono, todėl tradiciškai įtraukiami į Aukštaitijos arba Žemaitijos etnografinius regionus.

Dėl to šiame darbe išskirtas atskiras žiemgalių savimonės regionas, kuriame branduolys apjungė žiemgališką tapatybę skleidžiančius regiono centrus Žagarę, Joniškį, Pakruojį, Linkuvą.

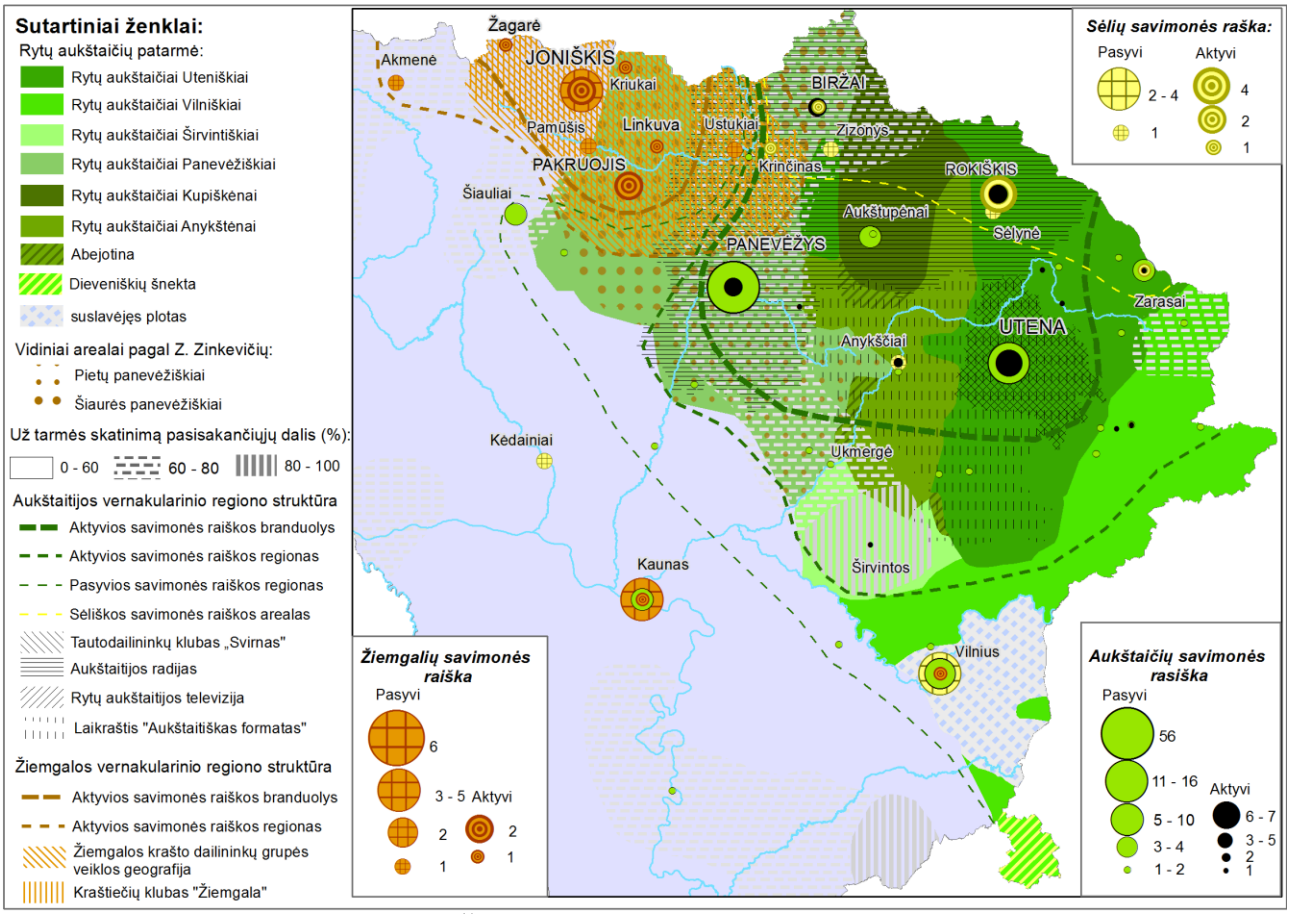
Aktyvios žiemgališkos tapatybės regiono riba išvesta pagal žiemgališkų draugijų veiklą, o pasyvios žiemgališkos tapatybės regionas apjungė visus žiemgališka tapatybe pasižymėjusius taškus.

Sėliška tapatybės raiška kur kas silpnesnė nei žiemgališka, todėl atskiras jos regionas nebuvo išvestas. Neatmestina prielaida, kad surinkti duomenys yra nepakankami, o rezultatai gali būti keistini. Pagal pasyvios sėliškos tapatybės raišką (I lygmuo) išsiskyrė Vilnius (4), kur kas mažiau Anykščiai, Ariogala, Sėlynė ir Zizonys (po 1 punktą). Apžvelgiant visus centrus matyti, kad jie yra labai dispersiški ir tankesni esti tik pačiame šiaurrytiniame Lietuvos pakarštyje.

3.2.6.4. lentelė. Sėliškos savimonės regiono tyrimo duomenys

I lygmuo	***II lygmuo***	***III lygmuo***
Vilnius (4), Anykščiai (1), Ariogala (1), Sėlynė (1), Zizonys (1)		Rokiškis (4), Zarasai (2), Biržai (1), Krinčinas (1), Dubarai (1)

Organizacinio pobūdžio veiklos organizacijų (II lygmuo) nepavyko rasti. Pagal aktyvią sėlišką tapatybę išsiskyrė Rokiškis (4), Zarasai (2), Krinčinas (1), Biržai (1). Sėlių kultūros puoselėjimu šiuo metu aktyviausiai rūpinasi Rokiškio kultūros centras: čia remiami sėlių kultūros moksliniai tyrmai, pavyzdžiui, organizuotas projektas „Sėlijos tyrimai“, taip pat veikia sėlių tradicijas puoselėjantis folkloro ansamblis „Gastauta“, 2009 m. suorganizuota šventė „Viena 1009 m. diena sėlių žemėje“, 2010 m. surengta koknferencija „Jungtis – sėliai“. Zarasuose kasmet rengiamas liaudies muzikos festivalis „Sėlos muzikantai“, taip pat Biržuose veikiantis krašto muziejus „Sėla”, Krinčine – Sėlių kultūros ir socialinės paramos bendrija. Sėlių kutlūros puoselėjimas reiškiasi ir gana netikėtais, bet gražiais kūrybiniais renginiais. 2013 m. suorganizuota kūrybinė stovykla Duburių kaime (Zarasų raj.) „Sėlių rugiapjūtė tarp etnografijos ir šiuolaikinės kūrybos“. Jos metu pagal senovinius papročius buvo pjaunami rugiai, jie iškuliami, sumalami, išminkoma ir iškepama duona, o, atlikus visus veiksmus, surengta meninė-tradicinė rugiapjūtės pabaigtuvių šventė.

3.2.6.2. pav. Aukštaitijos ir Žiemgalos savimonės regionų tyrimų duomenys

Sūduvos etnokultūrinės savimonės regionas. Išskirtinis regionas, kuriame etnografinė (suvalkiečių) ir etnokultūrinė (sūduviai) savimonė reiškiasi labai skirtingai ir, beje, etnokultūrinė tapatybė yra žymiai aktyvesnė. Svarbiausia to priežastis greičiausiai yra susiformavęs neigiamas suvalkiečių stereotipas. Remiantis 2001 m. P. Kalniaus atliktu Lietuvos etnografinių regionų stereotipų tyrimu, daugelis autoriaus apklaustųjų atsakymuose tiesiog pabrėžtinai kartoja chrestomatinėmis tapusias Lietuvos regionų gyventojų ypatybes: žemaičių užsispyrimą, suvalkiečių šykštumą, dzūkų nuoširdumą ir vaišingumą, aukštaičių orumą. Kita vertus, P. Kalnius gana taikliai pastebi, kad toks nusistatymas nebūtinai yra visuotinas ar patikrintas asmenine patirtimi. Daugelis apklaustųjų tiesiog apskritai atsisakė teikti atsakymus, nenorėdami įžeisti arba nenorėdami spręsti apie regionų gyventojus tik iš žiniasklaidoje arba viešojoje erdvėje susiformavusių stereotipų (ypač neigiamų). Kaip bebūtų, patys regionų atstovai, paprastai priima jiems priskirtas neigiamas savybes. Remiantis tyrimu, patys suvalkiečiai įvardija, kad jie yra šykštesni ir pavydesni negu aukštaičiai, dzūkai ir žemaičiai (Kalnius, 2002, 36-37). Anot Ž. Šaknio, tyrusio etnografinį tapatumą dabartinio jaunimo gretose, greičiausiai dėl neigiamo pobūdžio suvalkietiška tapatybė nėra populiari, o šakiečiai netgi pyksta pavadinami suvalkiečiais, nes jie patys save laiko zanavykais (Šaknys, 2012, 136). Tokiu būdu tarsi vyksta neigiamos tapatybės pakeitimas geresne.

Remiantis sociolingvistiniu tarmių vartojimo miestuose tyrimu, matyti, kad vakarų aukštaičių kauniškių regione tik Marijampolėje tarmes vartojantys gyventojai sudarė 80-90% (*Miestai ir kalbos*, 2013, 23 žemėlapis), nors už skatinimą jaunimą vartoti suvalkiečių (vakarų aukštaičių kauniškių) tarmę pasisakė nedaug, vos 40-60% (*Miestai ir kalbos*, 2013, 29 žemėlapis). Pagal jaunimo skatinimą labiau regione išsiskyrė Kybartų ir Jurbarko bei Prienų miestais (60-80% apklaustų gyventojų).

Taip pat reiktų atkreipti dėmesį į šiaurinius vakarų aukštaičius, kalbininkų vadinamus šiauliškiais. Nors šie aukštaičiai kalbiniu požiūriu priskiriami vakarų aukštaičiams, pagal tarmių vartojimo miestuose duomenis gyventojai gana aiškiai savo tarmę suvokia kaip aukštaitišką (rytų aukštaičių patarmę), nes ją laiko įprasčiausia ir gražiausia (*Miestai ir kalbos*, 2013, 24, 25 žemėlapis). Kita vertus, skirstydami tarmes pagal prestižiškumą, palyginus didesnė šios teritorijos gyventojų dalis nežino, kuri tarmė prestižiškiausia (pvz.: Šeduvos, Pakruojo, Kauno, Radviliškio respondentai) arba turbūt, negalėdami apsispręsti, pasirenka atsakymą, kad nei viena (pvz.: Radviliškyje). Tai paaiškintina šių miestų buvimu kelių regioninių kultūrų pereinamojoje zonoje, nes tuomet gyventojams sunku save priskirti vieniems ar kitiems, todėl dažnesnė dalis tiesiog nežino arba nesistengia kažkaip specialiai savęs priskirti vienai ar kitai pusei. Vienintelis Joniškis šiaurės Lietuvoje gana aiškiai išsiskiria aukštaitiška (rytų aukštaičių) subetnine savimone, kas greičiausiai sietina su žiemgališko substrato įtaka bei Joniškio funkcinio centro istorine raida.

Remiantis etnografinę tapatybę (Suvalkijos/suvalkiečių žodžių vediniais) ir etnokultūrinę tapatybę (Sūduvos/sūduvių žodžių vediniais) atspindinčių pavadinimų paplitimu reikia manyti, kad suvalkietiška tapatybė yra gana aiškiai keičiama sūduviška. Nors vėlgi taip pat vienareikšmiškai teigti negalima, nes, anot Ž. Šaknio, suvalkiečių jaunimas nepritaria istoriniam Sūduvos pavadinimui, teigdami, kad bendraamžiai tyčiojasi, pakeitę pirmąją jo raidę (Šaknys, 2012, 136). Kita vertus, surinkti duomenys byloja, kad sūduviška tapatybė yra kur kas tvirtesnė nei suvalkiečių.

3.2.6.5. lentelė. Suvalkijos savimonės regiono tyrimo duomenys

I lygmuo	***II lygmuo***	***III lygmuo***
Marijampolė (19), Vilkaviškis (16), Vilnius (8), Kalvarija (2), Šakiai (2), Alanta (1), Giedručiai (1), Jokūboniai (1), Karališkiai (1), Katiliškiai (1), Klaipėda (1), Lukšiai (1), Virbalis (1)	Marijampolės apskritis („Suvalkietis“), Marijampolė („Suvalkija“)	Marijampolė (2), Paežeriai (1), Prienai (1)

3.2.6.6. lentelė. Sūdviškos savimonės regiono tyrimo duomenys

I lygmuo	***II lygmuo***	***III lygmuo***
Marijampolė (32), Kaunas (2), Kazlų Rūda (2), Vilkaviškis (2), Aleksandravas (1), Bačkiškiai (1), Buivydiškės (1), Griškabūdis (1), Kalvarija (1), Paežeriai (1),		Kazlų Rūda (3), Marijampolė (2), Kaunas (1), Vilkaviškis (1), Lygumai (1), Plieniškiai (1)

Patašinė (1), Šakiai (1), Upninkai (1), Valavičiai (1), Vilnius (1), Želsva (1)		

Abiem atvejais pasyviosios tapatybės raiškoje (I lygmuo) išsiskiria Marijampolės miestas: suvalkietiškoje tapatybės raiškoje turintis 19, sūduviškos – 32 pozicijas. Kiti miestai jau šiek tiek skiriasi: suvalkietiška tapatybė labiausiai palaikoma Vilkaviškyje (16) bei Vilniaus mieste (8), kur kas mažiau Kalvarijoje (2) ir Šakiuose (2). Iš sūduviškos pasyvios tapatybės taip pat būtų galima išskirti sąlyginai daugiau, t.y. 2 pozicijas turinčius miestus: Kazlų Rūdą, Vilkaviškį ir Kauną. Iš tiesų, kai kuriuose pavadinimuose Suvalkija ir Sūduva yra vartojami greta kaip sinonimai, pvz.: Vilniaus miesto suvalkiečių bendrija „Sūduva“, taip pat aktyvia tapatybe pasižymintis Vilkaviškio rajono Suvalkijos (Sūduvos) kultūros centras. Suvalkietišką tapatybę atspindinčių žodžių (Suvalkija/suvalkietis) vedinius pavadinimuose turinčios įmonės dažnai dirba žemės ūkyje, pvz.: Agroserviso kooperatinė bendrovė „Suvalkijos limuzinas“, Žemės ūkio kooperatyvas „Suvalkijos cukriniai runkeliai“, UAB "Suvalkijos veršeliai". Yra ir kitų sričių įmonių, nors iš jų dažnesnių ar vyraujančių sunku išskirti. Tuo tarpu sūduvišką tapatybę atspindintys pavadinimai (su žodžių Sūduva/sūduviai vediniais) paprastai teikiami sporto klubams, pvz.: Krepšinio klubas „BC Sūduva“, Ledo ritulio klubas „Marijampolės Sūduva“, Marijampolės futbolo klubas „Sūduva“, Marijampolės šachmatų ir šaškių klubas „Sūduva“, Marijampolės jaunimo regbio klubas „Sūduvis“, Sūduvos motokroso klubas, VšĮ Marijampolės futbolo veteranų klubas „Sūduvis“; taip pat jų sirgaliams, pvz.: „Sūduvos“ sirgalių klubas, Fanų klubas „Sūduvos sakalai“; arba kokio kitokio pobūdžio bendrijoms, klubams ir centrams: Sūduvos medžiotojų sąjunga, Sūduvos paukščių apsaugos draugija, Sūduvos seniūnų klubas, SŪDUVOS fotoklubas, Sambūris „Sūduvos sidabriečiai“, Klubas „Sūduviukas“, Viešoji įstaiga Sūduvos futbolo centras. Pagal tai galima spręsti, kad suvalkietiška tapatybė dažnai yra teritorinė arba oficiali regioninė, tačiau saviorgnizacinei veiklai, ypač įvairių sporto rūšių klubams, dažniau parenkamas jautresnis pavadinimas, sietinas su sūduvišku gyventojų tapatumu.

Teritorinės organizinės veiklos požiūriu suvalkietiška ir sūduviška savimonė yra taip pat persipynusi. Tarp regioninių laikraščių pavyko surasti Marijampolės apskrityje leidžiamą laikraštį „Suvalkietis“. Nors šis leidinys yra informacinio pobūdžio, skirtas plačiajai visuomenei, tačiau jo tinklalapyje išsamiai parašyta laikraščio istorija (kuri iš tiesų yra gana įspūdinga, skirtingais pavadinimas laikraštis leidžiamas nuo 1941 m.) rodo savo veiklos supratimo brandumą, didžiavimąsi savo veikla. Toks susivokimas būdingas tik Žemaitijoje leidžiamiems leidiniams. Grynai etnokultūrinės orientacijos žurnalas yra „Suvalkija“. Leidžiamas Marijampolėje, taip pat platinamas internetu šis žurnalas supažindina su Suvalkijos regiono istorija, kultūra ir be abejonės tokiu būdu puoselėja gyventojų regioninę tapatybę. Analizuojant tapatybės „pavadinimus“, įdomu yra tai, kad nors žurnalas turi pavadinimą „Suvalkija“, jis yra skatinamas ir leidžiamas iš „Sūduvos

kultūros fondo“. Akivaizdžiai tai rodo kelis to paties regiono tapatybės lygmenis: aktyvųjį sūduvišką ir šiek pasyvesnį, oficialesnį suvalkietišką. Sprendžiant iš aktyviosios savimonės raiškos (III lygmens) duomenų šis teiginys tikrai pagrįstas, nes su suvalkietiška tapatybės raiška rasti vos trys centrai, išskirti remiantis etnografinių metų progai skirtais renginiais (pvz.: Marijampolėje organizuojama edukacinė paroda „Tulpė Suvalkijoje“, Prienuose organizuojamas „Regioninis tradicinio muzikavimo ir dainavimo šeimų sambūris“) ir Juridinių asmenų registre užregistruotomis kultūros įstaigomis (Paežeriuose įsteigtas Vilkaviškio rajono Suvalkijos (Sūduvos) kultūros centras). Aktyvios sūduviškos regioninės tapatybės raiškos punktų rasta gerokai daugiau. Vien Kazlų Rūdoje išskirtinos trys etnokultūrinės krypties organizacijos: asociacija „Jaunoji Sūduva", asociacija „Sūduvos kraštas", Sūduvos vietos veiklos grupė. Taip pat jau minėta etnokultūrine veikla užsiimanti asociacija „Sūduvos kultūros fondas". Įkurta Marijampolėje ši asociacija rūpinasi su Sūduva susijusius švietimo, mokslo, kultūros projektais. Vienas iš tokių projektų – Sūduvos forumas. Nors tai nėra konkrečiai regiono tapatybės raiškai skirtas projektas, visgi jis gana ryškiai akcentuoja regiono gyventojų sąmoningumą ir kultūrinį susipratimą. Vertas dėmesio į istorinį susipratimą orientuotas Senovės baltų atkuriamosios istorijos klubas „Sūduvos Tauras“. Šis klubas organizuoja įvairių regionų moksleivių istorinį švietimą, rengia istorinio kutlūrinio pobūdžio vaikų stovyklas. Taip pat paminėtina sūduvos tyrinėjimais užsiimanti Kaune veikianti Sūduvos krašto mokslo akademija, bei sunkiai identifikuojamos teritorijos, nors Juridinių asmenų registre užregistruota Sūduvos krašto, mokslo, istorijos ir kultūros draugija.

Susiteminus surinktus duomenis, buvo pastebėta pasyvi Šakių rajono teritorija, todėl bandyta įvertinti ir zanavykiškos tapatybės raiška. Juridiniame asmenų registre pavyko surinkti visai nemažai – 12 juridinių asmenų su šią tapatybę rodančių žodžių (Zanavykai) vediniais.

3.2.6.7. lentelė. Zanavykiškos savimonės regiono tyrimo duomenys

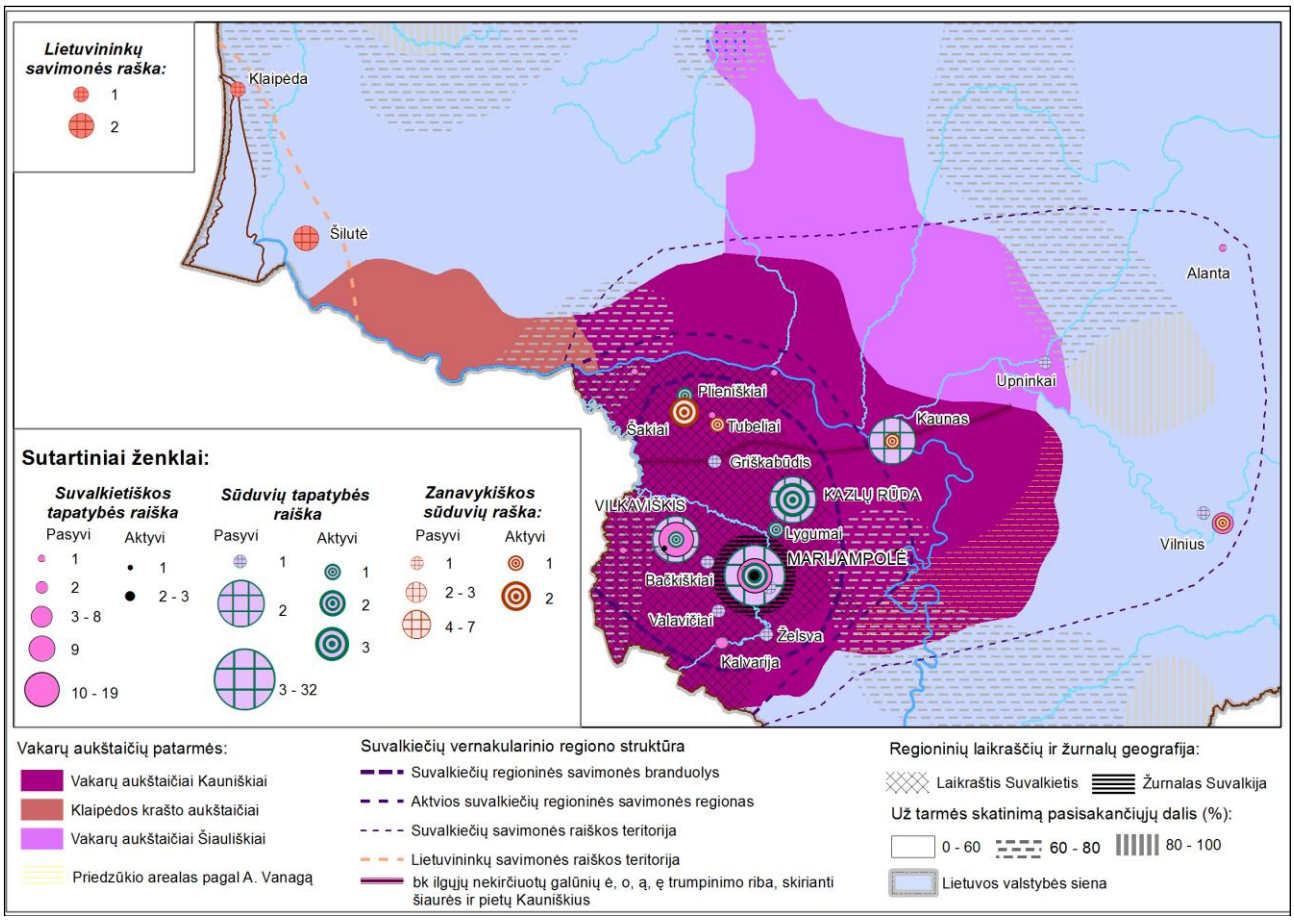
I lygmuo	***II lygmuo***	***III lygmuo***
Šakiai (5), Kaunas (2)		Šakiai (2), Tubeliai (1), Kaunas (1), Vilnius (1)

Daugelis jų koncentruojasi Šakių mieste ir, nesunku atspėti, yra aktyvūs zanavykiškos tapatybės puoselėtojai. I lygmens taškais išsiskyrė Šakiai (5), Kaunas (2). Tai skirtingų sričių įmonės ir bendrijos, tačiau įdomiausia savo pavadinimu Šakiuose veikianti kredito unija „Zanavykų bankelis“. Aktyvios zanavykiškos tapatybės puoselėtojų taip pat daugiausia Šakiuose, kur veikia asociacija „Zanavykų sąšauka“ ir visus Lietuvos zanavykus organizuojantis Zanavykų seimelis. Įdomu, kad „Zanavykų sąšaukos“ facebook paskyroje įrašyti tikslai yra orientuoti verslumo skatinimo kryptimi: ugdyti lojalumą Šakių kraštui, kurti savitą krašto įvaizdį bei patrauklią aplinką, skatinti verslumą, investicijas, viešą ir privačią partnerystę, pilietiškumą.Tai gana savotiškas, bet tuo ir įdomus prie šiandieninių „verslumo“ poreikių prisitaikęs tapatybės supratimas. Kur kas tradiciškesnis – Tubelių kaime (Šakių raj.) įkurtas Zanavykų muziejus, puoselėjantis zanavykų

paveldą. Didžiuosiuose miestuose veikia aktyvūs į miestus išsikėlusių zanavykų organizaciniai būreliai: asociacija „Vilniaus zanavykų bendrija“ ir Kauno zanavykų bendrija.

Su lietuvininkų tapatybės raiška susijusių pavadinimų (su žodžio „lietuvininkai“ vediniais) Juridinių asmenų registre pavyko surasti tik tris, kurių visi yra vakarinėje Lietuvos dalyje: du Šilalėje (pvz.: Bronės Zenkevičienės individuali įmonė „Lietuvininkų svetainė“, DNSB „Lietuvininkai“) bei vienas Klaipėdoje (Lietuvininkų bendrija „Mažoji Lietuva“).

Pagal surinktus duomenis buvo suformuota Suvalkijos savimonės regiono vidinė struktūra. Aktyviausius sūduviškos ir suvalkietiškos regioninės tapatybės centrus apimanti teritorija išskirta kaip šio regiono branduolys. Mažai nuo jo besiskiriantis aktyvios regioninės tapatybės regionas. Visus surinktus suvalkietiškos ir sūduviškos tapatybės taškus apjungianti teritorija apibrėžta norint parodyti didžiausią regioninės tapatybės raišką dabartinėje Lietuvos teritorijoje. Mažosios Lietuvos lietuvininkų tapatybės arealas jokiu būdu negali būti siejamas su Suvalkijos regionu, todėl išskirtas atskirai.

3.2.6.3. pav. Sūduvos savimonės regiono tyrimo duomenys

Dzūkijos etnokultūrinės savimonės regionas. Dzūkų vardas susietas su regionu pirmą kartą atsirado XIX a. pab. populiariojoje spaudoje kaip slapyvardis publicisto Dzūko straipsnyje „Iš Dzūkijos“, paskelbtame „Varpo“ laikraštyje. J. Šimtakojo „Trakiečių dzūkų dainų“ rinkinyje dzūkais vadinami Merkinės parapijos gyventojai. Vincas Krėvė, kaip rašytojas, išskyrė Dainavos

šalį, atitinkantį Merkinės kraštą, o vėliau, kaip mokslininkas priskyrė šią teritoriją dzūkams, Dzūkijai. Tokią dzūkų teritoriją jis išskyrė greičiausiai atsižvelgdamas į visuomenėje gyvuojančias, besiplėtojančias subetninės savimonės nuostatas (Tumėnas, 2007). XX a. išplėsta Dzūkijos samprata jau pradėta grįsti mokslo išvadomis – tarmių tyrimais. XIX a. pab. pradėjus detaliau tirti tarmes, K. Jauniaus tarmių klasifikacijoje aukštaičiai buvo suskirstyti į vakariečius, viduriniečius ir rytiečius. Atskiro dzūkų tarminio arealo dar nebuvo (Morkūnas, 1980).

Dzūkijoje tarmės gyvybingumas gana didelis (*Miestai ir kalbos*, 2013). Rytinėje regiono dalyje, Alytaus, Varėnos apylinkėse už jaunimo skatinimą vartoti tarmes pasisako 60-80% šių dzūkų miestų gyventojų, nors pačių tarmių vartojimas yra didesnis pietiniuose Dzūkijos miestuose: Varėnoje (90-100% gyventojų), Druskininkuose (80-90% gyv.), Lazdijuose (80-90% gyv.). Prestižiškiausia ir gražiausia tarme čia laikoma dzūkų, nors druskininkiečiams gražesnė visgi auštaičių (rytų aukštaičių) tarmė. Tai greičiausiai galima paaiškinti su didesne dalimi čia atsikėlusių aukštaičių ir miestietiškos kultūros įtaka. Įdomi situacija yra Eišiškėse, kur pagal jaunimo skatinimą vartoti tarmę pasisakė daugiau nei 80% gyventojų, nors prestižiškiausia tarmė nėra aiški, o įprasčiausia įvardinta rytų aukštaičių. Šiaurinėje dzūkų patarmės regiono dalyje Trakų bei Vievio gyventojai prestižiškiausia ir įprasčiausia laiko rytų aukštaičių tarmę, nors Vievio gyventojams gražiausia, o Trakų gyventojams antra pagal grožį yra dzūkų tarmė. Šių miestelių gyventojų nuomonė greičiausiai sietina su jų geografine padėtimi ir buvimu pietų ir rytų aukštaičių patarmių pereinamojoje zonoje.

Dažnas Dzūkijos siejimas su Dainava yra vienas iš dvigubos regioninės savimonės pavyzdžių. Visuomenėje ji gali egzistuoti įvairiomis formomis: steigiant garbės draugijas (Jotvingių kryžiaus riterių ordino atkūrimas); (at)kuriant senųjų LDK žemių heraldiką (Dzūkijos herbo ir vėliavos kūrimas remiantis Trakų senąja heraldika); per regioninių laikraščių leidybą (Dainavos žodis, Dzūkų žinios ir kt.); per kultūros globos institucijų regioninių padalinių steigimą (Lietuvos tautodailininkų sąjungos skyriai Alytaus (reprezentuoti Dzūkiją), Vilniaus skyrius (rytų Aukštaitijai ir Dzūkijai) ir kt (Tumėnas, 2007).

Altiekant dzūkiškos tapatybės tyrimą, buvo ieškota tiek etnografinę dzūkišką tapatybę atskleidžiančių (su žodžių Dzūkija/dzūkai vediniais), tiek ir etnokultūrinę tapatybę atskleidžiančių (su žodžių Dianava/dainaviai vediniais) pavadinimų bei etnokultūrinę veiklą organizuojančių institucijų. Gauti duomenys pateikti lentelėje.

3.2.6.8. pav. Dzūkijos savimonės regiono tyrimo duomenys

I lygmuo	***II lygmuo***	***III lygmuo***
Alytus (26), Druskininkai (10), Varėna (4), Lazdijai (7), Marcinkonys (2), Merkinė (2), Simnas (1), Punia (1), Krokialaukis (2), Liškiava (1),	Alytaus sav., Druskininkų sav., Varėnos sav., Lazdijų sav., Birštono sav., Elektrėnų sav., Merkinės r. sav., Vilniaus sav., Trakų r. sav., Poškonys (1),	Alytus (19), Druskininkai (6), Varėna (16), Lazdijai (8), Marcinkonys (2), Merkinė (12), Simnas (2), Punia (4), Krokialaukis (1), Liškiava (3),

Kapčiamiestis (1), Miroslavas (1), Burokastis (1), Luksnėnai (1), Veisiejai (1), Dainavos k. (3), Ricielių k. (1), Nedzingė (1), Varnėnai (1), Slidžiūnų k. (1), Bučiūnų k. (1), Mackonių k. (1), Rudamonių k. (1), Dubičių k. (1), Pilvinio k. (1), Naujosios Kirsnos k. (1), Šeštokai (1), Gegutės k. (1), Kuklių k. (1), Kabelių k. (1), Vieciūnų k. (1), Janėnai (1)	Rimaišiai (1), Žižmiai (1), Dieveniškės (1), Norviliškės (1)	Kapčiamiestis (3), Miroslavas (1), Vilnius (8), Trakai (3), Gudžiai (3), Šalčininkai (3), Maksimonys (5), Daugai (4), Ryliškiai (2), Eišiškės (2), Margionys (3), Žiliniai (2), Valkininkai (2), Grigiškės (2), Birštonas (1), Makniūnai (1), Pivašiūnai (1), Elektrėnai (1), Pakuonis (1), Išlaužas (1), Stakliškės (1), Kalesnykai (1), Rudamina (1), Vievis (1), Veisiejai (1), Krosna (1), Senoji Varėna (2), Leipalingis (1), Puvočiai (1), Panočių k. (2), Zakavoliai (2), Sarapiniškės (1), Matuizos (1), Kriviliai (1), Perloja (1), Vydeniai (1), Kaniava (1), Vilkiautinis (1), Vieciūnai (2), Mardasavas (2), Vaikšteniai (1), Klepočių k. (1), Subartonių k. (1), Puodžių k. (1), Dargužių k. (1), Musteikos (1), Ašašnykų k. (1), Gudakiemio k. (1), Zervynų k. (1), Ūtos k. (1), Nemunaitis (1), Alovė (1), Kumečiai (1), Genių k. (1), Verebiejai (1), Avižieniai (1)

Atliekant dzūkų regioninės tapatybės tyrimą, pasyvios tapatybės raiškai atspindėti (I lygmuo) buvo įtraukiami tarmiški, Dainavos, Dzūkijos žodžių vediniai įmonių pavadinimuose. Tarp jų dažniausias pavadinimas buvo žodžio Dzūkija vediniai: Pietų Lietuvos bėgimo klubas „Dzūkija", „Dzūkijos dujos", Dzūkijos V. Garasto krepšinio centras; Buivydo firma „Dzūkijos popierius"; UAB „Dzūkijos prekyba" ir kt. Taip pat UAB „Dzūkelio krautuvėlė", Dzūkų raigeda; Dzūkų smuklė. Tarp jų svarbu išskirti Druskininkų jaunimo įdarbinimo internetinį puslapį, kurio adresas – www.dzukija.lt – rodo, kad Druskininkai stengiasi užimti arba užima reikšmingą vaidmenį Dzūkijos regione. Žymiai retesni buvo Dainavos žodžio vediniai: laikraštis „Dainavos žodis", G. Didelytės autorinės technikos darbai „Dainavos klodai" ir kt. Įdomu, kad tarp jų esti ir pietų Lietuvą atspindinčių pavadinimų: laikraštis „Pietų Lietuva"; Všį Pietų Lietuvos verslo kooperacijos centras; UAB „Pietvys" ir kt. Tai rodo, kad šiuo metu į etninę savimonę skverbiasi ko gero globalizacinė tautos vienodinimo tendencija – Dzūkiją verčiant pietine Aukštaitijos dalimi, kas gali lemti dzūkų tapatybės kaitą ateityje.

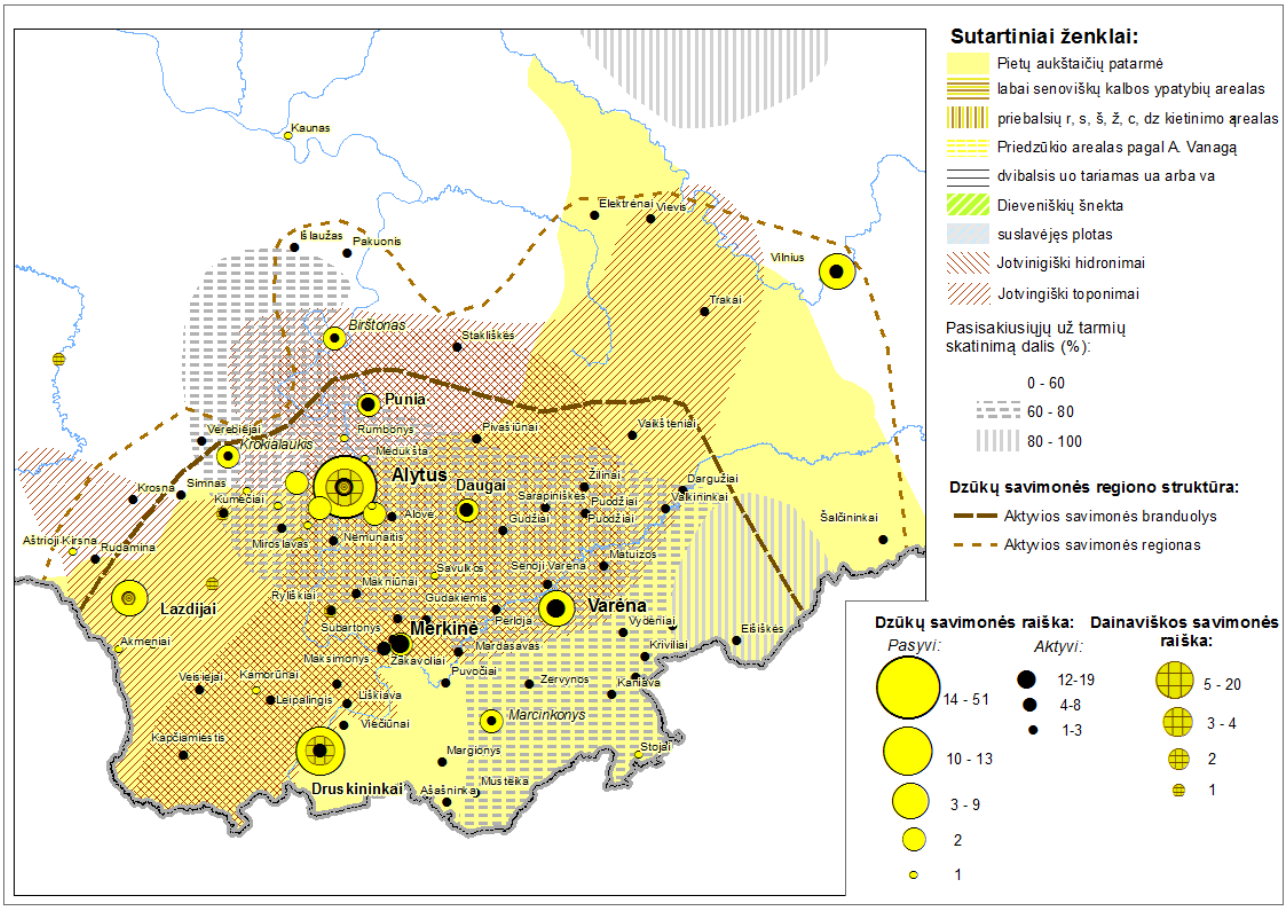
Tiriant organizacinę veiklą Dzūkijoje (II lygmuo), buvo įtraukta Dzūkijos regiono etninės kultūros globos tarybos (Čaplikas, 2009-05-08), taip pat dzūkų kultūros žurnalo „Dainava“ veiklos

teritorija, taip pat Dzūkijos kaimo plėtros partnerių asociacija (Dzūkija VVG) bei dzūkiškais besivadinančių laikraščių veiklos teritorija, Dieveniškių istorinis regioninis parkas (Kuklienė, 2002). Čia svarbu atkreipti dėmesį į Dieveniškių istorinį regioninį parką, nes paties parko informaciniame leidinyje yra didžiuojamasi aukštaitiškomis ir dzūkiškomis etnokultūros liekanomis, toliau Dieveniškių regiono pastatus vadinant tradicinio aukštaitiško tipo. Todėl šiame parke tik iš dalies reiškiasi dzūkiška tapatybė. Toks gan sąlyginis rytinės II lygmens tapatybės regiono dalies priskyrimas atsiranda dėl diskutuotinos kultūrinės ribos tarp Dzūkijos ir Aukštaitijos etninių regionų: maždaug nuo Šalčininkų-Lentvario pietų aukštaičių tarmę keičia rytų aukštaičių vilniškių patarmė (Girdenis, 1988), tuo tarpu Dzūkijos etnografinis regionas tęsiasi į rytus iki Švenčionių (Pivoriūnas, Šaknys, 2003). Todėl aukštaičių ir dzūkų etninių tradicijų persidengimas šioje teritorijoje yra gana natūralus. Čia ypač svarbus tampa pačių gyventojų savimonės arba paties parko savęs identifikacija su kuriuo nors etnografiniu regionu. Šiuo atveju iš Dieveniškių istorinio regioninio parko leidinio galima suprasti jį turint tiek dzūkiškų, tiek aukštaitiškų bruožų, todėl sunku nuspęsti, kurią – Dzūkijos ar Aukštaitijos – regioninę tapatybę parkas turi.

Tirinat aktyvios regioninės tapatybės židinius (III lygmuo), svarbus yra pačių gyventojų įsijungimas į etninę veiklą, todėl čia buvo priskirti I ir II Dzūkijos kultūros kongreso dalyviai, dzūkiškas tradicijas saugojančias R. Sakalienės kaimo turizmo sodyba (Rūtos Sakalienės kaimo, 2007–12-05), Zervynų kaimas (Zervynos, 2007–12-05), Lietuvos tautodailininkų sąjungos Dzūkijos skyrius „Dzyvai“. Čia taip pat svarbus yra V. Tumėno bei R. Povilaičio atliktas etnografinių kaimų tyrimas, kuriame buvo tyrinėta etnografinių kaimų etnoarchitektūros, etnokultūros, ūkio, verslų ir amatų, tautodailės, gyventojų socialinė, demografinė, psichologinė kaimo žmonių situacija. Buvo tirtos Varėnos bei Druskininkų sav. kaimai ir gyvenvietės. Jų tyrimo duomenimis, etninę tradiciją išlaikę Vieciūnai, Mardasavas, Naujasodės k., Žiogeliai. Marcinkonyse organizuojama daugybė tautodailininkų renginių, tačiau daugelis gyventojų, ypač jaunimas, jiems yra abejingi. Tai rodo skatinamą, bet nykstančią etninę savimonę. Kultūrinis gyvenimas, anot V. Tumėno ir R. Povilaičio, apmiręs Švendubrėje, Liškiavoje, Latežeryje, Panasupio kaime (Tumėnas, Povilaitis, 2002). Atitinkamai III lygmeniui galima priskirti dzūkų liaudies meistrus, etnografinius ansamblius, tautodailininkų veiklą, gyvenvietes, kuriose ji vykdoma.

Apibendrinus rezultatus, galima matyti, kad apie dzūkiškos regioninės tapatybės raišką galime kalbėti netgi dviejuose lygmenyse, susijusiuose su dainavių ir dzūkų tapatybėmis. Dzūkiška-dainaviška tapatybė reiškiasi regione, kurio riba eitų linija ties Šalčininkais – Elektrėnais – Išlaužu – Aštriąja Kirsna, nors intensyviausiai ji reiškiasi iki ribos Eišiškės – Rūdiškės – Prienai. Tiek lingvistiniu, tiek regioninės tapatybės požiūriu yra labai tvirta vakarinė regiono riba. Nors rytinė ir šiaurinė regiono ribos nėra tokios aiškios, visgi jos labai primena Dzūkijos XVIII a. funkcinio regiono, siūlytos Merkinės vaivadijos, ribas. Iš to galima spręsti apie tvirtą dainavišką savimonę

arba teritorinę organizaciją, taip pat tai, kad gyventojų mentaliniame žemėlapyje dabartinių apskričių ribos dar negalioja.

3.2.6.4. pav. Dzūkijos savimonės regiono tyrimo duomenys

Kalbant apie vidinę struktūrą, galima pastebėti aiškų regioninės tapatybės raiškos branduolį. Gana tvirtas ir savarankiškas kairiojo Nemuno kranto dzūkų arealas pasižymi pakankamai pasyvia dzūkiška savimone, ką galima vertinti greičiausiai kaip ilgo istorijos proceso rezultatą. Pagal tyrimo duomenis, I lygmenyje Alytus yra nutolęs daugiau nei dvigubai, t.y. jame Dzūkiją atspindinčių pavadinimų yra žymiai daugiau nei kituose miestuose, tuo tarpu III lygmenyje, kur rodomas etninės gyventojų veiklos aktyvumas, jis vos pralenkia Varėną. Kitaip tariant, didelė dalis įmonių ir organizacijų, besivadinančių Dzūkijos (ir ją atspindinčiais) pavadinimais neužsiima etnokutlūrine veikla. Tai paaiškinti labai paprasta: ekonomiškai stipresnis Alytaus miestas smarkiai pralenkia kitas gyvenvietes pačiu savo įmonių skaičiumi. Todėl, norint išsiaiškinti organizuojančius regiono centrus, reikia įvertinti I lygmens ir III lygmens objektų santykį skirtingose vietovėse. Alytus ir Druskininkai pirmauja ir smarkiai išsiskiria pagal pasyvios tapatybės reiškimąsi – tapatybė deklaruojama, bet etnokultūrinė veikla menka. Tyrimo duomenimis stipriausas regioninės tapatybės centras yra Merkinė. Pagal tai, kad čia organizuojama daugelis etnokultūrinių renginių, galima spręsti, kad Merkinė yra gyventojų mentalinio regiono ir kartu Dzūkijos simbolinis centras. Kitose gyevnvietėse vykdoma etnokultūrinė veikla taip pat yra svarbi, nes rodo ne tik subetninės

regioninės dainaviškos savimonės egzistavimą, bet ir mentalinio Dzūkijos regiono branduolinius arealus: vykdoma etnokultūrinė veikla lemia dzūkus organizuojančių centrų įvaizdį žmonių sąmonėje.

Kitas svarbus akcentas, kad pagal tyrimo rezultatus už dainaviškos savimonės regiono ribų dzūkų savimonės nepavyko nustatyti. Pagal Ž. B. Šaknio atliktą „Aukštaitijos jaunimo subregioninio tapatumo“ tyrimą, beveik visi jauni šiaurės rytų Lietuvos gyventojai turi „aiškią aukštaičio ir Aukštaitijos gyventojo savimonę“ (Šaknys, 2005). Vidiškėse klausinėtas respondentas, provokuojamas, ar jis yra ne dzūkas, atsakė, kad čia – Aukštaitijos nacionalinis parkas, vadinasi, Aukštaitija. Dzūkiją šio tyrimo respondentai paprastai nurodo apie Varėną (Šaknys, 2005), iš ko galima spręsti, kad egzistuoja mentalinis Dzūkijos regiono stereotipas (Kalnius, 2002; Kalnius, 2007).

3.4. LIETUVOS ETNOKULTŪRINIŲ REGIONŲ TERITORINĖ SĄRANGA

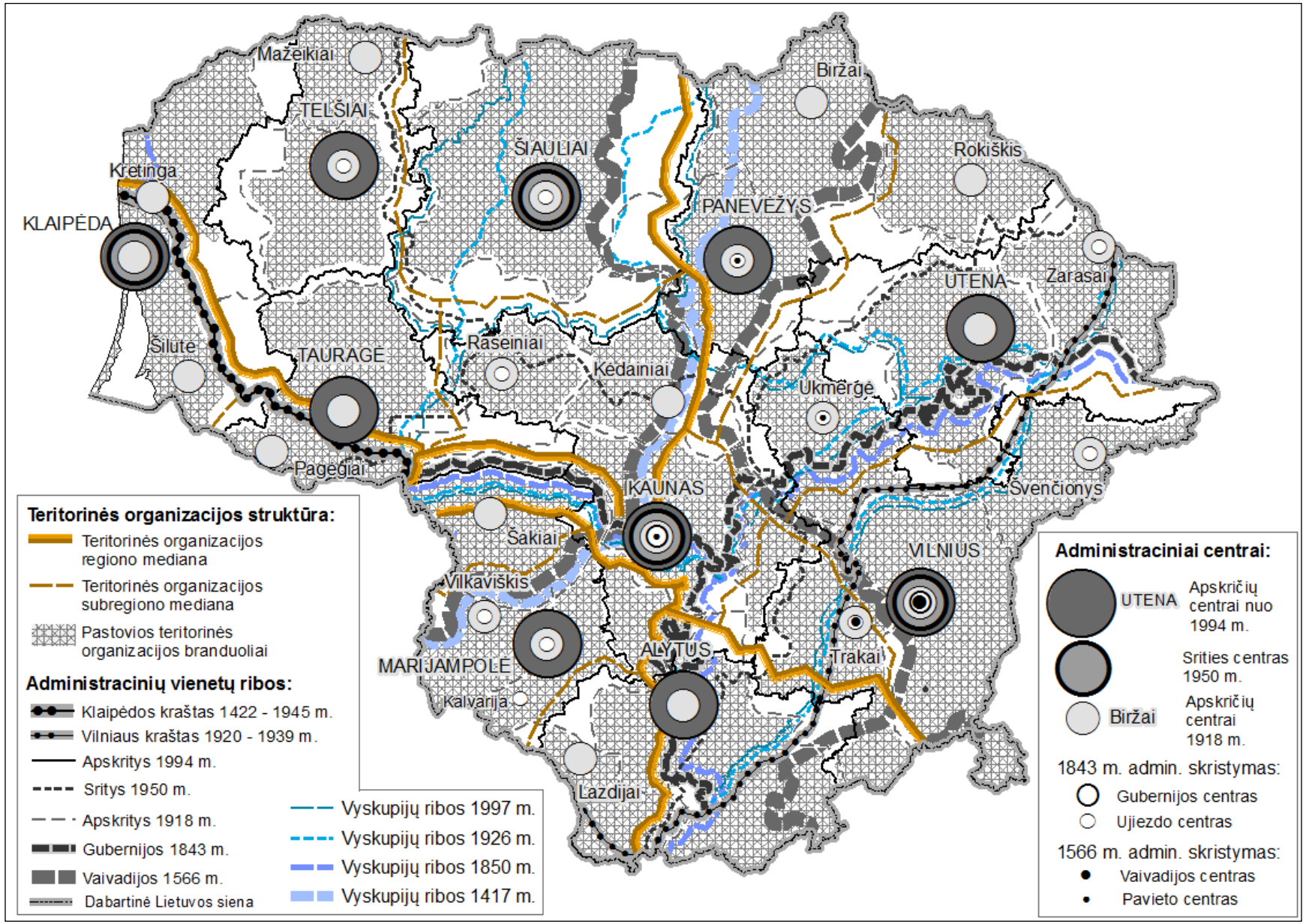
Atliekant etnokultūrinį regionavimą buvo analizuojama etnokultūrinių regionų sąranga funkciniu, formaliuoju ir regioninės savimonės požiūriu. Atliekant funkcinių regionų išskyrimą buvo palygintos funkcinių vienetų ribos. Atsižvelgiant į jų laikotarpį ir galiojimo trukmę regioninio ir subregioninio lygmens administracinių vienetų ribos pavaizduotos kartoschemoje (3.4.1. pav.). Joje pagal funkcinių vienetų persidengimo teritorijas taip pat išskirti funkciniai branduoliai ir funkciniai centrai.

Regioninio lygmens funkcinė teritorinė organizacija vystėsi labai netolygiai. Dėl ilgą laiką gyvavusios valstybės sienos teritorinė organizacija išryškėjo Klaipėdos krašto teritorijoje. Jame skirtini du funkcinės organizacijos branduoliai, sietini su Klaipėdos ir Tilžės miestų įtaka. Klaipėdos miestas didžiausią įtaką turėjo vakariniam branduoliui. Pietiniame funkcinio regiono dalyje skirtinas Pagėgių miesto teritorinės organizacijos branduolys.

Žemaitijos funkcinių regionų ribos medianą reiktų sieti su buvusios Žemaitijos seniūnijos rytine riba, nes ši riba tarsi „įtvirtinama“ vėlesniuose funkciniuose administraciniuose (1918 m. Šiaulių apskrities, 1990 m. Šiaulių apskrities) bei religiniuose (1417 m. Žemaitijos vyskupija, 1926 m. ir 1997 m. Šiaulių vyskupijos rytinė riba) funkciniuose vienetuose. Pietuose Žemaitijos funkcinio regiono mediana siekia Nemuną, palei kurį ėjo administracinių ir religinių funcinių vienetų ribos ir po 1795 m. Žemaitijos funkcinės teritorinės organizacijos regiono vidinė struktūra nevienalytė. Analizuojant funkcinių centrų hierarchiją, galima pastebėti, kad Žemaitijos teritorinės organizacijos regione išryškėjo trys vidinės dalys, susijusios su svarbiausiais regiono centrais: Telšiais, Šiauliais ir istoriniu funkciniu centru Raseiniais. Analizuojant funkcinių teritorinių vienetų persidengimo teritorijas galima išskirti ir smulkesnius stabilios teritorinės organizacijos branduolius ties Kretinga, Mažeikiais ir Taurage.

Gana ryškus teritorinės organizacijos regionas susiformavo Užnemunėje, kurią ribojanti Nemuno upė iš esmės formavo administracinių ir religinių funkcinių vienetų ribas nuo 1795 iki 1918 m. Vidinėje struktūroje išskirtinos dvi dalys: Marijampolės – Vilkaviškio, Alytaus ir Žemaitijos seniūnijos pietinis pakraštys (Šakių) funkciniai branduoliai. Dėl funkcinių centrų nevienodos reikšmės Šakių teritorinės organizacijos branduolys galėtų būti laikomas Marijampolės – Vilkaviškio teritorinės organizacijos branduolio dalimi.

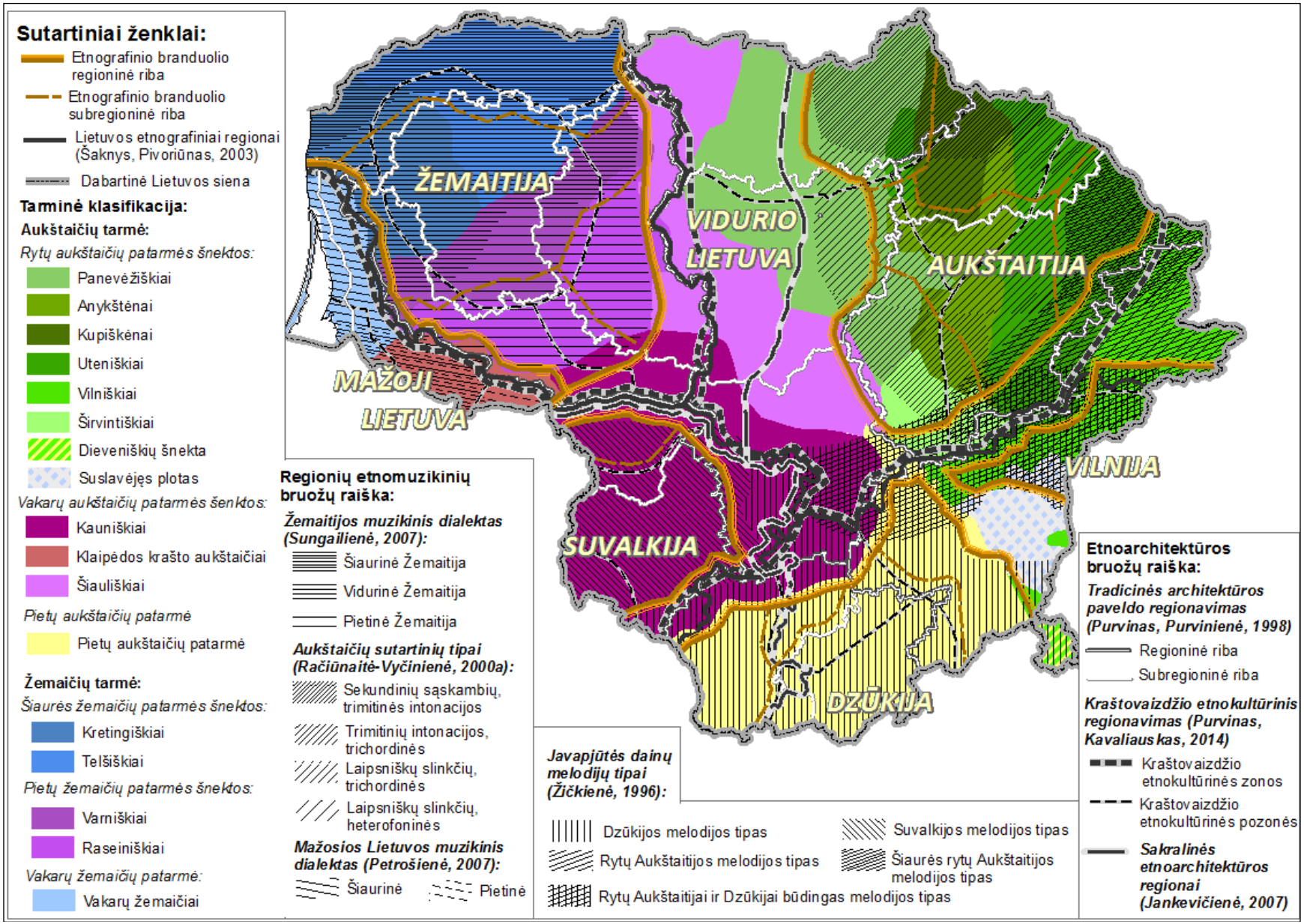
Dėl istorinės, funkcinės, administracinės centro reikšmės, Alytaus miestas yra suformavęs savarankišką teritorinės organizacijos regioną, kurio ribų mediana galėtų būti siejama su Alytaus apskrities riba. Kertamas Nemuno upės Alytaus miestas kartu vienija vakarinę ir rytinę regiono dalis, kuriose galėtų būti išskiriami ir vietiniai skirtingą reikšmę regiono istorijoje turėję centrai: vakarinėje regiono dalyje Lazdijų miestas, rytinėje regiono dalyje – istorinis centras Merkinė.

3.4.1. pav. Funkcinių regionų teritorinė struktūra

Aukštaitijos teritorinės organizacijos regiono ribų išskyrimą sunkina didžiųjų Lietuvos miestų Vilniaus ir Kauno išskirtinė teritorinės organizacijos reikšmė. Istoriškai šie miestai turėjo bendrą teritorinės organizacijos regioną, kuris apėmė Vilniaus, Utenos, Ukmergės, Kauno, Trakų funkcinius branduolius, žyminčius valstybės kūrimosi židinį. Kita vertus, miestams augant formavosi atskiri teritoriniai vienetai: Vilniaus ir Trakų kunigaikštystės (XIV a.), vaivadijos (XV a.), Vilniaus ir Kauno gubernijos (1843 m.), o 1920 m. įvykdyta Vilniaus krašto okupacija šioje dvipolėje valstybės branduolio struktūroje suformavo dar trečią, nors ir lokalų funkcinį branduolį su Kaišiadorių miestu (Kaišiadorių vyskupija nuo 1926 m.). Didieji Lietuvos miestai Vilnius ir Kaunas ilgainiui suformavo savo teritorinės organizacijos regionus, o likusi buvusio valstybės kūrimosi branduolio dalis davė pradžią dabartinės Aukštaitijos teritorinės organizacijos regiono formavimuisi. Aukštaitijos teritorinės organizacijos regiono medianą galima būtų sieti su Žemaitijos vyskupijos (1417 m.) rytine riba, tačiau čia reiktų pažymėti, kad šioje teritorijoje buvusi Upytės žemės funkcinė reikšmė niekada nebuvo susijusi su valstybės branduolio raiška, nes istoriškai ši teritorija buvo pereinamoji zona tarp žemaičių teritorinės organizacijos regiono ir valstybės branduolio arba jo gynybinis frontas. Teritoriškai analizuojant funkcinių vienetų ribas įdomu tai, kad buvusio Upytės žemės, vėliau Upytės pavieto (XV a.) ribos artimos Panevėžio apskrities (1918 m., 1990 m.) riboms, o Aukštaitijos sostine laikomas Panevėžys vertinant istoriniu požiūriu „atsiranda“ Aukštaitijos paribyje. Taigi kalbėti apie Aukštaitijos teritorinės organizacijos regioną gana sudėtinga, nes jo vidinėje struktūroje yra gan ryškūs du Panevėžio ir Utenos vidiniai teritorinės organizacijos dariniai. Jų viduje taip pat dar išskirtini mažesni lokalūs funkcinės organizacijos branduoliai: Panevėžio įtakoje Biržų, Vilniaus įtakoje Ukmergės, Rokiškio ir Zarasų funkciniai branduoliai.

Analizuojant formaliųjų regionų teritorinę sąrangą buvo teritoriškai lyginami tarmių, etnoarchitektūros ir etnomuzikinių bruožų regionai. Pagal jų persidengimo teritoriją išskirti etnografiniai branduoliai (3.4.2. pav.). Kartoschemoje išskirti 6 etnografiniai branduoliai: Žemaitijos, Sūduvos (Suvalkijos), Dzūkijos, Aukštaitijos, Vilnijos ir Mažosios Lietuvos. Žemaitijos etnografijos branduolys išsiskiria tuo, kad tarminiu, etnoarchitektūros ir etnomuzikiniu požiūriu regiono ribos yra labai artimos, kas rodo etnografinio branduolio tvirtumą. Branduolio viduje gana ryški trinarė vidinė struktūra. Etnoarchitektūriniu ir etnomuzikiniu požiūriu išsiskiria šiaurinis Žemaitijos etnografinio branduolio pakraštys, apimantis teritoriją nuo Kretingos iki Akmenės. Nors dialektologiniu požiūriu ši teritorija patenka į dvi skirtingas šiaurės žemaičių patarmės šnektas – Kretingiškius ir Telšiškius, visgi pasižymi ir bendromis fonetinėmis savybėmis – bendrinės kalbos kirčiuotus ą, ę atliepia ou, ei. Antroji žemaičių etnografinio branduolio dalis, apimanti Telšių, Plungės, Rietavo apylinkių teritoriją sutampa etnomuzikiniu ir lingvistiniu požiūriu ir apima tik dalį

3.4.2. pav. Formaliųjų regionų teritorinė struktūra

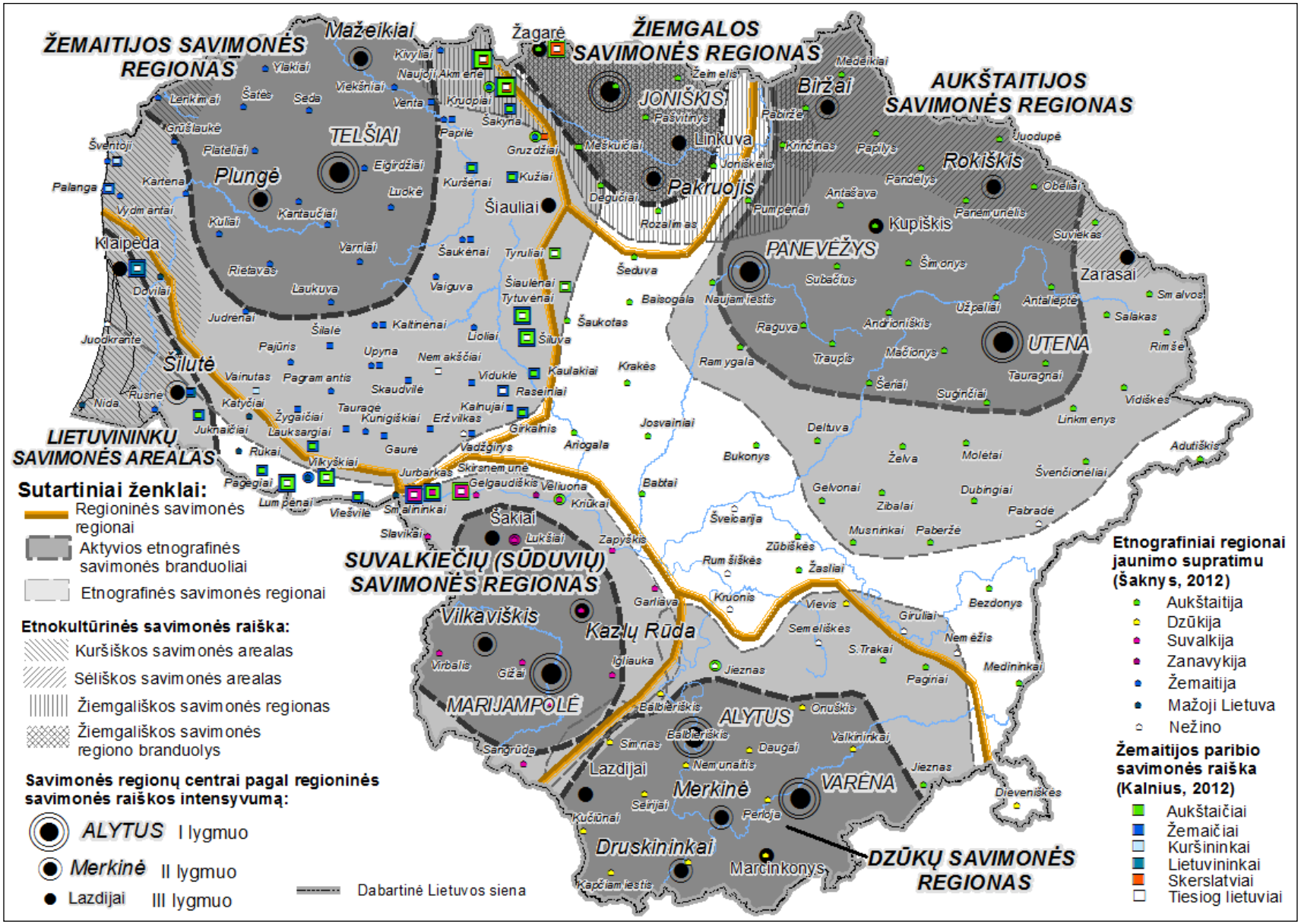
etnoarchitektūriniame regionavime išskirto Žemaitijos branduolio teritorijos. Likusi Žemaitijos regiono dalis dar gali būti skirstoma į pietinę, vadinamą Paprūsės dalį ir rytinę dalis.

Tvirtas etnografinis branduolys yra Sūduvoje, etnografiškai vadinamoje Suvalkijos regionu. Etnografinio branduolio ribos iš esmės sutampa etnoarchitektūriniu ir etnomuzikiniu požiūriu. Dialektogų išskiriamas Vakarų aukštaičių kauniškių šnektos plotas yra didesnis nei išryškėjęs etnografinis branduolys, į branduolį nepatenkanti teritorija gali būti laikoma pereinamąja Sūduvos–Aukštaitijos, Sūduvos–Dzūkijos regionų zona. Sūduvių etnografiniame branduolyje gali būti išskiriamas šiaurinė Šakių ir pietinė Marijampolės subregionų dalys.

Dzūkijos etnografinis branduolys yra išskirtas pagal etnoarchitektūriniu, etnomuzikiniu ir kalbiniu požiūriais išskirtų regionų persidengimo teritoriją. Visais šiais požiūriais Dzūkijos ribos iš esmės sutampa, o nesutampančios ribos, galima sakyti, formuoja Dzūkijos etnografinio regiono vidinę struktūrą: Užnemunės dzūkų arba vakarinę Dzūkijos dalį, centrinę miškingosios Dzūkijos dalį, šiaurinę etnoarhcitektūriniu požiūriu išskiriamą žemdirbių dzūkų dalį bei rytinę Dzūkijos dalį, apimančią Trakų – Eišiškių ruožą.

Rytų Lietuva (Vilnija) – tai tarsi pereinamasis Dzūkijos ir Aukštaitijos regionas, kartu turintis ir savitų etnomuzikinių (javapjūtės dainų Rytų Lietuvos melodijos tipas), dialektinių (Rytų aukštaičių vilniškių šnekta) bruožų, taip pat išskiriamas kaip atskiras Vilnijos etnoarchitektūrinis regionas arba Dzūkijos etnoarchitektūrinio regiono Vilnijos dzūkų dalis.

Aukštaitijos etnografinis branduolys yra daugiadalis. Nors Aukštaitijos branduolio riba etnomuzikiniu, etnoarchitektūriniu ir dialektiniu požiūriu mažai sutampa, visgi vidinės struktūrinės dalys yra gan ryškios. Išskirtini Biržų (pasižymintis muzikinio daugiabalsumo, sekundėmis sutartinėmis, rytų aukštaičių panevėžiškių šnekta, anksčiau paplitusia mūrine architektūra gyvenamojo namo statyboje), Rokiškio (etnomuzikiniu požiūriu artimas Biržų arealui, dialektorloginiu požiūriu apimanti rytų aukštaičių kupiškėnų, anykštėnų ir dalį uteniškių šnektos paplitimo teritorijos, o etnoarchitektūriniu požiūriu išsiskirianti savitomis kryždirbystės tradicijomis ir išskiriama kaip atskira šiaurryčių Aukštaitijos dalis), Zarasų (artimas Rokiškio arealui laipsniškų slinkčių trichordinių intonacijų sutartinių paplitimu ir kartu turintis sssavitą šiaurės rytų Aukštaitijos javapjūtės dainų melodinį tipą, Rokiškio arealui artimas kryždirbystės tradicijas bei rytų aukštaičių uteniškių šnektą), Utenos (pasižymintis rytų aukštaičių anykštėnų ir uteniškių šnektomis, laipsniškų slinkčių trichordinės intonacijos sutartinėmis, savitais kryždirbystės bruožais ir etnoarchitektūriniu požiūriu skiriamas kaip atskiras kavotosios Aukštaitijos subregionas) ir Ukmergės (etnomuzikiniu požiūriu apimantis trimitinių intonacijos trichordinių sutartinių paplitimo arealą, rytų aukštaičių panevėžiškių ir širvintiškių šnektas ir kartu sudarantis dalį vadinamos vakarų Aukštaitijos arba Vidurio Lietuvos regiono) subregioniniai dariniai.

3.4.3. pav. Savimonės regionų teritorinė struktūra

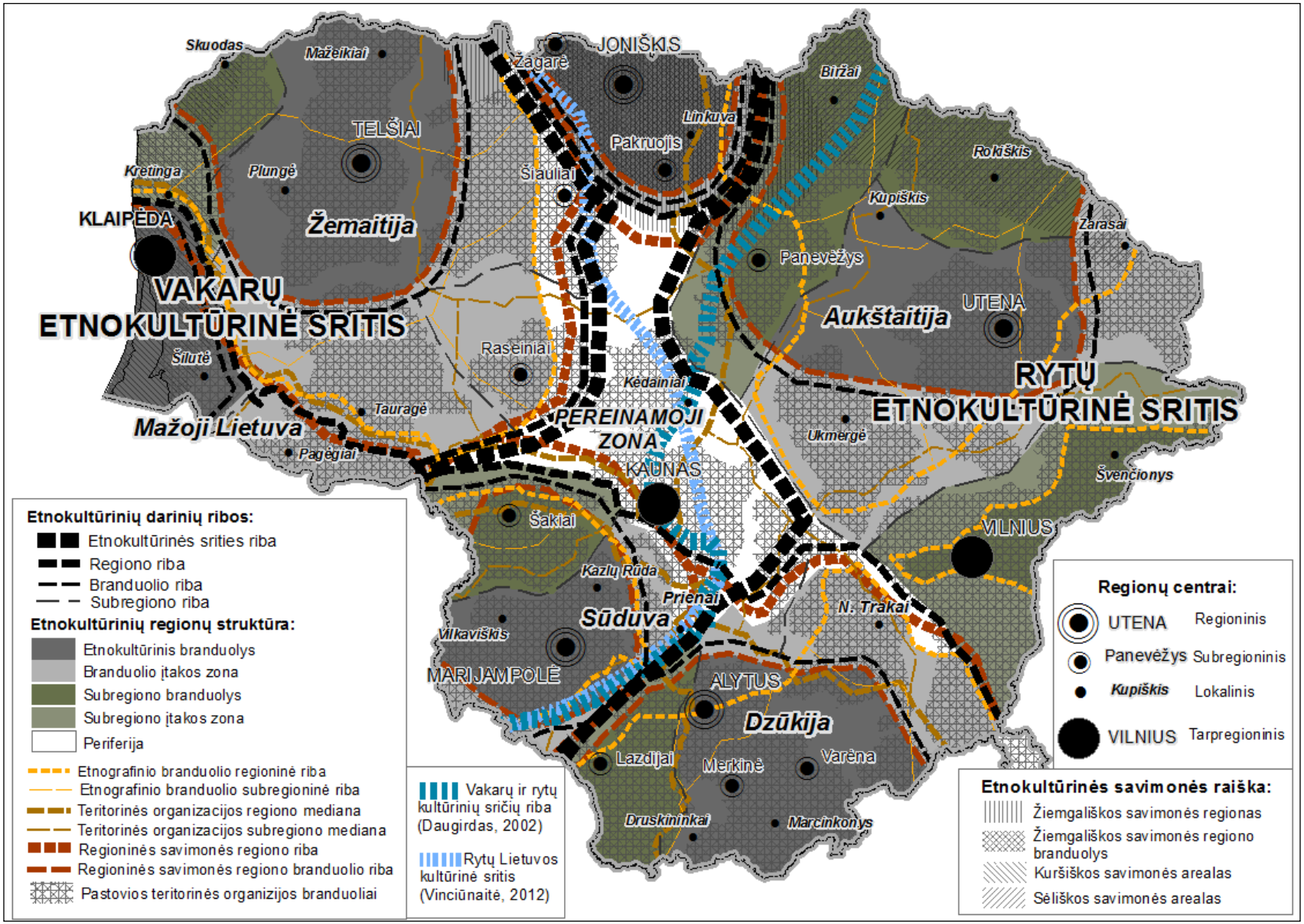
Mažosios Lietuvos etnografinis branduolys kelia daug klausimų. Pirmiausia abejotina yra tai, kad Lietuvos teritorijoje esanti Mažosios Lietuvos dalis dialektologiniu požiūriu yra priskiriama dviem skirtingom tarmėm: vakarinė Mažosios Lietuvos dalis – žemaičių tarmės vakarų žemaičių patarmei, rytinė – vakarų aukštaičių Kauniškių šnektai. Jas skirianti riba atsispindi ir etnomuzikinių bruožų paplitime, tačiau skirtingai nei dialektologiniame skirstyme etnomuzikiniu požiūriu Mažojoje Lietuvoje skiriamos dvi šiaurinė ir pietinė Mažosios Lietuvos dalys ir jų gana plati pereinamoji zona, kas rodo nors ir dvidalio, bet vientiso etnomuzikinio dialekto buvimą. Etnoarchitektūriniu požiūriu skiriamas savarankiškas visą Klaipėdos kraštą apimantis Mažosios Lietuvos regionas.

Bandant atlikti regioninės savimonės raiškos regionavimą, autorės atlikto regioninės savimonės tyrimo duomenys buvo lyginami su Ž. Šaknio atliktu jaunimo etnografinio regionų supratimo (Šaknys, 2012) ir P. Kalniaus Žemaitijos paribio gyventojų tapatybės (Kalnius, 2012) tyrimų duomenimis. Palyginus duomenis, išskirti 6 regioninės savimonės regionai: Žemaitijos, Žiemgalos, Dzūkijos, Sūduvos, Aukštaitijos, Mažosios Lietuvos (3.4.3. pav.)

Ryškiausias savo regionine savimone yra Žemaitijos etnografinės savimonės regionas, kurio autorės tyrimo metu nustatytos ribos buvo pakoreguotos atsižvelgiant į P. Kalniaus atlikto Žemaitijos paribio gyventojų tapatybės tyrimo duomenis. Atsižvelgiant į Ž. Šaknio jaunimo etnografinių regionų supratimo tyrimą pakoreguotos Dzūkijos savimonės regiono rytinė riba, kuri paslinkta į vakarus nuo Girulių ir Nevėžio gyvenviečių. Taip pat pakoreguotos Mažosios Lietuvos savimonės regiono ribos. Nors padaryti nedideli autorės tyrimo metu nustatytų ribų pakeitimai, matosi, kad visų šių tyrimų duomenys iš esmės sutampa ir kartu patvirtina savimonės regionų buvimą ir jų ribas.

Galiausiai atlikus funkcinių, formaliųjų ir regioninės savimonės regionų perdengimą buvo lyginamos jų ribos (3.4.4. pav.). Etnokultūrinių regionų ribos buvo nustatytos pagal teritorinės organizacijos medianos, etnografinio branduolio ir aktyvios savimonės regionų persidengimą. Tokiu būdu išskirti Žemaitijos, Dzūkijos, Suvalkijos regionai. Žiemgalos etnokultūrinis regionai, kuris etnografinis savitumas retai išskiriamas, o teritorinė organizacija yra silpna, išskirtas savimonės regiono pagrindu. Mažosios Lietuvos etnokultūrinio regiono, kuriame ryškūs etnografiniai bruožai, tvirta teritorinė organizacija, bet silpna regioninė savimonė, ribos nustatytos remiantis Klaipėdos krašto funkcinio vieneto ribomis. Aukštaitijos regionas apimantis didelę pereinamą vidurio Lietuvos teritoriją ribojasi su kitais regionais, todėl juos išskyrus tapo aiškios ir Aukštaitijos regiono ribos.

Etnokultūrinių regionų branduoliai nustatyti pagal regioninės savimonės branduolių teritoriją, o likusi etnokultūriniu savitumu išsiskirianti regiono dalis įvardinta kaip branduolio įtakos

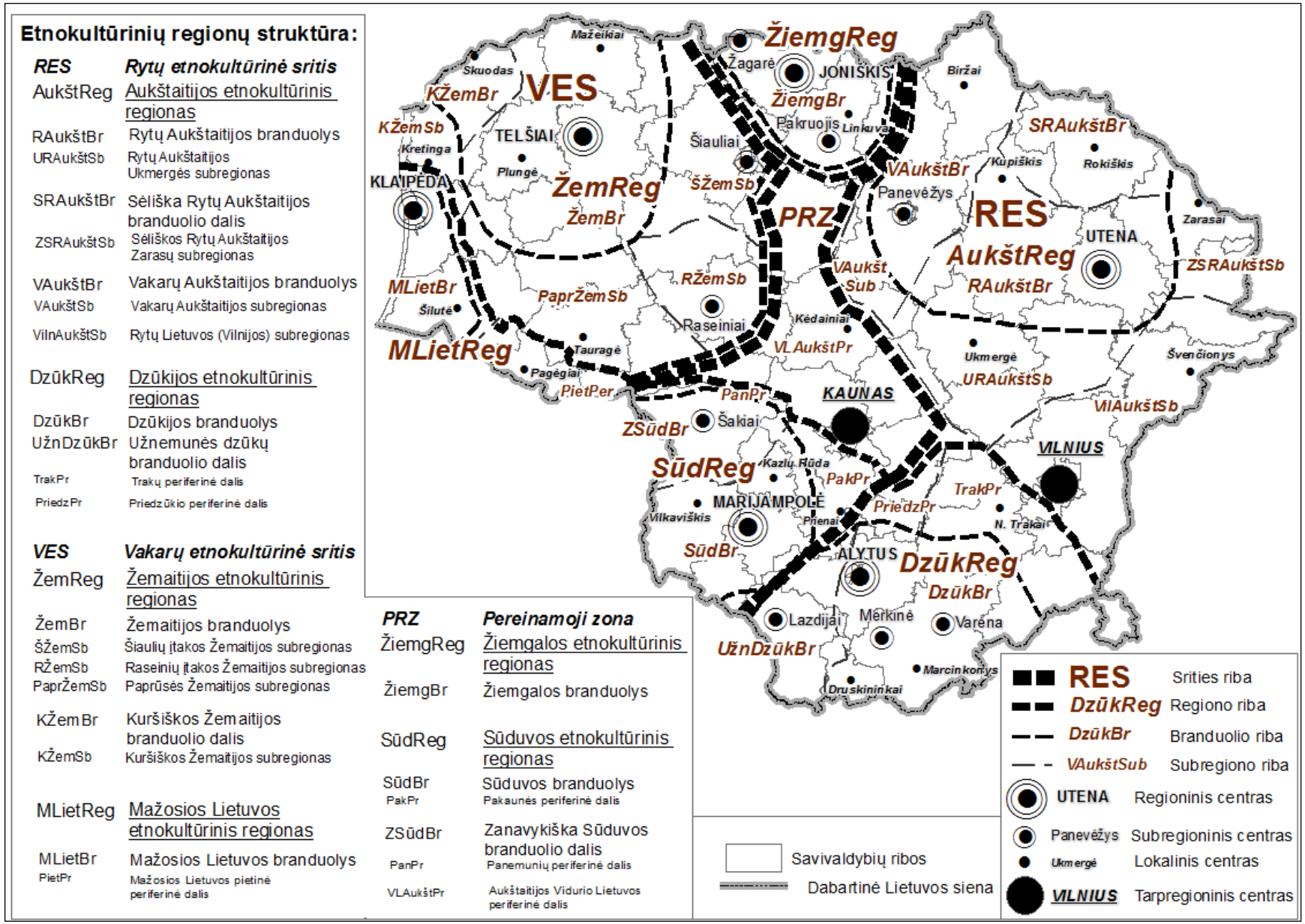

3.4.4. pav. Etnokultūrinių regionų kompleksinė struktūra

zona. Joje pagal teritorinės organizacijos, etnografinių bruožų paplitimo dėsningumus išskirtos subregioninės dalys. Beveik vsų etnokultūrinių regionų branduoliai nėra vienalyčiai, nes dėl išskirtinių sąlygų jų viduje susiformavo savitų požymių turinti – subregioninė dalis. Žemaitijoje regione įžvelgiama kuršiškos įtakos subregioninės dalis, Dzūkijoje – Užnemunės dzūkų, Suvalkijoje – zanavykų, Aukštaitijoje – vakarų Aukštaitijos, sėliška ir Vilnijos subregioninės dalys. Daugelis jų turi savo įtakos zoną ir kartu formuoja savitą dalį etnokultūriniame branduolyje, tik Vilnijos subregioninis darinys turi atskirą branduolį ir jo įtakos zoną. Jame pagal savimonės regionų branduolį nustatytos etnokultūrinių regionų branduolių ribos.

Pagal etnokultūrinių regionų raidos ir etnokultūrinių bruožų savitumus išryškėjo etnokultūrinių regionų artimumas ir skirtumai, kas leido identifikuoti vakarų ir rytų etnokultūrines sritis. Nors etnokultūrinių sričių ribos šiame darbe nebuvo analizuojamos, todėl susisteminus sukauptą informaciją jos buvo nustatytos pagal etnokultūrinių regionų ribą Vakarų etnokultūrinei sričiai priskiriant Žemaitijos ir Mažosios Lietuvos regionus, Rytų etnokultūrinei sričiai – Aukštaitijos ir Dzūkijos regionus. Abiejų sričių etnokultūrinių bruožų turintis Vidurio Lietuvos ir Suvalkijos regionai buvo susieti į pereinamąją zoną. Didžiąja dalimi šios ribos sutapo su V. Daugirdo (Daugirdas, 2002) bei S. Vinciūnaitės (Vinciūnaitė, 2012) išskirtomis etnokultūrinių sričių ribomis.

Darbe identifikuota etnokultūrinių regionų teritorinė sąranga pateikta 3.4.5. pav.

3.4.5. pav. Etnokultūrinių regionų teritorinės sąrangos koncepcinis modelis

IŠVADOS:

1. Nors regioninės etnokultūros tyrimų yra daug, labai skiriasi etnokultūrinių regionų tyrimo aspektai ir ištirtumas. Tyrimų gausos netolygumas apsunkina regioninių bruožų palyginimo galimybę ir kartu įrodo, kad kompleksinė etnokultūrinio regiono samprata dar nėra vyraujanti. Jos plėtojimui reikalingi tarpdisciplininiai tyrimai ir kompleksinių etnokultūrinių regionų metodikos taikymas.
2. Lietuvos etnokultūrinis regionavimas remiasi istoriškumo, kompleksiškumo ir reprezentatyvumo principais beisegregacijos, persidengimo, istorinio suderinamumo, istorinės reikšmės, regiono funkcionavimo ir kompozicinio vieningumo kriterijais. Jų derinimas leidžia nustatyti šiuo metu egzistuojančią ir kartu istoriškai pagrįstą Lietuvos etnokultūrinių regionų teritorinę sąrangą.
3. Keičiantis Lietuvos funkcinių (administracinių, religinių) vienetų tinklui, istoriniai teritorinės organizacijos regioniniai dariniai gali būti atsekami per subregionio lygmens funkcinių vienetų ribų perėmimą. Lietuvos teritorinės organizacijos struktūrą sudaro 5 teritorinės organizacijos regionai:

   - Klaipėdos krašto regionas su Klaipėdos ir Pagėgių subregionais;

   - Žemaičių regionas su Telšių, Raseinių ir Šiaulių subregionais bei lokaliais Mažeikių, Kretingos, Tauragės centrais;

   - Užnemunės regionas su Marijampolės, Šakių ir Lazdijų (Užnemunės dzūkų) subregionais;

   - Dzūkijos regionas su Alytaus ir Merkinės-Varėnos subregionais;

   - Aukštaitijos (valstybės branduolio) regionas su Vilniaus, Kauno, Kaišiadorių, Utenos, Panevėžio subregionais bei lokaliais Ukmergės, Zarasų, Rokiškio ir Biržų centrais;
4. Etnografinių regionų ribų palyginimas su dialektologinių, etnoarchitektūrinių ir etnomuzikinių bruožų paplitimu rodo, kad regionų etnokultūrinio savitumo raiška skirtingose dvasinės ir materialinės etnokultūros formose skiriasi, todėl etnokultūrinių regionų ribų vedimas priklauso nuo pasirinkto tyrimo aspekto. Lietuvos formaliųjų regionų struktūrą sudaro 6 branduoliai:

   - žemaičių etnografinis branduolys, išsiskiriantis dialektologiniu, etnoarchitektūriniu ir etnomuzikiniu požiūriais;

   - aukštaičių etnografinis branduolys, išsiskiriantis etnomuzikiniu, dialektologiniu požiūriais, etnoarchitektūriniu požiūriu artimas Vilnijos ir dzūkų branduoliams;

   - dzūkų etnografinis branduolys, išsiskiriantis etnomuzikiniu, dialektologiniu požiūriais;

- Vilnijos etnografinis branduolys, išsiskiriantis etnoarchitektūriniu, etnomuzikiniu požiūriais;

- suvalkiečių etnografinis branduolys, išsiskiriantis etnoarchitetūriniu, dialektologiniu požiūriais, etnomuzikiniu požiūriu artimas dzūkų etnografiniam branduoliui;

- Mažosios Lietuvos etnografinis branduolys, išsiskiriantis, etarchitektūriniu, etnomuzikiniu požiūriais, dialektorloginiu požiūriu priklausantis žemaičių ir aukštaičių dialektams.

5. Regioninės savimonės buvimas atskleidžia etnokultūrinių regionų gyvybingumą, tačiau greta etnografinės savimonės, sietinos su etnografiniais regionais, silpniau ar stipriau reiškiasi etnokultūrinė savimonė, sietina su istoriniais etnokultūriniais dariniais: Aukštaičių regiono šiaurryčiuose – sėliška, beveik visoje Dzūkijoje – dainaviška, etongrafinėje Suvalkijoje – sūduviška, o Žemaitijoje – kuršiška. Šiaurvakarinėje Aukštaitijos dalyje gyventojai save sieja save su istorinės Žiemgalos regionu. Dėl žiemgališkos savimonės etnografinės Aukštaitijos vakarinėje dalyje išsiskiria savarankiškas Žiemgalos savimonės regionas. Lietuvos savimonės regionų struktūrą sudaro Žemaitijos, Žiemgalos, Dzūkijos, Sūduvos, Aukštaitijos, Mažosios Lietuvos regioninės savimonės branduoliai.
6. Teritorinės organizacijos, etnografinių branduolių ir regioninės savimonės raiška leidžia suformuoti etnokultūrinių regionų horizontalią ir vertikalią struktūrą. Lietuvos etnokultūrinių regionų teritorinę sąrangą sudaro:

   1. ***Rytų etnokultūrinė sritis*** su Aukštaitijos, Dzūkijos etnokultūriniais regionais:

   1.1. *Aukštaitijos etnokultūrinio regiono* pagrindą sudaro etnografinis Aukštaitijos regionas, kurio teritorinės organizacijos raida lėmė regiono nevienalytiškumą ir savimonės susiskaidymą (gyventojų tapatinimąsi su gyvenama vietove, miestu ar Aukštaitijos regiono dalimi). Šiuo metu tai atsispindi Aukštaitijos etnokultūrinio branduolio dvidalėje struktūroje: Rytų Aukštaitija su centru Utenoje ir Vakarų Aukštaitija su Panevėžio centru. Vilniaus įtakoje susiformavo atskiras Rytų Lietuvos (Vilnijos) subregioninis darinys. Svarbiausias regiono centras yra Utena, subregioninio lygmens centru laikytinas Panevėžys, lokaliniai centrai – Ukmergė, Biržai, Rokiškis, Kupiškis, Švenčionys, Zarasai. Subregioniniu centru reiktų laikyti ir Vilnių, tačiau dėl miesto valstybinės reikšmės ir etnokultūrinio margumo Vilniaus miestas išskiriamas kaip tarpregioninis centras.

   1.2. *Dzūkijos etnokultūriniam regionui* didelės įtakos turėjo funkcinių vienetų ribų perimamumas, savitas tarminis kalbėjimas, davęs pavadinimą ir visam regionui. Funkcinio ir etnokultūrinio branduolio sutapimas šiuo metu reiškiasi tvirta regionine

savimone ir gana aiškiu etnografinės bei etnokultūrinės savimonės persidengimu. Svarbiausias regioninis centras yra Alytus, subregioniai centrai – Merkinė, Varėna, Lazdijai, lokaliniai centrai – Druskininkai, Daugai.

2. ***Vakarų etnokultūrinė sritis*** su Žemaitijos ir Mažosios Lietuvos etnokultūriniais regionais:

2.1. *Žemaitijos etnokultūrinio regiono* savitumui didžiausią įtaką padarė ilgalaikė funkcinė administracinė autonomija ir regiono etnokultūrinis išskirtinumas, kas šiuo metu išryškėja tvirtoje regioninėje savimonėje. Žemaičių branduolio vakarinėje dalyje išskirtina kuršiško subregiono branduolio dalis. Branduolio įtakos zonoje išskirtini Šiaulių, Raseinių, Paprūsės (Tauragės) subregioniniai dariniai. Svarbiausias regioninis centras yra Telšiai, subregioniai centrai – Šiauliai, Raseiniai, Tauragė, lokaliniai centrai: - Kretinga, Plungė, Mažeikiai.

2.2. Mažosios Lietuvos etnokultūrinis regionas suformuotas ilgalaikės valstybinės sienos, kas lėmė regiono funkcinį, kultūrinį ir tapatybės išskirtinumą. Dabartinėje Lietuvos valstybės sudėtyje yra tik šiaurinis buvusios Mažosios Lietuvos regiono pakraštys, galbūt todėl šiuo metu jo etnokultūrinis tapatumas yra žymiai silpnesnis. Regione išskirtinas Klaipėdos – Šilutės branduolys. Svarbiausias centras Klaipėda, lokaliniai centrai – Šilutė ir Pagėgiai.

3. ***Pereinamoji zona*** su Žiemgalos ir Sūduvos regionais.

3.1. Sūduvos etnokultūriniam regionui didelės įtakos turėjo teritorinės organizacijos raida. Regiono etnografiniu ir teritorinės organizacijos pagrindu išryškėja regiono branduolys. Sūduvos regiono branduolyje yra zanavykiško subregiono branduolio dalis. Svarbiausias regioninis centras Marijampolė, subregionis centras – Šakiai, lokaliniai centrai – Kazlų Rūda, Vilkaviškis.

3.2. Žiemgalos etnokultūriniam regionui didžiausią įtaką turi regioninės tapatybės raiška. Palaikomi šiaurinių kaimynų Šiaurės Lietuvos gyventojai puoselėja žiemgališką tapatybę, regionas turi išskirtinių dialektologinių bei etnoarchitektūrinių bruožų. Svarbiausias regioninis centras yra Joniškis, subregioniai centrai – Pakruojis, Žagarė, lokalinis centras – Linkuva.

7. Atliktas Lietuvos etnokultūrinis regionavimas parodo šiuo metu egzistuojančią etnokultūrinių regionų teritorinę sąrangą, tačiau regionavimo metodikos pritaikymas galimas ir tolimesniuose etnokultūrinio regionavimo tyrimo etapuose: pildant galimus regioninės etnokultūros tyrimo aspektus, atnaujinant etnokultūrinių tyrimų duomenis, detalizuojant regionų struktūrines dalis bei išskirtą etnokultūrinių regionų teritorinę sąrangą taikant šalies valdymo ir kraštotvarkos srityse.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

Mokslinės publikacijos disertacijos tema:

Ragauskaitė Alma, Daugirdas Vidmantas (2010-2011). Dzūkijos kultūrinis regionas, *Annales Geographicae* 43-44, p. 16-28.

Ragauskaitė Alma (2012). Kompleksinė kultūrinio regiono samprata, *Tautosakos darbai* 43, p. 109-125.

Ragauskaitė Alma (2012). Etnokultūrinio regionavimo samprata, *Annales Geographicae* 45, p. 78-89.

Ragauskaitė Alma (2014). Krašto samprata lietuvių kalboje, *Liaudies kultūra*, Nr. 2, p. 64-74.

Ragauskaitė Alma (2015). Lietuvos etnokultūriniai regionai: formavimasis ir rezultatas, *Etninė kultūra*, Nr. 9, p. 63-79.

Tarptautinėse konferencijose skaityti pranešimai:

[2012 03 22-23] Tarptautinė mokslinė konferencija „Regionas: laikas, erdvė, žmonės“, organizuoja Šiaulių univresitetas, Regioninių tyrimų centras. Skaitytas pranešimas "Būti ar nebūti regionu arba etnokultūrinį regioną identifikuojantys kriterijai".

[2013 10 25] Tarptautinė mokslinė konferencija „Oblicza regionalizmu: tożsamość - idee - praktyka“, organizuota Varmijos – Mozūrijos universiteto Olštyne (Lenkijoje). Skaitytas pranešimas „Lithuanian ethnocultural regionalization: practice and methodology“.

[2015 12 02-05] Tarptautinė mokslinė konferencija „Regional Investigations of Musical Folklore“, organizuota Lietuvos muzikos ir teatro akademijos. Skaitytas pranešimas „Regioniškumo problema: nuo etnogenezės iki savęs supratimo“.

NAUDOTOS LITERATŪROS SĄRAŠAS:

Adelman J., Aron S. (2004). From Borderlands to Borders: Empires, Nation – State, and the Peoples in Between in North American History, *The American Historical Review* 104(3), p. 1–29.

Agnew J. (2009). Territoriality, kn.: Gregory D. irk t. (red). *Dictionary of Human Geography*, Hoboken: Wiley-Blackwell, p. 744–745.

Alderman H. D. (2003). Street names and the scaling of memory: the politics of commemorating Martin Luther King, Jr within the African American community, *Area* 35(2), p. 163–173.

Alekna A. (1936). *Katalikų bažnyčia Lietuvoje*, Kaunas: Šv. Kazimiero draugijos leidinys.

Ališauskas V. (2006). Krikščionybės Lietuvoje istorija, Vilnius: Aidai.

Aliūkaitė D. (2005). Tarminis kalbėjimas: (galimi?) socialiniai kalbėjimų koreliatai, *Lituanistica*, T. 61 1, p. 38–47.

Aliūkaitė D. (2009). Perceptyviniai dialektų tyrimai: mentalinis žemėlapis, *Respectus philologicus* 15 (20). p. 164–179.

Aliūkaitė D. (2011). Jaunųjų žemaičių raiškos idealai: sąmoningosios nuostatos, *Respectus Philologicus* 20(25), p. 209–220.

Aliūkaitė D., Merkytė E. (2009). Sociolingvistinis tarminių kodų taisyklingumo tyrimas, *Kalbos kultūra* 82, p. 259–274.

Almonaitis V. (2005). Laukuvos apylinkės kryžiuočių karo kelių aprašymų duomenimis, kn.: *Lietuvos valsčiai. Laukuva*, D. 1, Vilnius: Spauda, p. 171–183.

Almonaitis V. (2010). Kaltinėnų kraštas XIV a. antrojoje pusėje – XV a. pradžioje, kn.: *Šilalės kraštas. Kaltinėnai*, Vilnius: Margi raštai, p. 88-128.

Almonaitis V. (2013a). Kaltinėnų kraštas XIV a. antrojoje pusėje – XV a. pradžioje, kn.: *Vakarų Lietuva XIII-XV amžiuje*, Kaunas: Keliautojo žinynas, p. 9-82.

Almonaitis V. (2013b). Medininkų krašto pietinė dalis kryžiuočių karo kelių aprašymų duomenimis, kn.: *Vakarų Lietuva XIII – XV amžiuje*, Kaunas: Keliautojo žinynas, p. 83–105.

Almonaitis V. (2013c). Tauragės kraštas XIII – XV a., kn.: *Vakarų Lietuva XIII – XV amžiuje*, Kaunas: Keliautojo žinynas, p. 106–137.

Ambrazevičius R., Leskauskaitė A. (2008). The effects of spoken dialect on singing technique in Lithuanian traditional music, *Journal of the interdisciplinary music studies* 2: 1–17, Prieiga per internet1: www.musicstudies.org.

Anderson B. (1999). *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: Baltos lankos.

Andriušytė A. (2012). Tradicinė Dzūkijos architektūra, kn.: *Kaimo statyba: Dzūkija*, Vilnius: Petro Ofsetas, p. 5–15.

Andriušytė A. (2013). Tradicinė Suvalkijos architektūra, *Kaimo statyba: Suvalkija*, Vilnius: Petro Ofsetas, p. 5–13.

Antrop M. (2000). Background concepts for integrated landscape analysis, *Agriculture, Ecosystems and Eviroment* 77, p. 17–28.

Apanavičius R. ir kt. (1994). *Senosios kanklės ir kankliavimas*, Vilnius: Muzika.

Apanavičius R. (2009). *Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas, Etninė muzika,* T. 3, Kaunas: Žiemgalos leidykla.

Astrauskas R. (2000). Lietuvių ir baltarusių (gudų) etniniai ryšiai, remiantis etnomuzikologijos duomenimis, *Lietuvos muzikologija*, t. 1, p. 141–154.

Astrauskas R. (2001). Lietuvos etnografiniai regionai pagal etnomuzikologijos duomenis, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos.*

Aukštaičių tapatumo paieškos: straipsnių rinkinys (2006). Kaunas: Žiemgalos leidykla.

Austin C. M., Honey R., Eagle T. C. (1987). *Human geography*, New York: West Publishing Company.

Azaryahu M., Kellerman A. (1999). Symbolic places of national history and revival: a study in Zionist mythical geography, *Transactions (Institute of British Geographers)* 24, p. 109–123.

Baika A. (1994). *Kaimo armonikos*, Vilnius: Pradai.

Balčiūnas V. (1938). *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesioje*, Kaunas: Žemės reformos valdyba.

Baliulis A. (1997). Iš Kupiškio apylinkių praeities, kn.: *Kupiškio kraštas,* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, p. 48–137.

Baliulis A. (1997). Iš Sedos praeities, kn.: *Žemaiičių praeitis. Seda,* T. 5, p. 15–30.

Baltrėnienė M., Apanavičius R. (1991). *Lietuvių liaudies muzikos instrumentai*, Vilnius: Mintis.

Baltrėnienė M. (1987). Instrumentinių sutartinių genezė, kn.: Šatkauskienė Vida, Jurkuvienė Teresė (red.). *Liaudies kūrybos palikimas dabarties kultūroje*, Kaunas: Šviesa.

Banytė-Rowell R. (2007). Romėnų įtakos ir baltų kultūrų klestėjimo laikotarpis, kn.: *Lietuvos istorija. Geležies amžius*, T. II, Vilnius: Baltos lankos, p. 25–172.

Baranauskas T. (2000). *Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius: Vaga.

Baranauskas T. (2001). Ankstyvieji Lietuvos dvarai, kn.: *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis: konferencijos medžiaga*, Vilnius: Valstybinės paminklosaugos komisija, p. 10–18.

Baranauskas T. (2002). Kur buvo Lietuvos žemė?, *Lituanistica* 2(50), p. 3–18.

Baranauskas T. (2006). Aukštaitija XIII–XV amžiuje, kn.: *Aukštaičių tapatumo paieškos: straipsnių rinkinys*, Kaunas: Žiemgalos leidykla, p. 27–43.

Baranauskas T. (2010). Kur buvo Silenės žemė? Kn.: *Florilegium Lithuanum: mokslinių straipsnių rinkinys*, Vilnius: VPU leidykla, p. 194-206.

Baranauskas T. (2013). Kartena ir kuršių pilys prie Minijos – vakarinis Cėklio žemės pasienis, kn.: *Lietuvos valsčiai. Kartena* [Rankraštis], Prieiga per internetą: http://www.llt.lt/pdf/kartena/kartena-1_istorija-2012.pdf

Baranauskas T., Zabiela G. (1998). Mindaugo dvaras Latava, *Lietuvos istorijos metraštis 1997 metai*, p. 21–40.

Barker C. (2000). *The sage dictionary of cultural studies*. London: Sage Publications Ltd.

Barker C. (2003). *Cultural studies: theory and practice*. London: Sage Publications Ltd.

Barker C., Galasinksi D. (2001). *Cultural studies and discourse analysis: A dialog on Language and Identity*. London: Sage Publications Ltd.

Baronas D. (1997). Lietuvių karybos bruožai XIII a. pradžioje, kn.: *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 487–506.

Baronas D. (2004). Aukštaitija kovų su Livonijos ordinu metu (XIII-XIV a.), kn.: *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, p. 36-55.

Baronas D., Černius R. ir kt. (2006). *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, Vilnius: aidai.

Barrington Lowell W. (2002). Examining rival theories of demographic influences on political support: The power of regional, ethnic, and linguistic divisions in Ukraine, *European Journal of Political Research* 41, p. 455-491.

Bartašius M. (2011). *Lietuvos Žiemgalos kultūrinis regionas*, Vilnius: VU /Bakalauro darbas/

Bartašius M. (2011). *Lietuvos Žiemgalos kultūrinis regionas*, Vilnius: VU /Bakalauro darbas/

Bartašius M. (2012). Lietuvos Žiemgalos kultūrinis regionas, *Žiemgala* 1, p.15-25.

Barth F. (2000). Enduring and emerging issues in the analysis of ethnicity, kn. Vermeulen H., Govers C. (red.). *The Anthropology of Ethnicity: Beyond Ethnic Groups and Boundaries*, Hague: Martinus Nijhoff, p. 11–32.

Barth F. (1969). *Introduction, Ethnic Groups and Boundaries: The social organization of Culture differencies.* Oslo: Universitets for Larget.

Batūra R. (1964). Kur ieškoti XIII a. vidurio „Tviremet“. Apie kunigaikščio Vykinto pilies vardą ir Žemaitijos centrą XIII-XIV a., kn.: *Kraštotyra*, p. 116–130.

Batūra R. (1970). Merkinės pilis, kn.: *Merkinė,* Vilnius: Vaga, p. 28–35.

Batūra R. (1983). Vilniaus pilis (tyrinėjimai, problemos), kn.: *Vilniaus pilys naujausių mokslinių tyrinėjimų šviesoje.* Mokslinės konferencijos tezės, Vilnius: Lietuvos TSR istorijos ir etnografijos muziejus, p. 3–9.

Batūra R. (1985). Paaiškinimai, kn.: Petras Dusburgietis. *Prūsijos žemės kronika*, Vilnius: Vaga.

Baubinas R. (red.) (2000). Geografiniai Šiaurės Lietuvos karstinio regiono tyrimai, kn.: *Šiaurės Lietuvos karstinis regionas*, Vilnius: Geografijos institutas, p. 12–15.

Baubinas R. (red.) (2000). *Šiaurės Lietuvos karstinis regionas,* Vilnius: Geografijos institutas.

Beconytė ir kt. (2007). Kartografiniai elementai vaikų sąmonės žemėlapiuose, *Geografija*, T. 43 1., p. 44–51.

Bertašius M. (2002). *Vidurio Lietuva VIII-XII a.*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Bertašiūtė R. (2007). *Lietuvio sodyba*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.

Bertašiūtė R. (2008a). Vakarų Aukštaitija, kn.: *Vakarų Aukštaitijos tradicinė kaimo architektūra*, Vilnius: Etninės kultūros globos taryba, p. 4-12.

Bertašiūtė R. (2008b). Gyvenamasis namas, kn.: *Vakarų Aukštaitijos tradicinė kaimo architektūra,* Vilnius: Etninės kultūros globos taryba, p. 13-46.

Bertašiūtė R. (2010). Tradicinė Rytų Lietuvos architektūra, kn.: *Kaimo statyba: Rytų Aukštaitija*, Kaunas: Lututė, p. 5-15.

Bertašiūtė R. (2013). Tradicinė Žemaitijos architektūra, kn.: *Kaimo statyba: Žemaitija*, Vilnius: Petro Ofsetas, p. 5-13.

Bertašiūtė R. (2014). Kaimų architektūra, kn.: *Lietuvos architektūros istorija. Lietuvos etninė architektūra nuo seniausių laikų iki 1918 m.*, T. IV, Vilnius: Paveldas, p. *69–164.*

Błaszczyk G. (1993). *Diecezja Żmudzka od XV do początku XVII wieku*, Poznań: UAM.

Blij, Harm J. de (1993). *Human Geography: Culture, Society and Space,* New York.

Bliujienė A. (2003). Micro-Region Between Šilutė-Priekulė and Švėkšna in Western Lithuania or Alternatively Lamata Land According to Archaeological Data, *Archaeologia Lituana* 4, p. 122–137.

Bliujienė A. (2004). Lamata – mikroregionas, etnokultūrinė sritis ar niekieno žemė tarp kuršių ir skalvių?, *Kultūros paminklai* 11, p. 61–78.

Bonnemaison J. (2005). *Culture and Space: Conceivinf a new cultural geography,* London.

Bourdieu P., Wacquant L. J.D. (2003). *Įvadas į refleksyviąją sociologiją,* Vilnius: Baltos lankos.

Brazaitis D. (2008). Ankstyvasis metalų laikotarpis, kn.: *Lietuvos istorija. Akmens amžius ir ankstyvasis metalų laikotarpis*, T. 1, p. 251–317.

Bridgewater P., Bridgewater C. (2002). Is there a future for cultural landscapes?, kn.: Jongman R. (red.) (2002). *The New Dimensions of the European Landscape*, p. 193-200.

Brukas A. (2011). Kauno miškų istorija. I, *Gimtasai kraštas* 4, p. 78-83.

Brukas A., Naureckaitė V. (2014). Sūduvos girios XIII-XVI a. (miškingumas, adminsitravimas, kolonizavimas), *Gimtasai kraštas* 7, p. 95–103.

Bučas J. (1988). *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*, Vilnius: Mokslas.

Bučas J. (2004). Etnokultūrinio kraštovaizdžio paveldo problema, *Kultūros paminklai* 11, p.33–43.

Budreckis A. (1980). Vilniaus krašto demografinės problemos, kn.: *Rytų Lietuva. Istorinių bei etnografinių studijų rinkinys*, Chicago: Vilniaus krašto lietuvių sąjunga, p. 299–370.

Bufon M. (1998). Borders and Borderlandscapes: a theoretical assessment, *Region and regionalism* 3, p. 7–14.

Būga K. (1961). *Rinktiniai raštai* (sud. Z. Zinkevičius), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Bumblauskas A. (2005). *Senosios Lietuvos istorija, 1009-1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla.

Burinskaitė A. (2014). Kryžiai, stogastulpiai, koplytstulpiai ir koplytėlės, krikštai, kn.: *Lietuvos architektūros istorija. Lietuvos etninė architektūra nuo seniausių laikų iki 1918 m.*, T. IV, p. 273-291.

Butkevičius I. (1971). *Iš lietuvių kultūros istorijos: Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*, Vilnius: Mintis.

Butrimas A. (2005). *Telšių kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai,* Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.

Butrimas A., Žulkus V. (1997). Žemaitijos teritorija ir gyventojai V- XIII a., kn.: *Žemaitijos istorija*, Vilnius: Regnum fondas, p. 35–52.

Četkauskaitė G. (1981). *Dzūkų melodijos*, Vilnius: Vaga.

Čiurlionytė J. (1955). Įvadas, kn.: *Lietuvių liaudies dainos*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

Čiurlionytė J. (1969). *Lietuvių liaudies dainų melodikos bruožai*, Vilnius: Vaga.

Cosgrove D. (2009). Culture area, kn.: Gregory D. irk t. (red). *Dictionary of Human Geography*, Hoboken: Wiley-Blackwell, p. 138.

Cox K. (1997). *Spaces of globalization: reasserting the power of the local*. New York: Guildford.

Craddock S. (1999). Embodying the place: pathologizing chinese and chinatown in nineteenth century San Francisco, *Antipode* 31(4), p. 351–371.

Crang M. (1998). *Cultural Geography*, London: Routledge.

Damrosz J. (1987). Region i regionalizm. The lasting and historical inter-regional borderlands in Poland, *Region and Regionalism* 5, p. 202–211.

Daugirdas V. (1992). Lietuvos administracinis teritorinis skirstymas iki 1945 m., *Geografija*: 28: 99-104.

Daugirdas V. (1994). Lietuvos žemes formuojantys veiksniai iki XIII a., *Geografija* 30, p. 45–50.

Daugirdas V. (1996a). The Sources of Territorial Organisation of Lithuanian Coastal Area, *Geography in Lithuania*: Special isue for the 28th International Geographical Congress on "Land, Sea and Human Effort", p. 172–192. Vilnius.

Daugirdas V. (1996b). Teritorinių administracinių vienetų valentingumas, *Geografija* 32, p. 91–97.

Daugirdas V. (1997a). *Lietuvos teritorinio administracinio suskirstymo istorinė geografinė analizė,* Vilnius: Vilniaus universitetas. /Daktaro disertacija/

Daugirdas V. (1997b). Visagino regiono kultūros transformavimasis, *Lietuvos visuomenės geografinės problemos*, p. 129–148. Vilnius. Daugir

Daugirdas V. (1997c). Baltų žemės Lietuvos teritorijoje XIII a.: kilmė ir erdvinė struktūra, *Geographia juventa*: IV-osios jaunųjų mokslininkų geografų konferencijos pranešimai, p. 30–39. Vilnius.

Daugirdas V. (1998a). Lietuvos teritorinio administracinio suskirstymo įvertinimas rangų dydžių metodu, *Geographia juventa*: V-osios jaunųjų mokslininkų geografų konferencijos pranešimai, p. 165–173. Vilnius.

Daugirdas V. (1998b). Visagino AE regiono kultūrinė transformacija ir politinė organizacija, *Ignalinos AE: Žmogaus gyvenimo ir veiklos sąlygos*, p. 152–164. Vilnius: Visaginas.

Daugirdas V. (2000). Multicultural structure of Lithuanian border regions as a factor of transnational integration, *Eastern borders of European integration processes*, p. 233–239. Rzeszow.

Daugirdas V. (2001). Reformation of regional governing in Lithuania: spatial aspects, *Spatial dimension of socio-economic transformation processes in Central and Eastern Europe on the turn of the 20th century* , vol. 1, p. 343–359. Rzeszow.

Daugirdas V. (2002). *Lietuvos kultūrinis regionavimas* (Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas). Vilnius: Vilniaus universitetas. /Ataskaita/

Daugirdas V. (2004). Lithuania as a space of interaction of cultures, *Geopolitical studies*, Vol. 12, p.177–190. Warsaw.

Daugirdas V. (2006). Acculturation in the Lithuanian-Latvian border region, *Geopolitical studies*, vol. 14, PL. Warsaw, p. 391–408.

Daugirdas V. (2007). Kultūros reiškinių difuzija: teritoriniai aspektai, kn. *Rytų Europos kultūra migracijos kontekste. Tarpdalykiniai tyrimai*, Vilnius: Versus Aureus, p. 35-47.

Daugirdas V. (2012). Formalus latvių kultūrinis regionas Šiaurės Lietuvoje. *Acta humanitarica Universitatis Saulensis*, T. 14: Regionas: laikas, erdvė, žmonės, p. 334–357.

Daugirdas V. (2015). Kultūros geografija, Kn.: Krupickaitė D., Kavaliauskas P., Daugirdas V. ir kt. *Aiškinamasis geografijos terminų žodynas* [Rankraštis]. Vilnius.

Daugirdas V., Burneika D. (2005). The impact of clash of civilisations on the development of Lithuania's culture. *Region and regionalism*, No.7, vol.2, Lodz, Poland. p. 67–80.

Daugirdas V., Mačiulytė J. (2006). Decentralizacija ir teritorinė savivalda Lietuvoje, *Politologija* 3, p. 91–110. Vilnius.

Daugirdas V., Paltanavičiūtė G. (2005). Ignalinos AE regiono gyventojų tautinės sudėties kaita, kn.: *Ignalinos AE regionas: permainų erdvė*, Vilnius, p. 72-87.

Daugirdas V., Paltanavičiūtė Giedrė (2008). Dynamics of the national composition in North-East Lithuania, *Problem regions in Lithuania (sociogeographical aspects)*, p. 45–58. Vilnius.

Daugirdas V., Pričkaitytė, J. (1993). Tarpukario Lietuvos valsčių istoriniai tipai ir jų pasiskirstymas, *Geografija* 29, p. 98–103.

Daunoraitė D. (1996). Valiavimų (šienapjūtės dainų priedainių) struktūros ypatumai, *Liaudies kūryba* 4, p. 69–79.

Devenis K. (2001). *Lietuvos pradžia ir Deltuvos istorija*, Vilnius.

Dubonis A. (1991). Kur buvo Lietuvos žemė? XIII a. pirmoji pusėje Lietuvos politinis centras galėjo būti Anykščių krašte, *Dienovidis*, 41(49), p. 6.

Dubonis A. (1997). Leičiai – „lietuviai lietuviuose“: problema Lietuvos istoriografijoje ir istoriniuose šaltiniuose (XIII-XVI a.), kn.: *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 31–44.

Dubonis A. (1998). *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai,* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Dubonis A. (2001a). Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų tinklo susiformavimas XIII-XIV a., kn.: *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis: konferencijos medžiaga*, Vilnius: Valstybinės paminklosaugos komisija, p. 5–9.

Dubonis A. (2001b). Žemėvalda, kn.: *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės kultūra*: *tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius: Aidai, p. 785–795.

Dubonis A. (2011). Lietuvos valstybės susidarymas, kn.: *Lietuvos istorija. XIII a.-1385 m. valstybės iškilimas tarp rytų ir vakarų*, T. III, Vilnius: baltos lankos, p. 395–430.

Dubonis A. (2013). Kas buvo aukštaičiai Lietuvoje XIII-XV amžiais? Kn.: *Ministri Historiae. Pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos didžiosios kunigaikštystės tyrimuose*, Vilnius: Lietuvių istorijos instituto leidykla, p. 93–107.

Dunn K. M. (2003). New cultural geographies in Australia: identity, citizenship and space, Garner B. (red.) *Gepgraphy's New Frontiers Conference Proceedings, Conference papers* 17, p. 189–200.

Edwards J. (2009). *Language and Identity: key topics in sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Eidintas A., Bublauskas A. ir kt. (2013). *Lietuvos istorija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Fellmann ir kt. (1985). *Human Geography: Culture and Environment*, New York, kn.: Vinciūnaitė Simona (2012). Rytų Lietuvos kultūrinė sritis, Vilnius: Geografijos ir kraštotvarkos katedra /Magistro darbas/

Genys J. (1994). Telšių raida iki XVIII amžiaus pabaigos (pagal archeologinius duomenis), kn.: *Telšiai. Straipsniai ir istorijos dokumentai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, p. 26–36.

Girdenis A. (1997). Lietuvių kalba, kn.: *Kalbotyra: mokslo darbai*, Vilnius: Petro ofsetas.

Girdenis A. (1971). Kada gi žemaičių tarmė atsiskyrė nuo aukštaičių?, *Kalbotyra* 22 (1), p. 81–86.

Girininkas A., Lukoševičius O. (1997). *Lietuvos priešistorė. Materialinės ir dvasinės kultūros raida, genčių formavimasis*, Vilnius: Agora.

Girininkas A. (1992). Rytų baltų kultūros kilmės ypatybės, kn.: *Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba*, Vilnius: Mokslas, p. 5–12.

Girininkas A. (2000). Rytų Pabaltijo neolito – senojo žalvario amžiaus ūkinio ir visuomeninio gyvenimo modelis, *Lietuvos istorijos metraštis 1999*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 5–25.

Grigalavičienė E. (1995). *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Grigas K. (1996). Regioninio išskirtinumo žymės lietuvininkų smulkiojoje tautosakoje, *Tautosakos darbai* 5(12), p. 61–66.

Grinaveckis V. (1968). Dėl žemaičių vardo kilmės, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Kalbotyra*, T. 19, p. 45–50.

Gudavičius E. (1983). „Lietuvos" vardas XI a.-XII a. I pusės šaltiniuose, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai,* Serija A 3 (84), Vilnius: Mokslas, p. 79–88.

Gudavičius E. (1984). Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija* XXIV, p. 12–28.

Gudavičius E. (1986). Dar kartą dėl Lietuvos kūrimosi centro ir laiko, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, Serija A 2 (95), Vilnius: Mokslas, p. 53–59.

Gudavičius E. (1987). Rašytiniai šaltiniai, kn.: *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius: Mokslas, p. 172–180.

Gudavičius E. (1988). Baltramiejaus Hionekės kronikos duomenys apie Šiaulių žemę, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, A serija*., t. 2., p. 60–62.

Gudavičius E. (1988). Žiemgala, kn.: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, p. 673.

Gudavičius E. (1988b). Žemaitijos privilegijos, kn.: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, p. 649, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija.

Gudavičius E. (1988c). Vilniaus kunigaikštystė, kn.: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, p. 556, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija.

Gudavičius E. (1989). *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius.

Gudavičius E. (1991). Šiaulių žemė ir jos vieta Lietuvos valstybėje XIII-XIV a., kn.: Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.), Šiauliai, p.13–15.

Gudavičius E. (1998). *Mindaugas*, Vilnius: Žara.

Gudavičius E. (1999). *Lietuvos istorija: nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, t. I, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Gudavičius E. (2006). Kernavės žemė ir valsčius iki 1564-1566 metų administracinės reformos, kn.: *Lietuvos valsčiai. Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius: Versmės leidykla, p. 140–148.

Gudavičius E. (2011). Baltų žemių konfederacija, kn.: *Lietuvos istorija. Enciklopedinis žinynas*, t. I, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, p. 157.

Gumuliauskas A. (2010). *Lietuvos istorija (1795-2009 m.)*, Šiauliai: Lucilijus.

Haggett P. (1995). *The geographer's art*. Cambridge: Blackwell Publishers.

Halliday M. A. K. (2003). *On language and linguistics*, London: Continuum.

Harris M. (1998). Kultūrinė antropologija, Kaunas: Tvermė.

Harvey D. (1969). *Explanation in geography*, London: Edward Arnold.

Harvey D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell Publishers.

Harvey D. (2003). "National" identities and the politics of ancient heritage: continuity and change at ancient monuments in Britain and Ireland c. 1675 – 1850, *Transactions (Institute of British Geographers)* 28, p. 473–487.

Hefferman M. (2009). Genre de vie, kn.: red. Gregory D. et al. *Dictionary of Human Geography*, Hoboken: Wiley-Blackwell, p. 273.

Hirsch E., O'Hanlon M. (1995). *The anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space,* Oxford: Clarendon Press.

Hubbard P. (2007). Space/Place, kn.: Atkinson D., Jackson P., Sibley D., Washbourne N. (red). (2007). *A critical Dictionary of key concept*. New York: St. Martins's Press, p. 41–48.

Iršėnas M., Ostrauskienė D. (2004). Vidurio žemaičių aukštumo apgyvendinimo raida iki XVI a. pagal archeologijos paminklų ir pavienių radinių pasiskirstymą, kn.: *Kultūrinio landšafto raida Žemaičių aukštumoje*, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, p. 87–119.

Ivinskis A., Kareniauskas J. (2004). Varniai – Medininkų vyskupijos centras, kn.: *Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos,* Vilnius: Aidai, p. 128-150.

Ivinskis Z. (1989a). *Rinktiniai raštai,* T. 2., Roma : Lietuvių katalikų mokslo akademija.

Ivinskis Z. (1989b). *Rinktiniai raštai: Lietuvių kovos su vokiečių riteriais XIII-XV amž.,* T. 3, Roma : Lietuvių katalikų mokslo akademija.

Ivinskis Z. (1991). *Lietuvos istorija: iki Vytauto didžiojo mirties*. Vilnius: Mokslas.

Jackson Douglas W. A. (1985). *The shaping of our world: A human and cultural geography,* New York: Willey.

Jackson J. B. (1996). Discovering the vernacular landscape, kn.: Agnew J., Livingstone D. N., Rogers A. (red.) (1996). *Human geography: an essential anthology*. Oxford: Blackwell, p. 316–328.

Jackson R. H., Hudman L. E. (1990). *Regional geography: issues for today*. New York: John Willey and sons.

Jakubowski J. (1907). Opis Księstvva trockiego z roku 1387. Przyczynek do badan nad ustrojem Litvvy przedchrześcijanskiej, z mapą, kn.: *Przegląd Historyczny,* T. 5, p. 22–48.

Jankauskaitė V. (2011). *Rytų Aukštaitijos kultūrinis subregionas*, Vilnius: VU/ Bakalauro darbas/

Jankevičienė A. (2007). *Lietuvos medinės bažnyčios, koplyčios bei varpinės*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.

Jarockis R. (2002). *Urbanizacijos raida Žiemgaloje XI-XVI a. Centras, periferija ir valdžia.* Vilnius: VU. /Daktaro disertacija/

Jarockis R. (2003). Lietuviškosios Žiemgalos dalies apgyvendinimo raida XIII-XVI amžiuje, *Lietuvos archeologija,* t. 24, p. 9–16.

Jasiūnienė G. (2011). *Žemaitijos bajorijos elito heraldika XVII-XIX a. Nagurskių, Gorskių atvejai*, Šiaulių universitetas /Bakalauro darbas/

Jegelevičius S. (2008). Aneksuotos Lietuvos vadldymas Rusijos imperijoje, kn.: *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, Vilnius: Vilniaus dailės akadmeijos leidykla, p. 124–181.

Jenkins R. (1994). Rethinking ethnicity: identity, categorization and power, *Ethnic and Racial studies* 17(2), p. 197–223.

Johnston R. J. ir kt. (red.) (1995). Scale, kn.: *Dictionary of human geography*, Malden: Blackwell Publishers, p. 543–545.

Johnston R. (2000a). On Disciplinary History and Textbooks: or Where Has Spatial Analysis Gone?, *Australian Geographical Studies* 38(2), p. 125–137.

Johnston R. (2000b). Authors, Editors, and Authority in the Postmodern Academy, *Antipode* 32(3), p. 271–291.

Johnston R. (2009). Central place theory, kn.: Gregory D. irk t. (red). *Dictionary of Human Geography*, Hoboken: Wiley-Blackwell, p. 76–77.

Jones E. (1969). *Human geography*. London: Chatto and Windus education Ltd.

Joniškio kraštas: enciklopedinis žinynas (2011). Kaunas : Žiemgalos leidykla.

Jordon T. G., Domosh M., Rowntree L. (1997). *The Human Mosaic: A thematic introduction to Cultural Geofraphy*, New York: Longman.

Jordon T. G., et al., 1997. The Human Mosaic: A Thematic Introduction to Cultural Geography. New York.

Joseph J. E. (2004). *Language and identity: National, Ethnic and Religious*, New York: Palgrave Macimillan.

Jučas M. (2000). *Lietuvos ir Lenkijos unija*, Vilnius: Aidai. p. 310.

Jučas M. (2004). Dėl žemaičių krikšto, kn.: *Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos*, Vilnius: Aidai, p. 107–114.

Jučas M. (2007). *Lietuvos parapijos XV-XVIII a.* Vilnius: Aidai.

Juciutė L. (2004). Antifoninis lietuvių liaudies dainų atlikimo būdas, *Lietuvos muzikologija*, t. 5, p. 157–178.

Jurginis J. (1971). *Lietuvos pilys*, Vilnius: Mintis.

Jurginis J. (1978). *Lietuvos valstiečių istorija (Nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*, Vilnius: Mokslas.

Jurginis J. (1997). Žemaičiai ir kuršiai XIII a., kn.: *Vakarų baltų archeologija ir istorija*, Kaipėda: Klaipėdos kraštotyros muziejus, 265–280.

Jurginis J., Lukšaitė J. (1981). *Lietuvos kultūros istorijos bruožai (Feodalizmo epocha iki XVIII a.)*, Vilnius: Mokslas.

Jurkuvienė T. (2004). Suvalkijos kryžiai, *Menotyra*, T. 36 3, p. 56–64.

Juška A. (1997). *Mažosios Lietuvos bažnyčia XVI-XX amžiuje,* Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Juškaitis V. (2005). Žirgų kapai Lietuvos pilkapynuose vėlyvajame geležies amžiuje (IX-XII a.), *Archeologia Baltica*, t. 6, p. 139–163.

Kačinskaitė I. (2008a). Suvalkija (Sūduva), kn.: *Suvalkijos (Sūduvos) tradicinė kaimo architektūra*, Vilnius: Petro Ofsetas, p. 4–11.

Kačinskaitė I. (2008b). Gyvenamasis namas, kn.: *Suvalkijos (Sūduvos) tradicinė kaimo architektūra*, Vilnius: Petro Ofsetas, p. 12–41.

Kalnius P. (2001). Pranešimas – ekspertizė Etninės kultūros globos tarybos nariams apie įvairius požiūrius į etnokultūrinius regionus ir galimus jų ribų nustatymus, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos.*

Kalnius P. (2002). „Kitokie“ tarp „savų“: Lietuvos etnografinių grupių stereotipai, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 2(11), p. 23–52.

Kalnius P. (2007). Regioninių tapatumų judėjimo prieštaros dabartinėje Lietuvoje, *Lituanistica*, T. 53 3(71), p. 92–112.

Kalnius P. (2012). *Žemaičiai: XX a.-XXI a. pradžia*, Vilnius: Mintis.

Kaluševičius B. (2004). *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai*, T. 1, Vilnius: Diemedžio leidykla.

Kamiński A. (1953). *Jaćwież: terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łodź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kardelis K. (2002). *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*, Kaunas: Judex.

Karvelis D., Ragauskienė R. (2009). *Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547-1808 m.*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.

Kasatkina N. (2007). Etniškumo tyrimai: tendencijos ir esminės sąvokos, *Filosofija. Sociologija* 18 (4), p. 1–11.

Kasperavičius S. (2001). Kunigaikščio Vykinto pilies beieškant, *Žemaičių žemė* 1, p. 11–12.

Kaufmann E. (1999). American Exceptionalism Reconsidered: Anglo – Saxon Ethnogenesis in the “Universal” National, 1776 – 1850, *Journal of American Studies* 33(3), 437–457.

Kavaliauskas P. (2004). Dėl Lietuvos Respublikos teritorinės sandaros tobulinimo, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos.*

Kavaliauskas P. (1992). *Metodologiniai kraštotvarkos pagrindai*, Vilnius: VU /Habilitacinis geografijos mokslų darbas/

Kavaliauskas P. (2003). Dėl Lietuvos teritorinės sandaros tobulinimo įvertinant istorinius ir ekonominius veiksnius, *Etninė kultūra* 3, p. 44–56;

Kavaliauskas P. (2013). *Lietuvos Respublikos kraštovaizdžio įvairovės erdvinės struktūros įvairovės ir jos tipų identifikavimo studija: Kraštovaizdžio supratimo ir jo erdvinės struktūros pažinimo nuostatos*, T. 1, Vilnius: Baltijos kopija.

Kazakevičius V. (2000). Sėlių paminklai Lietuvoje, *Lietuvos archeologija* 20, p. 7–17.

Kazakevičius V. (2007). Vikingų ir baltų genčių konsolidacijos laikotarpis, kn.: *Lietuvos istorija. Geležies amžius*, T. II, Vilnius: Baltos lankos, p. 318–400.

Kendall ir kt., (1976). *Introduction to Cultural Geography,* New York, kn.: Vinciūnaitė Simona (2012). Rytų Lietuvos kultūrinė sritis, Vilnius: Geografijos ir kraštotvarkos katedra /Magistro darbas/

Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. (1995). *Lietuvos istorija iki 1795 m*., Vilnius: Valstybinis leidybos centras.

Kiaupa Z. (1991a). Šiauliai XV a–1765 m., kn.: *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, p. 16–40.

Kiaupa Z. (1991b). Reformų metas Šiauliuose 1765–1795 m., kn.: *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, p. 41–61.

Kiaupa Z. (1998). Lietuvos didžioji kunigaikštystė nuo valstybės susidarymo iki Liublino unijos, kn.: *Lietuvos istorija iki 1795 metų,* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, p. 47–73.

Kiaupa Z. (2004). Upytės miestietiškųjų gyvenviečių tinklo formavimasis XV a.-XVI a. pirmojoje pusėje, kn.: *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, p. 57–69.

Kiaupa Z. (2008). XVII amžiaus pradžios Kaunas – Alberto Kojalavičiaus ir jo brolių jaunystės metais, *Senoji Lietuvos literatūra,* T. 25, 379–402.

Kiaupa Z. (2012). *Lietuvos istorija. Trumpasis XVIII amžius (1733-1795 m.),* Vilnius: Baltos lankos, t. VII (I).

Kiaupienė J. (2001). Daugiaprasmis ir daugiaveidis Lietuvos didžiosios kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdinys ir tikrovė, kn.: *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis: konferencijos medžiaga,* Vilnius: Valstybinės paminklosaugos komisija, p. 19–27.

Kiaupienė J. (2009). Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vėlyvųjų viduramžių istorijos kraštovaizdis: laikas, erdvė, žmogus, kn.: *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos didžioji kunigaikštystė 1386 -1529 m*., T. IV, Vilnius: Baltos lankos, p. 20–176.

Kiaupienė J. (2013). Miestiečiai, miestelėnai ir kiti miestų gyventojai, kn.: *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais,* Vilnius: Baltos lankos, t. V, p. 295–301.

Kiaupienė J. (2013a). Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaitos laikas – 1529-1588 metai, kn.: *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais*, Vilnius: Baltos lankos, t. V, p. 117–270.

Kirdienė G. (2001). Smuikas, smuikininkas ir smuikavimas liaudies papročiuose, *Darbai ir dienos* 25, p. 147–188.

Klajumienė G. (2009). Miestas, kn.: *Lietuva 1009-2009*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 109–117.

Knox P. L., Marston S. A. (2001). *Human geography: Places and regions in global context*, New Jersey: Pretice Hall.

Knox Paul L., Marston Sally A. (2001). *Human geography: Places and regions in global context*, New Jersey: Pretice Hall.

Kobayashi A., Peake L. (2000). Racism out of Place: Thoughts on Whiteness and an Antiracist Geogrphy in the New Millennium, *Annals of the Association of American Geographers* 90(2), p. 392–403.

Kondratienė V. (2001). Išvados dėl Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos pateiktos „Apskričių reformos koncepcijos (projekto)“, *Pastabos dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos*

Koter M. (1995). The geographical-historical region: its notion, origin and factors in its development, *Region and Regionalism* 2, p. 7–26.

Kroskrity P. V. (1993). *Language, History, and Identity: Ethnolinguistic Studies of the Arizona Tewa*, Tucson: University of Arizona Press.

Krupickas R. (2009). Turistinės erdvės skirstymas, *Verslo ir teisės aktualijos* 3, p. 5-14.

Kryževičius, V. (1986). Šiauliai XVII–XVIII a. ir miestiečių kova dėl miesto teisių, kn.: *Šiaulių praeitis ir dabartis*, Vilnius: Mintis, p. 38–44.

Kšanienė D. (2002). Protestantiška tradicija ir evangeliška giesmė Mažojoje Lietuvoje, *Lietuvos muzikologija* 3, p. 128–141.

Kudirka J. (1986). *Lietuvių liaudies meno šaltiniai*. Kaunas: Šviesa.

Kulikauskas P. (1961). Ekonominė buitis ir visuomeniniai santykiai I-IV amžiais, kn.: *Lietuvos archeologijos bruožai,* Vilnius: Valstybinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 250-268.

Kulikauskas P. (1982). *Užnemunės piliakalniai I-XIII amžiuje*, Vilnius: Mintis.

Kuncevičius A., Laužikas R. ir kt. (2012). Dubingių istorinė žemė – Rytų Lietuvos pilkapių kultūros ar lietuvių pilkapių teritorija?, *Lituanistica*, T. 58 1(87), p. 12–35.

Kurila L. (2005). Lietuvių etninė riba rytuose IX-XII a. (1. Archeologijos duomenys), *Lietuvos archeologija*, T. 27, p. 59–84.

Kurila L. V. (2009). *Socialinė organizacija Rytų Lietuvoje III–XII a.* (laidojimo paminklų duomenimis), Vilnius: Vilniaus universitetas. /Daktaro disertacija/

Lam T., Yeoh B. S. A. (2004). Negotiating "home" and "national identity": Chinese – Malaysian transmigrants in Singapore, *Asia Pacific Viewpoint* 45(2), p. 141-164.

Lang T. (2011). Regional development issues in Central and Eastern Europe: shifting research agendas from a focus on peripheries to peripheralisation? kn.: Eröss, Agnes; Karacsonyi, David (red). *Geography in Visegrad and Neighbour Countries*, Budapest, p. 57–64.

Lašinskaitė A. (2010). *Mažosios Lietuvos kultūrinis regionas*, Vilnius: VU /Bakalauro darbas/

Leonavičiūtė I. (1997). Kariaunos vaidmuo kuriantis Lietuvos valstybei, kn.: *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 475–486.

Liekis A. (1997). *Lietuvos seinų raida: istorinė ažvalga nuo seniausių laikų iki šių dienų*, Vilnius: Žurnalas „Lietuvos mokslas".

Lietuva žemėlapiuose (2011). Vilnius: Kronta.

Lietuvių etnogenezė (1987). Vilnius: Mokslas

Lietuvių materialinė kultūra IX-XIII amžiuje (1978), T. 1, Vilnius: Mokslas.

Lietuvių materialinė kultūra IX-XIII amžiuje (1981), T. 2, Vilnius: Mokslas.

Lietuvos istorijos atlasas (2001). Vilnius: Vaga.

Lietuvos istorijos institutas: Etnologijos skyrius (2012-11-25). Prieiga per internetą: http://www.istorija.lt/struktura/mokslo-skyriai/etnologijos-skyrius/

Łowmiański H. (1932). *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, T. 2, Wilno: nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Luchtanas A., Vėlius G. (2006). Archeologinių tyrinėjimų Kernavėje istorija, kn.: *Lietuvos valsčiai. Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius: Versmės leidykla, p. 43-51.

Lukenskienė L. (2010). *Pietvakarių Lietuvos lyrinės monofoninės dainos. Muzikinio interdialekto problema* /Daktaro disertacija/ Lietuvos muzikos ir teatro akademija.

Lukšaitė I. (1999). *Reformacija Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos.

Lukšaitė I. (2009). Visuomenės etnokonfesinė sandara ir jos kaita, kn.: *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais*, Vilnius: Baltos lankos, t. V, p. 310–448.

Lukšaitė I. (2013). Visuomenės etnokonfesinė sandara ir jos kaita, kn.: *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais*, Vilnius: Baltos lankos, t. V, p. 310–447.

Maksimaitienė O. (1986). Upytės senovė, kn.: *Upytė*, Vilnius: Mintis, p. 21–30.

Maksimaitienė O. (1991). *Lietuvos istorinė geografija ir kartografija*. Vilnius.

Marston S. A., Jones III J. P., Woodward K. (2005). Human geography without scale, kn.: *Royal Geographic society with Institute of British Geographers* 30, p. 416–432.

Martinkėnas V. (1970). Merkinės miestas, kn.: *Merkinė*, Vilnius: Vaga, p. 36–49.

Matulevčius A., Šilas V. (2011). Klaipėdos sritis, kn.: *Lietuvos istorija. Enciklopedinis žinynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, T. 1, p. 850–851.

McCarthy J., Hague E. (2004). Race, Nation, and Nature: The Cultural Politics of "Celtic" Identification in the American West, *Annals of the Association of American Geographers* 94(2), p. 387-408.

McKay I. (1994). *The Quest of the Folk. Antimodernism and Cultural Selection in Twentieth Century*, Nova Scotia. Montreal: McGill-Queen's University Press.

Medišauskienė Z. (2004). 1835-1839 m. Vilniaus gubernijos administracinio suskirstymo pertvarkymas, kn.: *Istorijos akiračiai*, Vilnius: Lietuvių istorijos instituto leidykla, p. 341–362.

Medišauskienė Z. (2011). Laikas – Erdvė – Žmogus, kn.: *Lietuvos istorija. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, T. VIII(I), Vilnius: Baltos lankos, p. 15–178.

Meilus E. (1993a). *Prekyba ir amatai Žemaitijos kunigaikštystės miesteliuose XVII a. antrojoje pusėje-XVIII a.*, Vilnius: VU /Daktaro disertacija/.

Meilus E. (1993b). Amatai Žemaitijos kunigaikštystės miesteliuose XVII a. antrojoje pusėje-XVIII a., *Žemaičių praeitis*, Vilnius, 1993, t. 2, p. 106–118.

Meilus E. (1994). Telšiai XVIII a., kn.: *Telšiai. Straipsniai ir istorijos dokumentai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, p. 55-85.

Merkys V. (2003). Vilniaus vyskupijos katalikų parapijų vertimas stačiatikių parapijomis ir jo tautiniai padariniai (1866 -1918 m.), *Lituanistica* 3(55), p. 3–22.

Meusburger P. (1999). Subjekt – Organistation – Region Entrundlichen Wissen, *Heft* 130, p. 95–134.

Mickevičius A. (1997). Valstybingumo pradžios problema Vakarų baltų teritorijose, kn.: *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, p. 233–246.

Miknys R. (2011). Bažnyčia tarp pasaulietinės valdžios ir visuomenės, kn.: *Lietuvos istorija. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, T. VIII(I), Vilnius: Baltos lankos, p. 243–306.

Miltakis E. (2010). Gargždų bažnyčios ir parapijos istorinė raida: nuo pirmosios bažnyčios 1540 m. iki XVIII a. pab., kn.: *Krikščionybės raidos kontekstai Žemaitijoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 106–133.

Misius K. (1999). Iš Platelių ir jų apylinkių praeities iki 1940 metų, kn.: *Lietuvos valsčiai. Plateliai*, Vilnius: Versmė, p. 38–126.

Misius K., Šinkūnas R. (1993). *Lietuvos katalikų bažnyčios: žinynas*, Vilnius: Pradai.

Miškinis A. (2002). *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai,* T. 1 knyga, Vilnius: Savastis.

Miškinis A. (2004). *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*, T. 3, Knyga 1, Vilnius: Petro ofsetas.

Miškinis A. (2007). *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*, T. 3, Knyga 2, Vilnius: Petro ofsetas.

Mitchell D. (2007). Landscape, kn.: Atkinson D., Jackson P., Sibley D., Washbourne N. (red). (2007). *A critical Dictionary of key concept*. New York: St. Martins„s Press, p. 49–56.

Motuza G., Girininkas A. (1989). Lietuvos geologinė sandara ir etnogenezė, kn.: *Vakarų baltų archeologija ir istorija*, Kaipėda: Klaipėdos kraštotyros muziejus, p. 3–13.

Mukaitė L. (2002). Kvintos intonacijos sklaida žemaičių liaudies dainose, *Lietuvos muzikologija* 3, p. 142–155.

Nakienė A. (1996). Vienos formulės tvermė lietuvių liaudies melodijose, *Tautosakos darbai*, t. 5, p. 83–96.

Nakienė A. (2000). Lietuvių liaudies muzikinių dialektų formavimasis, *Tautosakos darbai* 12 (19), p. 131–140.

Nakienė A. (2001a). *Senasis lietuvių liaudies melodijų sluoksnis. Refreninės dainos ir sutartinės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas /Daktaro disertacija/

Nakienė A. (2001b). Iš kaimynų slavų perimtos liaudies melodijos Pietų Lietuvoje, *Liaudies kultūra* 6 (81), p. 12–15.

Nash C. (1999). Irish placenames: post – colonial locations, *Transactions (Institute of British Geographers)* 24, p. 457–480.

Navickas T. (1988). *Alytus ir jo apylinkės*, Čikaga: Lietuvių istorijos draugija.

Niktžentaitis A. (1997). Žemaitija XIII-XV a. pirmojoje pusėje, kn.: *Žemaitijos istorija*, Vilnius: Regnum fondas, p. 53–102.

Nikžentaitis A. (1996). *Nuo Daumanto iki Gedimino. Ikikrikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai*, Acta Historica Universitatis Klaipedensis, T. V, Klaipėda.

Noreika Z. (2011). Anykščių ir Ukmergės valstiečių bruzdėjimas (1545), kn.: *Lietuvos istorija. Enciklopedinis žinynas*, t. I, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, p. 56–57.

Norkus Z. (2009). *Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu,* Vilnius: Aidai.

Norton W. (2000). *Cultural geography: Themes, Concepts, Analyses,* Oxford: University Press.

Ochmański J. (1996). *Senoji Lietuva,* Vilnius: Mintis.

Paknys M. (2009). Miestiečiai ir jų bendruomenės, kn.: *Lietuva 1009-2009,* Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 195–201.

Paknys M. (2009). Valdovai, didikai, bajorai, kn.: *Lietuva 1009-2009*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 185–193.

Paliulis S. (1959). *Lietuvių liaudies instrumentinė muzika. Pučiamieji instrumentai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

Paliulis S. (2002). (red. Algirdas Vyžintas) *Sutartinių ir skudučių keliais: Tautosakininko gyvenimas ir darbai*, Vilnius: Lietuvos muzikos akademija.

Pascual – de Sans A. (2004). Sense of place and migration histories: Idiotopy and idiotope, *Area* Nr. 36(4), p. 348–357.

Pašuta V. (1971). *Lietuvos valstybės susidarymas*, Vilnius: Mintis.

Petrauskas R. (2001). Giminaičiai ir pavaldiniai: Lietuvos bajorų grupės XIV a. pabaigoje-XV a. I pusėje, kn.: *Lietuva ir jos kaimynai: nuo normanų iki Napoleono*, Vilnius: Vaga, p. 107–126.

Petrauskas R. (2003). *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje-XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius; Aidai.

Petrauskas R. (2004). Žemaičių diduomenė ir politinė padėtis Žemaitijoje XIV a. pabaigoje-XV a. pradžioje, kn.: *Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos*, Vilnius: Aidai, p. 151–172

Petrauskas R. (2011a). Nuo genčių ir žemių prie valstybės organizacijos, kn.: *Lietuvos istorija. XIII a.-1385 m. valstybės iškilimas tarp rytų ir vakarų*, T. III, Vilnius: baltos lankos, p. 302–307.

Petrauskas R. (2011b). Teritorinių struktūrų raida ir pareigybių sistemos genezė, kn.: *Lietuvos istorija. XIII a.-1385 m. valstybės iškilimas tarp rytų ir vakarų*, T. III, Vilnius: baltos lankos, p. 307–313.

Petreikis Tomas (2009). Regioninės knygos apibrėžtis ir samprata (Žemaitijos knygos pavyzdžiu), *Knygotyra*, t. 53, p. 85–111

Petrošienė L. (2007). *Lietuvininkų etninė muzika: tapatumo problemos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla/ Monografija/

Petrulis V. (2003). *Žemaitijos kultūrinis regionas*, Vilnius: Vilniaus universitetas. /Bakalauro darbas/

Petrulis V. (2005). Žemaitijos etninės savimonės regiono erdvinė struktūra, *Geografijos metraštis* 38(1), p. 163–175.

Phinney J. S. (1996). When we talk about American ethnic groups, what do we mean?, *American Psycologist* 51(9), p. 918–927.

Pivoriūnas D., Šaknys Žilvytis (2003). *Lietuvos etnografinių regionų žemėlapis* /žemėlapis/

Pociūtė D. (2009a). Bažnyčia ir knyga, kn.: *Lietuva 1009-2009*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 173–181.

Pociūtė D. (2009b). Reformacija: krikščioniškos tiesos paieška, kn.: *Lietuva 1009-2009*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 147–153.

Pociūtė G. (2010–2011). Periferinio regiono sampratos problema Lietuvoje, *Annales Geographicae* 43–44, p. 128–143.

Pociūtė G. (2014). *Periferingumo teritorinė raiška Lietuvoje*, Vilnius: Gamtos tyrimų centras /Daktaro disertacija/

Preston D. R. (1988). Methods in the Study of Dialect Perceptions, kn.: Thomas Alan R. (red). *Methods in Dialectology*, Clevedon: Multilingual Metters, p. 373–395.

Purvinas M. (2005). Žemaitijos ir Klaipėdos krašto senųjų kaimų struktūra, *Liaudies kultūra* 5, p. 31–39.

Purvinas M. (2008). *Mažosios Lietuvos tradicinė kaimo architektūra*, Vilnius: Etninės kultūros globos taryba.

Purvinas M. (2013). Šiaurės Lietvos kaimų apibūdinimų problematika, *Žiemgala* 1, p. 11–17.

Purvinas M., Kavaliauskas P. (2014). Kraštovaizdžio etnokultūrinis regionavimas, kn.: *Lietuvos nacionalinis atlasas*, T. I, p. 116.

Purvinas M., Purvinienė M. (1998). Lietuvos tradicinės architektūros paveldo regionavimas, *Kultūros paminklai*, T. 5, p. 157–165.

Purvinas M., Purvinienė M.Marija (2001). Nuomonė ir pasiūlymai dėl Lietuvos Respublikos suskirstymo į savivaldos regionus, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos*

Puzinas J. (1983). Sūduvių problema, kn.: *Rinktiniai raštai. Proistorė*, T. 1, Vilnius: Lituanistikos instituto leidykla, p. 459–471.

Račiūnaitė-Vyčinienė D. (2000a). *Sutartinių atlikimo tradicijos*, Vilnius: Kronta.

Račiūnaitė-Vyčinienė D. (2000b). Dviejų pradų – vokalinio ir instrumentinio susipynimas sutartinėje „Buvo dūda Vilniuj“, *Lietuvos muzikologija*, t. 1, p. 89–103.

Račiūnaitė-Vyčinienė D. (2006). Aukštaitija: daugiabalsio dainavimo tradicija, kn.: *Aukštaičių tapatumo paieškos*, Kaunas: Žiemgalos leidykla, p. 134–149.

Račiūnaitė-Vyčinienė D. (2007). Aukštaitijos ir Žemaitijos paribio dainuojamojo folkloro ypatumai, *Tautosakos darbai* 34, p. 97-123.

Račiūnaitė-Vyčinienė D. (2008). Zenono Slaviūno sutartinių tyrimų sklaida ir tąsa, *Žmogus ir žodis* II, p. 13–23.

Račiūnaitė-Vyčinienė D. (2009). „Rytų dzūkai“ ar „rytų aukštaičiai“: termino ir muzikos dialekto problema, *Tautosakos darbai* 38, p. 126–148.

Račiūnaitė-Vyčinienė D. (2010). Nibragalio kaimo dainavimo tradicija, kn.: *Ne del' ta dainuojam: Nibragalio kaimo dainos*, Miežiškiai: Miežiškių kultūros centras, p. 8–23.

Račiūnaitė-Vyčinienė D. (2012). Lietuvių sutartinių ir ainių polifoninių dainų lygiagretės, *Lietuvos muzikologija*, t. 13, p. 175-191.

Ragauskaitė A. (2009). *Dzūkijos kultūrinis regionas,* Vilnius: VU /Bakalauro darbas/

Ragauskaitė A. (2014). Krašto samprata lietuvių kalboje, *Liaudies kultūra*, Nr. 2, p. 64–74.

Ragauskaitė A. (2012). Kompleksinė kultūrinio regiono samprata, *Tautosakos darbai* 43, p. 109–125.

Ragauskaitė A., Daugirdas V. (2010-2011). Dzūkijos kultūrinis regionas, *Annales Geographicae* 43–44, p. 16 –28.

Rapoportas S. (1995). Anoniminė identifikacija ir kultūros vertybių likimas, kn.: *Sociologijos tyrimai. Permainų metas: tapatumo ieškojimas.* Vilnius: Lietuvos sociologijos ir filosofijos institutas.

Rimša E. (1992). Lietuvos privačių miestų herbai, kn.: *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, T. 2, Vilnius: Mokslas, p. 76-168.

Rimša E. (2008). *Lietuvos heraldika*, Vilnius: Baltos lankos.

Rochmińska A. (2001). The lasting and historical inter-regional borderlands in Poland, *Region and Regionalism* 5, p. 202–211.

Rose M. (2002). Ladscape and labyrinths, *Geoforum* 33, p. 455-467.

Rowell S. C. (2001). *Iš viduramžių kylanti Lietuva: pagonių imperija Rytų ir Vakarų Europoje, 1295-1345*, Vilnius: Baltos lankos.

Rumley D. (1995). Centre and periphery in the Australian federal state, *Region and Regionalism* 2, p. 41–46.

Safronovas V. (2013). Klaipėdos miesto istorija ir jo vieta Europoje (vietoj įvado), kn.: *Klaipėda Europos istorijos kontektuose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, p. 6–24.

Safronovas Vasilijus (2013). Klaipėdos miesto istorijos ir jo vieta Europoje (vietoje įvado), kn.: *Klaipėda Europos istorijos kontekstuose*, Klaipėda: 2013.

Šaknys Ž. (2005). Aukštaitijos jaunimo subregioninis tapatumas. Kartografinis tyrimas, *Žiemgala* 1, p. 20–22, 70, 71.

Šaknys Ž. (2012). Etnografiniai regionai Lietuvoje: šiuolaikinio jaunimo požiūris, *Tautosakos darbai* 43, p. 126–142.

Šaknys Ž. B. (2001). Lietuvos Respublikos administracinio teritorinio suskirstymo perspektyvos: etnografiniai kultūriniai regionai, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos*

Salys A. (1985). *Raštai: įvairūs straipsniai*, T. 3, Roma: Lietuvių katalikų mokslo draugija.

Salys A. (1992). *Raštai*, T.4: Lietuvių kalbos tarmės, Roma: Lietuvių katalikų mosklo akademija.

Šapoka A. (red.) (1989). *Lietuvos istorija*, Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys.

Sauer C. O. (1996). The morphology of landscape, kn.: Agnew J., Livingstone D. N., Rogers A. (red.) (1996). *Human geography: an essential anthology*. Oxford: Blackwell, p. 296–315.

Savenkovaitė A. (2012). *Sūduvos subetninės savimonės regiono,* Vilnius: VU/ Metinis mokslinis pranešimas

Saviščevas E. (2004). XIV a. pirmos pusės žemaičių valdžios elitas: kilmė ir tapatumas, kn.: *Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos,* Vilnius: Aidai, p. 173–182.

Saviščevas E. (2010). *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas*: *1409-1566 metais,* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Savoniakaitė V. (2003). Aukštaičiai: „ribų“ sampratos, *Lituanistica* 3(55), p. 101–112.

Savukynas V. (2012). *Istorija ir mitologijos: tapatybės raiškos XVII-XIX amžiaus Lietuvoje,* Vilnius: Viešosios politikos strategijų centras UAB „Idėjos ir komunikacija“.

Šešelgis K. (1996). *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai*. *(Nuo seniausių laikų iki 1918 m.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Šimėnas V. (1990). Dykros – tai genčių neapgyventi plotai, *Mūsų gamta* 5, p. 18–19.

Šimėnas V. (1997). Vakarų ir rytų baltų ribos kaita archeologijos duomenimis, kn.: *Vakarų baltai: etnogenezė ir etninė istorija,* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, p. 39–63.

Šimėnas V. (2001). Lietuvos Respublikos susiskirstymo į savivaldos žemėlapių projektinio varianto recenzija – ekspertizė, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos*

Šimėnas V. (2006). *Etnokultūriniai procesai Vakarų Lietuvoje I m. e. tūkstantmečio viduryje,* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Simniškytė A. (1998). Geriamieji ragai Lietuvoje, *Lietuvos archeologija*, t. 15, p. 185–246.

Simniškytė A. (1999). Sėliai, *Liaudies kultūra* 5. p. 26–36.

Simniškytė A. (2002). Sėlos apgyvendinimo sklaida nuo Kristaus gimimo iki valstybės susikūrimo, kn.: *Sėlių paveldas ir dabartis, Z*arasai: Sėlių kultūros bendrija „Sėla“, p. 7–15.

Simniškytė A. (2005). Sėlos kraštas VI-VII-XIII/XIV a.: teritorinė struktūra ir hierarchija, *Lietuvos archeologija*, t. 27, p. 27-48.

Simniškytė A. (2013). *Geležies amžius Sėloje,* Vilnius: Diemedis.

Slaviūnas Z. (1974). Polifoninių sutartinių geografinio paplitimo problema, *Liaudies kūryba* 2, p. 16–36.

Slaviūnas Z. (2006). *Raštai. Daugiabalsių lietuvių liaudies dainų-sutartinių tyrinėjimai,* T. 1. Vilnius: Petro ofsetas.

Slaviūnas Z. (2007). *Raštai. Liaudies dainos, liaudies muzika ir muzikos instrumentai, papročiai, literatūra ir folkloras*, T. 2. Vilnius: Vilniaus pedagoginio instrumento biblioteka.

Šliavas J. (1967). Kai kurios pastabos žeimgalių klausimu, kn.: *Kraštotyra* 4, Kaunas : Valstybinė V. Kapsuko-Mickevičiaus vardo spaustuvė, p. 50–58.

Šliavas J. (1996). *Žiemgalių pėdsakais*, Vilnius: Žiemgalos draugija.

Sliužinskas R. (2006). Klaipėdos apylinkių liuteroniškosios giesmės šiandien: tradicijų ir inovacijų sąsajos, kn.: *Mažosios Lietuvos kultūros paveldas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 260–268.

Šmigelskytė-Stukienė R. (2004). Tarp tradicijų ir inovacijų: Upytės pavieto bajorija XVIII a. pabaigoje, kn.: *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, p. 92–114.

Spencer J. E., Thomas W. L. (1978). *Introducing cultural geography*, New York: John Wiley & Sons.

Stačiokas R. (1999). *Lietuvos savivaldybių raida*, Kaunas: Technologija.

Staliūnas D. (2001). Kaip bandyta keisti Kauno gubernijos ribas: slapti Rusijos valdžios projektai, *Darbai ir dienos* 28, p. 67–84.

Strelcovas S. (2002). Kauno pavieto ribų kaita: XVI a. vidurys-XVIII a. pabaiga, kn.: *Kauno istorijos metraštis*, T. III, Kaunas: VDU leidykla, p. 275–281.

Sungailienė L. (2007). *Žemaičių muzikinis dialektas: intonaciniai modeliai ir artikuliacija.* /Daktaro disertacija /

Sungailienė L. (2009). Liaudies dainos artikuliacija pateikėjų žodyne, *Žemaičių žemė* 3, p. 47–65.

Tarvydas S. (1967). Vakarinių lietuvių genčių teritorijos istoriniai geografiniai landšaftai, *Geografinis metraštis*, t. 8, p. 53–64.

Tautavičius A. (1961). Ankstyvasis geležies amžius, kn.: *Lietuvos archeologijos bruožai,* Vilnius: Valstybinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 113–143.

Tautavičius A. (1966). Lietuvių ir jotvingių genčių gyventojų plotų ribų klausimu, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai,* Serija A, 2(21), p. 161–183.

Tautavičius A. (1968a). Lietuvių tautos protėviai, *Mokslas ir gyvenimas* 8, p. 12–17.

Tautavičius A. (1978). (red.) *Lietuvos TSR archeologijos atlasas. I – XIII a. radiniai*, T. IV, Vilnius: Mokslas.

Tautavičius A. (1986). Šiaulių žemė (V-XIV a. archeologijos duomenimis), kn.: *Šiaulių praeitis ir dabartis*, Vilnius, p. 15–23.

Tautavičius A. (1987a). Kultūrinės sritys pagal laidojimo paminklus, kn.: *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius: Mokslas, p. 104–110.

Tautavičius A. (1987b). Archeologinės kultūrinės sritys, kn.: *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius: Mokslas, p. 129–143.

Tautavičius A. (1994). Jotvingiai, dainaviai, sūduviai, poleksėnai ir…, *Lietuvos mokslas* 1 (2), p. 4–14.

Tautavičius A. (1996). *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje*, Vilnius: Pilių tyrimų centras.

Tautavičius A. (red.) (1978). *Lietuvos TSR archeologijos atlasas: I-XIII a. radiniai*, T. 4, Vilnius: "Vaizdo" spaustuvė /žemėlapis/

Tautavičius A., Vyšniauskaitė Angelė (2011). Aukštaitija, kn.: *Lietuvos istorija. Enciklopedinis žinynas*, t. 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, p. 109–110.

Taylor P.(1981). Geographical scales in the world systems approach, *Review* 5, p. 3–11 .

Taylor P.(1982). A materials of framework for political geography, *Transactions of the Institute of British geographers* 7, p. 15–34.

Totoraitis J.(1937). *Būdingieji Sūduvos arba Užnemunės istorijos bruožai*, SD, T. 2, Kaunas, (2-as leidimas, Roma, 1973), p. 259–282.

Totoraitis J.(1938). *Sūduvos Suvalkijos istorija*, Kaunas: Spindulys.

Trimonienė R. R. (2004). Papilės istorija nuo XIII iki XVI amžiaus, kn.: *Lietuvos valsčiai. Papilė*, 1 d., Vilnius: Versmės leidykla, p. 174–190.

Tuan Y.-F. (1975). Plave: an experiential perspective, *Geographical Review* 65(2), p. 151–165.

Tučas R.(2004). Gamtinės aplinkos veiksnys etnogenezės procesams Lietuvoje, *Geografija* 40(2), p. 17–25.

Tučas R.(2008). Rytų ir Vakarų Lietuvos teritorinio apgyvendinimo skirtumai viduriniame ir vėlyvajame geležies amžiuje, *Geografija* 44(1), p. 1–8.

Tučas R.(2012). *Lietuvos teritorijos apgyvenimo raida I-XII a.* /Daktaro disertacija/ VU.

Tumėnas V.(2001). Išvados ir pasiūlymai dėl Lietuvos regioninio dalinimo, remiantis tekstilės (tradicinių juostų, bei jų konteksto) duomenimis, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos*

Tumėnas V.(2007). Konvencionalūs, klasifikaciniai ir interpretaciniai regioninės tapatybės aspektai ir sąsajos su tautodaile, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 7(16), p. 125–156.

Tumėnas V.(2015). Lietuvos etnografinių regionų koncepcijos ištakų ir sklaidos keliai, *Etninė kultūra* 9, p. 49–62.

Tyla Antanas (1996). Lietuvos rūmų iždas: pajamų šaltiniai ir jų panaudojimas (XVI a. pab.-XVII a.), kn.: *Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 29–48.

Tyla Antanas (2001). Pastabos dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos*

Tyla A. (2011). Alytaus ekonomija, kn.: *Lietuvos istorija. Enciklopedinis žinynas*, t. I, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, p. 35.

Tyla A., Milius V. ir kt. (2001). Lietuvos istorijos bei Lietuvių kalbos institutų grupės mokslininkų siūlymai dėl Lazdijų administracinio rajono regioninės priklausomybes ir dviejų galimų Dzūkijos (Dainavos) regiono (žemės) ribų išvedimo variantų, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos*

Tyner J. A., Kuhle O. (2000). Pan – national identities: representations of the Philippine diaspora on the world wide web, *Asia Pacific Viewpoint* 41(3), p. 231–252.

Urbanavičienė D. (2009). *Šokamosios ir žaidžiamosios sutartinės*, Vilnius: Kronta.

Ūsaitytė J. (2007). Advento – Kalėdų dainų turinio apimtys ir potekstės, kn: *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XX, *Kalendorinių apeigų dainos. Advento – Kalėdų dainos* 1, p. 9–40.

Vaičenonis J.(2011). *Lietuvos karyba: nuo baltų iki XXI amžiaus*, Kaunas: Šviesa.

Vaitkevičius Vykintas (2003). Dainavos problema šiandienos archeologijoje, kn.: *Antrasis Dzūkijos kultūros kongresas*, p. 10–12.

Vaitkevičius V. (2004). Merkinė XIII-XIV amžiuje, kn.: *Merkinės istorijos bruožai*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 87–110.

Vaitkevičius V. (2005). Vienos teorijos pėdsakais, arba mirusiųjų deginimo paprotys Rytų Lietuvoje, *Lietuvos archeologija. 2005* 27, p. 49–58.

Vaitkevičius Vykintas (2009). Pietinės Sėlos ribos beieškant: Sėlės kaimas, *Lietuvos archeologija*, T. 35, p. 193–198.

Vaitkunskienė L. (1990). Dėl žemaičių kilmės, kn.: *Žemaičių praeitis*, T. 1. Vilnius: Mokslas, p. 26–41.

Vaitkunskienė L. (1997). Dėl vakarų žemaičių kultūros substrato, kn.: *Vakarų baltai: etnogenezė ir etninė istorija*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, p. 151–163.

Vaivada V. (1997). Žemaitija XV-XVIII a., Kn.: *Žemaitijos istorija*, Vilnius: Regnum fondas, p. 103–174.

Vaivada V. (2004). *Katalikų Bažnyčia ir Reformacija Žemaitijoje XVI a.: esminiai raidos bruožai*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Vakarinienė A. (1999). *Suvalkiečių dainų ritmo ypatybės*/ Bakalauro darbas/ Lietuvos muzikos akademija.

Vakarinienė A. (2001). *Suvalkiečių dainų melodikos bruožai*/ Magistro darbas/ Lietuvos muzikos akademija.

Vakarinienė A. (2002). Suvalkiečių dainuojamoji tradicija: savitas muzikinis Lietuvos dialektas ar kaimyninių regionų paribys, *Lietuvos muzikologija,* t. 3, p. 182–192.

Valins O. (2003). Stubborn identities and the construction of socio – spatial boundaries: ultra – orthodox Jews living in the contemporary Britain, *Transactions (Institute of British Geographers)* 28, p. 158–175.

Vanagas A. (1970). Panemunių dzūkų toponimijos svarbesnieji bruožai, kn.: *Panemunių dzūkai*, Vilnius: Mintis, p. , Vilnius: Mintis, p. 33–42.

Vasiliauskaitė V. (2001). Etninės kultūros būklės Aukštaitijos regione analizė, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos*

Vasiliauskas E. (1999). Žiemgalos prekybiniai keliai ir centrai VIII-XII a., *Lietuvos archeologija*, T. 18, p. 79–100.

Vasiliauskas E. (2005). Ar buvo žiemgalių Sidabrės žemė?, kn.: *Praeities puslapiai: archeologija, kultūra, visuomenė*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidyklą, p. 191–206.

Vasiliauskas E. (2008). *Žiemgala XII a. pabaigoje-XVI a. pradžioje. Kultūriniai procesai*, Klaipėda: Klaipėdos universitetas. /Daktaro disertacija/

Vaškevičiūtė I. (2004). *Žiemgaliai V-XII amžiuje*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.

Vaškevičiūtė Ilona (2007). Tautų kraustimosi ir baltų genčių sklaidos laikotarpis, kn.: *Lietuvos istorija. Geležies amžius*, T. II, Vilnius: Baltos lankos, p. 173–297.

Vaškevičiūtė Ilona (2011). Laidosenos tradicijos žiemgaloje, *Žiemgalos kultūros paveldas. Žiemgalos krašto praeitis* 6, p. 51–92.

Vengalis Rokas (2009). *Rytų Lietuvos gyvenvietės I–XII a.*, Vilnius: Vilniaus universitetas. /Daktaro disertacija/

Veteikis D. (2000). Technomorfologinis Lietuvos teritorijos tipizavimas, Geografija 36(1), p. 16–21.

Vilimas D. (2004). LDK pavietų žemės teismų darbo pradžia – perimamumo mechanizmai (XVI a. pabaiga-XVII a. pradžia), kn.: *Istorijos akiračiai*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 177–186.

Vinciūnaitė S. (2010). *Protestantiškos kultūros teritorinė raiška Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus universitetas /Bakalauro darbas/

Vinciūnaitė S. (2011). *Rytų Lietuvos kultūrinės srities teritorinė sąranga*, Vilnius: VU/ Magistro darbas/

Vitale A. (2011). The re-emergence of historical regions, cities and enclaves in Europe vs: the EU's integration concepts, processes and reality, *Region and Regionalism* 10 (1), p. 29–42.

Volkaitė-Kulikauskienė R. (1970). Vieno kaklo papuošalo klausimu, *Muziejai ir paminklai* 16 (2), p. 109–111.

Volkaitė-Kulikauskienė R. (1987). Lietuvių tautybės susidarymas, kn.: *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius: Mokslas, p. 183–199.

Volkaitė-Kulikauskienė R. (1987a). Archeologijos duomenys, kn.: *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius: Mokslas, p. 150–156.

Volkaitė-Kulikauskienė R. (1987b). Visuomeniai santykiai, kn.: *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius: Mokslas, p. 127–129.

Volkaitė-Kulikauskienė R. (1997). *Senovės lietuvių drabužiai ir papuošalai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.

Volkaitė-Kulikauskienė R. (2001). *Lietuva valstybės priešaušriu,* Vilnius: Vaga.

Vyšniauskaitė A. (2001). Nuomonė ir pasiūlymai dėl Lietuvos regionavimo projekto, *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos*

Wikle T., Bailey G. (1996). The Spatial Diffusion of Linguistic Features in Oklahoma, *Proceedings of the Oklahoma Academy of Science* 77, p. 1–15.

Wilson A. (1989). Mathematical models and Geographical Theory, kn.: *Horizons in Geography*, Macmillan Education UK, p. 29–47.

Zabiela G. (1992). Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse, kn.: *Rytų Lietuva: Istorija, kultūra, kalba*, Vilnius: p. 12–24.

Zabiela G. (1995). *Lietuvos medinės pilys,* Vilnius: Diemedis.

Zabiela G. (1997). Pilys rytų Lietuvoje valstybės kūrimosi metu, kn.: *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.,* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 459–474.

Zabiela G. (1998). Laidosena pagoniškoje Lietuvoje, *Lietuvos archeologija*, t. 15, p. 351-379

Zabiela G. (1999). Sėlių žemės senovėje, kn.: *Rokiškis. Miestas. Kraštas. Žmonės*, Vilnius: Diemedis, p. 23–68.

Zabiela G. (2004). Upytės žemė II tūkstantmečio pirmojoje pusėje, kn.: *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, p. 22–35.

Zabiela G. (2006). Aukštaitijos žemės, kn.: *Aukštaičių tapatumo paieškos*, Kaunas: Žeimgalos leidykla, p. 20-26.

Zabiela G. (2007). Ikivalstybinis ir baltų genčių sąjungų laikotarpis, kn.: *Lietuvos istorija. Geležies amžius*, T. II, Vilnius: Baltos lankos, p. 413–467.

Zabiela G. (2009). Senovės tūkstantmečiai, kn.: *Kupiškis. Gamtos ir istorijos puslapiai*, Kupiškis: Kupiškio etnografinis muziejus, p. 66–88.

Zabiela G., Baranauskas T. (1996). Deltuvos žemė, *Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai*, Vilnius, p. 5–14.

Zabiela G., Baranauskas T. (2004). Cėklis 1253 metais: istorinė – archeologinė analizė, kn.: *Žemaičių istorijos virsmas*, Vilnius: Aidai, p. 9–55.

Zabielienė A. (2010). *Folkloro ansambliai dabartinėje Lietuvoje: etnologinis aspektas*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.

Zagorskis J. (2004). Informacinė komunikacinė paradigma ir Lietuvos socialinis geografinis regionavimas, *Geogafija* 40(1), p. 30–33.

Zajączkovski S.(1925). *Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII*, Lwów: Nakładem Towarzystwa Naukowe.

Zajączkowski Stanisław (1940). *Kaip jotvingiai buvo vadinami viduriniais amžiais*, Kaunas: Antano Smetonos lituanistikos instituto Lietuvos istorijos skyriaus leidinys.

Žarskienė R. (1993). *Skudučiai ir jų giminaičiai: lyginamieji tyrimai*, Vilnius: „Visuomenės“ žurnalo redakcija.

Žarskienė R. (2005). Lietuvos etninės muzikos atlikėjas: įvaizdis ir tradicija, *Tautosakos darbai*, t. 30, p. 112–121.

Žarskienė R. (2007a). Žemaitijos instrumentinis muzikavimas ir jo pokyčiai, *Tautosakos darbai* 34, p. 179–193.

Žarskienė R. (2007b). Regioniniai lietuvių etninės instrumentinės muzikos savitumai. XX a. pirmosios pusės tyrimai, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 7 (16), p. 103–123.

Žarskienė R. (2009). Pučiamųjų instrumentų orkestrai tradicinėje Lietuvos kultūroje: nuo didikų rūmų iki sodžiaus, *Tautosakos darbai* 38, p. 149–168.

Žarskienė R. (2011). Užmirštieji muzikos instrumentai: dūdmaišis ir Lietuva, *Tautosakos darbai* 42, p. 194–222.

Žarskienė R. (2012). Instrumentinė muzika kaip kultūrinės regioninės atminties raiška, kn.: *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti,* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 373–392.

Žarskienė-Šimonytė R. (2003). *Skudučiavimas šiaurės rytų Europoje,* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Zelinsky W. (1980). North Ameica's Vernacular Regions, *Annals of the Association of American Geographers* 70 (1), p. 1–16.

Žemaitijos istorija (1997). Vilnius: Regnum fondas.

Žičkienė A. (1998). Pastovumas ir variantiškumas lietuvių raudų melodiniame modelyje, kn.: *Improvizacija folklore,* Vilnius: Lietuvos muzikos akademija, p. 46–65.

Žičkienė A. (2001). Intonacinė lietuvių raudų sandara ir jų tarpetniniai ryšiai, *Lietuvos muzikologija*, t. 2, p. 136–143.

Žičkienė A. (2002). Lietuvių ir finougrų raudų melodinės struktūros ryšiai, *Tautosakos darbai* 17 (24), p. 113–123.

Žičkienė A. (2004). Trijų muzikinės kultūros sluoksnių sandūra lietuvių mirusiųjų pagerbimo apeigose, *Tautosakos darbai* 20 (27), p. 75–83.

Žičkienė A. (2007). Advento, Kalėdų dainų melodijos gyvavimas ir kaita muzikinių dialektų bei stilių sąveikos kontekste, kn: *Lietuvių liaudies dainynas,* t. XX, *Kalendorinių apeigų dainos. Advento – Kalėdų dainos* 1, p. 41–67.

Žičkienė A. (2008). Stilistinis lūžis XIX-XX a. pradžios lietuvių liaudies dainų melodikoje, *Lietuvos muzikologija,* t. 9, p. 159–169.

Žiemelis D. (2011). XVI-XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: LDK atvejis (II), *Lituanistika*, T. 57 4(86), p. 365–385.

Zinkevičius Z. (1984). *Lietuvių kalbos istorija. Lietuvių kalbos kilmė*, t. I, Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius Z. (1987). *Lietuvių kalbos istorija. Iki pirmųjų raštų*, t. II, Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius Z. (2000). *Lietuvių poteriai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Zinkevičius Z. (2001). Dėl teritorinio – administracinio Lietuvos suskirstymo (etnografinių regionų teritorinių ribų išskyrimas), *Pastabos ir pasiūlymai dėl Apskričių valdymo reformos koncepcijos*

Zinkevičius Z. (2006). *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Zinkevičius Z. (2008). *Mažosios Lietuvos indėlis į lietuvių kultūrą*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Zinkevičius Z. (2011). Žiemgalos vardas, vietovardžiai ir teritorija, *Žiemgalos kultūros paveldas. Žiemgalos krašto praeitis* 6, p. 7–12.

Žulkus V. (1987). Vakarinės žemaičių žemės XIII-XIV amžiais, kn.: *Biržulio Baseino kompleksinių tyrinėjimų dešimtmetis. Varniai,* Vilnius: LTSR istorijos ir etnografijos muziejus, p. 26–29.

Žulkus V. (1989). Tarpgentinės dykros ir mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje, *Vakarų baltų archeologija ir istorija,* Klaipėda: Klaipėdos kraštotyros muziejus, p. 107–115.

Žulkus V. (1995). Vakarų baltai gotų – gepidų migracijoje (I-IV a.), kn.: *Lietuvininkų kraštas,* Kaunas: Litterae universitatis, p. 75–107.

Žulkus V. (1997). Baltų visuomenė ankstyvaisiais viduramžiais, kn.: *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, p. 13–30.

Žulkus V. (1999). Kuršių kaimai XI-XV a., *Lietuvos archeologija* 18, p. 135–151.

Žulkus V. (2004). *Kuršiai Baltijos jūros erdvėje*, Vilnius : Versus aureus.

Žulkus V. (2004). Nuo Platelių iki Lūksto. Kuršių ir žemaičių paribiai XII-XV amžiais, kn.: *Kultūrinio landšafto raida Žemaičių aukštumoje*, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, p. 145–162.

Žulkus V., Klimka L. (1989). *Lietuvos istorija*. *Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais*, Vilnius: Mokslas.

Žvilgsnis į Lietuvos kelių istoriją (2013). (sud.) Paliulis Gražvydas, Andziulis Donaldas, Vilnius: Ex Arte.

Жуланова Н. (1977). Инструмент, музыкант и музыка в традициой культуре. Комипермяцкие многоствольные флейты, citata iš kn.: Račiūnaitė-Vyčinienė Daiva (2000). *Sutartinių atlikimo tradicijos,* Vilnius: Kronta.

Лаппо И.И. (1911). *Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия,* Юрьев: типография.

Родоман Б. Б. (1999). *Территориальные ареалы и сет*. Смоленск: Ойкумена.

Сосновский Л. А. (1988). *Комплексная оценка надежности силовых систем по критериям сопротивления усталости и износостойкости (основы трибофатики)*, Гомель: БелИИЖТ.

Цимерманис С. Я., Моркунас В. И. (1980). Об историко- этнографическнх областях в Латвии и Литве во второй половине XIX в., *Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтиских народов*, Рига: Зинатне, с. 9–45.

SUTRUMPINIMAI:

LAI - *Lietuvos architektūros istorija*, Vilnius, 2014. T. 4.

LKA - *Lietuvių kalbos atlasas*, Vilnius, 1977-1991. T.1-3.

LKTCH – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius, 1994.

ИЭАП – *Историко-этнографический атлас Прибалтики*, Рига, 1985-1986. Т.1-2.